

О. НАГБЕРАМЕР

С Е Ч И Л М И Й
Ә С Ә Р Л Ә Р И

Икки ышар

С Е Ч И Л М И Й
Ә С Ә Р Л Ә Р И

Биринчи ышар

Азәрбајҹан Ҷовләт Нәшријәти
Баки 1956

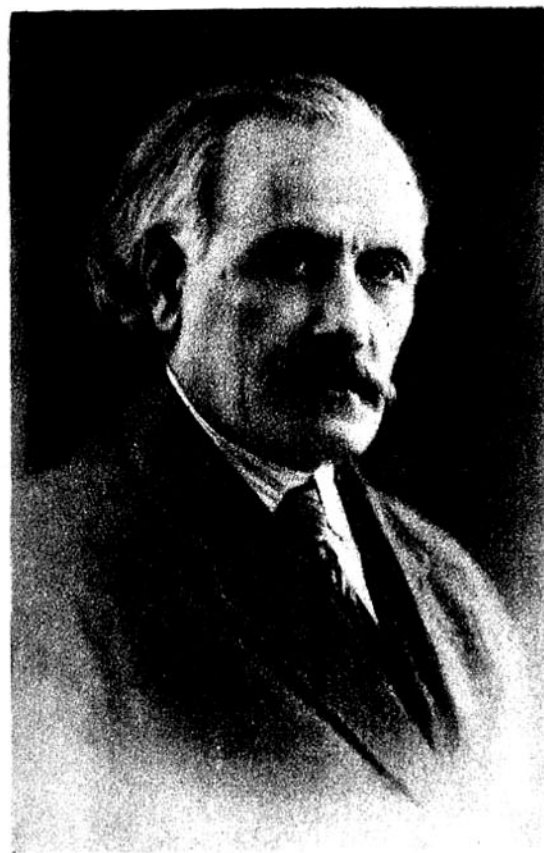

М. Ф. АХУНОВ
Азәрбајҹан Республикасы
ҶУМҺУР ИҶТІҚАНАСИ

Азәрбајҹан Ҷовләт Нәшријәти
Баки • 1956

Тэртиб, мугаддима во гейдлэр

А. ЗАМАНОВУНДУР

Әбдүррәһим бәй Ғагвердиев әсасы Мирзә Фәтәли Ахундов тәрәфиндән гоюлан ени, реалист Азәрбайчан әдәбийятынын ән көркәмли сималарындан биридир. О, әдәбийятымызын тарихинә бөйүк драматург, уstad насир вә маһир бир мүнәррир кими дахил олуб, гыrx иллик зәнкин ярадычылыг йолу кечмишдир. Онун ярадычылыг йолу — бүтүн өмрү бою сонсуз мәһәббәтлә севдийи доғма халгына, ана юрдуна йорулмадан хидмәт әдән вәтәнпәрвәр бир сәнәткарын ярадычылыг йолудур.

Кечән әсрин 90-чы илләриндән әдәби фәалийәтә башлаян Ә. Ғагвердиевин ярадычылыгы сон дәрәчә мүнәккәб вә зиддийәтли дөврләрә тәсадүф әдир. Ә. Ғагвердиев әсәрләриндә һәмишә өз халгынын арзу вә истәкләрини ифадә этмиш, буржуа милләтчилийи идеяларына ябанчы олмуш, мүнәккә панисламит вә пантүркист үнсүрләрә ғаршы амансыз мүнәризә апармышдыр. О, яшадығы дөврүн зиддийәтләриндән әмәлә кәлән бә'зи тәрәддүдләринә вә мәһлуд чәһәтләринә бахмаярағ, демәк олар ки, ярадычылығынын бүтүн дөврләриндә мүнәрәгги чәһә тутмушдур.

Ә. Ғагвердиев зәнкин ярадычылыга, кепиш һәят тәчрүбәсинә малик бир сәнәткардыр. О драматург, насир, мүнәррир вә әйни заманда йүксәк мәдәнийәтли театр хадими, истәдадлы алим вә мүнәтәрчим олмушдур. Онун гоюб кетдийи әдәби ирс Азәрбайчан әдәбийятынын һеч заман өз тәрәвәтини итирмәйән, унутулмаз, шанлы сәһифәләриндән биридир.

М. Ф. Ахундов кими Ә. Ғагвердиевин дә ярадычылығынын әсасыны — халгыны мәдәни, хошбәхт вә азад көрмәк арзусу тәшкил әдир. Онун нәчиб үрәйи һәмишә бу арзу илә дөйүнмүш, әдиб гыrx ил бу арзунун әшги илә азыб яратмышдыр.

1. Э. Һагвердиев 1870-чи ил май айынын 17-дә Шушанын яхынлыгындагы Ағбулаг кендидә, гәзә рәисинин тәрчүмәчиси Әсәд бәйин айләсиндә анадан олмушдур. Үч яшында икән атасыны итирән кичик Әбдүррәһим ушагылыгында аталыгы Һәсәнәли бәй Садыгбәйовун һимәйсиндә яшамышдыр. Һәсәнәли бәй рус дилиндә тәһсил алмыш көзүачыг бир зиялы иди. О, кичик Әбдүррәһими догма баласы кими тәрбияләтмиш вә рус әлифбасыны она илк дәфә өзү өйрәтмишди. Аталыгынын она көстәрдийи гайгыны сонралар Э. Һагвердиев миннәтдарлыг һисси илә хатырлаяраг язмышдыр:

«Анамын икинчи әри мәни өз оғлу кими гәбул әдиб, һәгигәтдә өз оғлундан айырмайыб, тәрбияләмә мәшгул олду вә о кишинин тәрбияси сайәсиндә мән реални мәктәби битириб, али тәһсил алмаг үчүн Петербурга кетдим».

1880-чи илдә Һ. Садыгбәйовун айләси Шушәә көчдү. Э. Һагвердиев бир ил бурада һазырлашдыгдан сонра, 1881-чи илдә шәһәр реални мәктәбинә дахил олду.

Реални мәктәбин мұәллимләриндән Юсиф бәй Мәлик-Һагнәзәров бөйүк театр һәвәскары иди. О, һәр ил йада Шушәә истираһәтә кәлән кәнд мұәллимләринин вә тәләбәләрин гүввәсилә театр тамашалары тәшкил әдәрдә. Э. Һагвердиевин театрла илк танышлыгы бу тамашаларын бириндә олду. Онун өзүнүн яздыгы тәрчүмәйи-һалында дейилир:

«1884-чү илдә, 14 яшында икән бир дәфә театра кетдим. Мирзә Фәтәлинин «Хырс гулдур басан» п'есини ойнайырдылар. Театрда пәрдә ачылмайынча, мән бу әгидәдә идим ки, фокус көстәрәчәкләр. Пәрдә ачылды. Бир дә бахдым ки, мұәллимим Юсиф бәй әйниндә чуха, башында Бухара папагы, белиндә хәнчәр, әлиндә түфәнк сәһнәдә даяныб икидликдән дәм вурур. Кет-кәдә таныдыгым мұәллимләрин бирини арвад либасында, бирини полис либасында көрүб, театрын вә комедиянын нә олдуғуну аяладым».

Театрла илк танышлыгындан сонра Һагвердиев Юсиф бәйдән Мирзә Фәтәлинин комедияларыны алыб охулу вә «Һачы Гаранын» тә'сири алтында «Һачы Дашдәмир» адлы бир комедия да языб мұәллиминә көстәрди.

1890-чы илин август айында Э. Һагвердиев Тифлисә келиб, реални мәктәбин сон синфинә дахил олду. Бу заман Гафгазын инзибати вә мәдәни мәркәзи олан Тифлис Русиянын мәшһур театрал шәһәрләриндән бири иди. Э. Һагвердиев Тифлис театрынын сәһнәсиндә рус вә Авропа драматургларынын әсәрләринә тамаша әдиб,

профессионал театрла таныш олду. Һагвердиевин әдәби ярадычылыгы башламасында Тифлис мұһитинин мұһим ролу олмушдур. Бу һагда о, язмышдыр:

«Мәним әдәбията чидди сурәтдә киришмәм 1890-чы илләрдәндир ки, Тифлис реални мәктәбиндә олан вахт, рус әдибләриндән Гогол вә Островскини, Авропа әдибләриндән Шекспир, Шиллер, Мол'ер вә саирләрини танымаға башладым вә мүнәзәм олараг Тифлисин театрларына келиб, һәгиги сәһнәнин нә олдуғуну аяладым. Тифлисдә оху-дугум заман «Һаһаг ган» адлы бөйүк бир драм да тәрчүмә әтдим».

1891-чи илдә Э. Һагвердиев Тифлис реални мәктәбини битириб, али тәһсил алмаг үчүн Петербурга кәлди вә Йол Нәглийәти мұһән-дисләри институтуна дахил олду. Институтда тәһсил алдыгы илләрдә Э. Һагвердиев азад динләйичи сифәтилә Петербург дарүлфунунун шәрг факултәсинин мәшғәләләринә дә давам әдиб, өз билийини артырды.

Петербург һәятә Һагвердиевин дуня көрүшүнүн вә бәдин истәдадынын мұәйяәнләшмәсиндә һәлләдичи рол ойнады. О, бурада габагчыл рус ичтимаи фикри илә таныш олду, рус классикләринин әсәрләрини әсаслы сурәтдә өйрәнди, Петербург театрынын тә'сири алтында әдәби ярадычылыға башлады. Буну әдибин өзү белә әти-раф әдир:

«... 1891-чи илин августунда али тәһсил алмаг үчүн Петербурга кетдим. О вахт Александринск драм театрынын ән парлаг заманы иди. Савина, Комиссаржевская, Писарев, Давыдов, Варламов, Далски, Далматов кими сәһнә зийнәтләри вар иди. Мән дейә биләрәм ки, Юсиф бәйдән сонра Александринск драм театры мәним икинчи мұәллимим олуб, мұгәддәрәтимы тә'йин әләди. Әлә бир һәфтә олмазды ки, мән театра үч дәфә олмаса да, бир дәфә кетмәйим».

Бу театрын тә'сири сайәсиндә Петербургда биринчи комедиямы — «Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» язмышам. Әдәбият сәһнәсинә гәдәм гоймагым о күндән һесаб әдирәм».

Э. Һагвердиев әдәби ярадычылыгынын башлангычы һесаб әтдийи «Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» комедиясындан башга, «Дағылан тифаг» фәчиәсини дә 1896-чы илдә Петербургда язмышдыр.

1899-чу илдә Э. Һагвердиев тәһсилни битириб Петербургда Шушәә гайытды вә бир ил сонра өзүнүн «Бәхтсиз чаван» фәчиәсини яратды.

1901-чи илдә Э. Һагвердиев Бакыя кәлди, чохдан язмага башладыгы «Пәри-чаду» п'есини дә һәмни илдә бурада битирди.

- Бу заман нефть Бақысы артыг бөйүк итгисади вә мәдәни бир мәркәзә чеврилмишди. Русиянын али мәктәпләриндә вә Горидәки Загафгазия Мүәллимләр Семинариясында тәһсил алмыш зиялылар шәһәрдә мәдәнийәтин мүхтәлиф сәһәләриндә гызғын фәалийәт кәс-тәрдиләр.

Ә. Һагвердиев Бақыя кәлдий: илк күнләрдән шәһәрин мәдәни һаятында фәал иштирак этмәйә башлады. О, аз заман ичәрисиндә шәһәр зиялыларынын диггәтини өзүнә чәлб этди; ишкүзар, һәссас, хейрхәһ бир инсан кими һамынын һөрмәт вә мәнәббәтини газанды. Ә. Һагвердиев театр сәнәтинин бүтүн инчәликләринә бәләд олан режиссор вә драматург кими шәһәрин театр һәвәскарларыны өз әтрафына топлайыб, мүтәшәккил бир гүввәйә чевирди, идея вә яра-дычылыг чәһәтдән Азәрбайчан театрынын инкишафына ени истига-мәт верди.

1904-чү илдә Ә. Һагвердиев Шуша шәһәр идарәсинә үзв сечил-дийи үчүн Бақыдан Шушә гайытды, лакин бурада чох галмады. 1905-чи илдә о, Елизаветпол (Кәнчә) губерниясындан биринчи дөвләт думасына үзв сечилиб Петербурга кетди. Язычы Һагвердиеви дума үзвлүйүндән чох әдәби ярадычылыгы марагландырырды. О, пайтахт-да олмасындан истифадә әдиб, язмаг истәдийи «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фәачиси үчүн архив материаллары топламагла мөшһүр олду.

Мә'лумдур ки, биринчи дөвләт думасы кифайәт гәдәр итаәткар олмадыгына кәрә, чар һөкүмәти 1906-чы илин яйында ону говду. Дума гәвулдугдан сонра, 1906-чы илин сонларында Һагвердиев Азәр-байчана гайытды вә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фәачиси һаггында топладыгы тарихи мә'луматы тамамламаг үчүн бир мүддәт Ирана сәяһәт этди вә чохдан үзәриндә ишләдийи һәмин әсәри 1907-чи илдә языб гуртарды.

Ә. Һагвердиев Петербургдан Азәрбайчана гайытдыгы заман «Молла Нәсрәддин» журналы артыг нәшр әдилмәкдә иди. Онун әтрафына топланан мүтәрәгги язычылар ени, демократик әдәбийәт уgrundа мүбаризә әдирдиләр. Айдындыр ки, ярадычылыгынын һәлә биринчи дөврүндә драматуркиямыза демократик мотивләр кәтирән Ә. Һагвердиев, 1905-чи ил ингилабынын тә'сири илә башланан бу мүбаризәдән кәнарда даяна билмәзди. Чох кечмәди ки, о, «Молла Нәсрәддин» журналынын ән фәал мүһәррирләриндән бири олду. Әдиб 1907-чи илин январьындан башлаяраг «Чәһәннәм мәктүблары» вә «Маралларым» башлыгы алтында яздыгы һекайәләрини «Молла Нәс-рәддин» журналында нәшр әтдирди, һәмчинин «Ач һәрифләр», «Кимдир мүгәссир», «Хәялат» адлы кичик п'әсләрини язды.

Ә. Һагвердиев Азәрбайчан мәдәнийәтинин истигамәтвечи хә-димләриндән бири иди. О, көмәйинә әйтияч һисс әдилән һеч бир сәһәдә гүввә вә бачарыгыны әсиркәмирди. Әдиб, пешәкар мусигичи олмадыгы һалда, 1908-чи илдә Үзәйр Һачыбәйовун «Лейли вә Мәч-нун» операсынын илк тамашасында дирижорлуг әтмишдир. Чүнки о заман бу иши кәрә биләчәк дирижор йох иди.

1911-чи илдә Ә. Һагвердиев Агдама көчүб 1916-чы иләдәк орада яшады. Мәркәзи шәһәрләрдән узагда яшамасына бахмаяраг, о, әдәби-ичтимай һаятда енә дә фәал иштирак әдиб, «Молла Нәсрәддин» журналына мүнтәзәм олараг һекайәләр, фел'етонлар вә мәгаләләр көндәриди. Әдиб мөшһүр «Шейх Шә'бан» повестини дә 1914-чү илдә Агдамда язымышдыр.

1916-чы илдә Ә. Һагвердиев Тифлисә дә'вәт әдилиб, рус дилиндә чыхан «Шәһәрләр иттифагынын Гафгаз шә'бәси хәбәрләри» адлы журналы редактор тәйин әдилди вә 1917-чи иләдәк бу вәзифәдә ча-лышды.

1917-чи ил Феврал ингилабындан сонра Ә. Һагвердиев Тифлисин яхынлыгында олан Борчалы маһалына гәзә рәиси тәйин әдилди. Бу заман сон дәрәжә мүрәккәб бир дөвр иди. Әксингилабчы мусават вә дашнак партиялары әрмәни вә Азәрбайчан халглары арасында милли гырғын төрәдир, халгларын динч һаятыны позурдулар. Ә. Һагвердиев Борчалыда ишләдийи ил ярым мүддәтиндә гәзаны кәндбәкәнд кәзиб, әрмәниләрин вә мүсәлманларын гаршысында бу алчаг фитнәкарлыгын әлейһинә ачыг чыхышлар әдир, милли гырғынын яранмасына йол вермирди. Һәтта 1918-чи илдә Ашагы Сарал стансиясында милли гырғын әлейһинә чыхыш әтдийи заман азәрбайчанлы бәйләр ону өлдүрмәк истәмиш, ялныз хейрхәһ адамларын ишә гарышмасы сайәсиндә әдиб сағ галмышдыр.

1920-чи илдә Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин гәләбәсини Ә. Һагвердиев севинчлә гаршылады. Тәрәддүд әтмәдән Совет һөкү-мәти тәрәфинә кечән язычы әдәби ярадычылыгы, әлми вә педагожи фәалийәти илә өмрүнүн сонунадәк сосялизм гуручулуғу ишинә хидмәт этди. Ә. Һагвердиев 1920—1932-чи илләрдә «Көһнә дудман», «Ағач кәлкәсиндә», «Йолдаш Корәгу», «Әдаләт гапылары», «Сах-саған», «Гадынлар байрамы», «Падшаһын мәнәббәти», «Вавейла» адлы п'әсләр, бир сыра гиймәтли һекайәләр вә әдәби-тәғғиди мәга-ләләр язымыш, рус вә Авропа язычыларынын әсәрләриндән Азәрбай-чан дилинә тәрчүмәләр әтмишдир.

Ингилабдан әввәл олдуғу кими, совет дөврүндә дә Ә. Һагверди-евин фәалийәти чохчәһәтли иди. О, Азәрбайчанда Совет һакимийә-

тинин илк илләриндә Халг Маариф Комиссарлығынын Инчәсәнәт шә'бәсинин мүдирі олмуш, 1921-чи илдән 1930-чу илдәк дәвләт дарүлфунунунда Азәрбайчан әдәбияты тарихиндән мұһазирә охумуш, «Азәрбайчань тәдгиг-тәтәббә чәмийәтиндә» узун мүддәт элми иш апармыш, 1924-чү илдә Русия Әлмләр Академиясынын нәздиндә олан өлкәшүнәслыг бүросуна мүхбир үзв сечилмишди.

Совет һакимийәти илләриндә Ә. Һагвердиевин үч дәфә юбилеи — 1922-чи илдә әдәби фәалийәтинин 30 иллийн, 1927-чи илдә 35 иллийн, 1932-чи илдә 40 иллийн тәнтәнәли сурәтдә кечирилди. Совет һөкүмәти Ә. Һагвердиевин Азәрбайчан мәдәнийәтинин инкишафындакы көркәмли хидмәтләрини йүксәк гиймәтләндирәрәк она әмәкдар-инчәсәнәт хадими ады верди.

Ә. Һагвердиев 1933-чү ил декабр айынын 11-дә Бақыда вәфат әтмишдир.

* * *

Ә. Һагвердиев Мирзә Фәтәли әдәби мәктәбинин көркәмли нүмайәндәләриндән биридир. О, XIX әсрин сонларында вә XX әсрин әввәлләриндә мүасирләри Н. Вәзирев, Ч. Мәммәдгулузадә вә Н. Нәримановла бирликдә Мирзә Фәтәли ән'әнәләрини давам вә инкишаф әтдириб, әдәбийәтмызда тәнгиди реализмин көзәл нүмунәләрини яратмышдыр.

Ә. Һагвердиев әдәби ярадычылыға 1892-чи илдә яздығы «Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» адлы комедиясы илә башламышдыр.

Мүәллифин, илк бәдии әсәриндә охучуя тәгдим әтдийи баш гәһрәман, мұһарибә заманы тәсәдүфән варланан һачы Мейди адлы авам бир тачирдир. Һәддән артыг тә'мин олунмаг, — пул һачы Мейдини азғынлашдырыр. О, арвады Сәнәмин үстүнә икинчи бир арвад да алыр. Икинчи арвадын эвә кәлмәси илә һачынын сакит һәяты позулу, чох кечмәдән вар-йоху әлиндән чыхыр, мадди вә мә'нәви ифласа уғрадыгдан сонра о, икинчи арвады Күллүнү бошамалы олур. Вахтилә өз гызыны пуллу һачы Мейдиә мәмнунийәтлә әрә верән гәссаб Нәби, инди ону пулсуз һачы Мейдидән мәмнунийәтлә дә бошатдырыр.

Комедиянын мұнагишәси икиарвадлылыг үзәриндә гурулса да, мүәллифин тәнгид һәдәфи пулдур. Әсәрдән азычынын охучу үчүн чыхардығы әхлаги нәтичә беләдир: пул адамлары мә'нәви чәһәтдән шикәст әдир, инсан хошбәхтлийини позур, динч һәят сүрән аиләләрин дағылмасына сәбәб олур.

Мүәллифин илк гәләм тәчрүбәси олан бу комедиянын конфликт

бәсит, сурәтләри зәиф олса да, әсәрдә верилән әһвалат там реал вә инандырычыдыр.

Ә. Һагвердиевин биринчи камил бәдии әсәри «Дағылан тифаг» фачиәсидир. «Дағылан тифаг» Азәрбайчан сәһнәсиндә ән чох мүвәффәгийәт газанан п'есләрдәндир. Әсәрин бу мүвәффәгийәтинә сәбәб онун мөвзуу вә драматуржи чәһәтдән гүввәтли олмасыдыр. «Дағылан тифагда» ичтимаи инкишаф тарихимизин бүтөв бир мәрһаләси верилмишдир. Мүлкәдар синфинин истисмарчы, позгун, түфәйли бир синиф кими һәят сәһнәсиндән чыхмасы просеси вә бу просесдә онун кечирдийи дәрин ичтимаи фачиә әсәрин әсас сүжәт хәттини тәшкил әдир.

П'ес, баш гәһрәман Нәчәф бәйин бу сөзләри илә башланыр:

«Аталар мәсәлидир, дүня беш күндүр, беши дә гара. Бәдбәхт мән о кәсә дейирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт, дамага кечириб баш кора апармая... Мәним барәмдә пулун вар: хәрч әлә, бағышла, е, ич, вер кефә, ләззәтә, әйшү ишрәтә; беш күн гара дүнянын ләззәтини апар, өләндә дә дүняда бир тәмәннән галмасын...»

Нәчәф бәй белә дә әдир: ейир, ичир, вар-йохуну гумара удузур, ифласа уғрадыгдан сонра достлары ону тәрк әдир, оғлу өлдүрүдүр, арвадынын бағры чатлайыр, өзү бир гарын чәрәйә мейтач галыр, нәһайәт, бүтүн тифагы дағылыр. Фачиәнин сонунда о, санки гәфләр юхусундан айылаараг дәрин икраһла дейир:

«...Мәним ахырым кәрәк белә олайды. О адамлар ки, мәнәм-мәнәм дедиләр, һамысынын ахыры белә олду... Әвләр йыхмышам, етим ушагларын көзләринин яшларыны төкдүрмүшәм, өврәтләр башачыг, аягылын мүсәллайә чыхыб һагг-һү чәкиб, үстүмә нәлә төкүбләр. Һеч биринә гулаг вермәмишәм, демишәм мәним кефим көк олсун, истәр аләм туфана кетсин...»

Беләликлә, мүәллиф Нәчәф бәйин фачиәсини ичтимаи-тарихи инкишафын зәрури нәтичәси кими дейил, шәхси сәбәбләрлә нәһ әдир. Куя Нәчәф бәй өз кунәһлары вә сәһвләри үзүндән бу күнә дүшмүшдүр. Сон пәрдәдә әсәрин сурәтләриндән Әбдүл вә Исмайылын сәһбәтиндә мүәллиф бу фикри даһа да дәринләшдирмәк истәмишдир. Белә ки, Исмайыл Нәчәф бәйин харабалыға чеврилмиш әвини Әбдүлә көстәрәрәк дейир: «... Бу әв ки көрүрсән, топ дәйсәйди дағылмәзды, ону гумар дағытды!»

Көрүндүйү кими драматург о заман тарихин ичтимаи инкишаф гануналарыны айдын дәрк әдә билмәдийи үчүн Нәчәф бәйин тифагынын дағылмасыны суб'ектив бир һадисә кими тәсвир әтмишдир. Лакин бунунла белә «Дағылан тифаг» фачиәсиндә об'ектив идея

мүәллифин нийәтинин әксинәдир. Фачинин ярандығы дөврдә мүлкә-дарлығын чүрүмәси просеси артыг башланмышды. Нәчәф бәйин тифагынын дағылмасына бәнзәр һадисәләр о вахт Загафгазиянын һәр ериндә тез-тез баш верирди. Мә'лумдур ки, бу һадисәләр, об'ектив ичтиман варлығын ин'икәсы олан бәдин әдәбиятда өз ифадәсини тапмая билмәздй. Тәсадүфи дейил ки, әрмәни әдәбиятынын мәһһур классики Г. Сундукянын о дөврдә язылмыш «Дағылан очаг» вә күрчү язычысы Н. Лоркпонидзенин «Дағылмыш очагларда» адлы драмларында да мүлкәдар ханаманларынын сүгуту тәхминән Нәчәф бәйин тифагынын дағылмасына бәнзәр бир шәкилдә тәсвир әдилмишдир.

Демәк, «Дағылан тифаг» п'есинин әсасына гоюлан әһвалат язычы тәрәфиндән сәдәчә олараг уйдурулмамышдыр, реал һәятдан көтүрүлүб үмүмиләшдирилмишдир. Әсәрдә Нәчәф бәйин фачиәси әлә гүввәт-ли, реал вә инандырычы тәсвир әдилмишдир ки, онун мадди вә мә'нәви ифласы охучуя тарихин гануни һөкмү кими тә'сир бағышлайыр.

Мүәллиф, Нәчәф бәйин һеч бир чиркин сифәтләрини өрт-басдыр әтмәмишдир. Ә. һагвердиевин тәсвириндә Нәчәф бәй мә'нәвийәты пуч, дүшүнмәк, дәрк әтмәк габилийәтиндән мәһрум бир шәхсдир, рәһмсиз вә шөһрәт дүшкүнүдүр. О, мәддаһ шаир Мирзә Байрама бир чувал дүйү, бир чувал бугла, үстәлик бир ябы да бағышланмасынын сәбәбини белә изаһ әдир: «...Һәр ердә дейчәк ки, Нәчәф бәй мәнә бир ат пешкәш әләди. Әл агзы чувал агзы, бир аздан сонра әшидәр-сән, аләм данышачагдыр ки, Нәчәф бәй Мирзә Байрама ат бағыш-лайыб...»

Лакин ушагларынын чөрәк пулуну Нәчәф бәйә удузан Гәһрәман бәйин арвады Назлы ханыма о, белә чаваб верир: «...Истәр сәнин ушагларынын көзләриндән яш төкүлмәйә ган төкүлә, енә мәнән сәнә пул йохдур...»

Беләликлә Нәчәф бәй фачиәсини әввәлиндән ахырынадәк чәмий-йәт үчүн зәрәрли олан, бунун үчүн дә тарихин өзү тәрәфиндән өлүмә мәһкум әдилән бир инсан кими охучу вә тамашачынын гаршысында чанлаыр.

«Дағылан тифаг» Азәрбайчан драматуркиясынын көркәмли әсәрләриндән биридир. Бәдин үмүмиләшдирмә йолу илә кедән һагвердиев п'есдә камил сурәтләр яратмышдыр. Сурәтләринин һәр биринин симасында мүәййән бир синфин дүня көрүшү вә әхлагы верилмишдир. Мүәллиф фачиәнин мәчлисләри арасында әлә мөһкәм мәнтиги әлагә яратмышдыр ки, һадисәләр бир-бириндән доғур, арды-

чәтлыгла инкишәф әдир, там реал вә инандырычы тә'сир бағыш-лайыр.

Ә. һагвердиев 1900-чү илдә язығы «Бәхтсиз чаван» п'есиндә «Дағылан тифаг» нисбәтән идея чәһәтдән хейли ирәли кедәрәк, мүлкәдар синфини өлдүрүчү тәнгид әтәшинә тутмушдур. О, бу әсәриндә мүлкәдарлығы ислаһ әтмәк мәгсәдилә дейил, мәһв әтмәк мәгсәдилә тәнгид әтмиш вә маарифчи Фәрһад сурәти илә әдәбиятымыза демократик идеялар кәтирмишдир. Язычынын ярадычылыг инкишәфында бу, тәбии бир һал иди. Чүнки бу заман о, өз нәзәри билийини артырмыш, Русиядакы демократик һәрәкатла, рус маарифчилиинини мәфкурә әсаслары илә яхындан таныш олмушду.

XIX әсрин сонларында патриархал-феодал Азәрбайчанында ени-лийин көһнәлийә гаршы баш галдырмасы «Бәхтсиз чаван» п'есинин әсас мәфкурә хәттини тәшкил әдир. Бу әсәрдә енилик чәһәсиндә «оғулар», көһнәлик чәһәсиндә исә «аталар» даянымышдыр. «Оғулар» чәһәсини Фәрһад, «аталар» чәһәсини онун әмиси һачы Сәмәд аға тәмсил әдир.

Фәрһад зәманәсинин мүтәрәгги адамыдыр. О, орта әсрин көһнә фикри илә яшая билмир, ата-баба әһ'әнәләри ону артыг тә'мин әтмир. Фәрһад зүлм вә чәһаләт пәнчәсиндә әзаб чәкән кәндлиләрин ағыр вәзийәтинә ачыыр, онлары әсәрәтдән хилас әтмәк, маариф-ләндирмәк, кәнддә мәктәб вә хәстәхана ачмаг, әкивләри мәдәни үсулла бечәрмәк арзусу илә яшайыр, йохсул кәндлиләрин «тозлу, чиркли аягларыны» ағаларын «тәмиз» үрәкләриндән үстүн тутур. Әмиси һачы Сәмәд аға илә сөһбәтиндә о, йохсул кәндлиләри үрәк-дән мүдафнә әдир:

«...Бу языглар, валлаһ, инсандырлар. Бизим тәк, бәлкә дә биз-дән дә бир аз яхшы инсандырлар. Буналарын да үрәкләриндә дәр-ләри вар, гәмләри вар, бу языгларә үрәк дәрдләрини һеч кәсә сөйлә-мәк мүмкүн олмур. Бәй янына кәлирләр, гапыя чыхыб үч кәлмә данышыб, йола салырлар. Араларына йүзбашы кәлир, онларла гамчы илә данышыр, пристав сөйүшлә сөһбәт эләйр... Нә сәбәбә ер сәнин олсун? Нийә бәй өз зәһмәтилә чөрәк емәсин? Мәкәр бу инсан сифә-тидир? Сиз рәийәтә һейван дейирсиниз. Өз алнынын тәри илә чөрәк газанан һейван дейил, бәлкә халис инсандыр. Кифайәтдир, мин илләрлә чамааты әсир әдиб өз һәмчинсиниз инсанын ганыны сорду-гунуз! Һәр кәс өз һүтугуну таныса яхшыдыр. Һеч кимин ихтияры йохдур десин ки, ер мәнимдир... Һәр кәс кәрәк о ердән алдыгы мән-фәәтә тәк өзү саһиблик эләйә!»

Фәрһад даһа ирәли кедәрәк, кәндлиләрә зүлм әдән ағалары

«бимүрвәт чәлләдлар» — дейә дамғалайыр вә инаныр ки, заманә белә кетмәйәчәк, вахт кәләчәк бу чәлләдлардан һесаб истәйәчәкләр, чүнки «буйнузсуз гочун һисасыны буйнузлу гочда гоймазлар».

Көһнәлийин нүмайәндәси һачы Сәмәд аға тамамилә онун әкси-надир. Һачы Сәмәд аға зүлмүн, чәһаләтин рәмзидир. Нәчәф бәй кәндлиләри ялныз торпаг васитәсилә истисмар эдирдиса, Һачы Сәмәд аға кәндлини һәм торпагда ишләтмәк, һәм дә сәләмә пул вермәклә союр. Даһа да варланмаг әһтирасы Һачы Сәмәд ағаны ади инсан сифәтләриндән тамамилә мәһрум этмишдир. О, азғын вә рәһмсиз-дир, вәһшчәсинә истисмар этдийи зәһмәткеш кәндлини инсан һесаб этмир. Һачы Сәмәд аға һәм дә риякар, яланчы вә икнүзлүдүр. Онун бу сифәтини мүүллиф п'есин биринчи пәрдәсиндә бир нечә диалогла чоһ усталыгла ачмышдыр. Бир нәфәр кәндли ондан алдыгы ики йүз манат борчу вә ғырх манат мұамилә пулуну кәтириб верир һачының «кәләк йолдашы» Мирзә Гошунәлийә. Бу заман мө'мин һачы кәндлиниң янында Мирзә Гошунәлийә дейир: «... О ики йүз манаты вер бура. Ғырх манаты да сахта өзүндә. Сән билирсән ки, о ғырх маната мән әлими дә вурмарам, о да кәрәк фүғәрайә һисмәт олсун». Лакин кәндли әвдән чыхан кими о, Мирзә Гошунәлини боғаз-лайыб ғырх манаты тәләб эдир. Мирзә Гошунәли: «Бәс, бу фәгир пүлү дейил?» — дедикдә һачы белә чаваб верир: «Ишини көр, рәһ-мәтлик оғлу, фәгир нәдир? Неч мәнни өзүмдә бөйүк фәгир йохдур».

Һачы Сәмәд аға Фәрһадын анасыны алмыш, атасындан галан мүлкүнә йийәләнмишдир. О горхур ки, кәләчәкдә Фәрһад өз мүл-күнү тәләб этсин. Бу фикир Һачы Сәмәд ағаны бир дәгигә олсун раһат бурахмыр. Бу, онун Мирзә Гошунәлийә дедийи ашағыдакы сөзләрдә чоһ ачыг бүрүзә верир: «... Мән буну индийәдәк әлимдә сахламышам. Инди горхурам кедә, охуя кәлә, сонра өһдәсиндән кәлә билмәйәм. Кәрәк мәнә бир мәсләһәт төкәсән. Мән бир нөв бу ушағы бурада сахлаям. Әкәр бурада галса, мән ону элә әлимә долларам ки, өмрү оланы гайнағымдан гуртара билмәз. Сән билирсән ки, бунун атасының чәми мүлкү мәним әлимдәдир, нә гәдәр мән-фәәт эләйирәм. Әкәр буну әлдән бурахсам, бүтүн нәфләр әлимдән чыхар».

Һачы Сәмәд аға һәр чүр демократик идеяларын, мәдәнийәтин амансыз дүшмәнидир. О Фәрһадла сөһбәтиндә дейир:

«... Рәийәт нә гәдәр авам олса, бир элә бәй үчүн мәсләһәтдир. Һәркаһ бунлара биз әлм охутсаг, кәрәк сонра кедиб диләнәк. Һәрәси кедиб башына бир шапка тахыб дейәчәк ки, мән абразонам. Ондан сонра һүнәрин вар онларла даныш. Кәлиб янында изинсиз әйләшә-

чәк, куя мин илдир сәнинлә бағрыбадашды. Кәндә кедәчәксән, мәһәл гоймаячаг... Рәийәт надир, дөвләт надир, әлм надир, сәнәт надир? Рәийәт ки дөвләтләнди, кәрәк бәй баш көтүрүб кәнддән чыхсын».

Көрүндүйү кими, п'есдә әсас мәфкурә хәтти кими верилән мәсә-лә сырф ичтиман ихтилафдыр, бир-биринә зидд олан ичтиман фикир-ләрин мүбаризәсидир. Бу мүбаризәнин мүтәрәгги гүтбүндә даянан маарифчи Фәрһад XIX әсрин сонларында Русиядан Азәрбайҗана пүфүз эдән демократик идеяларын илк тәблиғатчыларындандыр. О, рус маарифчилиинин тә'сири илә етишән вә ону өз вәтәниндә янн Азәрбайҗан маарифчиләринин үмүмиләшдирилмиш типик сурәтидир.

«Бәхтсиз чаван» әсәриндән сонра Ә. Һагвердиев 1901-чи илдә «Пәри-чаду» п'есини язмышдыр.

«Пәри-чаду»да мүчәррәд, рәмзи үнсүрләрин олмасына бахмә-раг бурада тәсвир әдилән һадисә вә инсанлар тамамилә реал-дыр. Сүжетин әсасыны тәшкил эдән Гурбан — Сәлимә. Гурбан — Һафизә вә Гурбан — Пәри хәтләри реал һаятын чанлы лөв-һәләридир. Бурадакы инсанларын истәк вә арзулары. севинч вә кә-дәрләри, гүсүр вә сөһвләри тамамилә һаятидир. Мүүллифин п'есдә тәблиғ әтмәк истәдийи мүчәррәд фәлсәфи идея реал һаят сәһнәлә-ринин ичәрисиндә әрийиб йоха чыхыр вә нәтичә э'тибарилә өз тә'-сирини итирир. Гурбан өз хошбәхтлиини варлы бир гадына әр олмагдә көрүрдү. Лакин бу арзу ону мәһв этди. Демәк, инсан өз сәадәтини өз әлинин әмәйиндә ахтармалыдыр. «Пәри-чадунун» об'ектив тә'сири беләдир.

Халг нағылларымыздан кәлән әфсанәви үнсүрләр п'есин реал-изминин зәифләдә билмир. «Пәри-чадунун» сәһнәмиздә узун мүд-дәт мүвәфәғийәт газанмасына сәбәб символизм дейил, онун реал-изми, хүсүсән, драматуржи конфликтинин сон дәрәчә гүввәтлн вә усталыгла гурулмасыдыр.

Көрдүйүмүз кими Ә. Һагвердиев ярадычылығының биринчи дөврүндә әдәбийәтымыза кәркәмли драматург кими дахил олмуш вә өз әсәрләриндә башлыча олараг, буржуа-мүлкәдар һаятның типик сәһнәләрини яратмыш, истисмарчы синифләри гүввәтли реал-лист гәләмлә кәскин тәнгид этмишдир.

Ә. Һагвердиев ярадычылығының икинчи дөврү 1905-чи илдән сонра башланыр.

Бүтүн дүня халгларының сияси һаятында, хүсүсән, мәзлум халгларын милли-азадлыг һәрәкатында тарихи бир мәрһәлә ачан 1905-чи ил ингиллабы ичтиман инкишафын бүтүн сәһләриндә йүк-сәлиш яратды. Азәрбайҗанда маариф вә мәдәнийәт, мәтбуат вә әдәбийәт сүр'әтли бир инкишаф йолуна дүшдү. Ингиллаби һәрәка-

тын күчлү тә'сирн илэ Азәрбайчан әдәбиятында зәһмәткеш халг күтләләринин мәнәфенин мүдәфиэ әдәп, бәдин ярадычылыга азадлыг идеялары, фәһлә вә кәндли мөвзуу кәтирән ени, демократик әдәби мәктәб яранды. Тарихә «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәини ады илэ дахил олан бу ени, халг әдәбиятынын ярадычыларында вә ән көркәмли нүмайәндәләриндән бири дә Ә. һагвердиев олду. Азәрбайчан әдәбиятында 1905-чи иләдәк фәчиәнәвис кими танынан һагвердиев 1905-чи илдән сонра гүввәтли сатирик насир вә мүһәррир кими дә шәһрәт газанды. Әдибин 1905-чи илдә языб нәшр әтдирдийн «Милләт достлары» адлы кичик комедиясы онун ярадычылыгындакы ени дөврүн башлангычы сайыла биләр.

Ә. һагвердиев илк сатирик әсәри үчүн милләт адындан бол бол данышан, әслиндә исә милләтлә һеч бир әлагәси олмаян мүртәчә зиялылары тәһгид һәдәфи сечди. Бу, молланәсрәддинчәләрин ән чох тәһгид һәдәфләриндән бири иди. Чүнки о заман милләт һаггында, мәдәнийәт һаггында бошбоғазлыг әтмәк мүртәчә зиялыларын арасында мода шәкли алмышды. Әслиндә исә милләтә онларын анчаг зәрәрләрн дәйирди.

Һагвердиев «Милләт достларында» белә мәфкурәсиз зиялыларын бүтөв бир дәстәси илэ бизн таныш әдир. Фридуң бәй, Сәфәр бәй, Вәли бәй, Мүрсәл бәй вә башгалары вәкил Әскәр бәйин әвиндә топлашыб «чамаат арасында савадсызлыгы ләгв әдәп чәмийәт» тәшкил әтмәк мәсәләси музакирә әдирләр. Мә'насыз нитгләрин һәр кәлмәсинә бадә галдырылып, көзләнилмәдән, мәчлисин мөвзуу дәйишир. Сәрхош зиялылар әсас мәсәләни унутуб Фридуң бәйин аш-набазлыгыны музакирә әдирләр, ахирда һамы өзүнү итирир, Әскәр бәйин нөкәри Сәфи «милләт достларыны» фәйтонла зыләринә дашымалы олур.

Комедия яланчы милләтпәрәстләри кәскин сурәтдә ифша әдир. Кичик бир сәһнә әсәриндә мүәллиф мүхтәлиф пешә саһибләри елан «милләтпәрәст» зиялыларын мә'нави шикәстлиийини амансыз сатира илэ ачыб көстәрмишдир. Илк сатирик әсәриндә мүәллифин күлүшү өлдүрүчү вә мә'налыдыр.

Ә. һагвердиевин ингилабдан әввәл яздыгы бөйүк драм әсәри «Ага Мәһәммәд шаһ Гачар» п'есидир. Бу әсәр мөвзуу әтибарилә әдибин 1905-чи илдән габагкы ярадычылыгы үчүн даһа чох сәчий-йәзидир. 1907-чи илдә языб гуртардыгы бу тарихи фәчиәнни мөвзууну мүәллиф Иранда Гачар сүләләси һакимийәтинин башлангычы дөврүндән алмышдыр. П'еси язмадан әввәл һагвердиев узун мүддәт Петербургда вә Иранын Мазандаран шәһәриндә архивләри

арашдырыб, гәләмә алмаг истәдийи һадисәләри диггәтлә тәдгиг әтмишдир. Мүәллиф п'есдә тарихи һадисәләрин дүзкүн вә ардычыл верилмәсинә мүмкүн гәдәр дүрүст риәйәт әтмишдир.

Фәчиәнни баш гәһрәманы Ага Мәһәммәд шаһ Гачар сон дәрәчә мүрәккәб вә зиддийәтли характерә малик бир шәхсийәтдир. Гачар әсәрин әввәлиндән ахырына кими ирадәли, ағыллы бир дөвләт һадими, бачарыглы бир сәркәрдә вә һийләкәр бир дипломатдыр. О, һәр бир иши тәдбирлә көрүр. Онун фикринчә «дава вар гылынчла гуртарар, дава вар сөзлә». Бу кейфийәтләрин саһибн әйини заманда вәһши чәлләд, ганичән мүстәбид вә ачкөз истилачыдыр. О, инсан ганы төкмөкдән, өлкәләри дагыдыб хараба гоймагдан зөвг алып, гылынч күчү илэ гәсб әтдийн шәһәрләрин вә кәндләрин әһалисини «бешикдә мәләр ушагларадәк» гырса белә үрәйи союмур. Гачарын бу вәһши тәбиәти үчүнчү пәрдәнин сонунда өзүнү даһа габарыг бүрүзә верир. Яндырдыгы Тифлисин аловларыны сейр әдәркән Гачар вәчдә кәлпб дейир:

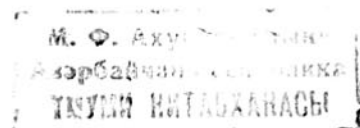
«...Бәһ, бәһ, бәһ!.. Нә көзәл чырагбандыр! Ян, әй Күрчүстанын көзүнүн нуру, шаирләр тәбиини майәси көзәл Тифлис! Янкинән, та һуриләрин көзәл чәһрәләринә бәнзәр шә'лән асиманә бүләнд олсун! Янкинән, та афитаби-аләмәфруз вә чаһанкәрд дастанын дүнянын һәр гит'әсинә етирсин! Янкинән, та булутлар сәйяһлары һумайлар тамашая кәлсинләр! Сән дә тамаша әт, әй узәгдан алмаз тәк парылдаян Гаф дагы! Бу янан сәнин үрөйиндир! Тамаша элә, әй гоча Шейх Сән'ан! Кәләчәк заманаларда зиярәтинә кәләнләрә Тифлис мәчәрасыны нағыл элә! Гой чәми дүняда, ерләрдә, кәйләрдә зәрби-дәсти-Ага Мәһәммәд шаһ Гачар дилләрдә сөйләнилсин!»

Мүәллиф тарихи һәгигәтә садиг галараг, Гачарын гәддарлыгыны, мүстәбидлиийини, вәһшилиийини там чылпагылы илэ тәсвир әтмәклә, онун өлүмүнү тәсәдүфи бир гәтл дейил, гануни бир чәза кими вермишдир.

Гардаш күрчү халгынын Гачарын истилачы гошунлары илэ апардыгы өлүм-дирим мүбаризәси фәчиәдә мөһәббәтлә тәрәннүм әдилмишдир. Әз вәтәнинин азадлыг вә истиглалийәтинин фәдакарчасына горуян күрчү дөйүшчүләринин мисилсиз гәһрәманылыгы дүшмәни белә валәһ әдир. Дава мейданында күрчү вәтәнпәрвәрләринин икидлийинә һейран галан ишғалчы шаһ дейир:

«Афәрин Күрчүстан гошуну, бу рәшадәтлә дава эдән дүшмән көрмәмишәм!»

«Ага Мәһәммәд шаһ Гачар» фәчиәсинин конфликти олдугча мүрәккәб вә кәркин зиддийәтләр үзәриндә гурулмушдур. П'есин

дили чанлы və сәлисдир. Әдиб бу әсәрдә өзүнү маһир монолог və диалог устасы кими көстәришидир.

1907-чи илин январ айындан әтибарән Ә. һагвердиев молла-нәсрәддинчиләр чәһәсинә гошулду. Демократик «Молла Нәсрәддин» журналы онун ярадычылығына һәм идея, һәм мөвзу, һәм дә форма чәһәтдән ени истигамәт верди. Чейранәли, Хортдан, Лаг-лағы, Мозалан, Нуни-сәғир, Сүпүркәсаггал və башга имзаларла «Молла Нәсрәддин»дә иштирак әдән һагвердиев журналын даими və ән көркәмли мүһәррирләриндән бири кими танынды. 1927-чи илдә Ә. һагвердиевин әдәби ярадычылығынын 35 илик юбилейи әрәфәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә язырды ки: «Әбдүррәһим бәй һагвердиев һәр шейдән габаг «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин иб-тидасындан та бу вахтадәк мәчмуәнин ән яхын әмәкдашларындан və мәсләһәтчи дәрәчәсиндә йолдашларындан һесаб олунур. Гоча әмәкдашымызын бу күнләрдә тәһийә олунан юбилейини «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси идарәси өз байрамы кими алгышлаячагдыр».

Ч. Мәммәдгулузадәнин бу әтирафы әсассыз дейилдир. Ә. һагвердиев «Молла Нәсрәддин» журналынын сымасыны тәһийн әдән язычылардандыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, ингилабдан әввәл «Молла Нәсрәддин»ин әдәби-сияси чәһәсини әсәсән Мирзә Чәлилин фел'етонлары, Сабирин сатиралары və Ә. һагвердиевин сатирик һекәйәләри мүййән әтмишидир.

Ә. һагвердиев өз гәләмини «Молла Нәсрәддин» журналынын үслубуна табе әдәрәк 1907-чи илдән сатирая кечди. О, әксингилаби буржуа язычыларына гаршы мүбаризәдә, дил, әлифба və гадын азадлығы мәсәләләри әтрафында кедән гызғын мүбаһисәләрдә «Молла Нәсрәддин» журналынын дейүшкән әскәри олуб, шәрг әталәтинә, халгы әсарәтдә сахлаян динә, зәһмәткеш күтләләрин ганыны зәли кими соран руһаниләрә, сәйидләрә, дәрвишләрә, кәнд-худаларә, йүзбашыларә, рәһмсиз чар мө'мурларына мейдан охуду, чәһаләт дүнясынын күтләширдийин авам халгы гәфләт юхусундан айылтмаг, достуну və душмәнини она ташытмаг үчүн йорулмаг бил-мәйән бир күввә илә языб яратды.

Молланәсрәддинчиләрә гошулдугдан сонра Ә. һагвердиевин ярадычылығында нәср үстүңлүк газанды, чох кечмәдән о, сатирик һекәйә устасы кими шөһрәт тапды.

Сатирик һекәйә «Молла Нәсрәддин» журналынын үслубуна və мүбаризә васитәләринә уйгун кәлән бир жанр иди.

Ә. һагвердиевин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы «Чәһәннәм мәктублары» илә башланды. 1907-чи илин январ айында башлаяраг журналда һиссә-һиссә чап әдиләв «Чәһәннәм мәктуб-

лары» әдәбийятымызда ени бир һадисә иди. һекәйә Хортданын чә-һәннәмдән көндәрдийи, мәктублар шәклиндә нәшр олунурду.

«Чәһәннәм мәктублары» чәһаләт və истисмар дүнясына гаршы кәскин бир иттиһамдыр. Мүәллифин «Чәһәннәмдә» тәсвир әтдийи адамлар кимләрдир? һачы Мирзә Әһмәд аға, Фазили Дәрбәнди кими истисмарчылар, залымлар, дин пәрдәси алтында халгы сояң яланчы руһаниләрдир.

Бу әсәрдә әдибин тәңгид һәдәфи дин və мөвһумат чәрчивәсиндә мәһдудлашмыр, мүәллиф бурая замананын ганлы падшаһлары Ни-колайы, Әбдүлһәмиди, Мәммәдәли шаһы да дахил әдир, дөврүн мүәсир ичтиман-сияси мәсәләләринә тохунараг, чаризмин ингилаб-чыларә диван тутмасыны, гардаш халглар арасына милли гыргын салмасыны да амансызлыгга ифша әдир.

«Чәһәннәм мәктубларындан» сонра Ә. һагвердиев «Молла Нәсрәддин» журналында «Маралларым» башлығы алтында кедән һекәйәләрини язды. Бу әсәрләрилә о, әдәбийятымызда кичик һекәйә жанрынын ән көзәл нүмунәләрини яратды. Бу һекәйәләри охуяркән санки олмуш бир әһвалата гулаг асырсан. Чүнки бу һекәйәләрдә верилән һадисәләрин һамысы реал һәят һәгигәтләридир. Инсан сәррафы və һәссас мүшаһидәчи олан Ә. һагвердиев яһыз шәхсән шаһиди олдуғу və мүәсирләриндән әшитдийи һәят һадисәләрини гәләмә алырды.

«Маралларым» ингилабдан әввәлки Азәрбайчанын һәят və мәи-шәтинин бүтүн гүсурлу чәһәтләрини үмүмиләшидрән типләр гал-лереясыдыр. Бу зәнкин галлереяны бәзәйән типләр һагвердиевин тәңгид әдиб, күлүнч вәзийәтә салдығы һачылар, кәрбәлайылар, моллалар, рөвзәханлар, бәйләр və «башлары гапазлы» авамларды. Демәк, мүәллиф өз типләрини әһалинин бүтүн тәбәгәләриндән ал-мышдыр.

«Маралларымда» бөйүк бәдин үмүмиләшидрмә вардыр. Әдиб буна ишәрә әдәрәк демишидир:

«Гасым әми бир марал дейил, нечә йүз, бәлкә нечә мин маралы йығыб, бир ердә йоғуруб, ичиндән бир марал чыхарыб, адыны Га-сым әми гоймушам».

Бу гейд «маралларын» һамысына андир. Мүәллифин айры-айры тәбәгәләрдән алдығы сурәтләрин һәр бири өз тәбәгәсинин дүнякөрүшүнү, әхлагыны, һәят və мәишәт тәрзини тәчәссүм әтди-рән үмүмиләшидрилмиш сурәтидир.

«Маралларым» һекәйәләриндә мүәллифин нәср ярадычылығы даһа да инкишаф әтмиш, онун сәнәткарлығы даһа да камилләшмиш-

дир. Биз бу һекайәләри охудугумуз заман һәм күлүр, һәм кәдәрлә-
мир, һәм дә гәзәбләнирик.

1914-чү илдә яздығы «Шейх Шә'бан» һекайәси илә һагвердиев
ныгилабдан әввәлки Азәрбайчан реалист нәсринин даһа бир гий-
мәтли нүмунәсини яратды.

Шейх Шә'банын изтирабларла долу һәят йолу олдуғча тә'сир-
ли вә янығлыдыр. «Шәһәр чаванлары арасында һамыдан икид са-
йылан» Шә'банын башына нәләр кәлмир? О, пинәчилик эдир, оғур-
луг, гулдурлуг йолуна дүшүр, һәбсханалар күнчүндә әзәб чәкир,
гочалығында әзанчы олуб шейх ләгәби газаныр, «ахырда аяғлары
вәнфләйиб минарәйә чыха билмәдийиндән әзан вермәйи дә тәрк
эдир», нәһайәт, фачианә бир сурәтдә мөлв олур.

Һагвердиев Шейх Шә'банын мискин һәятыны, чыхылмаз вәзий-
йәтини бу чүр ачыначағлы тәсвир әтмәклә, ичтиман бәрәбәрсизлик
үзәриндә гурулан көһнә дүняя чолугун гәзәб вә нифрәт яғдырмыш-
дыр.

«Шейх Шә'бан» һекайәсинин композициясы сон дәрәчә ори-
жинал вә марағлыдыр. Мүәллиф сүжет хәттини әлә усталыгла гур-
мушдур ки, бхучу Шейх Шә'банын бир-бирини тә'ғиб эдән мачәра-
ларындан айрыла билмир, «Көрәсэн онун башына даһа нәләр кәлә-
чәкдир?» — дейә әсәри охуюб гуртармайынча раһат ола билмир.
Әдиб һадисәләри әлә мөһарәтлә тәсвир әтмишдир ки, бунларын
сонуну әввәлчәдән тәхмин әтмәк мүмкүн дейилдир.

Һагвердиевин һекайәләриндә өлдүрүчү сатира вә хош юморла
янашы, вәтәнә, халға мөһәббәтдән доған һәзин бир лирика да
вардыр. «Дәрвиши-накам», «Айын шәһидлийи», «Рә'я» һекайәләрин-
дәки һүзн вә кәдәр һуманист сәнәткәрын нәчиб гәлбиндән чыхан
йүксәк бәшәри һиссләрдир.

Конкретлик, йығчамлығ, садәлик һагвердиев нәсринин башлыча
хүсусийәтләридир. Әдиб өз һекайәләриндә чанылы халғ дилинин
бүтүн зәнкинликләриндән, һәкиманә әл мәсәлләриндән кениш исти-
фада әтмишдир. Онун нәср дилиндә мә'насыз чүмләпәрдазлығ вә
заһири бәзәк мәгсәдилә верилән ерсиз тәсвир йохдур.

Юхарыда дедик ки, «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак
әтмәйә башладыгдан сонра һагвердиев башлыча оларағ нәср әсәр-
ләри язмышдыр. Лакин бу дөврдә о, драматуркиядан тамамилә ай-
рылмайыб «Ач һәрифләр», «Хәялат» кими кичик п'есләр язмыш,
рус драматургларындан Яковлевин «Кимдир мүгәссир» адлы п'е-
сини Азәрбайчан дилинә игтибас әтмишдир. Драм әсәрләриндә дә
мүәллиф «Молла Нәсрәддин» журналынын үслубуна садиг галыб,
сатира йолу илә кетмишдир.

«Милләт достларында» өлүмчүл тәңгидә тутдуғу сямасыя зия-
лылары һагвердиев «Ач һәрифләр» комедиясында бир даһа ифша
әтмишдир. Комедияда верилән күлмәли әһвалат кичик бир смәк-
ханада вағе олур. Мә'мур Ибраһим бәй, Мүһәррир Мирзә Маһмуд,
әртист һүсейн вә Вәлинин чибләри бошдур. Буна көрә наһар әт-
дикдән сонра оыларын һәрәси бир кәләклә ашпазы алдадыб смәк-
ханадан әкилирләр. Мүәллифин тәсвириндә бу зиялыларын һәм
чибләри, һәм дә башлары бошдур.

Ә. һагвердиев «Хәялат» п'есини 1912-чи илдә Мирзә Фәтәли
Ахундовун анадан олмасынын 100 иллийи мүнасибәтилә язмышдыр.
П'есдә М. Ф. Ахундовун яшадығы мүнһит, бу мүнһитин сәнәткәра
мүнасибәти сон дәрәчә тә'сирли верилмишдир. Мирзә Фәтәлинин өз
типләри илә гаршылашмасы, онларын мүкалимәләри әслиндә инчә
әдаби бир тәһлилдир. Һатәмхан ағаны, Һачы Гараны, Молла Ибра-
һим Хәлил кимякәри вә Дәрвиш Мәстәлишаһы һагвердиев бир
даһа сәһнәйә кәтирәрәк, Мирзә Фәтәлинин нә гәдәр чәтин бир
шәрантдә языб яратдығыны өз мүасирләринә хатырлатмыш, һөр-
мәтли мүәллиминин нәчиб сямасыны мөһәббәтлә чанландырмышдыр.

Ә. һагвердиевин икинчи дөвр ярадычылығынын үмуми хүласәси
тәхминән беләдир. Әдибин ярадычылығынын үчүнчү дөврү 1920-чи
илдән, йә'ни Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра
башланыр.

20-чи илләрин әввәлләри Азәрбайчан әдәбийяты үчүн чоһағыр
бир дөвр иди. Бу заман көһнә язычыларын бир гисми өзләрини
«битәрәф» адландырыб, совет идеологиясына яд олан «сәнәт сәнәт
үчүндүр» нәзәрийәсинә әсәсләнарағ, әсәрләриндә мүчәррәд романти-
ка, әстетизм вә мистик мотивләр тәблиғ әдирдиләр. Көһнә язычы-
ларын диқәр бир гисми исә ени гурулушун маһийәтини һәләлик
дәрк эдә билмәдикләри үчүн тәрәлдүд әдирдиләр. Совет әдәбийя-
тынын ени кадрлары исә һәлә етишмәмишди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра ени гурулу-
шу ялк тәбрик эдән язычылардан бири олан Ә. һагвердиев белә
бир заманда ени гүввә вә илһамла гәләмә сарылыб, бир сыра гий-
мәтли п'есләр вә һекайәләр язды. Онун бу вахт яздығы «Ағач көл-
кәсиндә», «Көһнә дудман», «Йолдаш Короғлу», «Әдаләт гапылары»,
«Гадынлар байрамы», «Вавейла», «Падшаһын мөһәббәти», «Сахса-
ған» п'есләри; «Гисас», «Гәндил», «Капитализмлә мүбаризә» вә с.
һекайәләри Азәрбайчан совет әдәбийятынын тәшәккүл дөврүндә
яранмыш плк әсәрләрдән һесаб олунур.

Мәлумдур ки, Ә. Һагвердиевин ингилабдан әвәлки драмла-
рынын башлыча гәһрәманы позгун, залым мүлкәдар вә мүтәрәгги
көрүшлү кәңч зиялы иди. Бу әсәрләрдә тәсвир әдилән зәһмәткеш
кәндли заваллы вә мүт'идир. Лакин мүәллифин совет дөврүндә язды-
ғы әсәрләрин баш гәһрәманы мүлкәдарларын зүлмүнә гаршы фәал
әтираз эдән, әсәрәтдән гуртулмаг үчүн мүбаризә апаран зәһмәт-
кеш кәндли күтләләридир.

Ә. Һагвердиевин совет дөврүндә яздығы ән гүвәтли әсәри ики
һиссәдән ибарәт «Көһнә дудман» фачиәсидир. Фачиәнин бирин-
чи һиссәсинин мөвзуу Азәрбайчанын ханлыглар дөврүндән алып-
мышдыр. Биринчи һиссәдә Пәрвиз хан адлы бир мүлкәдарын вәһи-
шиликләри вә йохсул кәндлиләрин она гаршы мүбаризәси тәсвир
олунур. Ханын зүлмүндән чана кәлмиш кәндлиләр дағлара чәки-
либ онунла мүбаризә әдирләр. Доғрудур, бу мүбаризә синфи мүба-
ризә характери дашымыр, шәхси интигам һисси үзәриндә гурул-
мушдур. Лакин йохсул кәндлиләр нә үчүн мүбаризә әтдикләрини
вә нечә мүбаризә әтмәк лазым кәлдийини баша дүшүрләр. Усян эдән
кәндлиләрин башчысы Бәдәл өз йолдашларына мұрачәтлә дейир:

«... Билерсинизми, гардашлар, биз, доғрудур, адымызы гачаг-
гулдур гоймушуг, амма бизим гәсдимиз йол адамларыны чапыб
таламаг дейил. Бизим биринчи гәсдимиз чалышыб өзүмүзү вә өз
касыб гардашларымызы Пәрвиз хан вә Рәһим хан кими гәничән-
ләрин чайнагларындан гуртармагдыр. Бизим кими әвиндән, әши-
йиндән дидәркин дүшәнләр чоҳдур. Онларын һәр биринин далынча
галан көзләр вардыр. Чамаат ханларын зүлмүндән тәнкә кәлиб.
Онлара бирчә ишарә лазымдыр ки, һамысы бир адам тәк ханларын
үзләринә дурсунлар. Одур ки, биз кәрәк гүвәмизи артырыб, кәнд-
лиләрин арасына адам салыб чамааты тәрпәдәк, ондан сонра асан-
лыгла мәрәмымыза чатарыг».

Фачиәнин биринчи һиссәси үсянчыларын Пәрвиз хандан гисас
алмасы илә битир. Бу о демәкдир ки, Ә. Һагвердиев ичтиман бәра-
бәрсизлийи арадан галдырмаг вә әсәрәтдән хилас олмағын еканә
йолуну артыг мүбаризәдә көрүрдү.

Фачиәнин тамашая гоюларкән «Баба юрдунда» адландырылан
якинчи һиссәсиндә һадисәләр тәхминән XX әсрин илк илләриндән
башлайыб Совет һәкимийәтинин гәләбәсинәдәк давам әдир.

Икинчи һиссәнин баш сурәти Пәрвиз ханын нәслиндән олан
Чаһанкир ағадыр. Улу бабасы кими о да азғындыр. Лакин XX
әсрин шәраптиндә онун зүлмүнүн чәрчивәси хейли мәһдудлашмып-
дыр. Чүнки инди «шүбһәли тәләбәләр» мүлкәдарлара гаршы тәбли-
ғат апарырлар, кәндлиләр үсян әдиб мүлкәдар маликанәләрини ян-

дырыр. Бәйләри өлдүрүрләр. Тәәсүф ки, мүәллиф п'есдә бунларын
тәсвирини вермәмишдир. Биз Азәрбайчан кәндиндә баш верән бу
«иғтишашы» айры-айры сурәтләрин данышығындан өйрәнирик.
Әсәрин сонунда Совет һөкүмәти гурулмагла Азәрбайчан кәндиндә
зүлмә, ичтиман бәрабәрсизлийә әбәди олараг сон гоюлур.

«Йолдаш Корәглу» вә «Ағач кәлкәсиндә» п'есләриндә дә һади-
сәләр белә гуртарыр: Совет һәкимийәти галиб кәлир, зәһмәткеш
кәндлиләр вахтилә онлара ган уддуран чәлладлар диван тутурлар.

Мүәллиф Совет дөврүндә яздығы п'есләриндә кечмишин тәсви-
ри вә үсул-идарәнин дәйишмәсини садәчә олараг кәстәрмәклә
кифәйтләнмәмишдир. О, Совет һөкүмәтинин илк тәдбирләринин
чанлы сәһнәләрини яратмаға («Ғадынлар байрамы»), азад олмуш
халгын ени вәзифәләрини совет адамларына изаһ әтмәйә дә («Ағач
кәлкәсиндә») чалышмышдыр. «Ағач кәлкәсиндә» п'есинин сонунда
ингилабчы мүәллим Мирзә Кәрим кәндлиләрә дейир:

«... Чамаат, мин илләрлә бойнурузда олан әсәрәт зәнчири гырыл-
ды... Индийәдәк бәйләрә ишләмәсиниз, инди өзүнүзә ишләйәчәки-
низ. Бәй сини зорла ишләдиб, инди исә кәрәк өзүнүзә һәзәслә ушаг-
лы, бөйүклү чалышасыныз вә ики гат, үч гат зәһмәт чәкиб ихтияры-
ныза кечән мүлкү абад әдәсиниз. Индийә гәдәр күндүзләр ишләйиб
кечәләр ятыбсыныз, инди исә, лазым олса, кәрәк кечә дә ишләй-
синиз. Кәрәк синин һәр биринин дахмалар әвәзинә көзәл имарә-
тиниз олсун. Гапынызда һейванларыныз олсун. Әвләриниздә elektrik
чырағлары янсын. Бунун һамысы зәһмәтлә олар...»

Бу сөзләрлә мүәллиф кәстәрирди ки, көһнә гурулушү девириб
Совет һөкүмәти гурмагла вәзифә битмир, гәләбәни әлдә сахламаг;
ени, хошбәхт һәят гурмаг үчүн кәркин әмәк сәрф әтмәк, фәдакар-
часына чалышмаг, ишләмәк лазымдыр.

Мүәллиф ингилабдан сонра яздығы п'есләриндә билаваситә совет
һәятынын чанлы сәһнәләрини әдәбийятә кәтирмишдир. «Ғадынлар
байрамы» бу чәһәтдән чоҳ марағлыдыр. П'ес Совет һөкүмәтинин
кәнддә апардығы илк тәсәррүфат тәдбирләринин вә мәдәни-маариф
ишләринин тәсвиринә һәср әдилмишдир. Бунларын һәятә кечирил-
мәсинә кәнд советинин сәдри Чаһан хала башчылыг әдирди. Чаһан
хала, демәк олур ки, әдәбийятымызда илк Кәнд Совети Сәдри сурә-
тидир. О, дирибаш, чалышган вә һазырчаваб бир совет гадындыр.

Һагвердиевин совет дөврүндә яздығы кичик п'есләрин вахтилә
сәһнәмиздә чоҳ бөйүк тәблиғи әһәмийәти олмушдур. Бунлар о
заман күтләви совет сәһнәсинин репертуарыны тәшкил эдән илк
совет п'есләри иди.

Ә. Һагвердиевтин совет дәврүндә яздығы һекайәләринин дә мәз-муну вә идеясы ингилабдан габагкы һекайәләриндән фәргләнир. Әдибин совет дәврү һекайәләринин мәвзу даирәсини гаңлы мүсават ағалығынын ифшасы («Гисас», «Гәндил»), кечмишдә зәһмәткешләрин чаризм үсул-идарәси әлейһинә апардығы мүбаризә («Габан»), ени совет һаятынын тәсвири «Сәһбәт», «Капитализмлә мүбаризә» кими мәсәләләр тәшкил әдир.

Бүтүн булардан айдын көрмәк олур ки, Ә. Һагвердиев совет дәврүндә яздығы әсәрләриндә зәһмәткеш халгы ичтиман инкишафын әсас һәрәкәтвәричи гүввәси кими тәсвир әтмишдир. Шүбһәсиз ки, бу да совет идеолокиясынын тәсири алтында гочаман язычынын дүнякөрүшүндә әмәлә кәлән мүсбәт мәфкурәви дөнүшүн нәтичәси иди.

Ә. Һагвердиев Азәрбайчан охучуларыны рус вә Гәрби Авропа язычыларынын әсәрләри илә таныш әтмәк сәһәсиндә дә аз иш көрмәмишдир. 20-чи илләрдә о, Максим Горкинин «Изеркил гары», «Макар Чудра», «Архип баба вә Лйонка», «Хан вә оғлу» һекайәләрини; Чеховун «Дәһшәтли кечә», «Сирр», «Шир вә Хуршид», Андерсенин «Бүлбүл», «Шаһын тәзә либасы» әсәрләрини, Шиллерин «Гачаглар», Әмил Золянын «Газмачылар» әсәрини, эрмәни язычысы Сундукянын «Пәпо» комедиясыны Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әтмишдир.

Совет дәврүндә Ә. Һагвердиев бир сыра гиймәтли әдәби-тәнғиди мәғаләләр дә язмышдыр. Оун М. Горки, М. Ф. Ахундов вә Азәрбайчан театры һаггында яздығы мәғаләләр бу күн белә өз әһәмийәтини итирмәмишдир.

Ингилабдан әввәл, сәадәти уғрунда мүбаризә әтдийи зәһмәткеш халгын һәгиги азадлыг йолуну айдын көрә билмәйән, мүәййән дәврләрдә тәрәддүд кечирән Һагвердиев анчаг 1920-чи илдән сонра, тәрәддүдләрдән бирдәфәлик хилас олду, ялныз совет гурулушунун һәгиги азадлыг вә тәрәгги йолу олдуғуна сәмимийәтлә инанды. Буна көрәдир ки, әдиб өмрүнүн сонунадәк бир язычы, мүһәррир, мүәллим вә ичтиман хадим кими совет гурулушунун мөһкәмләnmәсиндә, Азәрбайчанда сосялист мәдәнийәтинин яранмасында фәал иштирак әтди.

Ә. Һагвердиев Азәрбайчан охучуларынын ән чох севдийи реалист сәнәткарлардандыр. Оун әсәрләриндә халгымызын азадлыгы вә тәрәггиси уғрунда мүбаризәсинин, һаят вә мәишәтинин унутулмаз сәдии ләвһләри верилмишдир. Әдиб бүтүн өмрү бою өз доғма халгы илә бағлы олмуш, бүтүн өмрү бою өз халгынын мәдәни инкишафына вә сәадәтинә йорулмадан хидмәт әтмишдир.

АББАС ЗАМАНОВ

ЕЙӘРСӘН ГАЗ ӘТИНИ, КӨРӘРСӘН ЛӘЗЗӘТИНИ

*Кейфийәти-гәрибәдир ки,
үч мәчлисдә тамам олур.*

ЭФРАДИ-ЭҒЛИ МЭЧЛИС

Һачы Меһди — османлы давасында бир аз пул газанмыш,
55 яшында.

Элэскәр — ошун гардашы, 38 яшында.

Сәһәм — Һачы Меһдинин эввәлинчи өврәти, 30 яшында

Күллү — Һачы Меһдинин икинчи өврәти, 25 яшында.

Нәби — Гәссаб, Күллүнүн атасы.

Мирзә Һейдәр — чадукәр.

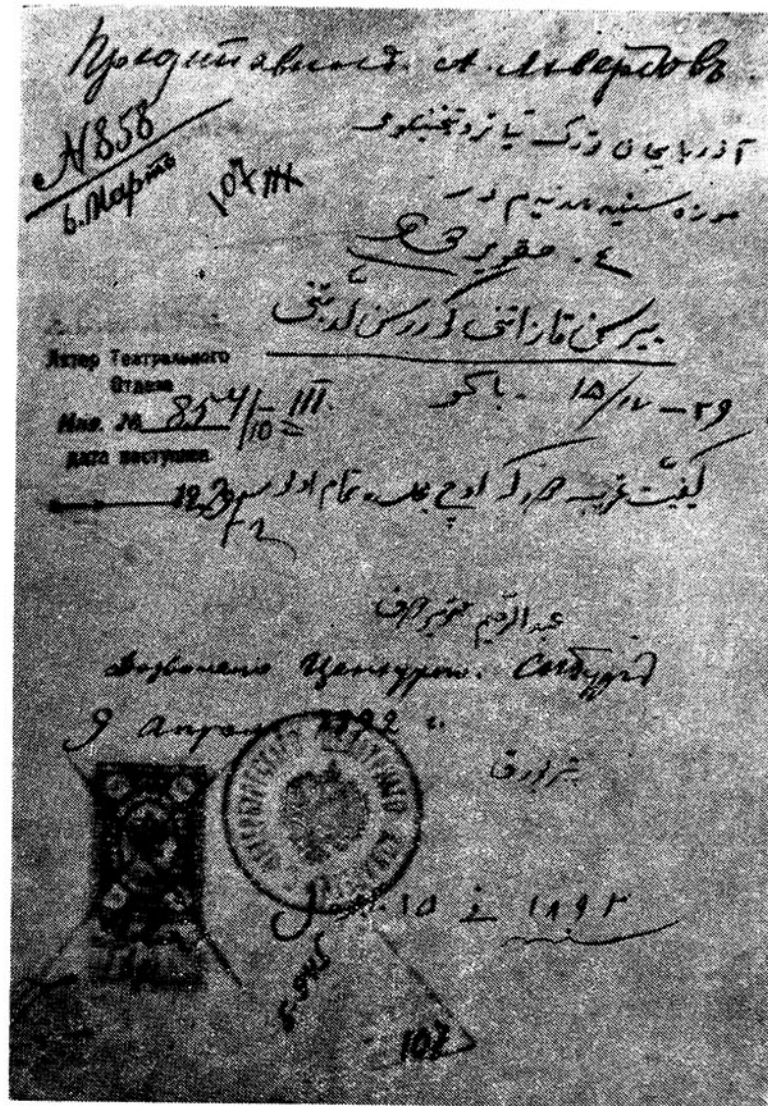
Мәшәди Иман — сөвдакәр.

Күлпәри — гоча өврәт, элчи.

Чәби — Һачы Меһдинин нөкәри.

Әһвалат кечир Гарабағ вилайәтиндә.

Икинчи мәчлис илә үчүнчү мәчлисин арасындан дөрд ил кечир.

«Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» комедиясынын әләзмасынын титулу.

ЭВВЭЛИНЧИ МЭЧЛИС

Һачы Меһдинин отағы нүмаян олур. Яхшы дөшәнмиш отағын ики тәрәфиндән габаг-габаға ики дөшәк пүшти илә салынмыш. Отағын бир гапысы сағ тәрәфдә, бир гапысы сол тәрәфдә вә ики гапы мугабилдә. Һачы Меһди әйләшиб дөшәкләрин биринин үстә, шираз гәлян дамағында. Бир аздан сонра башын галхызыр. Үзүнү тутуб гапыя чағырыр.

Һ а ч ы М е һ д и. Ай кәдә!

Ү э б и (*дахил олур*). Нә буюурсан, аға?

Һ а ч ы М е һ д и. Мирзә Һейдәри көрдүнмү? Нә чаваб кәтирдин?

Ү э б и. Аға, Мирзә Һейдәр нечә вахтдыр кәлиб бурададыр. Әкәр истәйирсән бу саат чағырым кәлсин.

Һ а ч ы М е һ д и. Бәс, намәрбут, нечә вахтдыр кәлиб мәнә нийә хәбәр эләмәйибсән? Нә гайырыдын? Енә һаван башына вуруб, һансы чәһәннәмдә кәзирдин?

Ү э б и. Аға, даһа ачығын нийә тутур? Ашпаз өврәт көндәрмишди базара, долмадан өтрү кәләм алмаға.

Һ а ч ы М е һ д и. Яхшы, базара кетмәмиш кәлиб мәнә дейә билмирдин ки, киши кәлиб, ики саатдыр мүн-тәзир олуб? Итил көзүмүн габағындан, чәкил!

Ү э б и (*гайыдыб кедир, өз-өзүнә сөйләнир*). Эр-мәнийә қоха дедиләр, чухасыны өзкәйә көтүртдү. Буна да аға дедиләр, гудурду.

Һ а ч ы М е һ д и. Додағынын алтында сөйләнмә, кет кишини чағыр кәлсин! (*Нөкәр кедир*.) А кәдә, бу нөкәрләр билмәррә мәни тәнкә кәтирди. Һәгигәт, буғда чөрәйи гарын дешән олур. Бирини говуб, айрысыны тутурсан, о әззәлкиндән пис чыхыр. Ону да говурсан, даһа бәттәринә ричу кәлирсән. Билмирәм нә эләйим, нә чарә ғылым?

М и р з э Һ е й д э р дахил олур.

Мирзэ Һейдэр. Саламәлейкүм, һачы!
Һачы Меһди. Әлейкәсалам мирзә. Буюр әй-
ләш. (Мирзә әйләшир.) Әһвалын нечәдир? Неч көрүк-
мүрсән?

Мирзэ Һейдэр. Нә вахт буюрсаныз гуллуғу-
нузда борчлуям һазыр олам.

Һачы Меһди. Кәрәк бағышлясан, нөкәр сә-
ни инчидиб, чохдан кәлибсән, мәнә хәбәр этмәйиб.

Мирзэ Һейдэр. Хейр, һачы, бу нә сөздү
буюурсунуз. Бәндә һәмишә сизин мүхлисинизәм. Мәним
үчүн белә зәһмәтләр раһатлыгдыр.

Һачы Меһди. Чох разыям, мирзә, амма енә
бағышла, зәһмәт вермишәм.

Мирзэ Һейдэр. Аллаһ бағышлясын. Белә сөз-
ләри һаһаг буюурсунуз.

Һачы Меһди. Билирсән, мирзә, сәнә нә үчүн
зәһмәт вермишәм?

Мирзэ Һейдэр. Буюрун, һачы.

Һачы Меһди. Бир тәвәггеим вар, амма гор-
хурам әмәлә кәтирә билмәйәсән.

Мирзэ Һейдэр. Һачы, белә сөzlәри буюрма-
йын. Сиз мәни өлүмә дә буюрсаныз, боюн гачырмарам.
Сиз ки, мәни өлүмә көндөрмәйәчәксиниз.

Һачы Меһди. Ди онда гулаг ас.

Мирзэ Һейдэр. Бәли, буюрун.

Һачы Меһди. Мән дүнән һамамдан гайыдан
вахт бир үнас тайфасына раст кәлдим. Һава да бир аз
елкән иди. Иттифагән күләк өврәтин чадрасыны башын-
дан атды, өврәтин үзү ачылды. Бу вахт мәним һалым дә-
йишилди, өзүмү билмәррә итирдим. Куя мәни галхызыб
икиәлли вурдулар ерә. Инди дә ағлым башыма кәлмә-
йиб. Неч билмирәм нечә кәлдим чыхдым эвә. Инди, мир-
зә, сәни чағырмышам, кәрәк бу ишдә мәнә көмәк әдәсән
ки, мән о өврәти алым.

Мирзэ Һейдэр. Хоб, инди сиз билирсинизми
ки, о өврәт кимдир, кимин гызыдыр? Бәлкә әрдәдир?

Һачы Меһди. Мән кәлдим эвә ярымчан. Адам
көндәрдим, Күлпәри гарыны чагыртдым. Өврәтин бир
пара нишанларын она садыладым. Күлпәри гары дейир
ки, о гыз гәссаб Нәбинин гызыдыр. Адына да Күллү де-
йирләр. Өзү дә гыздыр. Инди, мирзә, аман күнүдүр, мәнә

бир әлач. Кәрәк әлиндән кәләни мүзайигә эләмәйәсән.
Сәнә дә бир яхшы хәләт верәрәм.

Мирзэ Һейдэр (әлини апарыр алнына, бир аз
кедир фикрә). Бир адам көндәрин Күлпәри гарыны бир
бурая чағырсын. Кәрәк нә төвр әдәрик.

Һачы Меһди (үзүнү тутур гапыя). Ай кәдә!
(Нөкәр дахил олур.) Кет Күлпәри гарыя декинән, ағам
сәни чағырыр, сәнинлә иши вар, тез көндәр кәлсин. Енә
баяккы кими кәләм алмаға кетмә. (Нөкәр кедир.) Ин-
ди, мирзә, фикрин нәдир?

Мирзэ Һейдэр. Бир фикрим йохдур. Чох
асан ишдир. Амма бир зад вар.

Һачы Меһди. Нәдир о зад? Де көрүм.

Мирзэ Һейдэр. Сизин, аллаһа шүкүр, бир
парча емәйә чөрәйиниз вар, өврәтиниз вар, дөрд нәфәр,
аллаһ пәнаһында олсунлар, ушагларыныз вар. Сизин
нәйинизә лазымдыр ики өврәт?

Һачы Меһди. Мирзә, мән сәни бурая вә'з вер-
мәк үчүн чағырмамышам. Әкәр бу ишә әл гоҗагсан
гой, гоймаягсан ону де, артыг-әсикк сөйләмәк лазым
дейил.

Мирзэ Һейдэр. Даһа, һачы, нә үчүн ачығы-
ныз тутур? Бир сөз иди дедим, демәмиш олум. Һәр нә
буюурсунуз әмәлә кәтирим.

Һачы Меһди. Инди та мән бир зад билмирәм,
Һәр нә кәләйин вар ишләт.

Күлпәри дахил олур.

Күлпәри. Саламәлейкүм. Енә нә олуб мәни яды-
на салыбсан? Нә гуллуғун вар?

Һачы Меһди. Кәл отур, инди көрәрсән нә гул-
луғум вар. Гуллуғум чохдур. (Күлпәри отуруп гапынын
ағзында. Һачы үзүнү тутур Мирзәйә.) Бу да Күлпәри,
ди буюр.

Мирзэ Һейдэр (әлини салыр чибинә, кағыз-
гәлләмдан чыхардыр). Һәрчәнд, һачы, әл гоҗорам, анчаг
горхурам сонра чәми тагсыры, күнаһы мәним бойнума
гоҗасыныз.

Һачы Меһди. Артыг сөз лазым дейил, ишини
көр.

Мирзэ Нейдэр (*Күлпәрийә*). Күлпәри, һачы гәссаб Нәбинин гызы Күллүнү алмаг истәйир. Ондан өтгү сәни чағырмышыг ки, кедәсән гәссаб Нәбинин өврәтинин яңына, элчилик эләйәсән. Инди һәр нә дейчәксән, нә төвр сөз тапачагсан, о сәнин өз ишиндир. Ону сән яхшы билирсән. Һачы да, әкәр иши яхшы гуртарыб баша кәтирсән, бир яхшы хәләт верәр.

Күлпәри. Башына дөнүм, гәссаб Нәбинин өврәти бир ловға шейдир. О һеч индийәдәк көзәл-көйчәк чаван оғланлары бәйәниб, онлара гыз вермир. Инди мән орая кетсәм, мәни итлән орадан говарлар ки, кафтар, бизим гызымыз өврәтли, гоча кишинин тайыдыр?! Һәрчәнд һачы дөвләтлидир, амма енә гәссабын өврәти күнү үстүнә гыз вермәз.

Мирзэ Нейдэр. Бәс мән нәчийәм? Мән элә иш көрәрәм ки, сәнә бир зад демәзләр.

Күлпәри. Де көрүм нейләрсән? Элинә ағач алыб, кедиб онларла дава эләйчәксән?

Мирзэ Нейдэр. Ағзына кәлән һәрф-һәдяны сөйләмә. Сөзүмә гулаг ас. Мән инди үч дуа язарам. Бирини гоярсан дилинин алтына, онда сән һамынын көзүнә ширин көрүнәрсән, һеч кәс сәнә яман сөз демәз. Бир дуа да язарам, ону ит түкү илә, анчаг гара ит олсун вә пишик түкү илә бир ердә гәссабын гапысындан кирәндә басдырарсан вә үчүнчү дуаны гоярсан суя, бу кечә галар суюн ичиндә. Сүбһдән, күн чыхмамыш бир алманы үч дөфә салыб чыхардарсан о суюн ичинә вә галан су илә үзүнү юярсан вә алманы да бир төвр гәссабын гызына вә бир парасыны да анасына едирдәрсән, иш дүзәләр келәр. Ди инди сәбр элә, дуалары язым. (*Башлайыр язмага.*)

Күлпәри. Яхшы, яз көрәк нечә олур.

Һачы Меһди. Амма, Күлпәри, бу иши дүзәлтсән мәни өзүнә борчлу эләрсән. Сәнә бир элә хәләт верим, һеч олмаян. Бир яхшы читдән, һәр чүрүндән өзүн бәйәнсән, сәнә туман аларам. Ала, габагчадан да бир аз сәнә хәрчилик верим. Аллаһ гойса, иши дүзәлдәрсән, сәни нечә ки, сәнин хаһининдир, элә разы эләрәм. (*Пул верир.*)

Күлпәри (*пулу алыб*). Аллаһ оғлуну сахласын, һачы! Аллаһ гойса, мирзә дуалары язар, апарарам, йәгин

дә иши дүзәлдәрәм. Амма сәндән, һачы, сонра бир зад төвәгге эләйгәм.

Һачы Меһди. Нәди, де көрүм?

Күлпәри. Мәним кәдәчийәзим эвдә бекар отуруб. Оначыгазы көтүр сахла, элә сәнә гуллуг эләсин. Мән дә сәнин чанына, нә гәдәр нәфәсим кәлир, дуачы олум.

Һачы Меһди. О да баш үстә. Даһа нә гуллу-гун вар, буюр! Элә яхшы олду. Бу һарамзадәни говарам, сәнин оғлун яхшы оғландыр, ону сахларам.

Мирзэ Нейдэр. Һә, дуалар һазырдыр. Дур, ирәли кәл. (*Күлпәри дуруб кәлир мирзәнин янына.*) Бу дуаны гоярсан дилинин алтына, буну да ит вә пишик түкү илә, дахил оlanda гәссабын дарвазасынын ағзында басдырарсан. Буну да...

Күлпәри. Мирзә, башына дөнүм, пишик дә кәрәк гара олсун?

Мирзэ Нейдэр. Йох, пишик һәр нә рәнк олса, йола кедәр. Анчаг пишик олсун. Буну да...

Күлпәри. Дедим бәс пишик дә гара олсун. Гоча арвад, гара пишийи кедиб мән һарадан гова-гова тутачагам. Өзүмүзүн боз пишийимиз вар, элә онун түкүндән йоларам.

Мирзэ Нейдэр. Яхшы, сөзүмә гулаг ас, чох сөйләмә. Буну да суя салыб ичинә алма саларсан вә суюна да үзүнү юярсан, баша дүшдүнмү?

Күлпәри. Нийә баша дүшмәдим, башына дөнүм.

Мирзэ Нейдэр. Дәйишик салма. Һәр бирин бир еринә гой.

Күлпәри. Нийә дәйишик салырам, ушаг ки дейиләм.

Мирзэ Нейдэр. Ди кет. (*Күлпәри истәйир кетсин.*)

Һачы Меһди. Амма, Күлпәри, даһа билмирәм нечә иш көрәчәксән, кәрәк әлиндән кәләни әсиркәмәйәсән.

Күлпәри. Һачы, гадан алым, мәним элә сачым элчиликдә ағармайыбдырмы? Әлли мин түлкү фәнди билирәм, һамысыны саларам ишә. Анчаг сән бизим кәдәни бир төвр гой.

Н а ч ы М е ħ д и Архайын ол, сэн иши дүзэлт, намысы асандыр. (*Күлпәри кедир.*) Инди, мирзә, сәнин дуаларынын тәсирини көрәк.

М и р з ә ħ е й д ә р. Н а ч ы, сиз һеч мәним дуаларыма шәкк кәтирмәйин. Бу дуалар һәзрәғи Сүлейман Әлейһүссаламдан галма дуалардыр. Чох мүчәррәб дуалардыр. Мәним мәрһум атам, аллаһ атаныза рәһмәт эләсин. бу дуаларын сәбәбинә мәшһур олмушду. һәр шәнбә вә һәр чәршәнбә күнү атамын гапысы хан гапысына дөнүрдү. Өврәт, ушаг сүбһдән та ахшамадәк гапыдан кетмирдиләр. Һәрәсинин бир дәрдинә эләч эләйирди. Бириси кәлирди: молла, башына дөнүм, бачым чала үстәдир, иши чәтинә дүшүб. Көрүрдүн бир дуа язды верди, суя салыб нахоша ичирдән кими бар-һәмлини ерә гойду. Бириси нечә илдир әрдәдир, ушағы олмур, кәлирди: молла, башына дөнүм, мәнә бир эләч. Дөшүн ачыб, үрәйиндән ашағы, бурасына бир дуа язырды (*әли илә көстәрир*), бир илдән сонра, көрүрдүн бир хәләт көтүрүб кәлиб, разылыг эләйир ки, молла, аллаһ сәнин атана рәһмәт эләсин, бу ушаг сәнин дуанын сәбәбинә дүняя кәлиб. Мәним мәрһум атам аз адамын фәрядына етмәйиб. Чәми аләм она рәһмәт охуюр. Бириси дара дүшәндә көрүрсән дейир: аллаһ сәнә рәһмәт эләсин, ай Молла Заман, мағыл халгын дадына етирдин. Яхшы ядыма дүшдү, сизин гоншулуғда бир өврәт вар, һүрү адлы, танийырсынызмы?

Н а ч ы М е ħ д и. Танийырам, нечә?

М и р з ә ħ е й д ә р. Бир дәфә кәлир атамын янына ки, бәс, Молла Заман, башына дөнүм, ушағым олмур. Киши дә истәйир үстүмә күнү кәтирсин. Аман күнүдүр, мәнә бир эләч. Мәрһум атам көтүрдү она бир дуа язды, бир шей дә алмады ки, һүрү бачы, элә ки, аллаһ гойса, оғлун олар, о вәдә һәр нә версән верәрсән. Бир ил кечмәди, бир дә көрдүк һүрү өврәт кәлиб ки, бәс, Молла Заман, гәләминә гурбан олум, сән гәләм чалдын, мәним оғлум олду. Изн вер сәнин адыны оғлума гоюм. Атамын да нә сөзү вар иди, деди: гой. Оғлунун адыны гоюб Заман. Инди, аллаһ сахласын, бөйүк оғландыр. Ондан сонра атамы чағырды әвинә гонаг, мәнә элә пешкәш верди ки, һеч олмаян, бир ипәк чечим вериб ки, әри Хорасандан кәтириб, дәйәр отуз маната. Инди

атам өлүб, аллаһ дүнядан кедәнләринизә рәһмәт эләсин, китаблары кечиб мәним әлимә. Мән дә белә чаг-чугла, аллаһа шүкүр, сизин дөвләтиниздән, беш-үч шаһы газаныб, сизин кими кәсләрин көлкәсиндә доланыб, зиндәканлыг эләйирәм.

Н а ч ы М е ħ д и. Билирәм нә дейирсән. Сәнин данышмағын артыгдыр. Сәни элә разы эләрәм, нечә ки, сәнин мәрәмындыр. Ала, габагчадан да бир аз хәрчлик верим, апар әтә-зада вер... (*Әли салыр чибинә истәйир пул версин. Бу һалда Н а ч ы М е ħ д и н и н гардашы Әләскәр дахил олур.*)

Ә л ә с к ә р. Н а ч ы М е ħ д и, дәли олмайыбсан, саггалынын ағ вахтында бу нә ишдир тутурсан? Ағлыны итирмәйибсән? (*Үзүнү тутур Мирзә ħ е й д ә р.*) А киши, сәнин бурада нә ишин вар? Итилиб кетмәзсән көбәк язмағынын далынча? Гырымшамал, адам тапмырсан башына ип салыб ойнадмаға? Дур бурадан чәкил, дәләдуз!

М и р з ә ħ е й д ә р. Аға Әләскәр, ачығын нә үчүн тутур? Мән ки, өзбашыма кәлмәмишәм, мәни дә бурай чағыран олубдур, кәлмишәм.

Ә л ә с к ә р. Чох әбәс иш тутуб сәни чағыран сәнинлә белә. Дур чәкил бурадан. (*Мирзә истәйир дурсун.*)

Н а ч ы М е ħ д и. Мирзә, әйләш. Онун нәйинә гулаг асырсан? Онун һәрдәнбир чини тутур. (*Үзүнү тутур Әләскәр.*) Балам, дәли олмайыбсан? Адам бөйүк гардашынын бир һөрмәтини сахлар. Ағлыны башына йығ. Бир даныш көрүм нә дейирсән? Мән сәнин бу чығыр-бағырындан һеч бир шей баша дүшмүрәм.

Ә л ә с к ә р. Мәним ағлым чоҳлан башымдадыр. Амма сәнин бир пара ишин, һәрәкәтин мәни дәли эләйир.

Н а ч ы М е ħ д и. Ахыр, бир әмәлли даныш көрүм нә дейирсән?

Ә л ә с к ә р. Күлпәри гары бурада нә гайырырды?

Н а ч ы М е ħ д и. Нә борчундур нә гайырырды?! Сәйлик ки, бир иш йохдур. Күлпәри гарыдыр һәмишә буралара кәләр-кедәр, енә кәлмишди.

Ә л ә с к ә р. Гардаш, сәи мәним башымы товлай билмәзсән. Мән дә дүняда бир ийирмийәдәк сай билирәм. Ағыллы, дүняда бир сән дейилсән. Әһвалатын намысыны

мән яхшы билирәм. Тамам мүфәссәл мәнә нағыл эдиб-ләр. Гардаш, бирчә гулаг вер, архайын данышар. Сән мәним адымы, доғрудур, дәли гойдун, амма элә дүнйанын иши беләдир, һәр кәс доғру сөз данышар, халгын эйбиши үзүнә дейәр, онун адыны дәли гоярлар. Инди көр дәли гардашын сәнә нә дейир. Бах, османлы давасында мал сатмагла бир аз пул газаныбсан. Аллаһа шүкүр инди һеч кәсә эһтиячын йохдур. Бир парча чөрәйин вар, өврәтин ушағларынла ейиб, дүнйәдә раһат баш сахлайырсан. Мән дә сәнин касыб гардашынам. Һәрчәнд сәндән бир шей истәмирәм, енә сәнин көлкәндә чәрчиликдән-заддан эләйиб доланырам. Амма сән истәйирсән өзүнүн бир парча һалал чөрәйини бурнундан төкәсән. Ахыр сән нә эләйирсән ики өврәти? Аллаһа шүкүр өврәтин вар, дөрд оғлун вар.

Һ а ч ы М е һ д и. Ай кәдә, сән мәнә нағыл өйрәт-мә. Мән өз ишимә яхшы билирәм. Кет базара, чәрчили-йини элә, беш шаһы газан, этә, чөрәйә вер, кәтир е, йы-хыл ят. Сәнин мәним ишимә гарышмағын наһагдыр.

Ә л ә с к ә р. Гардаш, сән мәним чәрчи олмағыма ришхәнд эләйирсән? Бир вахт олар мән дә кәлиб дейә-рәм: гардаш, кефин нечәдир? Онда горхурам башыны говзая билмәйәсән. (Мирзәйә.) Ай эви йыхылмыш, бу кишини сән йолдан чыхардыбсан? Бурада сәнин чийәри-ни чыхардардым, амма енә бөйүк гардаш яныды, һәя эләйирәм. Әлбәт чөлдә әлимә дүшәрсән. Анд олсун ал-лаһа, сәнә бир оюн тутачағам ки, атанын тою ядына дүшә.

М и р з ә Һ е й д ә р. А башына дөнүм, ахыр мә-ним тагсырым нәдир? Мән, дейәндә, бир эл анасыям. Сән чағырырсан сәнин ишини көрүрәм, бу чағырыр, кәлиб бунун ишини көрүрәм, о бириси...

Ә л ә с к ә р. Аз даныш, ғырышмал, дур бурадан сағ-саламат, әлим дәймәмиш чәкил чәһәннәмә. Йохса сә-ни бир эл анасы гайыраам ки, кәлдийин йолу янылар-сан.

Һ а ч ы М е һ д и. А кәдә, сәнә баяг дедим, кет базара, чәрчилийини элә, истот-зәнчәфилини сат. (Мирзәйә.) Мирзә, сән буна гулаг асма, дәлидир.

М и р з ә Һ е й д ә р. А башына дөнүм, элә ондан

горхурам ки, күчәдә-задда тута мәни биабыр эләйә. Йох-са мән дә билирәм ки...

Ә л ә с к ә р. Гардаш, бейнин ғызыбдыр, өзүнү итирибсән. Амма, бах, бир сөздү сәнә дейиб кедирәм. Бу сөзү ядында сахла. Икинчи арвады ал, бир күн олар һәрәси бир тәрәфдән ағызларыны ачыб ач гурд кими сәни ейәрләр, гупгуру гуруярсан, дүшәрсән мәнән пис күнә. Инди мән кедирәм, Мирзә Һейдәр ғырышмалла нә гайырачағсан гайыр. Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззә-тини... (Кедир.)

Һ а ч ы М е һ д и. Яхшы, кет, кет! (Мирзә Һей-дәрә.) А киши, дәли әлинә дүшмүшәм дә! Сәфәһ шейдир, күндә бир кәлир, чығырыр-бағырыр, кедир...

М и р з ә Һ е й д ә р. Һачы, амандыр, она гадаған әләйин мәнә бир сөз демәсин. Йохса, мәним бир аз ча-маат арасында һөрмәтим вар, ону да ерә төкәр.

Һ а ч ы М е һ д и. Архайын ол, мән она бир гулаг-бурмасы верәрәм... Һә, яхшы ядыма дүшдү. Ала бир аз да сәнә хәрчилик верим. Аллаһ гойса иш дүзәләр, сәнә даһа артыг хәләт верәрәм. (Пул верир.)

М и р з ә Һ е й д ә р (пулу алыр). Эвин абад ол-сун, һачы! Аллаһ оғланларыны һифз әләсин. Мән дә гул-луғунуздан мүрәххәс олум, худаһафиз. Ахшамдыр, ке-дим базара, бир аз әтдән-заддан алым апарым эвә, гулбечәләринизлә ейим.

Һ а ч ы М е һ д и. Худаһафиз, мирзә, хош кәлдин, зәһмәт вердим.

М и р з ә Һ е й д ә р. Бәндә сизин һөкәринизәм, бу нә сөздүр. (Кедир.)

Һ а ч ы М е һ д и (тәк). Чох көйчәк. Инди көрәк иш нечә тамам олур. Нечә ки, мирзә өз дуаларыны тә'-риф эләйирди, ишәаллаһ дүзәләр. Күлпәри дә өз ишин-дә маһирдир. Үмид һәр тәрәфдән вар. Ай кәдә! (Нөкәр кәлир.) Кәл о гәляны апар, суюну дәйиш, бир яхшы дол-дур, кәтир. (Нөкәр гәляны көтүрүб чыхыр чөлә.) Амма көрәк, өврәт истисудан кәләнәдәк иш тамам ола. Кәләр көрәр иш-ишдән кечиб, бир аз гейлү гал эләр, отура-риндә. Чох да данышар, гамчыдыр онун чаны. Бир-ики вураам, сәсини кәсәр.

пәрдә

И К И Н Ч И М Ә Ч Л И С

Һәм ин отагдыр, Һачы Мейдинин эвиндә. Һаман гайдада дөшәнмиш, нечә ки, әввәлиңчи мәчлисдә. Һ а ч ы М е й д и н отуруб өз-өзүнә данышыр.

Һ а ч ы М е й д и н (тәк). А киши, бу икиөврәтлик гәрибә яман шей имиш. Аллаһ дүняда һарада ики-өврәтли вар, һамысынын эвини йыхсын. Өврәт кәтирмәдим, чаныма бир од кәтирдим. Ахшамадәк дава, ахшамадәк шава. Едийим чөрәк бу биһәяларын әлиндән боғазыма раһат кетмир. (Сәнәм, Һачы Мейдинин әввәлиңчи өврәти, дахил олур.) Енә нә гаш-габағыны төкүбсән? Нийә гоймурсунуз бу дүняда бир парча зәһримар чөрәйимиз вар, раһат ейәк, беш вахт намазымыз ғылаг отураг. Ахыр, ахшамадәк бу нә галмагалдыр? Сәсиниз, күйүнүз гонум-гоншуну аз галыб көчүртсүн. Халгы тәнкә кәтирибсиниз.

С ә н ә м. А киши, мән нә вахт күй эләдим ки, данышырсан?

Һ а ч ы М е й д и н. Сәһәтиниз нәдир ахшамадәк? Дүнән йолда гоншу Кәрбәлайи чыхыр габагыма, дейир ки: бәс, филанкәс, өврәтим нахошдур, ятыр, чох бәдһалдыр, кедиб рус һәкими кәтирмишәм, буюрур ки, гоймайын күй-кәләк олсун. Мән эвдә ушаглара гадаған эләмишәм сәсләрини чыхартмасынлар. Амма сәнин эвини күйү азарлынын арамыны кәсиб. Башына дөнүм, әкәр мүмкүн олса, бир аз эвдә, дейинән, күйү аз эләсинләр. Ай биһәялар, мәкәр айыб дәйил?!. Ахыр мән һәр белә бир сөз эшитдикчә, әрийиб бир гат ерә кечирәм. Ай эвиниз йыхымсын, бир һәяныз олсун, бир абыныз олсун. Нә ит

олуб дүшүбсүз бир-биринизин чанына бир-биринизин әти-ни ейирсиниз.

С ә н ә м. А киши, валлаһ мәним һеч сәсим чыхмайыб. Дүнән балача ушаг кедиб Күллүнүн бир юмаг сапыны ганмайыб апарыб, йолдашлары илә ат-ат ойнайырмышлар. Бир дә көрдүм ушаға элә гарғыш, бәддуалар эләйир ки, ер-көй титрәйир. Дейир: сәни көрүм бәдәнин о юмаг бойда яралар төксүн. Мән дә пешман олдум дедим: ай балам, ушаға нийә гарғыш эләйирсән? Бир юмаг сапыны апарыб, кәл истә, сапыны верим. Элә ону дедийими көрдүм, өзүм дә пешман олдум. Элә бил айыа дәйирманчы дедиләр. Ат кетди, өркән апарды. Галхды фишәнкә, о ки вар ағзына кәлән сөзү деди мәнә. Мән дә, одур, һәр кәсдән истәйирсән соруш, лам-чим отурдум еримдә, һеч бир сөз дә демәдим. Сөйдү-сөйләди, кириди. Нийә ишин һәгигәтинә кетмәмиш мәни сөйүрсән?

Һ а ч ы М е й д и н. Һәр нә исә, өврәт тайфасынын һеч дилин билмәк олмур. Биринә дейирсән, күнаһы о бирисинин үстүнә йыхыр, о бирисинә дейирсән, бу бирисинин үстүнә йыхыр. Начар галмышам, билмирәм нә төвр эләйим, башыма нә чара ғылым.

С ә н ә м. Бәс бу сәс-күй, дава, галмагал габагча нийә йох иди? Кефин галхды, сагалынын ағ вахтында кетдин арвад алдын. Арвадын, дөрд ушағын ола-ола. Яхшы, мән сәнә нә эләмишдим? Мәндән нә яманлыг көрмүшдүн ки, кетдин мәним үстүмә күнү кәтирдин? Һәм өз күнүнү, һәм мәним күнүмү эләдин гара.

Һ а ч ы М е й д и н. Даһа яхшы, итил, чәкил чәһән-нәмә! Башымдан ачыл, овгатымы тәлх эләмә. Һәлә кәлиб мәнә бир нәсиһәтчи олачаг.

С ә н ә м. Нәсиһәтчи оlanda сәнә нә дедиләр? Ачығын нийә тутур?

Һ а ч ы М е й д и н. Сәнә дейирәм баш-бейними апарма, итил, башымдан ачыл. (Сәнәм кедир.) Ай аллаһ сизи тырсын, өврәт тайфасы. Аллаһ сизин көкүнүзү ердән газсын. Бунларын баш ағырындан аз галмышам вәрәм чыхардам. Ай аллаһ бунларын чинсинин көкүнү йох эләсин. Гой кедим йыхымым ятым, бәлкә бир аз бунларын галмагалындан гулағым динчәлә. (Кедир о бири отаға.)

Мәчлис бош галыр. Бир аз вахтдан сонра Һачы Мейдинин икинчи өврәти Күллү, онун далынча да Мирзә. Һейдәр сол тәрәфдән чыхырлар.

Күллү. Мирзә, бурая кәл.

Мирзә Һейдәр (*аһәстә*). Башына дөнүм, һачы бурада олар, бирдән кәләр мәни бурада көрәр, дәримә саман төпәр.

Күллү. Горхма, ирәли кәл! Һачы инди кечиб юхуя, һеч заддан хәбәри йохдур. О ятанда бир даша дөнүр, аягына ип салыб сүрүсән дә оялмаз. Бәри кәл, горхма! (*Мирзә кәлир отагын ортасына.*) Мирзә, гадан алым, әкәр бу ишдә мәнә көмәк эләсән, әвезиндә мән дә бир яхшы туман Мәшәди Имандан алыб сәнин арвадына пешкәш верәрәм. Өзүнү дә һәр төвр ки, сәнин хаһишиндир элә разы эләрәм.

Мирзә Һейдәр. Ханым, сәнин сағлыгын мәнә пулдан да, малдан да, мәним чанымдан да артыгдыр. Нә буюурсан? Мәнә сәнин пешкәшин лазым дейил, тәки сән сағ ол, сәнин ишин дүзәлсин. Ди инди, башына дөнүм, һәр нә төвр дуа буюурсан, тез буюр язым, бәлкә һачы оянды-эләди, мәним нәфәсими кәсәр.

Күллү. Горхма, һачы даш кими ятыб, ишини архайын тут... Билирсән, мирзә, утанмаг ери дейил, кәрәк ишин һамысыны ачам сәнә дейәм.

Мирзә Һейдәр. Әлбәттә, кәрәк һеч бир шей кизләмәйәсән. Чүнки биз мәһрәмик, нечә ки, өврәт сиррини әринә, оғлуна, гардашына ачар дейәр, бир зад кизләтмәз, кәрәк биздән дә кизләтмәсин. Йохса дуанын билмәррә әсәри олмаз.

Күллү. Бәли, билирәм, ди гулаг ас. Һачы мәни һәрчәнд тәзә кәтириб вә тәзә өврәтин дә һөрмәтини көрмүшүк, әввәл вахтлар бир аз кишинин янында артыг олур. Амма һачы һеч билмир ки, мәни аллаһ ярадыб, дәмрчи дөйүб, йохса да дулус пәлчыгдан йоғуруб. Инди, мирзә, гадан алым, көр бир төвр эләйә биләрсәнми ки, киши һеч олмаса мәнә дә бир яхшы көзнән бахсын.

Мирзә Һейдәр. Белә ишләр мәним әлимдә асандыр. Бир элә дуа язарам ки, һачы билмәррә әввәлки өврәтиндән союяр вә чәми мәһәббәтини салар сәнә. Амма белә дуаларын хәрчи бир аз артыг олур. Әввәла, кәрәк

бир сары тоюг ола, анчаг юмуртламамыш вә бир пара да әчнас кәрәк базардан алынсын ки, һәбб гайырам, о тоюга дән еринә үч күн верәм есин. Үч күндән сонра тоюгу кәсәм, онун ганы илә дә язам.

Күллү. Яхшы, инди бу саат биз бурада сары тоюгу һарадан тапаг?

Мирзә Һейдәр. Сән мәнә пул вер, мән базардан тоюг алым вә һәбдән өтрү дә әчнас алым апарым әвә. Үч күндән сонра һәкәри көндәрәрсән кәләр кәтирәр.

Күллү. Инди мән сәнә нә гәдәр пул верим?

Мирзә Һейдәр (*фикир эләйиб, бармагы илә сайыр*). Әчнасын хәрчи бир аз чохдур, тоюг да алачагам... Хүләсә, бир беш манатадәк хәрчи вар.

Күллү. Яхшы, о дуаны яздын көндәрдин, бәс мән ону нә төвр эләйим?

Мирзә Һейдәр. О дуаны саларсан суя, бир төвр верәрсән һачы ичәр. Онда көрәрсән яваш-яваш әввәлки өврәтиндән билмәррә союду. Һәлә чох да ола биләр ки, бошасын.

Күллү. Бәлкә, мирзә, тоюгун ганы суюн рәнкини дәйишиди, һачы көрдү дуйду, онда нечә олсун?

Мирзә Һейдәр. А башына дөнүм, мән дуа еринә Надир шаһын һекайәтини ки, язмаячагам. Бир хырда қағзын үстүнә беш сөз язачагам, саларсан бир екә чам суюн ичинә, һеч мәлүм эләмәз. Вә яинки кечә һачы ояныб су истәйәндә верәрсән ичәр, һеч билмәз.

Күллү. Бу һамысындан яхшы, чох көйчәк. Кечә су истәйәндә верәрәм ичәр су еринә. Ди гой кедим сәнә пул кәтирим, тоюг дейирсән, даһа нә дейирсән ал... Бый, дейәсән Сәнәм бурая кәлир. Мирзә, бурада даян, Сәнәм кәлсин кетсин сонра мән кәтириб сәнә пул верәрәм. Со-рушса ки, бурада нә гайырысан, бах, олмая-олмая дейәсән ки, мәним яныма кәлибсән. Декинән һачы илә ишим вар, онун үчүн кәлибсән. Бах, аманды, мирзә, мәни ишә саларсан.

Мирзә Һейдәр. Архайын ол, ханым. Бу нә сөздүр, архайын ол. (*Күллү тез кедир.*)

Сәнәм (*дахил олур*). А киши, енә бурадасан? А киши, бир сәнин аягын бурадан кәсиләчәк, йохса йох? Аләмин әвини йыхыбсан бәс дейил, инди дә бурая кәлиб-

сэн. Бирчэ де көрүм ишин бурада нэдир? Бир мүддэт калдин-кетдин, кишинин бейини един, мәним дә күнүмү гара элэдин. Аллах сенин күнүнү гара элэсин. Элимлэ сэнэ вердийим дуз-чөрөк сенин көзүндөн кэлсин. Даһа нэ вар, нийэ кэлибсән?

М и р з э Ё е й д э р. Ханым, башына дөнүм, бир ишэ дүрүст етиш, көр иш нэ ердэdir, сонра мәни сөй. Йохса мәним тагсырым нэдир? Дейирсән сенин эвини йыхмышам. Билирәм дедийин нэдир. Анд олсун атамьн эрваһына, мәним бу ишдән билмэrrэ хэбэrim йохдур. Элэ яхшы олду сөз ачылды. Мән ишин олуб галаныны сэнэ ачыб дейэрәм. Мән билирәм сэнэ хэбэр вериблэр ки, куя мән чаду яздым, питик яздым гэссабын гызыны һачыя алдым. Амма, бах, ханым, снэ анд олсун атамьн эрваһына, сенин эвиндэ едийим чөрөк мәни дизин-дизин сүрүндүрсүн, экэр мән бу барэдэ гэлэм чалмышам. Мән һачы илэ гэдим достам, һәмишэ кэлиб-кедирдим, снэ кэлмишдим. Мән мэкэр, ханым, разы оларам ки, сенин үстүнэ өврэт кэтирсинлэр? Сенин өзүн Күлпәри гарыны таныя-таныя мәни сөймәйин һаһагдыр. Сән яхшы билирсән ки, онун үчүн чаду-зад лазым дейил. Онун өзү чаду-дур. Истәсә пәнник инсаны, шейтаны да йолдан чыхардар. Енэ әрз элэйирәм, ханым, анд олсун атамьн эрваһына, сенин эвиндэ едийим һанүнәмәкә, бу ишдән хэбэrim йохдур.

С э н э м. Яхшы, яхшы, олан олуб, кечән кечиб, инди бир иш вар, мән дә сәндән бир зад истәйәчәйм. Экэр бир элэ иш элэдин ки, һачы икинчи өврәтинин кағызыны верди, онда сәни гардашдан артыг истәрәм вә биләрәм ки, сән бизим истәйәнимизсән вә дедийин сөзләр дә һамысы доғрудур. Экэр эләмәсән, биләрәм ки, дедикләрин башдан аяга яландыр, элэ сән анчаг өз чаныны гуртармаг истәйирсән.

М и р з э Ё е й д э р (өз-өзүнә). Яхшы өзүмү ишэ салдым. (Учадан.) Ханым, анд олсун атамьн эрваһына, сенин эвиндэ едийим...

С э н э м. Анд ичмә, сөзүмә чаваб вер. Эл гоюрсан, йохса йох?

М и р з э Ё е й д э р. Ханым, сенин хатирин үчүн чанымдан да кечэрәм. Амма...

С э н э м. Артыг данышмаг лазым дейил. Амма-зад билмирәм. Язырсан, гэләмданын, кағызын, китабын чибндәdir, чыхарт яз. Язырсан, ону де...

М и р з э Ё е й д э р. Ханым, ачығын нийэ тутур, башына дөнүм? Баяг әрз эләдим ки, сенин хатирин үчүн чанымдан да кечэрәм.

С э н э м. Өз хатирин үчүн өз башындан да кеч, мәнэ сенин башын лазым дейил. Тез ол, һәр нэ язырсан яз көрүм. һачы оянар, хэбәрдар олар, сенин дә ишин пис олар, мәним дә. Тез ол яз.

М и р з э Ё е й д э р. Язмаг лазым дейил. О мис касаны бура кәтир. (Сәнәм кәтириб касаны верир, Мирзә чибиндән бир гаргы чыхардыр.) Неч бир аз мум олармы сәндә?

С э н э м. Нийэ олмур, өврэт хайлағы мумсуз ки олмаз. (Чыхарыб мум верир.)

Мирзә Ёейдәр касанын үстүнү дәсмалла өртүб, дәсмалын ортасыны верир Сәнәмин әлиһә, һәр икисн әйләширләр.

М и р з э Ё е й д э р. Ала, тут бу дәсмалын ортасындан. Мән бу бычагла он үч дәфә вурачағам касая. Он үч чин кәләчәк долачаг бу гаргынын ичинә. Гаргынын ағзыны мумла бөрк бағларам, верәрәм сәнэ, апарыб кечә гоюрсан һачынын башы алтына. Кечәләр бу чинләр она раһатлыг вермәзләр. Таинки тәзә өврәтини бошамайынча. Амма габагча кәрәк нәзри олсун. Бу дуа бир шейдир, әләлхүсус белә дуалар ки, габагча нәзри олмаса тәсир бағышламаз.

С э н э м. Нәзир нә верим?

М и р з э Ё е й д э р. Кәрәк кағыз пул олсун. Гоячағам чамьн ичинә, әчиннәләр мис пулдан, күмүш пулдан гачырлар.

С э н э м. Бир манат бәсдирми?

М и р з э Ё е й д э р. Нийә дәйил бәс, анчаг кағыз пул олсун. (Сәнәм пул верир.)

С э н э м. Ди ала, бир манат. Аллах гойса, сәнэ енэ пул верәрәм, сән иши дүзәлт.

М и р з э Ё е й д э р. Иншааллах. Ди инди көзүнү юм. (Башлайыр чамы бычагла дөймәйә, бу һалда Күл-лү кирир ичәри.)

К ү л л ү. Бу нәдир, ай гардаш? (Мирзә вә Сәнәм

галхырлар аяга.) Ай биһэя, бу нэ тас гурмагдыр, нэ чаду яздырмагдыр?

С э н э м. Биһэя сэнсэн, биһэядан да писсэн. Сэнэ чаду яздыран кимди? Мирзэйэ тас гурдурмушам, бала-ча ушағы кечэлэр гара басыр.

К ү л л ү. Яланчынын балача ушағынын вайына отурум. Нийэ, алдатмаға адам башына гәһэтдир? Галынын дальында дуруб һамысыны эшитмирдим? Балам, мэн сэнэ нейләмишәм, кен ерини дар элэйирәм, йохса әрини әлиндән алырам?

С э н э м (чығыра-чығыра). Ай гырмызы, кимин ушағына дейирсэн вайына ағлайым?

К ү л л ү (учадан). Белэ һәр кәс мәнэ чаду яздыр ыра дейирәм.

С э н э м. Белэ яхшы элэйирәм, әлимин ичиндән кәлир. Яздырамын, бир дэ үстдән, әлиндән кәләнн ики габа чәк.

К ү л л ү. А сәни көрүм дүняда ағ күн көрмәйәсэн, а сәни көрүм үстүнә од төкүлсүн, а сәни көрүм дөрд балам бир әлдә ююлсун, ахыр мән сәнэ нэ эләмишәм?

С э н э м. Белэ мәним дөрд балам дөрдүнүн дэ хатасы-баласы, азары төкүлсүн сәнин бирчә истәкли гардашынын үстүнә.

К ү л л ү. А гырмызы фәтир, кимин гардашына гаргыш элэйирсэн? Анд олсун гардашынын чанына, сачын-дан тутуб сәни бир ағач йол сүрүрәм.

М и р з э й е й д э р (өз-өзүнә). Бурадан гачмаг мәсләһәтдир. Йохса мәним дэ дәрими боғазымдан чәкәрләр. (Чыхыб гачыр.)

С э н э м. Һәлә мәним сачымдан тутан анасындам олмайыб. Анд олсун аллаһа, сәнэ бир той тутарам өзүнү итирәрсән.

К ү л л ү. О дуаязан нечә олду, һәлә мәним ишим онунла чохдур.

Һ а ч ы көзүн силә-силә чыхыр.

Һ а ч ы М е һ д и. Ай гырылмышлар, ай ит тохумлары, мәкәр нәфәсиниз кәсилмәз, мәкәр гоймазсыныз бир аз динчәлим? Аллаһ сизин тохумунузу ер үзүндән көтүрсүн.

К ү л л ү. Көрмүрсән арвадын нэ гайырыр? Кедиб чадуязан кәтириб мәнэ тас гурдурур, сонра да мәним бир гардашыма бәд дуа элэйир.

Һ а ч ы М е һ д и (кедиб дивардан гамчыны көтүрүр). Йә'ни нэ вахтадәк сизин сәс-күйүнүзә таб кәтирәчәйәм. Чанымы боғазыма йығдыныз. (Өвәртләри вурур, өвәртләр чығырылар.) Йығдыныз... Йығдыныз мәним чанымы боғазыма. Аллаһ сизин чанынызы боғазыныза йығсын. Аллаһ сизин нәслиннизи, көкүнүзү ер үзүндән көтүрсүн. (Өвәртләри вурур, өвәртләр гачыб һәрәси бир отаға кирир.)

Ә л э с к э р. (дахил олу). Әл һа... Әл һа... Боюну ерә сохум, а белә бөйүк гардаш. А киши, неч утанмырсан, неч әрийиб ерә кечмирсән? Бу нэ күндү дүшүбсән, а боюну аллаһ ерә сохсун.

Һ а ч ы М е һ д и. А кәдә, ачығымын тутмуш вә'дәси аз даныш. Анд олсун аллаһа, о гәляны вурарам башына, башын топ кими дағымар.

Ә л э с к э р (һәзарата). Мән өлүм, бахын көрүн халис чәршәнбә Езидидирми? Әлэ чәршәнбә Езиди кими башыны дағылдырсан. Һәлә нәинки чәршәнбә Езидисән, ондан да әскиксән. Чәршәнбә Езидинин башында енә бир аз барыт олу. Сәнин башында о да йохдур.

Һ а ч ы М е һ д и. Ай кәдә, итил, башымдан ол. Анд олсун аллаһа, вурарам зәиф, чансыз чанын чыхар.

Ә л э с к э р. Кимдир чансыз? Лә'нәт сәнэ кор шейтан һа! Енә бөйүк гардашсан, һөрмәтини сахлайырам. Анд олсун аллаһа, о гәдәр вурарам шишиб тулуға дөнәрсән.

Һ а ч ы М е һ д и. А кәдә, итил кет, аз даныш, баш-бейними апарма.

Ә л э с к э р. А киши, сәнин бейнин һарада иди? А боюну ерә сохум, бейни олан да ики арвад алыб, өзүнү бу көкә салармы? Һәлә бундан да пис күнә, аллаһ гойса, дүшәчәксән. Ахырыны көзлә. Әл һа... Әл һа...

Һ а ч ы М е һ д и. А кәдә, итил кет дейирәм сәнэ. Ә л э с к э р. Кедирәм, һирсини бас. (Кәдә-кәдә.)

Боюну ерә сохум, ерә сохум боюну...

Һ а ч ы М е һ д и (нәфәсини дәрә-дәрә отурур). Яғышдан чыхдым, яғмура дүшдүм, кечәлдән чыхдым,

дангара дүшдүм буна дейибләр, лайна. Өврәт элиндән гуртар, бу дәлинин элинә дүш, бу дәлинин элиндән гуртар, гырылмыш өврәтләрин элинә дүш. Пәрвәрдикара, тезликлә я мәни өлдүр бунларын элиндән хилас элә, я бунлары гыр, бәлкә мән дүняда бир архайын нәфәс алым. (*Дуруб кедир гапынын бирини ачыр.*) Сәнәм! Бурая кәл! (*Гайыдыр о бири гапыя.*) Күллү бурая кәл! (*Сәнәм вә Күллү һәрәси бир гапыдан кәлирләр.*) Бура бахын, Бу күндән сизин отагларынызы айырырам. Сән, Сәнәм, баш отағы дөшәтдир, отур орада; сән дә һэйәтә бахан отагда отур. Бахын, будур сизә дейирәм, анд олсун аллаһа вә кетдийим Бейтә, әкәр бириниз бириниздән шикайәт эләдиз, икинизи дә дөйәчәйәм. Кәрәк бириниз биринизин билмәррә сәсини эшитмәйә. Гонум-гоншу тәнкә кәлди сизин чығыр-бағырыныздан. Бах, буюрурам, бири-биринизин пишийи о биринизин эвинә кедә, енә бу саггал мәнә һарам олсун, әкәр о гамчыны сизин белиниздә тикә-тикә эләмәйәм. Ди кедин, итилин көзүмүн габағындан! (*Өврәтләр кедирләр.*) Аллаһ көкүнүзү газсым ки, туғи-лә'нәт олуб кечибсиниз бойнума. (*Кедир о бири отаға.*)

пәрдә

Ү Ч Ү Н Ч Ү М Ә Ч Л И С

Ваге олур һәммин эвдә, амма дөшәниб чох садә. Һачы Меһдинин икинчи өврәти К ү л л ү отуруб тикиш тикир вә өз-өзүнә сөйләнир.

К ү л л ү (*тәк*). Валлаһ, билмирәм дүняда нә күнаһ эләмишәм, аллаһ кәтириб салыб мәни бу одун-аловун ичинә. Гоһумдан шәрмәндә, достдан, ашнадан шәрмәндә. Бу күн бир гонаг кәлир, габағына билмирсэн нә гоясан есин. Инди, бу күн бачылығым кәләчәк, валлаһ, билмирәм үзүнә нечә бахачағам. Кишийә дейәндә, а киши, бу күн гонағым кәләчәк, дейир аллаһ гонағына да лә'нәт эләсин, өзүнә дә. Мәни, дейир, сән дағыдыб, бу күнә салыбсан. Яланса, аллаһ сәни дағытсын, бундан да пис күнә салсын.

Һ а ч ы М е һ д и (*дахил олур көһнә палтарда, саггалынын ярысы ағ, ярысы гырмызы, чох пис һаләтдә*). Арвад, енә нә олуб, нә данышырсан?

К ү л л ү. Нә данышачағам, көрүрсән отуруб өз күнүмә ағлайырам.

Һ а ч ы М е һ д и. Балам, гәзанын иши беләдир. Инди биз нә гайыраг? Бир вахт вар иди, малымыз да вар иди. Инди, фәләйин бели сынсын, чархы тәрс дөндү, дүшдүк касыб. Инди мәсләһәт аллаһындыр. Аллаһ кәримдир, бәлкә кәләчәкдә енә пулумуз олду, ким билир. Сән анчаг аллаһа шүкүр элә. (*Чибиндән чубуг чыхарыб долдуруб чәкир.*)

К ү л л ү. Инди сән ачындан өлмәклә аллаһ кәримликдән дүшәчәк? Мән дә билирәм аллаһ кәримдир. Һәлә

көр пулун варса бир-ики манат вер, бачылыгым калачэк, көрүм она нэ биширэрэм.

Һ а ч ы М е һ д и. Арвад, ахыр бу нэ гонаглыгыдыр? Күндә гонаглыг, күндә гонаглыг. Ахыр өзүн көрүрсән мән дагылымышам, тәрк олмушам, яван чөрөк дә тапмырам емәйә.

К ү л л ү. Истәр яван чөрөк е, истәр ач гал, арвад сахлайырсан гейдинә гал. Пулун вар, йохду, мәним нэ вечимә.

Һ а ч ы М е һ д и. Элә мәним эвими дүняда арвад йыхды. Аллах дүняда чәми икиарвадлыны мәним күнүмә салсын. Сәнин кими арвадлары да лә'нәтин бәдтәринә кәлсин ки, едийими, ичдийими мәнә һарам эләйибсән.

К ү л л ү. Едийин, ичдийин бурнунун ики дешийиндән кәлсин. Сахлая билмирсән нә өлүмдү, нә боғазына чаты салыбсан. Кагызымь вер, кәбиним һалал, чаным азад. Кедим отурум атам эвиндә, бәлкә бир парча чөрөк тапам.

Һ а ч ы М е һ д и. Сән аллах, сән дә овгатымы тәлх эләмә һаләтимин пис вахтында. Дур бир аз көр нә вар кәтир, сүбһдән ачам.

К ү л л ү. Нә вар нә кәтирим? Пенир-чөрөкди, сәнин чанын. Нә гәдәр ейәчәксән е.

Һ а ч ы М е һ д и. Ди галх аяға, һәр нә верирсән вер. Зәһримар олсун сәнин пенир-чөрәйин.

Күллү галхыб аяға, бир габа бир аз пенир вә бир чөрөк гоюб кәтириб гоюр һачынын габагына, чыхыр.

Һ а ч ы М е һ д и (бахыр чөрәйә). Пәрвәрдиһара, нә яман күнләрә бәндәни салармышсан. Бир вахтлар вар иди мәним пулум, чөрәйим һәддән ашмышды. Бир адам йох иди бурада ки, мәним чөрәйини емәмиш олсун. Инди, кәрәминнә шүкүр, аллах, мәни пенир-чөрөк үмидинә гоюбсан. Дост-ашна билмәррә гачыб дагылыб. Дүнән кедирәм һачы Вәлинин эвинә, күчәдән бахырам, отуруб эвдә намаз гылыр. Кәлиб гапыдан сорушурам, дейирләр эвдә йохдур. Һаман һачы Вәлидир ки, пара чөрөк мән ондан айры, о мәнән айры емәздик. Гәдим адамлар ки, мәни көрәндә икигәт баш әйирдиләр, инди көрәндә салам да вермирләр, куя һеч мәни танымырлар. Анчаг далдан

бахыб һейф әдирләр ки, языг Һачы Меләди көрүн нә күнә дүшүб. Ай дүня, вай дүня!.. Мәним эвими арвад йыхды. Ахыр, мәним нәйимә кәрәк иди ики арвад ки, ахырым да белә ола. Инди бир эв әвәзинә сахлайырам ики эв. Бу күн биринин гонагы кәлир, сабаһ көрүрсән о бириси бәһсә дүшүб, кедиб өзүнә гонаг кәтирир. Бирисинә палтар алырсан, о бири галхыр мәнә дә ал. Аллах я мәни тезликлә өлдүрсүн, я булары мәним башымдан эләсин.

Гапынын далындан сәс кәлир: ай ушаг, һачы эвләдир?

Будур, Мәшәди Иман кәлир, инди пул истәйәчәк. (Башыны булайыр.) Эвләйәм, буюр.

М ә ш ә д и И м а н (дахил олур). Саламәлейкүм! Һачы, әһвали шәриф.

Һ а ч ы М е һ д и. Әлейкүмсалам, мәшәди, буюр әйләш.

М ә ш ә д и И м а н. Әйләшмәйим олмаячаг. Амма бир һечә сөз демәлийәм.

Һ а ч ы М е һ д и. Буюр.

М ә ш ә д и И м а н. Һачы, сән өзүн яхшы билирсән ки, биз сөвдә адамыйыг. Сәнәтимиз алгы-сатгыдыр. Инди язды, кәрәк кедәк яйлаға, күрдләрән яғлан, юндан йығаг кәтирәк. Инди, башына дөнүм, әлим бошдур, әкәр мүмкүн олса, бизим о ийирми манаты илтифат эләйәсән.

Һ а ч ы М е һ д и. Мәшәди Иман, ола биләрми ки, бир он күн сәбр эләйәсән? Әлбәттә, он күнәдәк һәр төвр олса, өзүмдән-өзкәдән тапыб сәнин пулуну верәрәм.

М ә ш ә д и И м а н. Хейр, һачы. Доғрусу, сабаһ күнорта үстү йолдашлар кедирләр. Мән дә йолдашдан гала билмәрәм. Кәрәк йола дүшүм. Бир дә, һачы, сөзүн доғрусу яхшыдыр, ачыгы, һәгигәти будур ки, мән артыг көзләйә билмирәм. Нә гәдәр көзләмишәм, бәсдир. Бир ай көзләдим вермәдин, ики ай көзләдим вермәдин. Инди көр мән һечә яхшы адамам ки, сәбр эләдим. Әкәр бир айры адам олсайды, кәлиб сәнин гапыны дабанындан чыхартмышды. Мәним дә сәбр эләдийим бәсдир.

Һ а ч ы М е һ д и. Мәшәди, һеч олмаса ики күн сәбр элә, аллах гойса, Какур борчу эләрәм, папагымы сатарам, сәнин борчуну верәрәм.

Мәшәди Иман. Һәр нә исә, һачы, чох чидов адам имишсән. Рәһмәтлийн оғлу, пул алыбсан дөрд айды, вер, даһа сөзүн нәдир?!

Һачы Меһди. Мәшәди, айыбдыр, чыгырма. Сәнә дейирәм ики күнәдәк пулуну верәрәм. Даһа нийә ғышгырырсан?

Мәшәди Иман. Ахыр, мәшәди эви йыхылмыш башына нә даш салсын. Будур, ики айдыр дейирсән бу күн верәрәм, сабаһ верәрәм. (*Гайыдыб чыхыр гапыдан, чөлдә чыгырыр.*) Рәһмәтлийн ушаглары, пулу алаңда алырлар, верәндә чан чәкирләр. Инди эләч она галыб базарда тутам, эбасыны эйниндән чыхардам бураһам кетсин. Мән дә бир биһәя адамам.

Һачы Меһди (*кедир гапыя*). Мәшәди, бир бәри гайыт. (*Мәшәди Иман кәлир ичәри.*) Мәшәди, мәним пулум йох исә бир аз абырым вар. Мән һеч вәдә разы олуб көтүрмәрәм ки, сәнин кими адамлар мәним үстүмә аяг алсын. Бир вахт вар иди, дейәндә ки, мәшәди, сабаһ кәл пул верим, дейирдин һачы, нә тәләсирсән, истәйирсән бир айдаһ-ики айдаһ сонра вер. Инди дүнянын үзү гара олсун, бир аз әли ашағы дүшмүшәм дейибән истәйирсән базарда мәним эбамы чыхардасан. А киши, айыб дейил, ону да чыхыб күчәдә чыгырыб гонум-гоншуя эшитдирирсән.

Мәшәди Иман. А башына дөнүм, ахыр нейләйм? Биз дә касыб адамыг. Биз дә алыш-вериш әһлийк, кәрәк чөрәк газанаг, йохса...

Һачы Меһди. Сән, билирәм, мәним ийirmi манатыма мөһтач дәйилсән. Амма ирәли кәл, сөз дейирәм. (*Мәшәди Иман ерийир ирәли.*) Ала, (*чибиндән күмүш сааты чыхардыр*) ала, тут, мән һәр шейими тәләф эләмишәм, амма бу күмүш сааты индийәдәк атамдан ядикар сахламышам. Мән разы олмарам ки, сәнин кими кимсәнәләр базар ичиндә мәним абырмы төксүн. Чүнки сәнин кими адамларын йүзүнә мән чөрәк вермишәм. Кәл ирәли, кәл, ал сааты, апар сат, пулуну көтүр. (*Мәшәди Иман даяныр.*) Нийә даянырсан, һаһа ерә даянма. Кәл ирәли, сааты ал. (*Саат һачынын әлиндә, Әләскәр кирир ичәри.*)

Әләскәр. Бу нәдир, о сааты нийә верирсән она?

Һачы Меһди. Нейлирсән, нә борчундур? Сән гарышан иш дейил.

Әләскәр. Нечә мән гарышан иш дейил. (*Мәшәди Иман.*) А кәдә, ғырышмал, утанмырсан базар ичиндә һачыны биабыр эләйирсән? Ай абырсыз, һәясыз, намәрбут. Бир вәдә вар иди аршыны беш шаһия сатдыгын чити һачыя ики аббасыя сырыйырдын. Нәдәнди, арвадлар бәйәниб, билирдин ки, йәгин алачаглар. Гапынын гиймәтини парчаным үстүнә гоюрдун. Инди ийirmi манатдан өтрү һачыны базар ичиндә бәднам, русвай эләйирсән. А кәдә, һеч утанмырсан, һеч ғызармырсан? Һачынын бу дәли гардашы һәлә өлмәйиб, сағды. Әлә ки, мән өлдүм, о вахт һачынын гапысыны кәсәрсән. Ала, пулуну верим.

Мәшәди Иман. Ага Әләскәр, нийә ачыгын тутур? Ийirmi манатды, гурбан олсун һачыя, гәдим дузчөрәйә.

Әләскәр. Бәс, ғырышмал, бу сөзү габагча чийә демирдин? Базар ичиндә она-буна дейирсән ки, кедирәм һачыдан пул истәйәм, вермәсә биабыр элийәм. Инди дейирсән пул гурбан олсун гәдим дузчөрәйә. Гәдим дузчөрәк сәнин көзүндән кәлсин. Ала пулу. (*Чыхардыб пул верир.*) Кедәрәм, алнымы тәрини силиб енә газанарам, ала, тут!

Мәшәди Иман. Ага Әләскәр, башына дөнүм, ачыгын тутмасын, пулуну гой чибинә. Сонра һачынын пулу олар верәр.

Әләскәр. Ала, тут пулуну дейирәм сәнә. Анд олсун аллаһа, һирсини тутмуш вәдәси о гәдәр вурарам бир элә дә бөйүйәрсән. Тут! (*Мәшәди Иман пулу алыр.*) Ди чых бурадан, ғырышмал, мәл'ун, тез ол! (*Мәшәди Иман чыхыр, гардашына.*) А киши, ахыр, бу күнә дәйәрми? Бир парча чөрәйини вар иди. Ахыр, нийә төкдүн итләрә, тәләф эләдин, дағытдын, өзүн дә бу күнә дүшмүсән, һәр ит-гурд үстүнә аяг алыр. Сәнә доғру сөз дейәндә ачыгын тутурду, инди көрүрсән ки, доғру дейирдим.

Һачы Меһди. Әләскәр, мәним сәнә инди һеч бир сөзүм йохдур. Мәним, вуруб башымы да ярсан, сәнә бир сөз демәрәм.

Гәссаб Нәби кирир.

Н а б и. Саламәлейкүм, һачы.

Һ а ч ы М е һ д и. Әлейкүмсалам! Аға Нәби, буюр!

Һамысы әйләшнрләр. Әлсәкәр отуруп һачынын бөйрүндә.

Н а б и. Нә вар, нә йох, һачы, әһвалын нечә кечир?

Һ а ч ы М е һ д и. Аллаһа шүкүр, көрүрсән, беләчә, яман-яхшы доланырыг.

Н а б и. Һачы, билирсән нә вар? Мән бир ишдән өтрү кәлмишәм сәнин янына.

Һ а ч ы М е һ д и. Бәли, буюр.

Н а б и. Бу күн бизим Күллү кәлиб мәним яныма аглайыр, көзүндән од төкүр. Дейир ки, бурада долаһа билмир, корлуг чәкир, ач галыр. Мән дә, доғрусу, атаям, үрәйим яшыр, гызыма язығым кәлир, билирәм дә ки, сән бир аз әли ашағы дүшүбсән. Амма нә гайыраг, мәсләһәт аллаһындыр. Сәнин үчүн дә ики өврәт чәтиндир сахламаг. Мәним гызым да сәнин әвиндә беш ил, алты ил өврәтлик эләйиб. Аллаһа шүкүр, ушағы-зады да олмайбы. Элә кәл сән, һачы, бу гызын талағыны вер, апарым әвинә, сәнин дә ишин бәлкә йүнкүл ола.

Һ а ч ы М е һ д и. Аға Нәби, сән бу тәклифи мәнә эләмә! Чүнки өврәт бошмаг асан иш дейил. Индийәдәк сахламышам, енә бир төвр сәбр эләсин, бәлкә аллаһ ени бир элә иш ишләди ки, әлимә пул салдым. Дейирләр вағзалда буғда гиймәтә мишиб, бир дәвләтлинин бирисн илә газанча шәрик оларам. Пулу ондан, зәһмәти мән-дән. Енә, аллаһ гойса, һаман дәвләти гайтарарам.

Н а б и. Йох, һачы, сән кәл элә бу гызын талағыны вер, башына чевир, тәк гыздыр, ушагсыз-задсыз.

Ә л ә с к ә р. Аға Нәби чох яхшы сөз дейир. Нийә даянырсаң? Сән өзүн яхшы билирсән ки, ики өврәт сәнин бойшуна йүкдүр. Мәни әвәзиндән вәкил элә, Аға Нәби илә бир ердә келәк газынын янына, талағыны охудаг кери, гуртарсын кетсин. (Һачы даяныр, Әлсәкәр яваш-дан.) А киши, даянмаг ери дейил, башындан элә бу би-һяны. (Учадан.) Инди сөзүн нәдир, һачы?

Һ а ч ы М е һ д и. Балам, валлаһ һеч билмирәм нә дейим, галмышам начар.

Н а б и. Һачы, элә сөзүн әсли буду. Элә гәдим дост-луг да арамыздан итмәз. Мәни дә артыг өзүндән разы эләрсән, өз йүкүнү дә йүнкүлләшдирәрсән.

Һ а ч ы М е һ д и. Нәрчәнд мән бачардығым ерә-дәк разы олмаздым, амма әләч йохду. Балам, Әлсәкәр, кет Аға Нәби илә газынын янына, нәр төвр буюрур, элә элә.

Н а б и. Келәк, Аға Әлсәкәр. Һачы, аллаһ атаһа беһишт гисмәт эләсин. Элә бил бир кәниз азад эләдин. Аға Әлсәкәр, буюр келәк!

Ә л ә с к ә р. Сән кет, мән дә бир ярым саатдан сон-ра далынча кәләрәм.

Н а б и. Яхшы, мән кедирәм дүкана, орада көзлә-рәм, кәләрсән, дүкандан келәрик.

Ә л ә с к ә р. Яхшы, кет көзлә, бу саат кәлирәм.

Н а б и. Худаһафиз. (Кедир.)

Һ а ч ы в ә Ә л ә с к ә р. Мүшәррәф, мүшәррәф, көз үстә кәлдин.

Ә л ә с к ә р. Гардаш, беш вахт намазын еринә күн-дә он вахт гыл. Кечә-күндүз аллаһа шүкүр элә ки, үзү-сулу, бу биһянын үзүндән гуртардын. Сәнәм бачы әвдә-дирми?

Һ а ч ы М е һ д и. Әвдәдир, одур о бири отагда, чағыр кәлсин. (Әлсәкәр кедир.) Пәрвәрдиқара, сәнә шү-күр. Инди бир аз нәфәсимн раһат чәкәрәм. Нәрчәнд ка-сыб дүшдүм, олуб галанымы итирдим, амма енә аталар мәсәли «азачыг ашым, агрымаз башым». Әлимә аз-чоҳ дашдан юмшаг нә дүшәр, ейиб сәнә шүкүр эләрәм.

Ә л ә с к ә р л ә С ә н ә м кәлирләр.

Ә л ә с к ә р. Сәнәм бачы, бах, бу сәнин әрин, сән дә бунун арвады. Пара чөрәйн инди раһат ейин, аллаһы-ныза шүкүр эләйин. Мән дә кедим бу саат газынын яны-на, кәлини сизин башыныздан рәдди-бәдәл эләйим.

С ә н ә м. Нечә рәдди-бәдәл эләйим?

Ә л ә с к ә р. Бәс ишдән хәбәрин йохдур? Инди Нә-би кәлмишди ки, һачы, гызым бурада корлуг чәкир, нә олар, онун талағыны вер. Һачы вермәк истәмирди, мән тә'кид эләдим, һачы разы олду. Инди мәни вәкил эләйиб, кедирәм газынын янына иши тамам эләйәм.

С ә н ә м (Һачы). Киши, бах, гулаг ас, бу әтәйимин гызылы, бу яхамын гызыл дүймәләри, индийәдәк нәр-чәнд көрүрдүм ки, сән корлуг чәкирсән, амма мән дә өз гәдрими билән адамам, көрүрдүм о бири арвадын гызыл-

күмүш ичиндө кәзир, мән дө кәзирдим. Инди ону башдан элэдин, мән дө бу этәйимин отуз империялыны, яхамын гызымларыны сөкүб верәрәм сәнэ, апар сат, бир дүкан ач, отур ичиндө, газан, кәтир, раһат ейәк, аллаһымыза шүкүр эләйәк.

Һ а ч ы М е һ д и. Сәнәм, мәним сәндән чох хәчәләтим вар.

С ә н ә м. Киши, кечән кечибдир, аллаһ шейтана, шейтансифәтә ләһәт эләсин. Билирәм, сәндә тагсыр йохдур.

Һ а ч ы М е һ д и. Эләскәр, бурая кәл. (*О үзүндән бу үзүндән өнүр.*) Гардаш, сәнин гәдрини мән индийәдәк билмирдим. Инди билдим ки, сән мәни истәйирмишсән. Аллаһ сәндән разы олсун, нечә ки мән сәндән разы олдум. Гурбанын олум, Эләскәр, кет о биһәяны мәним башымдан элә.

Ә л ә с к ә р. Бу саат кедирәм. Инди, гардаш, един газ этини, көрдүн ләззәтини? Бир дө ағлыны удузма.

Һ а ч ы М е һ д и. Кет, кет, тез ол, башына дөнүм! (*Эләскәр кедир.*) Сәнәм, сәнин янында мәним тагсырым чохдур. Мәни бағышла. (*Бойнуну гучаглайыр.*)

С ә н ә м. Аллаһ бағышласын, киши, кечән кечиб, кәләчәйин фикрини чәкәк.

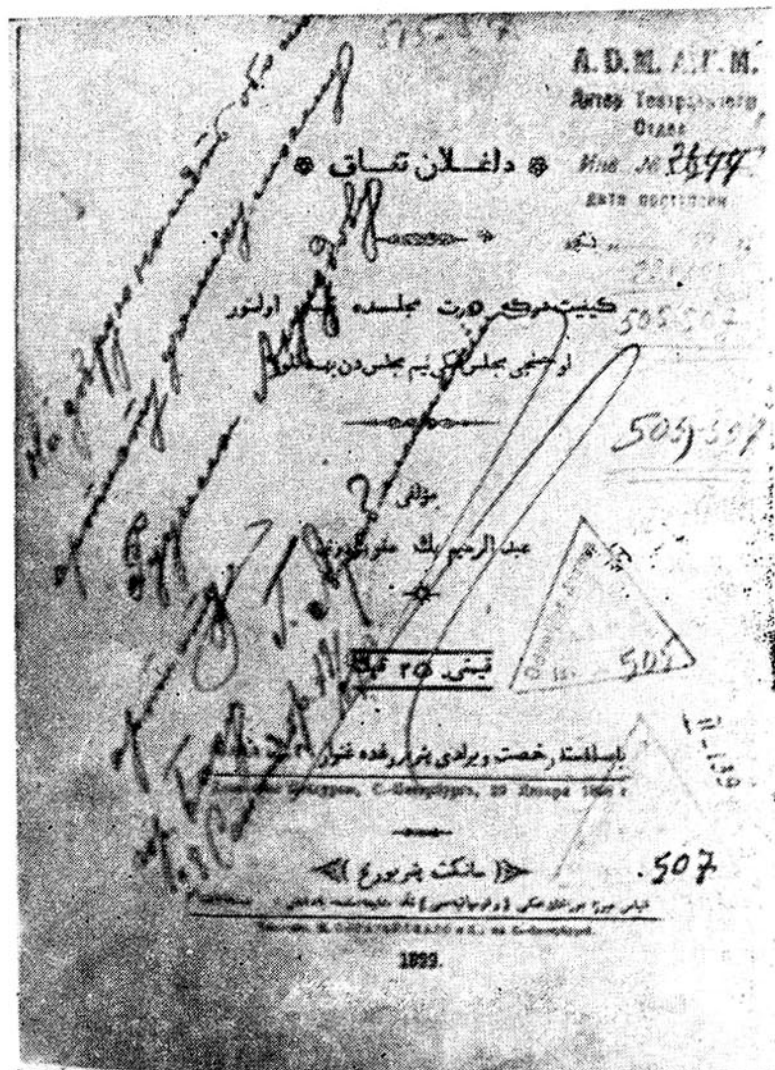
п ә р д ә

ДАҒЫЛАН ТИФАГ

Фачиә беш мәчлисдә

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Нэчэф бэй — мүлкөдәр.
 Сона ханым — онун өврәти.
 Сүлейман бэй — онун оғлу.
 Сәлим бэй } — Нэчэф бәйин достлары.
 Аслан бэй }
 Нәмзә бэй }
 Пәри ханым — Сона ханымның бачылыгы.
 Назлы ханым — Сона ханымның гоншусу.
 Мирзә Байрам — шаир вә мөмин шәхс.
 Мәшәди Чәфәр — сөвдакәр.
 Чавад — Нэчэф бәйин нөкәри.
 Имамверди — дәлләк.
 Кәрим — онун оғлу.
 Эввәлинчи чаван } — Сүлейман бәйин йолдашлары.
 Икинчи чаван }
 Исмайыл } — шәһәр әһлиндән.
 Әбдүл }
 Овчулар, ушаглар...

«Дағылан Тифаг» п'есинин 1899-чу илдә Петербургда чыхан нәшринин титулу.

Б И Р И Н Ч И М Э Ч Л И С

Нәчәф бәйин эвиндә көзәл фәршләрлә дөшәнмиш бир отаг. Фәрш-
дән алава сандал вә күрсүләр дә гоюлуб.

Н э ч ә ф б ә й (тәк). Аталар мәсәлидир, дүня беш күндүр, беши дә гара. Бәдбәхт мән о кәсә дейирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт, дамагла кечириб, баш кора апар-
мая. Бириси көрүрсән, сүбһдән ахшамадәк гарышга ки-
ми чалышыр, вурушур, пул газаныр, амма, эви йыхыл-
мыш, өз зәһмәтинин мейвәсиндән камяб олмур. Пулу йығыр сандыглара, үстүндә мишавул пишийи кими ятыр. Едийи дә нәдир? Әнчир, соған вә пенир. Юрду итмиш, инәк кими от отлайыр. Инди ондан бир хәбәр алан кәрәк ки, ай эвин йыхылсын, бу пуллары кимдән өтрү йығыбсан? Әкәр өзүн үчүн йығыбсан, богазын тикилсин, нийә емирсән? Әкәр оғул-ушаг үчүн йығыбсан бир ах-
маг, әбәс ишдир ки, көрүбсән, чүнки ата малы оғул-ушаг үчүн билмәррә لازым дейил. Оғлун яхшысы өзү дә га-
занар, атая мөһтач олмаз. Оғлун писинә, һәмчинин ата малы лазым дейил, чүнки атасы башыны ерә гоян кими һамысыны апарыб бир аз мүддәтдә хәрч эләйиб дағыда-
чаг. Мәним барәмдә, пулун вар, хәрч элә, бағышла, е, ич, вер кефә, ләззәтә, әйшү ишрәтә, беш күн гара дүнянын ләззәтини апар, өләндә дә дүняда бир тәмәннан галмасын вә беш адам да сәнә рәһмәт охусун.

Эй он ки, дәрин чаһан зи худ бихәбәри,
Һәр шамү сәһәр дәр тәләби-симү зәри.
Сәрмаейи-тү дәрин чаһан ек кәфәнәст,
Оһра ки, күман нист бәри, я нәбәри!¹

¹ Эй бу дүняда өзүндән бихәбәр, ахшам-сәһәр гызыл-күмүш ахтаран адам. Бу дүнядан сәнә мая бир кәфәндир, ону да, күман йохдур ки, апарачагсан я йох.

Доғру дейиб шаир, чох көзэл дейиб, чох көзэл дейиб, хуладан истәрдим бу саат бу сөзләрн дейән шаир мәним янымда олайды, онун бойнуну гучаглайыб, додагларымдан өпәйдим.

Ч а в а д (*дахил олу*р). Ага, бәйләр тәшриф кәтирибләр.

Н э ч э ф б э й. Буюрсунлар, буюрсунлар. (*Сәлим бәй, Аслан бәй вә Һәмзә бәй дахил олу*рлар.) Баһо, я аллаһ! Хош кәлдиниз, беш кәлдиниз, бәс нийә әлибош кәлдиниз?

С э л и м б э й (*әйләшир, һамы әйләшир*). Сән өләсэн, чох әлидолу вә башы этли кәлмишәм. Бу саат ики йүз ийирми беш манат чибимдә пул, кефим дә кечәләр улдуза һүрүр. Удузмаға да мейлим йохдур. Кәлмишәм көрүм сәни дә бир хоруза йүкләйә биләрәмми. Будур, бир нечә күндүр әлим чох яхшы кәтирир. Бу саат Лейлачла гумар ойнамаға һазырам. Һәлә, Нәчәф, мән өлүм, де көрүм мәнә бир үч йүз манат удузмагла аран нечәдир?

Н э ч э ф б э й. Яваш уд, боғазында галар. Енә кимин гулағыны кәсибсән?

Һ э м з э б э й. Мән әви йыхылмышын, мән оғлу өлмүшүн, мән юрду итмишин, мән күллүйү көйә совурулмушун. Белә һарамын олсун, бурнундан кәлсин, йорған алтында ейәсэн.

С э л и м б э й. Нийә ейирәм йорған алтында, валлаһ ойнаглая-ойнаглая ейәчәйәм. Сәнин малын ана сүдүндән һалалдыр. Малын емәйәнин малын ейәрләр. Ушаг ашыг йыған кими йығымча, вер биз ейәк, аллаһа да хош кетсин, бәндәйә дә.

А с л а н б э й (*Һәмзә бәйә*). А киши, мән сәнә нечә дәфә демишәм, енә дейирәм, кәлсәнә саггалынын ағ вахтында гумары гоҗсан ерә?

Һ э м з э б э й. Хуб, саггалын ағлығынын гумара нә дәхли вар?

А с л а н б э й. О дәхли вар ки, гочалыб өлүрсән, бу күн, сабаһ, аллаһ гойса, кәлләни ағардачагсан, кәлиб һалваны ейәчәйик. Аяғынын бири бу дүняда, бири гәбрдәдир. Кет намаз гыл, ибадәт элә, оруч тут, пулун чохдур Мәккәйә кет!

С э л и м б э й. А киши, сән аллаһ, көр бир тезликлә өлә биләрсәнми. Көнлүм бир яхшы, ләззәтли гоча һалвасы истәйир.

Һ э м з э б э й. Гадам, чох көтүкләр үстүндә чырпылар доғрайыблар. Аллаһ гойса енә һамынызы мән ерә гуйлаячағам. Бир дә, чаным, мән гоча дейиләм ки, адымы гоча гоюб мәни яхалайыбсыныз. Дүняда гоча, я чаван нә кәзир. Мәним барәмдә дүняда нә гоча вар, нә чаван. Бир нахош вар, бир саламат. Саггалын чох да олсун ағ, чанын ки олду саламат, олдун чаван. Я саггалын олду гапгара шәвә кими, элә ки, кечәләр сүбһәдәк өһө, өһө, өһө, (*өскүрүр*) атычы кими памбыг атдын, олдун гоча.

Н э ч э ф б э й. Бунунла өзүнә тәскинлик вер, мейидини көрүм, он сәккиз яшын вар.

С э л и м б э й. Һәлә, Һәмзәнин өлүмү дурсун гырагда, Нәчәф, мән өлүм, Тирмә сағалыбса бир ова кедәк. Чохдан кетмәмишик, көнлүм гырговул әти истәйир. (*Һәмзә бәйә*.) Һәмзә, һеч Нәчәфин Тирмәсини көрүбсәнми? Гәрибә туладыр, сәнә тула дейирәм, даһа бил нәдир, бир ат әвәзи.

Һ э м з э б э й. Тула өзүнсән, ағзынын сөзүнү бил!

Н э ч э ф б э й. Сәлим, мәним билмәррә овдан һәвәсим кәсилиб. Һеч кетмәйә мейлим йохдур. Гәдим әйям яда дүшәндә аз галырсан гушу да вуруб өлдүрәсэн, тулалара да ийнә вериб гырәсан.

С э л и м б э й. Һеч кечән күнләрдән данышма. Кечән күнә күн чатмаз, чаласан күнү күнә. Гәдим вахт муров вәдәмдә көрүрдүн әтраф бәйләри чәм олуб ов биһасы гоюрдулар. Гуш ову, я габан ову. Ахшамдан йүзбашыны чағырыб тапшырырдым, сабаһ ова кедәчәйәм, кәрәк һәр бир маештач һазыр олсун. Йүзбашы да ки, мәсәләсинә арифди. О саат анлайырды нә демәк истәйирәм. Сүбһ дуруб көрүрдүм, маһалын гочаг атлыларындан нечә нәфәр һәр яраг-әсбаблары илә һазыр, мүнғәзирдиләр. Гоюнлар ахшамдан кәслиб, союتما олуб, чаһу чәлалла, бровһабровла дүшүрдүк йола, куя бир гошун кедир. Кедиб үч күнләрлә мешәләрдә, дағларда ов эдәрдик. Амма инди... Бир чолаг ябыны минирсән, бир гушу шөккүдүрсән бармағынын башына, онун да бир көзү қор, бир көзү

дә мә'юб. Ики ахсаг туланы да салырсан далына, чаным кәһәр, көзүм кәһәр, дүшүрсән биябанын, дүзүн чанына, нәди-нәди, бәй ова чыхыб. Иттифагән гаргадан, гузгундан бириси галханда гушу бурахырсан далынча. Көрүрсән эви йыхылмышын малы кетди кәндә, тоюг үстүнә гонду. Тоюг йийәси дә бир одун ямады бөйрүндән, чаны орада ағзындан чыхды. Ач, сусуз, ит күнүндә гайыдырсан эвә. Һаны кечән күнләр? Һаны муровлуг заманы?! Ах, бир адам олайды, кечән күнләри кери гайтарайды. Чәми Һәмзәдән уддугум пуллары она верәрдим.

Һәмзә бәй. Бир дә көзүндән кәлсин о пуллар. Ай аллаһ сәнә өлүм версин, а белә падшаһ гуллугчусу. Падшаһдан алыб едийин мәвачиб, көзүйүн ики дешийиндән кәлсин. Һәмишә донлуг алыб әйшү пшрәтдә доланыбсанса, яхшы гуллуг әдибсән, мәрһәба!

Сәлим бәй. Һәмзә бәй, буюр сөйлә көрәк, сән нә гайырыбсан?

Мирзә Байрам (дахил олу). Саламәлейкүм. Нәчәф бәй. Әлейкәссалам, мирзә. Буюр әйләш. (Мирзә әйләшир.) Әһвали шәриф?

Мирзә Байрам. Лиллаһилһәмд, саламат вә ағанын вүчудуна пейвәстә дуаку варыг.

Сәлим бәй (Һәмзә бәйә). Бәли, буюр көрәк, аға Һәмзә бәй саһибгыран! Сөйлә рәшадәтиндән, вурдугундан, йыхдыгындан, һүнәриндән, пәһливанлыгындан, даныш көрәк сән һарада дам ярыб, дана чыхарыбсан!?

Һәмзә бәй. Мән аз гуллуг этмәмишәм. Мән сәнин кими ейиб ятмамышам. Мән падшаһ уғрунда өзүмү күллә габагына вериб, дава этмишәм, һүнәр көстәрмишәм, чин вә нишанлар алмышам. Күллә долу кими башымдан яғыб, мән гылынч вурмушам зәрби-дәст көстәрмишәм.

Сәлим бәй. Сәнин зәрби-дәстинә гурбан олум. Билирәм сәнин һүнәрини, давада голуну һа белә гатлайыбсан (голуну гысыр чийнинә) ки, бәс голум чолаг олуб, түфәнк тута билмирәм. Һәким истәйиб голуну кәсин, әлиндән тутанда голуну узадыбсан һәкимин габагына. Буну чәми Варшава давасына кедәнләр билирләр. Мән дә билирәм, мәним нәнәм дә билир вә чәми шәһәрин ушаглары да билирләр.

Бәйләр күлүшүрләр.

Һәмзә бәй. Хуб, сиз нә диши пишик кими һырылдайырсыныз. Бири бир ахмаг сөз деди, кәрәк бунлар да отуруб она ахмаг-ахмаг күлөләр. Сәлим бәй, сән мәнә чох саташырсан, тәвәггә әдирәм ки, бир дә мәнимлә белә зарафатлары эләмәйәсэн. Әввәлә, мән сәндән яшда бөйүйәм, икинчиси, мән һүнәр көстәриб нишанлар алмышам. Сән ону һеч вахт дана билмәзсән.

Нәчәф бәй. Һәзәрәт, мән өлүм, зарафаты гоюн ерә, ахырда дава салыб бизи дә пешман әдәрсиниз. Чох пис шейдир зарафат, беләдирми, мирзә?

Мирзә Байрам. Бәли, бәли, дүз буюрурсунуз. Әззәрәфәтү мигразүл-мәһәббәт¹.

Чавад чай кәтирир.

Нәчәф бәй. Чайдан-заддан көтүрүн ичин, бир аз ачығыныз союзун. (Бәйләр чай көтүрүб габагларына гоюрлар.) Чавад, о шкафдан чахыр чыхар, бурая кәтир. (Чавад чахыры кәтириб верир, Нәчәф бәй төкүр чая.) Мирзә бағышлакинән, гуллугунда биәдәблик әдирәм, амма адәт эләмишәм, һәрчәнд пис адәтдир, ахшам чайыны шәрәбсыз ичә билмирәм.

Мирзә Байрам. Бәли, әл'адәтү кәттәбиәтис-санийә².

Нәчәф бәй. Мирзә, ше'рин кәлди чатды, чох яхшы шеирдир. Артыг хошума кәлди, чох сағ оласан.

Мирзә Байрам. Ағанын шә'ни, шөвкәти, чәлалы, дөвләти, сәхавәти о гәдәрди ки, язмагла гуртармаз. О шеир бунларын мугабилиндә бир налайиг шейдир.

Нәчәф бәй. Хейр, мирзә, чох көзәл шеирдир. Әвәзиндә кәрәк сәнә яхшы хәләт верәм. Бу саат бир мөлфүфә язарам, апарыб верәрсән дарғая, сәнә бир чувал бугда, бир чувал дүйү өлчүб верәр, көтүрүб кәләрсән.

Мирзә Байрам. Аллаһ оғлунузу сахласын. Худаванди-аләм өз вәһдәтиййәти һөрмәтинә сизин кими бәйләрин сайеи-мәрһәмәтини биз кәмтәрин бәндәләрин үс-

¹ Зарафат мәһәббәтин гайчысыдыр.

² Адәт икинчи хасийәт кимидир.

түндэн кэсмэсин. Иншааллаһ! Амма агадан төвөггөм бу-
дур, экэр илтифатыңыз олса, бөндөйө бир ябы эта элэ-
йэсиниз. Аягларымы ердэн көтүрсүн, һәмишә сизә дуаку
олум.

Н э ч э ф б э й. Хуб, о да баш үстә! *(Чагырыр.)*
Сүлейман! Чавад, Сүлейманы бурая чагыр. *(Чавад чы-
хыр.)* Бу саат Сүлейман бэй кэлэр, дейэрәм кағыз язар,
кедәрсән кәндә, тахыл да көтүрәрсән, ябы да верэрләр.
*(Сүлейман бэй дахил олур кимназия либасында, узун
бирчәк, папаг эйри, дамагында папирос.)* Сүлейман, га-
дан алым, бир кағыз яз дарга Аванесә, Мирзә Байрам
кәлән кими она бир чувал бугда, бир чувал дүйү вә кәнд-
дәки боз ябыны да версин.

С ү л е й м а н б э й. Нийә, аға, бугда, дүйү бәс
дейилми, даһа ябыны нийә верирсэн?

Н э ч э ф б э й. Ахмаг-ахмаг даньшма, нә дейи-
рәм она гулаг ас.

Сүлейман бэй кедир.

А с л а н б э й. Нәчәф, мирзә кәтирән нә шир-
дир?

Н э ч э ф б э й. Неч, бир тә'рифнамәдир языб, мә-
нә кәтириб. Амма чох яхшы языб, бир күн верэрәм охуя-
сан. Инди эвәзиндә биз дә кәрәк мирзәнин хәчаләтиндән
чыхаг.

М и р з э Б а й р а м. Хулавәнди-аләм чөлали-чәбә-
руту һөрмәтинә сизә дөвләти-Ибраһими кәрәмәт эләсин!

С э л и м б э й. Нәчәф, аллаһ, мирзә демишкән, сә-
нә дөвләти-Ибраһими кәрәмәт эләсин. Сән дә мәнә удуз.

А с л а н б э й. Нәчәф, ахыр сәнин бу оғлундан
һеч мәним көзүм су ичмир. Чох пис доланыр, пис адам-
ларла кәзир.

Н э ч э ф б э й. Аллаһ оғул сарыдан мәни бәдбәхт
элибдир. Чох яхшы оғлан иди. Яхшы да охуюрду. Һә-
мишә дә мүәллимләр разы идиләр. Амма аллаһ сәбәбин
эвини йыхсын. Тай-туш олду пис, инди дә истәйирләр шко-
ладан чыхарсынлар. Дейирләр охумур вә саир ушаглары
да хараб эләйир. Элачым она галыбдыр ки, һәмишәлик
көндәрим кәндә. Кедиб орада ишләсин, бәлкә ахыры бир
яна чыха. Йохса, шәһәрдә галса, чаһыл-чуһул йолдашла-

ры билмәррә одуну, очағыны сөндүрәрләр. Инди ки оху-
мады, бәлкә яхшы мүлкәдар ола.

А с л а н б э й. Хейр, Нәчәф, тагсыр сәнин өзүндә-
дир. Ушаға өз вахтында тә'лим вермәйиб, хараб эләйиб-
сән. Инди ону кәндә көндәрмәйиб, Мазандарана көндәр-
сән енә ондан адам олмаз. Бурада лоту-поту илә кәзиб
гумар ойнайыр, кәндә кедиб оғурлуг, гулдурлуг эләйиб,
йол кәсәчәк.

Н э ч э ф б э й. Эзизим, мән нә пис тә'лим верми-
шәм, мәндә тагсыр нәдир?

А с л а н б э й. Сәндә тагсыр одур ки, ушаг вах-
тында чагыры һагг ерә, һаһаг ерә о гәдәр дөйдүн ки,
ахырда сыртылды, инди үзүнә ағ олур, бир сөзүнә ики
чаваб верир. Мәкәр дөймәклә ушаг адам олар?

Н э ч э ф б э й. Бәс нечә эләйим, эзизим? Ушаг-
дыр, пис иш тутанда кәрәк дөйәсән, йола кәлә. Йохса
мән отуруб, ганмаз ушаға тәһзибүл'әхлаг ки охумаяча-
гам.

А с л а н б э й. Тәһзибүл'әхлаг, филан лазым де-
йил. Сән ушагла элә бир рәфтар элә ки, онун мәһәббәти
күнбәкүн сәнә артсын. Сонра бир пис иш көрәндә, үзүнә
бир аз эйри бахдын, о саат тутдуғу ишнә гәбаһәтини ан-
лайыб, о иши бир дә тутмаз.

С э л и м б э й. А киши, мән иманым, дөймәклән
дейил. Мал йийәсинә охшамаса һарамдыр. От көкүнүн
үстүндә битәр. Атасы кедән йолу оғлу да кедәчәк. Ата
гумарбаз олду, оғул да гумарбаз олар. Ата шүрбидир,
оғул да шүрби олар. Бир ата ки, бикар вахтында оғлу
илә бир ердә гумар ойнай, онун оғлу гумарбаз олмайыб,
мүчтәһид ки олмаячаг.

Н э ч э ф б э й. Сән нийә белә сәфәһ сөзләри да-
нышырсан? Мән нә вахт онунла гумар ойнадым?

С э л и м б э й. Сәпәтин нә иди, эвин йыхылсын?
Һәмишә гыш узуну бикар галанда оғлунла лопугдан гу-
мар ойнайырдын. Ялан ки дейил. Сән удузанда пул ве-
рирдин, о удузанда лопуг алырдын.

Бәйләр күлүшүрләр.

Н э ч э ф б э й. Кәрәк ки, ахмаг даньшмағы өзү-
нә пешә эләйибсән.

Сүлейман бэй (дахил олур). Мирзэ, буюр кағыз!

Нэчэф бэй. Мэнэ вер, көрүм нэ төвр языбсан!

Сүлейман бэй. Нэ төвр язмышам, дедийини язмышам. (Кағызы Мирзэйэ узадыр.)

Нэчэф бэй. Бош данышма, кағызы бурая вер көрүм.

Сүлейман бэй (гейзлэ). Ал, бу да кағыз.

Нэчэф бэй. А балам, дәли дейилсэн, башына ат тәпмәйиб, үстүмә нийә чыгырырсан? (Охуор.)

Сүлейман бэй. Нэ гайырым, ай аға, инанмырсан, куя мән өзүмдән дә бурая бир шей артырмышам.

Нэчэф бэй. Ди яхшы, рәдд ол, чәкил башымдан. (Сүлейман бэй кедир.) Буюр, мирзэ, апарыб кәнтдә верәрсән дарғая, нечә ки лазымдыр әмәл эләр.

Мирзэ Байрам (дуруб кағызы алыр). Худавәнди-аләм өз иззәтү чәлалы һөрмәтинә сизи вә сизин өвләдынызы ер вә көй бәлиятындан һифз эләсин. Мүрәххәс олаг гуллугунуздан. Худавәнди-аләм һәмишә сизин кисәнизи долу вә өзүнүзү үмид йолу эләсин, инша-аллаһ. (Баш әйиб чыхыр.)

Нэчэф бэй. Хош кәлдин, мирзә!

Сәлим бэй. А киши, Сүлейманын сөзүнүн гүвәти, буғданы, дүйүнү вердин ериндә, молла адамдыр, апарсын, есин. Даһа бу аты нийә бағышлайырдын?

Нэчэф бэй. Рәһмәтлик оғлу, сән мәним хасийәтими билә-билә, нә үчүн белә суалы верирсэн. Сән өзүн билирсэн ки, мән неч вәдә оланыма йох демәрәм. Варлыға нә дарлыг вә бир дә бу киши бир адамдыр ки, бу күн бурададыр, сабаһ бир айры адамын гапысында көрәрсән. Пешәси гапы-гапы кәзиб пул йығмагдыр. Һәр ердә дейәчәк ки, Нэчэф бэй мәнә бир ат пешкәш эләди. Эл ағзы чувал ағзы, бир аздан сонра эшидәрсән, аләм данышачагдыр ки, Нэчэф бэй Мирзә Байрама ат бағышлайыб. Ябынын да адыны гоячаглар әрәб аты. Бу мәним дүня хейрим. Эдә ки өлдүм, бир сурейи-әррәһман охуюб хәтм эләр мәнә, руһум олар шад, бу да мәним ахирәт хейрим, даһа нә истәйирсэн?

Сәлим бэй. Иншааллаһ, бир шыллаг да һатә-

ми-Таинин гәбринә вурачагсан. Хуб, сәбәб нәдир ки, мирзәйә кәләндә һатәм олурсан, бизә кәләндә чибинин ағзыны бузов чатысы илә бағлайырсан, бир беш-он манат да бизә вермирсэн? Бары, неч олмаса, удуз, өләндә биз дә сәнә рәһмәт охуяг. Мәним дуам мирзәнин дуаларындан яхшы аллаһа чатар. Элә бундан тут, мирзәнин, будур, саггалы дүшүб гуршағына, амма зүррийәти йохдур. Кечә, күндүз аллаһа ялвармагдан йорулуб, намаз гылмагдан мөһүр алнында ер эләйиб, тәсбиһ чевирмәкдән бармагларынын башы көйәриб. Амма мән, шүкүр олсун аллаһа, намаз танымарам, оруч тутмарам, бир сүрү дә ушағым вар. Истәйирсэн сәбәбини биләсэн, о да баш үстә. Гулаг вер, әрз эләйим. Мирзә, дейәндә, бир пак, мүгәддәс, танры бәндәси адамдыр, аллаһ янында чох әзиз. Элә отурур дуа эләмәйә, аллаһ дейир ки, гой бунун нә гәдәр өмрү вар мәнә дуа эләсин, мән дә гулаг асым. О да индийәдәк дуа эләйир, зүррийәт истәйир, аллаһ да вермир, дейир бәлкә өвләд вердим, хатирчәм олду, даһа мәнә дуа эләмәди. Амма элә ки, мән, дүшәндә бир дуа эләйиб аллаһдан бир шей истәйирәм, көрүрсән о сааг буюрур: Вердим, әй мәним бәндәм, амма итил мәним башымдан, ачыл, бир дә сәнин үзүнү көрмәйим. Истәдийими алыб, отурурам еримдә. Беләликлә, аллаһдан бир сүрү ушаг алмышам. Инди мәнә неч олмаса бир-ики йүз манат пул удуз, өләндә бир йол дейим: худая, пәрвәрдикара, сән Нэчәфә беһишти-ә'лә гисмәт элә. О саат руһун атылсын, дүшсүн чәһәннәмин... мән дә чәһәннәмин дейирәм... беһиштин орта күчәсинә.

Һәмзә бэй. Белә ки, дуан мүстәчәб олур, элә дуа элә Нэчәфин пулуну уд. Даһа нийә ялвар-япыш эләйиб бинәваны товлайырсан?

Сәлим бэй. О да мүмкүндүр. Мән дә элә аллаһа дуа эләйиб сәнин гулағыны дибиндән кәсмишәм.

Һәмзә бэй. Һарам олсун!

Сәлим бэй. Валлаһ, ана сүдү кими һалалдыр. Бөйлә пулла мүстәте олуб Мәккәйә кетмәк олар. Хәсис пулудур, нә төвр чыхарсаг һалалдыр: һагла, һаһагла, оғурлугла, гулдурлугла...

Аслан бэй. Данышмагдан файда йохдур. Галхын аяға кедәк, хейир ишә мәшғул олаг, көрәк башымыза нә иш кәлир.

Н э ч э ф б э й (чагырыр). Чавад! (Чавад дахил олур.) Стол, филан назыр олубдурму?

Ч а в а д. Бәли, бәй, чохдан назырдыр. (Стәканлары йыгышдырыб чыхыр.)

Н э ч э ф б э й (галхыр). Ди буюрун гуллуғунузда олаг.

Бәйләр һамысы галхыб о бири отаға тәраф кедирләр.

С э л и м б э й (чыртыг чалыб охуюр).

Уча барыдан ашарам,
Ярыма кәниз гошарам,
Һәмзәни мәнә версәләр,
Чибинин пулун ударам.
Атма даш, вурма даш, нар дәнәси...

Н э ч э ф б э й. А киши, нә гайырырсан, дәли олмайыбсан?

С э л и м б э й. Сән өләсән, бу саат кефим белә көкдүр, һеч билмирәм, дүняда бәй кимдир, хан кимдир. Бу саат кефим Мавәрауннәһр һавасы чалыр. (Ойнай-ойная охуюр.)

Атма даш, вурма даш, нар дәнәсийәм мән...

Атамын, анамын бир дәнәсийәм мән.

Н э ч э ф б э й. Ай сәни һеч ата-ана юрдунда гал-маясан. Инди бу саат, аллаһ гойса, кефинә соған чыр-тарлар. (Бойнундан тутуб итәләйир о бири отаға.)

Бәйләр һамысы кедирләр. Сөвдакәр М э ш э д и Ч э ф э р дахил олур, бәйләр кедән отаға сары кедир.

Ч а в а д (Мәшәди Чәфәрин далынча дахил олур). Ай мәшәди һәчәмәт, даян көрүм!

М э ш э д и Ч э ф э р (даяныр). Нә буюрурсан?

Ч а в а д. Көзүнә дәрәд буюрурам, чанына да вәрәм. Вәдә вердийин нечә олду?

М э ш э д и Ч э ф э р. Гой бәйләр ояну гуртар-сынлар, әкәр галса баш үстә. Галмаса кәләрсән дүкәнда чатар.

Ч а в а д. Сән өл, бу Чавад өлсүн (әлини гоюр дө-шүнә), кәрәк дүз гырх манат верәсән. Йохса бундан сонра гапыны үзүнә бағлаячагам.

М э ш э д и Ч э ф э р. Гардаш, отуз манаты нийә гырх манат эләдин, он манат да артырдын? Бизим шәр-тимиз будур ки, һәр дәфә сәнә он манат верим.

Ч а в а д. Сән бәйләрдән йүз маната мұамилә алыр-сан. Мәним дә сәндә отуз манатым галыб, он манат мұа-милә истәйирәм. Сөзүн нәдир, әзизим?

М э ш э д и Ч э ф э р. Хуб, беш манат да сәнә мұамилә веррәм. Отуз беш манат, бу күнкү илә гырх беш манат. Сабаһ кәл дүкана нәгд, көз кими сайым гул-луғуна.

Ч а в а д. Яхшы, сән дейән олсун. Бура бах, мәшә-ди, мән өлүм, ал бу әлли манаты көр бәйләрин, биринә сырыя биләрсәнми, тәмәссүкүнү ал кәтир мәнә.

М э ш э д и Ч э ф э р (пулу алыр). Хуб, вер кө-рүм, асандыр. (Кедир.)

Ч а в а д. Мәшәди, аман күнүдүр! (Кедир.)

С о н а х а н ы м (дахил олуб хейли вахт бәйләр кедән гапыя бахыр). Енә гумар... Языг мәним чаным!.. Көрәчәкли күнләрим вармыш!..

пәрдә

И К И Н Ч И М Ә Ч Л И С .

Пәрдә аһәстә галхыр, нүмаян олур Сона ханымын отагы. Отагың үч гапысы вар: бири сагдан, бири солдан вә бири мүтабилдән. Сар тәрәфдә пәнчәрәнин габагында бир сандала гоюлуб. **С о н а х а н ы м** намаздан фариг олуб, дизи үстүндә дуа эләйир.

С о н а х а н ы м (әлләрини юхарыя говзайыб). Әзиз аллаһ, дәркаһына галхызмышам әлләrimi. Сәнә дуа эләйирәм. Сәндән көмәк истәйирәм. Йохдур мәним дүняда бир кәсим, савайы сән. Сәндән мәдәд истәйирәм. Чәми әлсиз, аягсызлара, наәлачлара, зәифләрә, мәризләрә, мән дә о чүмләдән. Мән дә фәгирәм, мән дә наәлачам, үстүмә-башыма бахан һәсәд апарыр, амма чөлүм өзкәләри яндырыр, ичәрим өзүмү. Пәрвәрдикара, мәкәр сән өврәт тайфасыны яраданда һейван ярадыбсан, инсан яратмайыбсан? Мәкәр өврәт тайфасыны дәрәд, гәм чәкмәйә ярадыбсан? Худая, нә вахтадәк бизим дилимиз бағлы олачаг? Нә вахт, көрәсән, биз дә үрәйимиздәкини ачыг дейәчәйик, сөzlәримиз үрәйимиздә галыб дәрәд, вәрәм олмаячаг? Йә'ни көрәсән о күнләри көрәчәйик я йох? Өврәтсән, динмә, киши дейәнә бах, өл дейир — өл, гал дейир — гал! Габ-газандан башга һеч бир шейә эл вурма! Вурарлар, сәбр элә! Сөйәрләр, сәбр элә! Пәрвәрдикара, сән адилсән, нә үчүн биз өврәт тайфасына олан зүлмү көтүрүрсән? Малымыз кишинин, чанымыз кишинин, ихтиярымыз кишинин әлиндәдир. Ағзымызы ачыб сөз демәк истәйәндә ағзымызын үстүндән вурурлар ки, өврәтсән динмә. Худая, әкәр мәсләһәт беләдир, нә үчүн бизә дил верибсән, үрәк верибсән? Киши гуршаныб гумара, кәндләр бир-бир әлдән кедир. Данышмаг истәйи-

рәм, дейир кәс сәсини! Мән дә салырам үрәйимә. Инди будур, бир гуру нәфәсим галыб, бир аз кечмәз кедәр, гайытмаз! Эй ерин, көйүн бир пәрвәрдикары! Рәһм элә бизә, көмәк элә бизә, бәлкә кәләчәкдә бизим дә сөзүмүз олсун! (Сүлейман бәй о бири отагдан чыхыр. Әйниндә сәяһәт палтары, аягында узун чәкмә, кәлиб айнанын габагында дуруб өзүнә тәрәвәт верир.) Сүлейман, гадан алым, енә һарая кедирсән? (Чанамазы йыгышдырыр, бир аһ чәкиб отуруп.)

С ү л е й м а н б ә й. Һеч ана чан, истәйирәм бир атла шәһәрдән чөлә кәзмәйә чыхам. Үрәйим чох дары-хыр.

С о н а х а н ы м. Кет, аллаһ аманында, анан көзләринә гурбан олсун! Амма, сән аллаһ, тез гайыт, йохса кечәләр кеч гайыданда көзүмә юху кетмир.

С ү л е й м а н б ә й. Ушаг ки дейиләм, мәни тутуб емәйәчәкләр. Нийә көзүнә юху кетмир?

С о н а х а н ы м. Гадан алым, билирәм емәйәчәкләр, амма енә ана үрәйидир, назик олур.

С ү л е й м а н б ә й. Яхшы, тез гайыдарам.

С о н а х а н ы м. Кет, гурбанын олум, аллаһ пәнаһында ол!

Сүлейман бәй чыхыр.

П ә р и х а н ы м (дахил олур). Ай Сона, нечә вахтдыр, һа йыгышырам бирчә сәни көрмәйә кәлим, амма, көрүрсән, иш дүшүр. (Отуруп.) Кечән чүмә ахшамы, бизим Мәрдан бәйин тә'зийәсиндә о гәдәр ағламышам, көзүмдән бир Күрчәк яш кедиб. Орадан кәләни йыхылмышам, инди бир аз һалым өзүмә кәлиб, галхмышам аяға. Дуран кими дедим, кедим көрүм Сона нечәдир, ушаглар саламатдырлармы?

С о н а х а н ы м. Пәри, һеч мәним һалымы сорушма. Бах, көрүрсән, күн-күндән кери кедирәм. Кечәләр сүбһәдәк гуру өскүрәк мәни боғур, үрәйим гылдан асылыр, инди гырылар, бир саатдан гырылар дейирәм.

П ә р и х а н ы м. Ахы, сән нийә һәр зады өзүнә дәрәд эләйиб, үрәйинә салырсан? Мәкәр өз чанына язығын кәлмир?

С о н а х а н ы м. Нечэ элэйим, ай Пэри? Будур, киши гуршаныб гумара, бир аздан сонра көрөрсөн олуб-галанын тамысыны удузуб, галды лат-лүт. Удуздугундан савайы кэлэнэ багышлайыр, кедэнэ багышлайыр. Мэним дилим йохдур ки, габагында бир сөз дейим. Ялварырам олмур, япышырам олмур. Мэним дә күчүм өз чаныма келир, башыма вурмагдан аз галыб көзлөримэ гара су эсин. Сэни көрөндө көнлүм ачылыр, көзлөримэ шэфэг келир, дэрдими ачыб дейирэм, үрэйим бир аз йүн-күллэшир. Сэн аллаһ, Пэри, тез-тез кэл-кет мэним яныма! Йохса дустаг кими галмышам дөрд диварын арасында, хифэт элэмэкдэн аз галыб чаным чыхсын.

П э р и х а н ы м. Гадан алым, неч чаныны үзмэ, сәбр элэ, аллаһ кәримдир! Кишинин бәлкә ағлы башына кәлди, гумары гойду ерә. Нәмишә белә кетмәз, бир дә бахыб көрәр ки, даһы ойнамаг онә лайиг дейил, ойнаса абрысы кедәр, гумары гояр ерә. Аллаһ гойса, язын ахыр айында һавалар истиләнәр, бир ердә кедәрик зиярәтә. Гурбан кәсәрик, дуа эләйәрсән, аллаһ сәнә чансағлыгы верәр. Әринә дә ағыл верәр, шейтан йолуну бурахыб, аллаһ йолуна гайыдар.

С о н а х а н ы м. Валлаһ, гурбан олдуғум аллаһын да о гәдәр сәбри вар ки, нә һәдди вар, нә һесабы. Элэ инсан сәбрсиз олар. Дүнән кечә дә бир яман вагиә көрмүшәм, аллаһ мәни онун хатасындан савышдырсын.

П э р и х а н ы м. Хейир олсун, сөйлә көрүм.

С о н а х а н ы м. Көрдүм бизим һәйәтдә чох бөйүк вә көзәл ағач битиб. Ағачын дөрд әтрафы чәмәндир ки, күл күлү чағырыр, бүлбүл бүлбүлү чағырыр. Чәмәнин нечә ериндән ширин булаглар ахыр, куя-бизим һәйәт беһишт олуб. Йоруланлар кәлиб ағачын көлкәсиндә динчәлирләр. Булагларын суюндан ичиб башларыны, үзләрини юуб, булаг вә чәмән саһибинә дуа әдиб кедирләр. Бир дә көрдүм һава тутулду, бир бәрк күләк башлады ки, аллаһ көстәрмәсин. Илдырым чахды, көй курулдады, бир күчлү долу башлады яғмаға. Онда көрдүм бир бөйүк долу гәфләтдән дүшдү һәммин ағачын тәпәсиндән. О саат ағачын чәми гол-ганадлары гырылды, төкүлдү ерә, галды ағачын гуру көтүйү. О саат, көрдүйүм чәмән йох олду, ахан булаглар һәммин дәгигә гуруду. Бүлбүлләрин сәси кәсилди, күлләр-

дән, чичәкләрдән неч бир нишан галмады. Оянышам, бир саат ағлым башыма кәлмәйиб. Ондан сонра нечә салаваг чевирмишәм, аллаһа дуа эләмишәм, ики гоюн гурбан демишәм ки, апарым очагда кәсим. Амма үрэйим сәнә неч тохтамыр. Элэ бил, мәни мәнкәнә арасына гоуб сыхырлар.

П э р и х а н ы м. Гурбанын олум, горхмакилән, яз ағзыдыр, адам чох гарышыг-гурушуг юхулар көрәр. Яхшы да эләйибсән ки, нәзир вә гурбан дейибсән. Бир дә, гадан алым, вагиәни тәрсинә йозарлар. Ағач кими һәр тәрәфә гол-булаг атачагыныз. Аләм сизин көлкә-низдә долана чаг. Долунун вурмагы да вурмамагдыр.

С о н а х а н ы м. Йох, Пэри, чохдан бәри үрэйимә мин гара-гура шейләр келир. Неч үрэйим бир дәгигә сакит олмур, башыма пис-пис фикирләр келир.

Назлы ханым дахил олур.

Н а з л ы х а н ы м. Сона ханым, гурбанын олум, янына бир тәвәггәз кәлмишәм. Дүнән олан олмазымы вермишәм кишигә апарсын сатсын. Киши дә апарыб сатыб, йолу юмрулмуш йолдан дөнүб Нәчәф бәйин янына. Нәчәф бәй дә пулун тамысыны удуб, кишини әли-бош салыб йола. Гурбанын олум, мэним элачымы олса, вар-йохуму сатмарам. Инди мән нә гайырым? Бир бөйүк күлфәт саһибийәм, өзүн билирсән. Олуб-галан һәр нә варды киши вуруб гумара. Дүнән көзүмүн ахыр тикәнәчәйини ағлая-ағлая вермишәм апарыб сатыб, ону да кәтириб Нәчәф бәйә удузуб. Гурбанын олум, Нәчәф бәйә декинән, мәни башына чевирсин, балаларыма рәһим эләсин, о пуллары гайтарсын.

С о н а х а н ы м. Гой бу саат чағыртдырым, өзү илә даныш. (Чағырыр.) А Чавад, а Чавад! (Чавад дахил олур.) Чавад, Нәчәфи бир бурая чағыр, декинән адам кәлиб, сәни көрмәк истәйир. (Чавад кедир, Пэри галхыр.) Сән һарая кедирсән, ай Пэри?

П э р и х а н ы м. Киши келир, дейирәм кечим о бири отаға.

С о н а х а н ы м. Яхшы, кет, инди мән кәләрәм сәнин янына. (Назлы ханым.) Инди Нәчәф кәләр, мәнә дедийин сөзләри она де, бәлкә пулларыны гайтара верә өзүнә.

Н э ч э ф б э й (*дахил олур*). Кимдир мэни чагыран?

С о н а х а н ы м. Назлы ханымдыр. Сэнин янына кэлиб, көр нэ дейир?

Н э ч э ф б э й. Нэ дейирсэн, бачы?

Н а з л ы х а н ы м. Нэчэф бэй, гурбанын олум, мэним бу агармыш башыма рəһм элэ. Мэним бир бөлүк балаларыма рəһм элэ. Элэ элэ ки, мэним бир гуру нэфэсим һəмишэ сэнэ дуачы олсун.

Н э ч э ф б э й. Нэ дейирсэн, сөзүнү де көрүм!

Н а з л ы х а н ы м. Нэчэф бэй! Өлүмүм габагын-да олсун, дүнэн бизим киши кэлиб бурада гумар ойнайыбсыныз. Олуб галаныны удузуб. Мэн билирэм, тагсыр мэним кишимдэдир, амма бир гэлəтдир элэйиб. Сэнин дэ мэним көрпə ушагларыма рəһмин кэлсин. Разы олма ки, бир кишинин нэслидирлэр, ач галсынлар. О пуллары гайтарыб верэсэн мэнэ, элэ бил тэсəддүг верирсэн.

Н э ч э ф б э й. Бачы, белə шей олмаз. Гəһрəман бэйин эввала пулу йохдур, нэ үчүн гумар ойнайыр? Икинчисинэ галан ердə, пулдур, удузуб, истəдийи нəдир?

Н а з л ы х а н ы м. О истəмир, гурбанын олум, мэн истəйирəm. Мэним эһвалым сэнэ һамыдан яхшы мəлүмдур. Билирсэн ки, һэр нэ варды, һамысы элдэн кедиб. Дүнэн яхамын, этəйимин гызылларыны сөкүб вермишəм кишийə, апарсын сатсын. Анчаг эйбимиз ачылмасын, ачындан өлмəйək, кедиб гонум-гоншуя эл ачмаяг. Инди, Нэчэф бэй, сəни анд верирəm о бир аллаһа ки, бизим үстүмүздəдир, сэн дэ бизим биабырчылығымыза разы олма.

Н э ч э ф б э й. Бачы, артыг сөз лазым дейил. Баяг сэнэ дедим, эрин пулу удузмаяйды, нинди ки удузуб, гуртарыб чыхыб кедиб. Мэн пул гайтара билмэрəm. Мэн өзүм аз пул удузмурам. Нечə ола билэр ки, кедим удуздуғум пуллары истəйим.

Н а з л ы х а н ы м. Башына дөнүм, сэн дөвлəтли кимсэнэсэн, амма мэнэ бу саат фитрə вачибдир.

Н э ч э ф б э й. Бачы, сөзүн дүзү, мэндэн сэнэ пул чатмаячаг.

Н а з л ы х а н ы м. Нэчэф бэй, үстүндə аллаһ вар, аллаһдан горх! Мэним ушагларымын нэфэси етим нэфэ-

синдэн бəдтəрдир. Онларын көзлəринин яшларыны төкмə, рəһм элэ!

Н э ч э ф б э й. Үстүмдə аллаһ да вар, пейғəмбэр дэ вар, ону билирəm. Истəр сəнин ушагларынын көзлəриндэн яш төкүлмəйə ган төкүлэ, енə мэндэн сэнэ пул верди йохдур. Тəвəггə элəйирəm, зəһмəт чəкиб, кедиб эвиндə отурасан вə эринə дэ дейэсэн ки, пулу йохдур нэ үчүн гумар ойнайыр?

Н а з л ы х а н ы м (*Нэчэф бэйин аягларыны гу-чаглайыр*). Нэчэф бэй, истəйирсэн аягларындан өпүм, мэним балаларымы дүзлəрдə гойма!

Н э ч э ф б э й (*аягларыны чəкиб*). Гарачылыг лазым дейил. Мэн сэнэ дедим, алəм йыгыла, үч гəпик вермəйэчəйəm. Тəвəггə эдирəm мэнэ эзиййəт вермəйиб кедэсэн.

Н а з л ы х а н ы м. Нэчэф бэй, аһү налəмдэн горх! Мэним балаларымын көз яшларыны аллаһ ердə гоймаз.

Н э ч э ф б э й. Ди чых эшийə. Истəр нэ гəлэр өмрүн вар мэнэ аһү налə элэ. Куя сэн аһү налə элəйэн-дэ мэним күллүйүм кəйə соврулачаг. Чых эшийə, эзиййəт вермə!

Н а з л ы х а н ы м. Чыхырам. Аллаһ сəни эвсиз, эшиксиз гойсун. (*Чыхыр, чөлдə сөйлəнир*.) Аллаһ! Мэним балаларымы дүздə гоянын балаларыны дүздə гой! Аллаһ! Мэни ода яндыранын үстүнə од яғдыр! Белə, аллаһ сизин көзлəрининизин яшыны чөрəйиннизə яванлыг элэсин! Сизи көрүм, ағ күн эшиндэнə бурнурузун учу дутсун!

Н э ч э ф б э й. Чавад!

Ч а в а д (*дахил олур*). Ага, нэ дейирсэн?

Н э ч э ф б э й. Чых о байгушу сал эшийə, баш-бей-нимизи апармасын.

Чавад чыхыр.

С о н а х а н ы м (*ирəли ерийир*). Нэчэф, гурбанын олум, бизи аһү налə йийэси элəмə, чагыр о арвадын ағзыны юм!

Н э ч э ф б э й. Рəһмəтлийин гызы, сэн нэ дейирсэн? Арвадсан, кедиб өз ишиндə олсана. (*Явашча итəлəйир*.)

С о н а х а н ы м (йыхылыб эзийэтлэ галхыр).
А киши, аллаһ мени онда вурубдур ки, өмрүмүн эввэ-
линдэн индийэдэк сағ чан көрмәйирәм. Сән нийә мени
вурурсан? (Аһәстә-аһәстә отагдан чыхыр.)

Нәчәф бәйин һаләти кәркин олуб, тез-тез отагда вар-кәл эдир, сон-
ра кәлир өзүнү күрсүнүн үстүнә йыхыб мәһнүт олур, бу һалда
дәрвиш сәси кәлир.

Д ә р в и ш (охуор):

Әзизи-мән, чаным әй дуст!
Әввәлә нами-худаваңди-гәдим.
Йә'ни бисмиллаһиррәһманиррәһим!
Әй әзизан, бир бахын дүня нә ибрәтханәдир!
Ахырын фикр этмәйән агил дейил, диванәдир...

Н ә ч ә ф б ә й (һөвләк галхыб пәнчәрәни ачыр).
Аға дәрвиш, ала бу пулу, даһа далыны охума, кет. (Га-
йыдыб әйләшир.) Айылтды мени эви йыхылмыш. «Ахы-
рын фикр этмәйән агил дейил, диванәдир». Амма бун-
дан сонра нә олсун, он ики пара кәндиң галыб икиси,
өзүм дә боғазымадәк борчун ичиндә. Күл башына, Нә-
чәф! Мәкәр сән габағына ачылан әлләри бош гайтарар-
дын? Инди о гәдәр өлүбсән, аһү налә гәбул эләйирсән.
Етим ушаглары чәрәксиз гоюрсан. Амма нә чәрә гы-
лым? Дейим: «бачы, пулум йохдур»? Хейр, әстәғфирул-
лаһ, мәним ағзымдан белә сөз чыхмаз. Әлачым кәси-
лир, элә йолла рәдд эләйирәм ки, үстүмә бәд дуа
төкүлүр. Өл Нәчәф, өл! (Бу һалда Сүлейман бәй рәнки
тәғйир тапмыш дахил олуб, истәйир о бири отаға кечсин.)
Нә вар, нә олуб?

С ү л е й м а н б ә й. Неч, бир шей йохдур. (Ке-
чир о бири отаға, чөлдән дәлләк Имамвердинин сәси
кәлир.)

И м а м в е р д и. Бурахын мени ичәри кирим, мән
бәй-филян танымырам. Мән саггалымын ағ вахтында
биабыр олмушам. Мән неч вахт гәбул эләйә билмәрәм
ки, бу гоча вахтымда мәним адым муттәһим олсун.

И м а м в е р д и һирсли дахил олур ичәри, далынча оғлу
К ә р и м.

К ә р и м. Һаны о арвад кими гачыб кизләнән түл-
кү? Бирчә ону мәнә верин, чәрчәнәйини айырым. Бәлкә
ондан сонра үрәйим союсун. Мән бачымын русвайлығы-
ны ердә гойсам, кәрәк башыма папаг кеймәйиб, ләчәк
кейим.

Н ә ч ә ф б ә й. Нә вар, нә гилү галдыр?

И м а м в е р д и. Нә олачаг? Мән саггалымын ағ
вахтында русвайи-аләм олмушам. Сәнин оғлун нечә
йолдашы илә кәлиб мәним гызымы сүрүтләйә-сүрүтләйә
апарыб дағ-даш арасында кизләйиб. Мәкәр аллаһ белә
зүлмү көтүрәр?! Инди мәним тәклифим нәдир?

Н ә ч ә ф б ә й. Аға Имамверди, һирсини бас, мән
она гулагбурмасы верәрәм вә сәнин гызын да гайыдар
кәләр эвинә.

И м а м в е р д и. Бәй, намус бир бәйзадәләрдә де-
йил, касыб-кусубун да өзүнә көрә намусу вар вә наму-
сум да мени гейзләнмәйә вадар эләйир. Мән өз абрымын
гәдри-гиймәтини билирәм вә гызымын русвайлығыны
неч вәдә гәбул этмәрәм.

Н ә ч ә ф б ә й. Хуб, кет эвинә, гилү гал лазым
дейил, гызын кәләр.

Имамверди истәйир сөз десин, Кәрим ерийир габаға.

К ә р и м. Анд олсун аллаһа, о мәним бачымы би-
абыр эләйиб, мән дә онун гарныны балыг гарны кими чы-
рыб бағырсагларыны аягларына доламасам, атамын оғ-
лу дейиләм. Ата, кәл кедәк. (Атасынын голундан чәкир
чөлә.)

Н ә ч ә ф б ә й. Сүлейман!

С ү л е й м а н б ә й (дахил олур). Нә вар?

Н ә ч ә ф б ә й. Сүлейман! Ахыры бу иш галмыш-
ды ки, мәним башыма кәтирдин? Ит-гурд кәлиб мәним
гапымда һүрүр. Мәкәр мән дәлләк-мәлләк тайыям? А
биһәя, неч утанмырсан? А мәл'ун, неч гызармырсан?
Будур сәнә буюрурам, кәрәк бу күн Имамвердинин гы-
зы гайытсын атасынын эвинә, йохса сәнин белиндә гам-
чыны тикә-тикә эләрәм. Эшидирсән? Мәним әслим вә нә-
чабәтим неч вәдә гәбул этмәз ки, мәним эвимә ит-гурд
гызы кәлсин.

Сүлейман бэй. Ага, сэн мөним атамсан вэ сэнэ һөрмэт элэмэк мөним борчумдур. Амма бу ердэ мөнэ һеч кэс буюруг верэ билмээ. Мэн ушаг дейилэм вэ өз тәклифими чох яхшы ганырам вэ бир адама да ихти-яр вермэрэм ки, мөнэ нәсипәт элэсин.

Нәчәф бэй. Кәдә, башына ат тәпмәйиб, ахмаг-ахмаг нә данышырсан? Анд олсун аллаһа, вурарам тәпән ики парча олар. *(Оғлуна бир сидлә вурур.)*

Сүлейман бэй. Атасан, бу дәфә динмәдим, тәвәггә эләйирәм бир дә мөнэ яхын кәлмәйәсэн. Йохса бир дә вурсан әвәзиндә чаваб эләрәм!

Нәчәф бэй. Эшшәк, мәл'ун! Сәнин сөзүн дә вар ата габағында данышмаға? Бу саат итиләрсән мөним көзүмүн габағындан вэ мөним әвмдән кедиб һарада доланачагсан долан. Мөним гапыма аяғын дүшәр, сәни итлә чыхардарам. Итил бу саат мөним әвмдән! Бундан сонра мөним Сүлейман адлы оғлум йохдур. Чых бу саат чөлә. *(Сүлейман бэй чыхыр.)* Чавад! *(Чавад дахил олур.)* Бу саат кәдәләрдән бир нечә нәфәр көтүрүб кедәрсән гая башына. Имамвердинин гызыны һарада кизләйибләрсә тапыб, апарыб тапшырарсан ата-сына. Ди бу саат, даянма, кет! *(Чавад чыхыр, Нәчәф бэй хейли вахт мутәфәккир кәзинир.)* Кордур юрдум, кор, кор, кор... *(Өзүнү йыхыр күрсүнүн үстүнә.)*

пәрдә

ҮЧҮНЧҮ МӘЧЛИС

Шәһәр кәнарында бир сейрәнкаһ. Узагда уча дағлар көрүнүр. Көй тәпәнин алтындан булаг ахыр. Сүлейман бэй чәркәзи либасында, ики нәфәр йолдашлары илә әлләриндә самавар, дәмала бағлы мәкулат дахил олуб, шейләри ерә гоюрлар. Сүлейман бэй әйләшир ердә, папағыны чыхарыб гоюр янына вэ дәмалы илә алнынын тәрини силир.

Сүлейман бэй. Баһо, ай гәрибә йорулмушам.

Әввәлинчи Чаван. Зарафат дейил, шәһәрдән бурая кәрәк әгәллән үч верст олсун. Бир белә йолу кәлән әлбәттә йорулачаг.

Икинчи чаван. Мән сизә демәдимми ки, ат тутаг, атлы кедәк кәзмәйә? Инди бу йорулмаға дәйәрми? Һәлә кәлмәйимиз енә һеч, гайыданда хәрәк емиш адамлар бу йохушу нечә чыхачайыг?

Сүлейман бэй. А киши, кәзмәйин элә бир ләззәти пияда кетмәкдир, атлы кәзмәк ләззәт вермәз.

Икинчи чаван. Одур ки, палаз кими сәри-либсән ерә дә.

Сүлейман бэй. Сәрилмәйимин зияны йохдур. Инди чай ичәрик йорнуғумуз чыхар. Бир дә мән кәзмәкдән йорулан дейиләм. Амма будур үч күндүр дәрә-тәпәләри ит аяғы емиш кими кәзирәм.

Әввәлинчи чаван. Нә дүшмүшдү, нийә кәзирдин, дәрә-тәпәләри?

Сүлейман бэй. Аләм билир ки, мән билдирчинбазам. Чыхмышам шәһәрдән чөлә билдирчин тутмаға. Зурначылы бағда Гарагазан оғлу чыхды габағыма,

чийниндэ бир хурчун, элиндэ бир торба, тэр төкө-төкө кедир. Сорушдум, а Гарагазан оғлу, нарадан кәлирсән? Деди ки, бәс филанкәс, Алмасатанлыдан кәлирәм. Алачаг далынча кетмишдим, бир шей ала билмәдим, будур, пияда гайыдырам. Йолда тор гуруб беш-он билдирчин тутдум, будур торбада. Бир аз да шораба үчүн ерпәнәк алмышам, кедирәм. Сорушдум: а киши, һеч әмәлли билдирчинин вармы? Деди, йох, анчаг кечә ярысы Гаргалы чайдан кечәндә бир «кәлмә» билдирчин сәси әшитдим. Залым оғлунун малы алты дәфә вурурду. Бу сөзү әшидән кими Гаргалы чай дейиб бирбаш кетдим. Бир күн ахшамәдәк, кечә дә сүбһәдәк кәзиб билдирчини ахтармышам.

Әввәлинчи чаван. Тута билдин, я йох?

Сүлейман бәй. Нечә, тута билмәдим, мәкәр мәним әлимдән билдирчин гуртарар? Кәтириб, гәфәсә гоюб асмышам, кечәләр ләззәт верир. Инди, будур, аягларым һәлә дә ағрыйыр. (Оян-бу яна көз кәздирир.) Амма бура да чох басәфа ердир һа!

Икинчи чаван. Бәли, чох басәфа ердир. Биз һәмишә элә бура сәһәтә кәлирик. Буранын еринлән, һавасындан әләвә сую чох ичмәлидир. Буз кими үрәк сәринләндир.

Сүлейман бәй. Онда, мән өлүм, о судан бир аз вер ичим, тәриф эләдин тамаһым дүшдү.

Әввәлинчи чаван дәстмалдан бир стәкан чыхарыб, су илә долдуруб Сүлейман бәйә верир.

Сүлейман бәй (сую ичир). Бәһ-бәһ, нә көзәл судур! Халис аби-көвсәрдир!

Әввәлинчи чаван. Балам, бош-бош да-нышмагдан файда йохдур. Сүлейман бәй, бурада бәй вә я гейри-бәй кәрәк олмасын, кәрәк йолдашлыг олсун. Биз кедәк одундан-заддан йыгаг, сән дә самавар һазыр элә!

Сүлейман бәй. Баш үстә, самавар да һазыр әләрәм, һәлә десәниз кабаб үчүн әт дә доғрарам.

Икинчи чаван. Чох көзәл, бәс биз одуну нә илә ғырачағыг? Нә сәндә бир кәсәр вар, нә мәндә. Кә-

рәк һеч олмасайды әвдән бир дәһрәдән-заддан кәтирай-дик.

Әввәлинчи чаван. Сүлейман бәй хәнчәри-ни версә, элә онунла ғыра биләрик.

Сүлейман бәй (хәнчәри верир). Нийә вер-мирәм? Буюр, анчаг көзлә ағзы даша дәймәсин.

Әввәлинчи чаван (хәнчәри алыр). Хәтирчәм ол.

Чаванлар кедирләр.

Сүлейман бәй (тәк). Чүнки олдун дәйир-манчы, чағыр кәлсин дән Короғлу! (Дуруб самавары апарыб суюн алтына гоюр.) Су мәнә ләззәт верди. Бир стәкан да ичим. (Ичир.) Бәһ-бәһ, үрәйимә йыйлды.

Кәрим (колун далындан чыхыр). Адамы белә тәләйә саларлар, ал кәлди!

Сүлейман бәй. Нә гайырдын, а намәрд? (Кәрим күллә илә ону вуруб гачыр. Сүлейман бәй йыхылыр.) Ох, ох... Әлдүрдү мәни намәрд оғлунун күллә-си, йыхды атамын әвини, төкдү анамын көз яшыны. Чаван өмрүм паймал олду, ах!.. ах!.. Күл мәним башыма, нийә мән бөйүкләр сөзүнә бахмадым, тай-тушуму таныма-дым, өз әвими йыхдым... ох!.. ох!..

Бу һалда тәпәнин далында кәзән ушагларын охумаг сәсләри кәлир.

Ушаглар (охуярлар):

Әсмә бәди-сәба, әсмә,
Дәймә телләр о телләрә.
Шанә вурмуш о телләрә.
Дад әлиндән, дад әлиндән, яр әлиндән...

Сүлейман бәй. Охуюн, ушаглар, сәсинизә гур-бан олум. Ох!.. Ох!.. Аллаһын алтында мән ушаг олуб, сизинлә кәзә идим...

Ушаглар (охуярлар):

Мәним адым сары лачын,
Фәләк гоймур гәддим ачым,
Кәл сәни көтүрүм гачым,
Бизим әлләр о әлләрә,
Шанә вурмуш о телләрә.
Дад әлиндән, дад әлиндән, яр әлиндән...

Биринчи ушаг (тәпәнин үстүндә пейда олуп, Сүлейман бәйи көрүр). Вай дэдәм вай! Бурада бир адам өлдүрүбләр. Одур, йыхылыб, ганы да ахыр!..

Нечә нәфәр ушаг тәпәнин үстүнә чыхыб бахырлар.

Икинчи ушаг. О йолла кедән овчулары чагыраг кәлсинләр. (Чагырыр.) Овчулар, ай овчулар!..

Овчу. Хей, хей, нә дейирсән?

Икинчи ушаг. Бурая кәлин, бурада бир адам өлдүрүбләр.

Өввәлинчи овчу (кәлир). Өлән адам һаны?

Өввәлинчи ушаг. Одур эй, орада, йыхылыб эшәләнир.

Өввәлинчи овчу (йолдашына). А балам, де-йсән таныш адамдыр, бир кәл көрәк!

Икинчи овчу. Эвин йыхылмасын, бу Сүлейман бәйдир, Нечәф бәйин оғлу, вай бинәва!.. Көрәсән буну ким вуруб? Аглын нә кәсир, бу, Кәримин иши дейил ки?

Өввәлинчи овчу. Нечә Кәримин?

Икинчи овчу. Дәлләк Имамвердинин оғлу.

Өввәлинчи овчу. Чох ола биләр. Догрудан да Кәрим буну чох кирләйирди.

Икинчи овчу. Гардаш, бу сөzlәр өз арамызда галсын, нә борчумузду, гой өzlәри өз ганлыларыны ахтарсынлар, тапарлар яхшы, тапмазлар, бәлкә аллаһ гәзәбини эләйә. Сонра бизи дә дәрә-дивана дартарлар ки, бәс сиз, Кәримин буну кирләдийини билирдиниз, нийә лазым олан еринә хәбәр вермирдиниз? Ди ери кедәк ирәли. Языг эшәләнә-эшәләнә галыб. (Ерийирләр габага.)

Өввәлинчи овчу. Сүлейман бәй, башына дөнүм, сәнсән?

Сүлейман бәй. Кимсән, а данышан? Йохса мәним ахырымы эләмәйә кәлибсән?

Өввәлинчи овчу. Йох, башына дөнүм, биз овчуоҗ, сәни яхшы танийырыг, һәрчәнд сән бизи танымырсан!

Сүлейман бәй. Овчусан, һәр кимсән, өлдүр мәни әзийәтдән гуртар!

Икинчи овчу. Сүлейман бәй, биз сәнә дүшмән дейилик, достлугла сәнә көмәк эләмәйә кәлмишик. Сәни гоймаяг бу гуру ердә галасан. Сән биздән һеч бәдкүман олма. (Әйләшир башынын үстүндә. Сүлейман бәй овчунун көмәйи илә башыны гөвзайыб гөҗор онун дизи-нин үстүнә.) Гадан алым, бир де көрүм бу нә ишдир, сәни ким вуруб?

Сүлейман бәй. Сорушма... сорушма... сорушма... Тагсыр өзүмдәдир, достуму танымадым, дүшмәними танымадым, ахырда бада кетдим. Мәни товлайыб кәтирдиләр бурая кәзмәйә. Баша дүшмәдим, кәлдим, өзүмә дост билдим. Бурада мәним хәнчәрим илә гырмаг бәһанәси илә алыб гачдылар. Дүшмән кәлди, асанлыгла билдийини эләди. Ох!.. ох!.. Эви йыхылан атам вай!..

Өввәлинчи овчу. Сүлейман бәй, сәни товлайыб кәтирән ким олду, ким вурду сәни?

Сүлейман бәй. Мәни товлаян чөрәкчи Гулун ушаглары олдулар... Будур, ики илдир мәнимлә достлуг бинасы гоюблар. Мәнә бир үз көстәрдиләр ки, дедим бунлар мәним йолумда чанларындан да кечәләр. Ахырда мәни бу хала салдылар. Вердиләр Кәримин элине, о да мәни өлдүрдү. Гардашлар, аллаһ сиздән разы олсун, кәлдиниз мәдәд элинизи мәнә етирдиниз. Мәним сизә вәсийәтим будур ки, дедийим сөzlәри атама етирәсиниз, та мәним ганым ердә галмасын. Бир дә, мәним анама дейәрсиниз ки, мәни һалал эләсин. Мән онун үчүн пис оғул олмушам, сөзүнүн габагында сөз демишәм. Ушаг олмушам, ганмамышам, мәни бағышласын... Ох!.. ох!.. ох... Гардаш!..

Икинчи овчу. Нә буюурсан?

Сүлейман бәй. Үрәйим яныр, өләнләрийини эһсаны олсун, о судан бир аз вер ичим!

Өввәлинчи овчу. Су истәйирсә, вермә, йохса бу саат тамам олар.

Икинчи овчу. Ичмә, башына дөнүм, күллә дәйәнә су зәрәрдир.

Сүлейман бәй. Мәнимки зәрәрдән кечиб, көрүрсән, чан йығылыб боғазыма, беш дәгигәдән сонра чыхар. Сән аллаһ, бир аз су вер!

И к и н ч и о в ч у. Балам, о судан бир стёкан кә-
тир вер буна, элач йохдур.

Әввәлинчи овчу кедиб сую кәтирир, икинчи овчу Сүлейман бәйин
башыны галхызыр.

Ә в в ә л и н ч и о в ч у. Бәй, буюр ич.

С ү л е й м а н б ә й (*ичир*). Охай, үрәйимә яйыл-
ды, апарма сую... Бир аз да вер!.. Ой!.. ой!

И к и н ч и о в ч у. Нә вар, башына дөнүм?

С ү л е й м а н б ә й. Ой... ой... өлдүм... ана, кәл!..
Су... су... су!.. (*Өлүр*.)

И к и н ч и о в ч у. Языг, дүнядан кам алмамыш,
фәгир! Аллаһ сәнә рәһмәт эләсин!

Ә в в ә л и н ч и о в ч у. Аллаһ рәһмәт эләсин, инди
биз нә эләйәк?

И к и н ч и о в ч у. Нә эләйәчәйик, мән галым бу-
рада мейидин янында, сән кет, эвләринә хәбәр элә, кәлиб
апарсынлар.

Ә в в ә л и н ч и о в ч у (*кедир*). Яхшы, мән ке-
дим.

п ә р д ә

Д Ә Р Д У Н Ч У М Ә Ч Л И С

Биринчи мәчлисин отагы. Н ә ч ә ф б ә й кәзинир.

Ч а в а д дахил олуб, бир мәктуб вериб чыхыр.

Н ә ч ә ф б ә й (*мәктубу охуюр*). Бәрадәрим Нә-
чәф! Кағыз языб, Чаваднан көндәрмишдин, кәлди вүсул
олду, охуюб мәзмунундан хәбәрдар олдум. Языб, хаһиш
этдийин ики йүз манат мүмкүн олмады. Чүнки анд ол-
сун сәнин чанына... (*Далысыны охумур, чырыб атыр*.)
Чавад! Чавад! (*Чавад дахил олу*.) Чых бир тезчә мә-
шәдини кери гайтар. (*Чавад чыхыр*.) Бу да Аслан бәй,
мәним әзиз достум! Мәл'унлар, мүфтәхор мәл'унлар! Нә
гәдәр мәним пулум вар иди, мәнә мөһтач идиләр, мәним
башыма доланыб, «гардашым, әзизим» дейирдиләр. Инди
мәнә пул лазым оlanda өзләрини чәкиб дағын башына
гоюрлар. Мәл'уна дүнән кәнддән ики мин манат кәлиб, ики
йүз манат мәнә борч вермәк истәмир. Горхур батсын. Ам-
ма өзү мәним чөрәйимдән элавә, ики мин манатдан артыг
пешкәшими ейиб. (*Мәшәди Чәфәр дахил олу*.) Мәшәди,
кәл әйләш. (*Мәшәди әйләшир ердә, Нәчәф бәй күрсүнүн
үстүндә*.) Мәшәди, ахы бу яхшы иш дейил ки, сән көрүр-
сән! Мәкәр сәнин пулун мәнә батачагдыр? Нә вахт сә-
нин мәнә ики гурушун батыбдыр ки, енә батсын? Сән
мәнә мин-мин пул борч верибсән, инди ики йүз манат
нә артыг пулдур ки, она мәнән кирев истәйирсән?

М ә ш ә д и Ч ә ф ә р. Бәй, бағышла, гуллуғунда
ахмаг-ахмаг бошбогазлыг эләйирәм. Баяг да сәнә әрз
эләдим, әввәла, көрүрсән, мән гочалмышам, бу күн, я
сабаһ башымы гоячағам ерә. Мәнән сонра бир бөлүк
етим-есир галачаг, онларын әлләри кәрәк бир шейә бәнд

олсун, я йох? Бир дэ, гурбанын олум, гəзəбин тутмасын, рузкар элэ дөнүбдүр ки, гардаш-гардаша э'тибар элэйиб, кирөвсүз бир гəпник борч вермир.

Н э ч э ф б э й. Яхшы, даян, мəндə ки сəнин пулун батмаячаг, бу саат кирөвү дэ кəтириб верэрэм. (*Кедир.*)

Мəшəди Чəфəр (*тəк*). Мəн өлүм бир буна бах! Бу я өзү ахмагдыр, я мəни ахмаг элэ салыб. Дейир, кечəн вахт мин манатларла борч верирдин, ha... ha... ha... Мин манат да верирдим, ики мин дэ, беш мин дэ. Чүнки вердийим пулу да мұамилəси илэ алырдым, дүшəндə бир ат да бəндлэйирдим. Амма инди вермэрэм, чүнки көрүрэм, элэ күнэ дүшүбсөн ки, аз галырсан ит ейэн чөрəйин дэ парасыны итин агзындан алыб ейэсэн. Башына күл Чəфəр һар белə ерə кирөвсүз пул версэн, бир илдэ миллион саниби оларсан... вай-хай!..

Н э ч э ф б э й (*дахил олур, элиндə кагыза бүкүлмүш гызыл*). Ал, бу да сəнин кирөвүн, үрəйин сакит олсун.

Мəшəди Чəфəр (*чибиндэн тəмəссүк кагызы чыхардыр*). Ди бэй, зəһмэт олмаса, өз дəст-хəттинлэ бурая бир нечə кəлмэ яз!

Н э ч э ф б э й (*языр вə яздыгыны охуор*). Бу мин ики йүз дохсан доггузунчу илин рəчəбүл-мүрəччəб айынын он еддинчи күнүндə, мən Нəчəф бэй Мурад бэй оғлу Чайбасарски бу тəмəссүкү верирəm өз һəмшəһрим Мəшəди Чəфəр мəрһум Дадаш оғлуна, бу үзрə ки, мұшар-илейһдөн ики йүз манат мəблəғи-руси гəрз алдым. Һали-тəһрирдən бир илин мүддəтинə бир дəст гызыл чəпраст, бир дəст гызыл яха дүймəsi, бир əдəд мирварид боюн бағы кирөв вериб, гəрздар олурам ки, вə'дейи мұэййənəнин тамамында мəзкур мəблəғи мəзкур мұшар-илейһə вериб, тəмəссүкүмү вə кирөвүмү алым. Əкəр вə'дэ тамамында борчуму əтə этмəсəм, кирөвдэн мə'юсам. Мəн Нəчəф бэй Чайбасарски гол яздым... Буюр, бу да сəнин тəмəссүкүн.

Мəшəди Чəфəр (*тəмəссүкү вə кирөвү алыб гоюр чибинə, пул чыхардыб верир*). Буюр, бэй, йүз етмиш манат, мұамилəси илэ элэр тамам ики йүз манат... Мүрəххəс олум гуллуғундан. Енə нə вахт гуллуғун олса, буюр, һəмишə гуллуғ элəмəйə һазырам. Амма, бэй, гəзəбин тутмасын, зəманə яман зəманəдир.

Н э ч э ф б э й (*пулу гоюр чибинə*). Чох сағ ол, мəшəди. Худаһафиз!

Мəшəди Чəфəр баш əйиб чыхыр.

С о н а х а н ы м (*элиндə бош мұчру, аглал-аглал дахил олур*). Нəчəф, элэ бу галмышды ки, мəним башыма кəтирдин? (*Мұчрунү атыр отағын ортасына.*) Элэ бу галмышды? Кəнд-кəсəклəри тамам удуздун, олуб-галаны вердин бада, инди əлини мəнə илишдирибсən? Эвин йыхылсын, нə гайырдығындыр, нə фикир элэйирсən?

Н э ч э ф б э й. Сən аллаһ, овгатымын пис вахтын да мəни раһат гой. Тəзликлэ зəһримарларын гайыдар өзүнə!

С о н а х а н ы м. Чох данышачағам, киримəкдən көрүрсən нə һала дүшмүшəм? Бəдəним белə гуруюб, янымдан бир ел өтсə тамам оларам. Мəн чох киримишəм, амма даһа сəбр касам долуб дашыр. Кəрəк данышам, о гəдэр данышам, бу сипəмдə галан бир хырда гуру нəфəс дэ чөлэ чыхынча! Ди гулаг вер! Нəчəф, бир гнямэт күнүнү, худаваңди-алəм диваныны ядына сал! О күнү ядына сал ки, аллаһ диванынын гаршысында титрəйэ-титрəйэ һесаб верəчəксən. О вə'дэ сəндən ики шикəйəтчи олачаг ки, ер-көй оңларын дуди-аһларындан лəрзəйə кəлəчəк. О шикəйəтчилəри бу саат кəтирим сəнин көзүнүн габағына. (*Чəлд кедир о бири отага.*)

Н э ч э ф б э й (*тəк*). Бу нə иш иди мən тутдум?! Нə гəлэт иди элəдим?! Пəрвəрдикара, өзүн мəним фəрядыма ет!

С о н а х а н ы м (*ики балача ушағын голундан тутмуш, дахил олур*). Бах, бунлардыр сəндən шикəйəтчи. Сən бунларын олуб-галаныны күдəзə верибсən, бунлар əллəрини аллаһ дəркаһына галхызыб дейəчəк: «Пəрвəрдикара, биз нə күнаһ элəмишдик ки, ач галырдыг, сусүз галырдыг». Балача балаларым, кəзəл балаларым! Бу күн-сабаһ ананыз өлэр, сиз дэ атанызын дəвлəтиндən, чийининизə торба салыб, күчəлəрдə, йол үстүндə кəлиб-кəдənə əл ачарсыныз ки, ай аллаһы севən, бизə чөрəк пулу верин, ачыг, сусузуг! Нечəсэн, Нəчəф?! Нийə үрəйини охлайырсан?

Н э ч э ф б э й. Арвад, үрəйини од тутуб алышыр, мəни даһа артыг яндырма!

Сона ханым. Белә олар, бәс нечә, од ла тутар, һәлә бир аз да өтәр. Бу аздыр, сән кәрәк худа вәнди-аләмнн өз одуна янасан. Мән бу күн-сабаһ өләчәйәм, амма мәним руһум, — сән бир гиямәтли, яғышлы, туфанлы күндә аллаһын өз одуна янынча, — сәннн далынча кәзәчәк.

Эшиктән сәс кәлир.

Чавад (*дахил олу*). Бәй, бир гапыя буюр!

Нәчәф бәй. Нә вар, нә олуб?

Чавад. Неч, бир овчу кәлиб, Сүлейман бәйдән бир пара әһвалат сөйләйир!

Нәчәф бәй. Овчу кимдир? Чәһәннәмә кәлиб, кора кәлиб, гов чыхсын кетсин. Элә мәним дәрдин-башым Сүлейман бәй иди!..

Чавад (*чидди*). Хейр, бәй, өзкә әһвалатдыр, гапыя буюр.

Нәчәф бәй чыхыр.

Сона ханым. Чавад, йохса Сүлейманын башында бир иш вар? Доғрусуну сөйлә.

Чавад. Ханым башына дөнүм, торхма, һеч бир шей йохдур.

Сона ханым. Йох, мәнән данырсан. (*Йүйүрүр Нәчәф бәйнн далынча.*)

Чавад. Фәгир өврәт, эшитсә, кәрәсән нечә олачаг?

Чавад ушагларын голларындан япышыб о бири отаға өтүрүр.

Сона ханым (*гышгырыгла гайыдыр*). Өлдүрүбләр... Өлдүрүбләр... Көзәл балам!.. Назлы балам... Ой... (*Йыхылыр*.)

Чавад истәйир дургузсун; көрүр өлүбдүр, һенкүрүб аглайыр.

Нәчәф бәй (*ағлая-ағлая дахил олу*). Аллаһ, бу нә иш иди мән дүшдүм?! Пәрвәрди карә, инди мән нә чара гылым, башыма нә даш салым?! Өһө... өһө... өһө... Чавад, башына дөнүм, бир арабадан-заддан тут, кет о бинәваны мейидини кәтир, кәл! (*Сона ханымын мейидини көрүр.*) Бу нәдир, а башыныза дөнүм, йохса Сона да

өлдү? (*Кәлиб, Сона ханымын башынын үстүндә чөкүр.*) Сона!.. Сона!.. Сона!.. Сәни аллаһа анд верирәм, мәним эвими йыхма, Сона!.. Мәни дүзләрә салма, Сона!.. Гурбанын олум, көзләрини ач... Сона, балаларына язығын кәлсин. Өһө... өһө... (*Йыхылыр Сона ханымын нәшинин үстүнә.*)

пәрлә

БЕШИНЧИ МЭЧЛИС

Шәһәр күчәси, ахшамтәрефи, ягыш һавасы. Шәһәр әһалисиндән ики нәфәр: Әбдүл Иран либасында вә Исмәйыл. Һәр бири бир даш үстүндә әйләшиб, сөнбәт эдирләр.

Әбдүл. Бәли, аға Исмәйыл, доғру буюурсунуз, о шей ки, инсан өзү өзүнә эләр, аләм йығылса она эләйә билмәз. Будур, мән сәккиз илдән артыгдыр ки, кетмишәм Ирана, инди гайыдыб, нәләр көрүрәм!? Неч кечән овзалар йохдур. Мән бурада нечә адамлар таныйырдым ки, пулу күрәклә йығырдылар. Амма инди бир түмәнә мөһтачдылар. Вә енә адамлар таныйырам ки, бәйләр гапысында габ-гашыг ялардылар, инди мәшһур сөвдакәр олублар. Чох намәрддир бу дүня, неч она әтибар эләмәк олмаз. Чавады ки, таныйырсыныз, мән бурадан кедәндә ону нөкәр гоюб кетмишәм, инди кәлиб сөвдакәр көрүрәм.

Исмәйыл. Бир сағ тәрефинә бах, бу учуг эви көрүрсән?

Әбдүл. Көрүрәм, нечә?

Исмәйыл. Бу, Нәчәф бәйин эвидир, һаман ким-сәнәнин эвидир ки, Чавад онун гапысында габ-гашыг ялайырды. Инди Нәчәф бәй...

Әбдүл. Өлүбдүр йохса?

Исмәйыл. Йох, өлмәйибдир. Амма бир күнә дүшүбдүр ки, көрсән ган ағларсан! Амма онун нөкәри Чавад инди олуб аға Чавад, мәшһур сөвдакәр. Бу эв ки көрүрсән, топ дәйсәйди дағылмазды, ону гумар дағытды!

Әбдүл. Дүз буюурсунуз, Аға Исмәйыл. Аллах неч кәси гумара мүбтәлә эләмәсин. Худавәнди-аләм һәт-

та өз гур'ани-шәрифиндә гумары шейтан әмәли буюрубдур. Әлбәттә, шейтан әмәлине гуршанан кәрәк ахырда белә олсун. Хуб, мөкәр кәнд-кәсәк һамысы элдән кетди?

Исмәйыл. Гумар габағында кәндми дурар, кәсәкми дурар? Әлбәттә, һамысы кетди. Бир дә ики кәнди галмышды, ону да сөвдакәр Мәшәди Чәфәр сатдырыб, борч әвәзинә көтүрдү. Инди, будур, көзүнү дикиб бу дөрд дивара, истәйир сатсын, алан йохдур. Чүнки тахта-пуш учуб. Ягыш, гар, һәр нә ягырса эвин ичинә ягыр. Ола билсин, күнләрин бир күнүндә учуб төкүлсүн.

Әбдүл. Кәрәминә шүкүр, пәрвәрдиکار! Өзүн өз бәндәни дөрдү баладан сахла! Бәндәнә яман күн веринчә, өлүм вер! Яхшы, Нәчәф бәйин бир яхшы оғлу варды, нечә олду?

Исмәйыл. Оғлуну гыз үстүндә дәлләк Имамвердинин оғлу Кәрим өлдүрдү.

Әбдүл. Аллах рәһмәт эләсин, яхшы оғлан иди. Бәс о Кәримә нә үчүн тәнбиһ олмады?

Исмәйыл. Нечә олмады? Кәримә едди ил Сибир кәсдиләр, көндәрдиләр кетди.

Әбдүл. Нә буюурсунуз? Мән ки, Кәrimi беш ай бундан әгдәм Тәбриздә көрдүм.

Исмәйыл. Хейр, сәһвсэн, йәгин она охшар башга бир шәхс көрүбсән.

Әбдүл. Нә данышырсыныз, киши? Мәним көзүм кор дейил, мән Кәримин даббагда көнүнү таныйырам. Мән Кәrimi чайханада көрдүм. Йорулмушдум, дөндүм чайханая ки, бир-ики финчан гәһвә ичим. Көрдүм Кәрим әйләшиб гәлян чәкир. Әһвалтүрсанлыгдан сонра деди ки, бәс чай алмаға кәлиб.

Исмәйыл. Мәәттәләм, баба! Будур, ики илдир ки, ону Сибирә көндәрибләр!

Әбдүл. Ики илдир, я ики йүз илдир билмирәм. Хүләсә, мән Кәrimi Тәбриздә көрдүм.

Исмәйыл. Ай гардаш, Сибирдән гачмаг ки, гейри-мүмкүндүр.

Әбдүл. Нечә гейри-мүмкүндүр? Бу саат Иранда бәлкә нечә йүз Сибирдән гачмыш душтаг вар.

И с м а й ы л. Ахыр, бунлар нечә гачырлар?

Ә б д ү л. Мән нә билим, аллаһ билсин!

И с м а й ы л. Гәрибә ишдир, амма аллаһ Сүлейман бәйин ганыны ердә гоймаз. Кәрим инсан диванындан гачыб, аллаһ диванындан гачмаз.

Ә б д ү л. Хуб, Аға Исмайыл, сиз мәнә бир буну сөйләйин көрүм, Нәчәф бәйин яхшы дост-ашналары вар иди, дәвләтли шәхсләр, мэкәр һеч онлардан бинәвая бир көмәк чатмыр?

И с м а й ы л. Рәһмәтлик оғлу, элә сөз данышырсан ки, үч яшында ушаг данышмаз. Әзизим, бу дүняда дост нә кәзир, ашна нә кәзир?! Мэкәр таифейи-бәниинсан достлуг эләйә биләр? Намы емәк достудур, нами ичмәк достудур. Әкәр эвиндә, чибиндә бир шей вар, аләм сәнә достдур. Элә ки йохундур, дүшмәнин дә сәнә дүшмәндир, достун да дүшмән олур. Эй әмиоғлу!

Дуст мәшмар он ки, дәр не'мәт зәнәд
Лафи яриййү бәрадәр хандәки.
Дуст он башәд ки, кирәд дәсти дуст
Дәр пәришан һалийү дәрмандәки¹.

Түркү мәсәлидир дейәрләр, бағда әрик вар иди, салам әлейк вар иди, бағдан әрик гуртарды, салам әлейк гуртарды. Һәрчәнд арвад мәсәлидир, амма чох көйчәк мәсәлдир. Нәчәф бәй олуб, Сә'ди демишкән, кирифтәрү пайбәнди-әял. Ики балача ушағы галыб, амма аллаһ ишини увантсын. Онун гәдим нөкәри Чавад бир аз онун голундан тутур.

Ә б д ү л. Бәли, көрүнүр нәмәкбәһәрам адам дейил.

И с м а й ы л. Гадам, нечә ола билир? Чавад дейәндә, кәнддәнкәлмә бир ач кәдәнин бириси иди. Нәчәф бәй ону адам эләди. Чавад олду Аға Чавад. Он мин маната яхын әһвалы вар. Гачаг мал алыш-вериши эләйир, сөвдәкәрләр арасында саһиб-ә'тибардыр. Инди һаман Чавад күндә әтдән, дүйүдән, яғдан алыб өз нөкәрләринән көндәрир Нәчәф бәйин эвинә.

¹ Не'мәт вахтында йолдашлыг вә гардашлыгдан дәм вураны дост сайма. Дост о адамдыр ки, пис вә дар күндә достун әлиндән тута.

Ә б д ү л. Бәли, бивәфа дүнянын иши беләдир... Яваш, Аға Исмайыл, о гуш сәсини эшидирсәнми? Дейәсән байгуш сәсидир.

И с м а й ы л. Эшидирәм, эшидирәм. Аллаһ, амаңдыр, ахшам тәрәфи, яғыш һавасы, байгуш да улайыр. Көрәсән фәгирин башына енә нә бәла кәләчәк. (*Көй курулдайыр.*) Яғыш яғыр, дур кедәк. Пәрвәрдикара, яман күнүндән бәндәни муһафизә элә!

Ә б д ү л. Илаһи, амин!

Кедирләр.

Көй тез-тез курулдайыр, илдырым шығыйыр, һава бәрк тутулур. Бу һалда Нәчәф бәй көһнә либасда, саггалы, бығы ағармыш, бели әйилмиш, әлиндә ичинә шей бүкүлмүш дәсмал кәлиб даяныр.

Нәчәф бәй. Тамаша элә дүня, күлүн мәнә чамаат, көрүн нә күндә сизин аранызда Нәчәф кәзир. Мәним ахырым кәрәк белә олайды. О адамлар ки, мәнәм-мәнәм дедиләр, һамысынын ахыры белә олду. Пәрвәрдикара, мәсләһәт сәниндир. Әвләр йыхмышам, етим ушагларын көзләринин яшларыны төкдүрмүшәм. Өврәтләр башачыг, аягялын мүсәллайә чыхыб, һагг-һү чәкиб, үстүмә налә төкүбләр. Һеч биринә гулаг вермәмишәм, демишәм мәним кефим көк олсун, истәр аләм туфана кетсин. Бизим һамымыз беләйик. Чәми инсан тайфасы беләдир. Истәрик һәмишә өз гардашымыздан уча олаг. Ондан өтрү өз гардашымызын аяғынын үстүнә чыхыб, башындан басырыг. Амма демирик ки, гардаш башындан басанын башындан да аллаһ басар. Аллаһын диваныны яда салмырыг, гиямәти яда салмырыг... Вай!.. Одур, енә кәлир... Нә истәйирсән мәнән, нә дүшүбсән далыма?.. Элә аллаһ диваны ядыма дүшәндә, кәлиб көзүмүн габағында дурусан? (*Сона ханымын һейкәли арчадиришәбә бүрүнмүш, сачлары дөшүнә төкүлмүш, әлләрини габага узадыб, Нәчәф бәйә тәрәф ерийир. Нәчәф бәй далы-далы гачыр.*) Нә истәйирсән мәнән? Нийә әл чәкмирсән? Көрүрсән аллаһ мәни нә күнә салыб, сән енә мәни раһат гоймурсан. (*Икиси дә итирләр. Бир аздан сонра Нәчәф бәй гайыдыб дизи үстә чөкүр. Пейдәрпей илдырым шығыйыр вә көй курулдайыр.*) Худая, пәрвәр-

дикара! Дәркаһында күнаһдан савайы бир иш тутмамышам, амма инди сидглә әл көтүрмүшәм дәркаһына, үмид әлими наүмид гайтарма! Худая, бәсдир чәкдийим әзий-йәт. Билирәм, о дүняда мәним ерим чәһәннәмдир. Амма икинчи чәһәннәми бу дүняда мәнә чәкдирмә! Дағылын гара булутлар! Кәсилин курултулар! Сакит олун илды-рымлар! Бәлкә мәним дуам кедә худавәнди-әләмә етишә! Пәрвәрдикара, учуз өлүмүнү мәндән әсиркәмә! Худая, билирәм гиямәт күнү дәркаһына үзүгара кәләчәйәм, амма мәни инсан янында үзүгара әләмә! Гиямәтдә һәр нә тәнбиһ әләсэн, һамысына лайигәм. (*Илдырым бәрк шыгыйыр, көй бәрк курулдайыр, Соһа ханымын һейкәли енә Нәчәф бәйин көзүнүн габагында дурур.*) Будур, енә кәлди! Ахыр, нә истәйирсән мәндән, сәни анд верирәм сәни ярадан аллаһа, истәдийин пәдир, де, мәндән әл чәк!

С о һ а х а н ы м ы н һ е й к ә л и. Вер мәним имарәтләрим! (*Гейб олур, Нәчәф бәй биһуш йыхылыр, бир аздан сонра айылыр.*)

Н ә ч ә ф б ә й. Билдим нә истәйирмиш мәндән. Инди өлмәк истәмирәм. Сакит ол, дөйүнмә үрәйим! Мән әзийәтә лайиг адамам, кәрәк аллаһ дүняда мәнә чохлу өмүр версин вә чохлу әзаб... Билдим нә истәйирмиш... Билдим... (*Истәйир кетсин, илдырым вурур, йыхылыб өлүр.*)

пәрлә

БӘХТСИЗ ЧАВАН

Фачиә беш мәчлисдә

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а — мүлкөдәр.
 Ч и н к и з — Н а ч ы С ә м ә д а ғ а н ы н о ғ л у .
 Ф ә р ғ а л — Н а ч ы С ә м ә д а ғ а н ы н г а р д а ш ы о ғ л у .
 М е ғ р и Х а н ы м — Ф ә р ғ а д ы н а н а с ы , Н а ч ы С ә м ә д а ғ а н ы н
 өв р ә т и .
 М у с а — Ф ә р ғ а д ы н м ә к т ә б й о л д а ш ы .
 М и р з ә Г о ш у н ә л и — Н а ч ы С ә м ә д а ғ а н ы н х и д м ә т ч и с и .
 К ә р б ә л а й ы Б ә н д ә л и .
 К ә н д и л л ә р , д у с т а г в ә г е й р и а д а м л а р . .

ӘВВӘЛИНЧИ МӘЧЛИС

Әввәлинчи мәчлис ваге олур Н а ч ы С ә м ә д а ғ а н ы н о т а ғ ы н д а . О т а ғ
 ф ә р ш л ә р , ю м ш а ғ с т у л л а р в ә к ү р с ү л ә р л ә А в р о п а г а й д а с ы и л ә б ә -
 з ә н м и ш . О т а ғ ы н ү ч ғ а п ы с ы в а р : с а ғ д а н , с о л д а н в ә м ү т а б и л д е н .

М и р з ә Г о ш у н ә л и (*дахил олур*). Бәли, ийнә илә
 қор газ, иншааллаһ аз кечәр әлин чөрәк гулағына чатар.
 Әви бәрбад олмуш мәни ишимдән, күчүмдән авара, сәркәр-
 дән әләйиб кәтириб бурая, нәдир, нәдир, сәни адам әлә-
 йчәйәм. Будур, тамам алты айдыр ки, мән бу харабанын
 ғапысындан кирмишәм. Қаш о күнү ғылчам сына иди.
 Мәним башыма даш дүшсүн, әкәр бу алты айын мүдлә-
 тиндә алты гуруш балаларыма көндәрмишәмсә. Сән бир
 буна бах. Аләмдә Искәндәр кими сәдд ачыб, дөвләтинин,
 кәрамәтинин, сәхавәтинин тә'рифи дилләрдә сөйләнир,
 амма яхшы икидин адыны эшит, үзүнү көрмә. Худавән-
 ди-аләм һеч бир бәндәсини бу симсиз сазын торуна сал-
 масын. Адама ғарын долусу чөрәк дә вермир. Дейирләр
 ки, чәми фәгир-фүгәранын дәстикириди. Мәним иманым
 чин бисмиллаһ ады кәләндә йох олан кими йох олсун,
 әкәр бир фәгирдән өтрү индийә тәк әлини чибинә салды-
 ғыны көрмүшәмсә. (*Бош чибини ойнадыр.*) Bah, bah,
 bah!.. Атанын әви дағылмасын, пулун ағырлығындан аз
 ғалыр чибим дүшсүн. Иншааллаһ, хәрчләмәсәм бир ил
 кифайәтди. Емәкдән дә ки, аллаһа шүкүр, бойнум әл-
 лаф хорузунун бойнуна дөнүб. (*Ики әли илә башына
 вурур.*) Башына дашын бөйүйү дүшсүн, Гошунәли! Тә-
 мәин артыглығы адамы белә күнә салар.

К ә р б ә л а й ы Б ә н д ә л и дахил олур.

Кәрбәлайы Бәндәли. Саламәлейкүм, мирзә!

Мирзә Гошунәли. Әлейкәссалам, кәрбәлайы, буюр, мүшәррәф элэйибсән, хош кәлибсән, буюр, әйләш! Я аллаһ, я аллаһ, я аллаһ...

Кәрбәлайы Бәндәли. Хейр, буюрунуз, әйләшиниз... Я аллаһ, я аллаһ, я аллаһ...

Мирзә Гошунәли. Хейр, хейр, буюрачагсыныз. Я аллаһ, я аллаһ...

Кәрбәлайы Бәндәли. Мирзә, *енә* нә ваге олуб, фикир дәрәсында голатма үзүрсән?

Мирзә Гошунәли. Баба, нечә фикир дәрәсында үзмәйим? Мәни һейрәт апарыбдыр, мән бу сиррә мәттәл галмышам ки, көрүрсән бир дөвләтлӣ шәхс нә гәдәр аллаһ йолунда пул хәрчләйир, бир учдан дөвләти артыр, амма элә ки, башлайыр шейтан йолунда хәрчләмәйә, бир аз мүддәтдә мүфлис олур. Чох бөйүк сиррдир, кәрбәлайы һа!

Кәрбәлайы Бәндәли. Бәли, бәли, нә буюрурсан, аллаһын бәрәкәт әли, әлбәттә, онун йолунда малыңдан кечәнин үстүндә олачаг. Буюр көрәк, кимин һәрәкәти сәни фикрә салыбдыр?

Мирзә Гошунәли. Хәллаги-аләм нечә гәрибә адамлар ярадыб! Мән бир шәхсәм ки, чәми Ираны аяғымын алтына алыб кәзмишәм! Амма бу нөв шәхс, заллаһи, көрмәмишәм. Кани-сәхавәт, кани-бәләғәт, дәстकिри фәгирү фүгәра! Анд олсун сәнин чанына вә бабам әрваһына, һатәмүлмәмәликдә дә мән бу сәхавәти көрмәмишәм.

Кәрбәлайы Бәндәли. Кими буюурсан, мирзә?

Мирзә Гошунәли (*гулаг асмайыб*). Мән бахырам, өз-өзлүйүмдә фикир эдирәм, дейирәм, бу сәхавәт һәр кәсдә олса, бир илдә чөрәйә мөһтач олар. Амма бунун?..

Кәрбәлайы Бәндәли (*онун сөзүнү кәсир*). А киши, атыны миниб чапма, бағрым чатлады. Бир сөйлә көрәк, кимдир бу али-вүчүд?

Мирзә Гошунәли. Оғлан, мәкәр мән сөзү башлаянда сән анламадын? Кимдир бу вилайәтдә о вүчүд ки, онда әрз эләдийим сифәтләр мөвчүд олсун, бәгейр әз һачы Сәмәд Аға?

Кәрбәлайы Бәндәли (*башыны ашағы салыб*). Бәли!

Мирзә Гошунәли. Кәрбәлайы! Сән бу «бәлини» чох союг дедин. Бунун мә'насындан мәни һали эләрсән, я йох?

Кәрбәлайы Бәндәли. Хейр, аллаһ эләмәсин. Нә сөздүр? Мәним һачынын сәхавәтинә, кәрәмәтинә һеч бир шәкким йохдур вә ола да билмәз. Бир ердә ки, чәми шәһәр онун сәхавәтиндән данышыр, мән нечә шәкк кәтирә биләрәм? Амма, доғрусу, мән бир белә данышығын мүгабилиндә һачыда һеч бир кәрәмәт көрмәмишәм.

Мирзә Гошунәли. Одур да! Ай бәдбәхт, ағлы көзүндә чамаат! Киши, нә вахтадәк сиз, базара чыхыб өзүнү чамаата кәстәрмәк үчүн кәлиб-кәдәниш әлине гәпик-гуруш верәнләрә сәхи дейчәксиниз? Белә адам-лара сәхи демәк олмаз. Валлаһ, олмаз! Бу киши, әввәла, элә фәгирләрә әл тутур ки, онлар әһли-суал дейилләр вә санийән көмәйн о төвр эдир ки, ону бир өзү билир, бир фәгир, бир дә аллаһ! Нә буюурсан, киши йәгинән әһли-чәннәтдир.

Кәрбәлайы Бәндәли. Әкәр белә исә, мәр-һәба!

Мирзә Гошунәли. Әлбәттә беләдир. Бабам әрваһына анд олсун беләдир. Бәс Кәрбәлайы, тәшрифинизин сәбәби нәдир?

Кәрбәлайы Бәндәли. Тәшрифимин бир сәбәби йохдур. Билдир һачыдан көтүрдүйүм пулу кәтирмишәм. Кәрәк вәкселин дә вә'дәси тамам олмуш ола.

Мирзә Гошунәли (*бир китаб көтүрүб, вәрағ-ләйиб бахыр*). Бәли, Кәрбәлайы, бу күн вә'дә тамамдыр. Инди (*һачынын өскүрәк сәси кәлир*), һачы тәшриф кәтирәр, верәрсән. Будур, дейәсән кәлир...

Һачы Сәмәд аға дахил олур, әлиндә тәсбиһ зикр элә-элә. Кәрбәлайы Бәндәли илә Мирзә Гошунәли галхырлар аяға. Һачы әли илә ишарә эдир әйләшинләр. Өзү дә әйләшир, онлар да әйләширләр.

Һачы Сәмәд Аға (*тәсбиһи чибинә гоюр*). Әһвали-шәриф, кәрбәлайы, хош кәлибсән!

Кәрбәлайы Бәндәли. Илтифатын артыг олсун, аллаһ оглунузу сахласын.

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Нә әчәб, әчәб буюрубсан?
К ә р б ә л а й ы Б ә н д ә л и. Неч, начы аға, элә билдир сиздән көтүрдүйүм ики йүз манатын вәдәси бу күн тамамдыр, ону кәтирмишәм гуллуғуна. *(Әлини сәһыр чибинә, пулу чыхарыр.)*

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Вер мирзәйә. Мирзә, көр дүздүрмү? Мән дә дурум кәрбәлайынын тәмәссүкүнү чыхардым. *(Галхыб сандығы ачыр, тәмәссүкү вә кирөвү чыхарыр, мирзә исә пулу сайыр.)*

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бәли, начы аға, дүздүр, ики йүз гырх манатдыр. Ики йүз әсли, гырх манат да мүамиләси!

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Буюр, кәрбәлайы! Бу сәнин тәмәссүкүн, бу да кирөвүн. *(Кәрбәлайы Бәндәли шейләри алыб, кәлиб әйләшир.)* Мирзә, ахшам кәлән өврәти разы эләдинми?

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бәли, начы аға, бу сабаһ он манат апарыб вердим!

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Он манат аздыр! Алты еtimi вар, он манатдан бичарәйә нә олсун. Он манат да апар вер!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Баш үстә, начы аға! Сейдин дә етимләринә нечә ки, буюрмушдунуз, бир чувал ун көндәрдим.

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Чох көзәл, ди о ики йүз манаты вер бурая. Гырх манаты да сахла өзүндә. Сән билирсэн ки, о гырх маната мән әлими дә вурмарам, о да кәрәк фүгәрәйә гисмәт олсун. *(Мирзә Гошунәли пулун бир хиссәсини верир Начы Сәмәд ағая, начы алыб, үзүнү тутур Кәрбәлайы Бәндәлигә.)* Чох яман чамаатдыр, Кәрбәлайы, бизим бу чамаат! Неч кәсин үрәйиндә аллаһ горхусу йохдур. Нәр кәс нәр нә газанса едийини ейир, артыгыны да кизләйир. Даһа демир ки, мәним фәгир гардашым да вар, онун да әлиндән кәрәк тутум. Инди әлачым кәсилиб, мән дә бир белә гайда гоймушам ки, өзүм фәгирләрә мәсрәф әләдийимдән әләвә, нәр кәсә борч версәм йүзә бир чүз'и, йә'ни ийирмичә манат мүамилә гоюб, о мүамиләни дә фәгирләрә верирәм. Мән дә чамаатдан бу төвр пул чыхардырам.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Одур ки, худа вәнди-аләм башыңыздан абилейсан кими төкүр дә. Мә'лумдур, фәгир-

ләрә верән, аллаһа верир вә аллаһ да неч бир әһсаны биәвәз гоймаз. Нәм бу дүняда, нәм ахирәтдә.

К ә р б ә л а й ы Б ә н д ә л и. Әлбәттә, бу нә сөздүр, аллаһ начы ағанын вүчудларыны бизә чох көрмәсин! *(Дурур аяға.)* Худаһафиз, начы аға, гуллуғунуздан мүрәххәс олурам. Худаһафиз, мирзә!

Н а ч ы С ә м ә д А ғ а. Хош кәлдин, кәрбәлайы! *(Кәрбәлайы кедир.)* Мирзә, ди о пулу да бурая вер көрүм!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Нечә пулу?

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а. Нечә пулу нәдир? Белә о гырх манаты!

М и р з ә Г о ш у н ә л и *(күлүр)*. Бәс, бу фәгир пулу дейил?

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а. Ишини көр, рәһмәтлик оғлу, фәгир нәдир? Неч мәним өзүмдән бөйүк фәгир йохдур.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Инди ки, беләдир, мән сәндән дә фәгирәм, ярысы сәнин, ярысы мәним.

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а. Кич-кич данышма, бәри вер. Сонра көрүшәрик.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Нечә көрүшәрик? Будур, алты айдыр ки, сәнә гуллуғ әдирәм, неч мәнимлә көрүшмәйибсән. Бундан сонра нә көрүшәчәксән?

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а. Сән өләсән, нечә ки, ләзымдыр сәни хошһал әләйәчәйәм.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бабам әрваһына анд олсун, сәнә ийирми манатдан бир гуруш артыг вермәйәчәйәм. Рәһмәтлик оғлу, мән мәкәр бурада һамбали-бимуздам?

Н а ч ы С ә м ә д а ғ а. Аз даныш! Вер бурая!

М и р з ә Г о ш у н ә л и *(өз боғазындан титур)*. Начы аға, ахыр, өзүн билирсэн ки, мән сәнин кәләк йолдашынам. Анд олсун бабам әрваһына вә бир оғлум Сәбәлинин чанына, сәни аләм ичиндә рүсвай әләрәм. Рәһмәтлик оғлу, сән мәни ишимдән, күчүмдән авара әләйиб алты айдыр ки, кәтириб бурада душтаг әләйибсән ки, нәдир, сәни дүня малындан гәни әләйәчәйәм. Бир белә вахтда сәндән бир гуруш көрмәмишәм. Мәкәр инсан дейиләм, мәкәр мән күлфәт саһиб дейиләм? Мәнә дейән кәрәк, ай ахмаг, мәктәбдарлыгда нә яманлыг көрдүн ки,

бурахыб, кэлиб буна нөкэр олдун? Мәктәбдарлыгдан мин чүр мәдахил көтүрүрдүм! Бах (*бармаглары илэ сайыр*), бу гурбан пулу, бу байрам пулу, бу рәгайиб пулу, гур'ан чыхандан халәт, атасы Мәккәдән кәләндән халәт, бәй ушагларындан яғ, пенир... Һесаб эләсэн илдә дөрд йүз манатдан артыг эләйирди. Бундан алавә яндырдығым олдун, көмүр һәмишә мүфтә дүшүрдү. Мән бир белә нәф'и әлдән бурахыб сәнин голтуғуна ғысылмышам, сән дә мәнимлә белә рәфтар әдирсән. Мәкәр буну аллаһ көтүрәр? Мән сәнин адына алданыб кәлмишәм, көрүрәм, сәнин барәндә данышыланын һамысы әфсанә сөзләр имиш! Мәни дә эләйибсән нәгли-мәчлис! Сәнәтим сәни базарда, мәчлисләрдә, дүканларда тә'риф эләйиб иманымы яндырмагдыр. Мәкәр мәним иманымын баһасы белә рәфтардыр? Ялан данышмагдан билмәррә һаям, абырм төкүлүб. Будур, көрәк, һансы сәйидин етимләринә бир чувал ун кедиб? Һансы арвада он манат вердин? Бир инсафын олсун ахы?!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Даһа яхшы, аз сөйлә, көтүр пулун ийirmi манатыны гой чибинә, фүзуллуғ лазым дейил.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Һа, белә һа!.. Аллаһ оғлуну сахласын, әввәлдән де дә! Даһы мәни нийә бир белә данышдырырсан? (*Дуруб пулун ярысыны һачыя верир.*)

Ф ә р һ а д тоза буланмыш дахил олур.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (*Фәрһадын бойнуну гуҗағлайыб өнүр*). Ай оғлум, һарада галдын, сәни көзләмәкдән көзләримин көкү саралды?! Будур, дөрд күндүр ки, сәндән тел кәлиб, бәс нийә кеч кәлдин?

Ф ә р һ а д. Чай чох дашгын иди, әми, элә ики күн она мәэтгәл олдуг. Ахыр бир төвр су ятды, йола дүшүб кәлдик. (*Мирзәйә.*) Я аллаһ, мирзә, әһвали-шәриф? (*Әл верир.*)

М и р з ә Г о ш у н ә л и (*икиәлли онун элини тутур*). Сәнин дөвләтиндән, гурбанын олум, яман, яхшы долашырам. (*Әлләрини чәкир, өнүр, гоюр көзү үстә.*)

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Тәк кәлдин, йохса йолдашың да вар иди?

Ф ә р һ а д. Хейр, әми чан, тәк кәлмәдим, Муса илә кәлдим, Зейнал бәйин оғлу илә.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Бир де көрүм кимназияны яхшы тамам элийә билдинми?

Ф ә р һ а д. Бәли, яхшы тамам эләдим, һәтта бир ғызыл медал да ән'ам алдым.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Мәрһәба оғлум! Мәним сәндә зәһним вар иди. Афәрин, афәрин!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Хейр!.. Бу оғлан элә шәхсин юрдунда отурмайыб ки, ахырыны етирмәйә.

Ф ә р һ а д. Мирзә, әйләш, ишинә мәшғул ол!

Мирзә әйләшир.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Муса да яхшы гуртардымы?

Ф ә р һ а д. Бәли, о да яхшы гуртарды!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Аллаһа шүкүр, аллаһа шүкүр! Аллаһ онун атасына рәһм эләсин, касыб кишидир, индийәдәк борч, хәрч ону охудуб. Көзләринин тикә-нәчәйи бир одур, бәлкә бундан сонра оғлунун сәбәбинә бир парча чөрәк саһиби ола.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Хуб, инди, бала, шүкүр олсун аллаһа ки, биз дә гејлдән гуртардыг. Бир белә зәһмәтдән сонра охуюб дәрсини тамам эләдин. Инди мән дә гочалыб әлдән дүшмүшәм. Отурарсан өз мүлк-машынын үстүндә, мүлкүн дә, аллаһа шүкүр, учу-бучағы йохдур, әкәр отуруб абад эләсэн, өзүндән дә савайы нечә адам сахларсан.

Ф ә р һ а д. Доғрудур, әми! Бу сөзләри буюрурсан, амма, мәкәр мән бундан өтрү сүмүк сындырмышам ки, ахыры кәлиб әкинчилик эләйим? Әкәр белә иди, нечә әввәлдән охумаздым. Бир белә зәһмәти чәкәнәчән, кедәрдим әкинчилиһә.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Хуб, бәс белә олан сурәт-дә, сәнин фикрин нәдир?

Ф ә р һ а д. Бағышлайын, әми, инсан ки, элм охуду, кәрәк онун элминдән элмәсиләр аз-чох мәнфәәтбәрдар олсунлар. Элм охуяплар кәрәк корлара көз, гаранлығда галанлара чыраг олсунлар. Элмли адамлар, һамыдан артыг бизләрә лазымдыр. Чүнки чамаатымыз башсыздырлар. Бу вәзифәни еринә етирмәкдән өтрү мәним эл-мим кифайәт этмәз. Инди мәним фикрим будур ки, Муса

илә дә белә данышмышыг ки, бир ердә кедәк Харков шәһәринә. Орада һәкимлик охуюб гуртараг.

Һа чы Сәмәд аға. Ай балам, бу дилләри сәнә ким өйрәдиб? Сән ки, бир садәдил ушаг идин? Оғлум, Фәрһад, гурбанын олум, бу фикирләри башындан чыхарт! Индийәдәк охуюбсан, русун дилини билирсән, элә о сәнә кифайәтдир. Өмүрләр олуб кедәк. Бундан сонра кет тәзәдән оху, зәһмәт чәк, пәнаһ аллаһа ола, я ойма! Кет, әлбәттә бу фикирләрдән дүш. Сәнин башына дөнүм, һәлә сән ушагсан, бейнин долу гандыр. Амма биз дүняда саггал ағардыб, диш төкмүшүк. Неч сәнин мәсләһәтин дейил ки, бизим сөзүмүздән чыхасан.

Мирзә Гошунәли. Фәрһад бәй! Һачы әмин дүз буюрур. Бу киши һәмишә сәнә аталыг эләйиб. Әлбәттә, бу сәнин пис олмагыны истәмәз вә бу ерләрдә сәнин ондан артыг хейирхаһын йохдур.

Фәрһад. Әлбәттә! Бу мәним мә'лумумдур ки, әминин мәним бойнумда чох һаггы вар. Амма енә әминдән тевәггә эләйирәм ки, индийәдәк мәним зәһмәтими чәкиб, бир беш ил дә бундан сонра зәһмәтини мүзайигә эләмәсин.

Һа чы Сәмәд аға. Инди ки, белә мөһкәм дурбсан, өзүн бил, бир сөзүм йохдур. Һәлә кет, бир ананла да көрүш, сөһбәт эләрик.

Фәрһад кедәркән Чинкиз нәфәсини дәрә-дәрә, йүйүрәрәк дахил олар.

Чинкиз. Бый, сәнин башына дөнүм, ай әмиоғлу! Хош кәлибсән! (Фәрһадын үзүндән өнүр.) Кәлдийини индичә базарда эшидиб, бурайдәк йүйүрмүшәм. Һәлә де көрүм, чөрәк ейибсән, йохса ачсан?

Фәрһад. Йох, ач дейиләм. Бир аз бундан ирәли йолда, карвансарада, Муса илә икимиз бир чүчәнин чыфьртмасыны бир чөрәклә доюнча емишик.

Чинкиз. Ха, ха, ха!.. Ики адам бир чүчә ейибләр. Ха, ха, ха!.. Мән дә элә билирәм, бир гоюн шаггасы ейибләр. Ха, ха, ха!..

Фәрһад (күлүр). Бир гоюнун да шаггасыны емәк олармы?

Чинкиз. Валлаһ, дүнән мәрч эләмишдик, бир буду шишә чәкиб, ики чөрәклә тәк емишәм. Инанмырсан, мирзә күлбәсәрдән соруш!

Мирзә Гошунәли. Бәй, енә мәнә саташдын? Чинкиз. Инди, сәнә бир йол мирзә күлбәсәр дейәндә нә олар? Мән өлүм, мирзә, едим, йохса йох?

Мирзә Гошунәли. Бәли, доғрудур.

Чинкиз. Инди, мирзә, мән өлүм, де көрүм, сән дә бир буду ейә биләрсән?

Мирзә Гошунәли. Хейр, башына дөнүм, мән бачармарам. Сәнин иштаһына да һеч кимин сөзү ола билмәз!

Чинкиз. Әлбәттә, һеч кимин сөзү ола билмәз.

Һа чы Сәмәд аға. Ай кәдә, сарсаг-сарсаг сөйләмә. (Фәрһада.) Кет, гадан алым, ананын янына!

Чинкиз. (Фәрһадын голүндән чәкир, атыла-агыла охуюр):

Күлбәсәрди, күлбәсәр,
Гочалса башы әсәр.

Мирзә Гошунәли. Бәли, бу да бизим газачымыз.

Һа чы Сәмәд аға. Мирзә, бир дур яхына кәл, сәнә сөзүм вар. (Мирзә кәлиб Һачынын янында әйләшир.) Мирзә, бу ушаг кәлибдир, инди мәним күркүмә бирә дүшүб. Сән кәрәк бир мәсләһәт төкүб, мәним үрәйими хофдан чыхардасан.

Мирзә Гошунәли. Бәли, гуллуғуну буюр, кәрәк.

Һа чы Сәмәд аға. Мирзә, мән индийәдәк бу ушағын хәрчини чәкмишәм. Айда отуз манат мән она либасдан, китабдан, школа пулундан әләвә, пул көндәрмишәм. Валлаһ, элә билирәм ки, бу пул мәним әтимдән кәсилиб. Инди дә бир айры фикрә дүшүб. Данышдыгы дилләри дә ки, эшитдин. Мән буну индийәдәк әлимдә сахламышам. Инди горхурам келә охуя, кәлә, сонра өһдәсиндән кәлә билмәйәм. Кәрәк мәнә бир мәсләһәт төкәсән. Мән бир нөв бу ушағы бурада сахлайм. Әкәр бурада галса, мән ону элә әлимә доларам ки, өмрү оланы гайнағымдан гуртара билмәз. Сән билирсән ки, бунун атасынын чәми мүлкү мәним әлимдәдир, нә гәдәр мәнфәәт эләйирәм. Әкәр буну әлдән бурахсам, бүтүн нәфләр әлимдән чыхар.

Мирзә Гошунәли (баш бармагыны алныча

еюуб фикрә кедир). Нечәсән, мән сәнә бир тәдбир төкүм ки, Әмр Асын да ағлына кәлмәсин?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Анд олсун аллаһа, о оғлум Чинкизин чаны үчүн, сәни дүня малындан гәни эләрәм.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Дүня малы мәнә лазым дейил, онча манат пул вер, бир донлуг да маһуд, бу саат дейим.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Валлаһи верәрәм. Ийирми манат да верәрәм, анчаг дел

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Сән кәл Фәрһад бәйи бир нечә күнлүйә көндәр кәндә кәзмәйә вә о кедәндән сонра бирисинин гызыны өзүндән бихәбәр она истә, ал! Элә олсун ки, кәлсин көрсүн ки, ширни дә ичилив, тамам олуб, ондан сонра илишиб бурада галасыдыр. Амма бәшәрти ки, тоюну да тез эләйәсән, һа!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Афәрин, мирзә, сәд афәрин! Һәгигәт, көзәл тәдбирдир. Хуб, бәс мән она кимин гызыны истәйим?

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Нә гәдәр фикир эләсән, Мәчнун бәйдән яхшысынын гызыны тапмаячагсан. Әввәла онун гызы чох көзәлдир вә эләвә Мәчнун бәй сәнин мүхлисиндир. Аяғындан өпүб гызыны верәр.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Сәд афәрин, мирзә! Едини чөрәк сәнә һалал олсун. Мән бу күн, сабаһ Фәрһады көндәрәрәм кәндә вә ахшамы да Мәчнун бәйин эвинә элчи көндәрәрәм. Пайыз кирмәмиш дә, ипшааллаһ, тою эләрәм. (Дурур аяға.) Чох сағ ол, мирзә! Мәни гейдән гуртардын!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бәс, һачы, бизим хәләт?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Белә мәним бу көзләрим үстә. Анд ичмишәм, верәчәйәм. Амма бу сөһбәти бир адам билмәйә һа!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Һачы, нә буюурсан? Мәкәр сән мәнә бәләд дейилсән?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Элбәттә, элбәттә... (Фәрһад бәй кедән гапыя юмругуну кәстәрир.) Сахларам сәни!

пәрлә

ИКИНЧИ МӘЧЛИС

Һәмин отаг. М и р з ә Г о ш у н ә л и гапыны ачыб дахил олур. Гапы ачыг галыр, гапынын далында үч нәфәр кәнд әһли көрүнүр.

М и р з ә Г о ш у н ә л и (кери дөнүб кәндлиләрә). Сиз бурада дурун, гапынын далында, мән кедим Фәрһад бәйә әрз эләйим. (Гапыны өртүб, кәлиб сағ тәрәфдән кечир, бир аздан сонра Фәрһад бәйлә баһәм гайыдыр.)

Ф ә р һ а д. Бәс, мәни көрмәк истәйәнләр, мирзә, һаны?

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бурада, гапыда дурублар. Ф ә р һ а д. Чағыр, кәлсинләр ичәри.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бәй, онларын аяглары, либаслары тозлудур, мән нечә онлары отаға чағырым. Халы, кәбәни хараб эләйәрләр. Яхшы оларды ки, өзүнүз гапыя чыхыб, әһвалларыны сорушуб, йола саласыныз!

Ф ә р һ а д. Дүздүр, әмим һәмишә янына рәиййәт кәләндә чыхыб онунла гапыда сөһбәт әдиб йола салыр, мән бунун мә'насыны баша дүшмүрдүм, инди анладым. Әмимә де вә өзүн дә билкинән ки, аягдап булашан тозу сүпүркә илә тәмизләмәк мүмкүндүр. Отаг үфунәтини, пәнчәрәни бир гәдәр ачыг гоймагла рәдд этмәк олар. Амма бир пара хәбис гәлбләри басан тозу неч бир сүпүркә илә тәмизләмәк олмаз. Мурдар үрәк саһибләри олан вүчудларын үфунәтини дәрәлар пак элә билмәз. Бу кәлән кишиләрин тозлу, чиркли аяглары чох адамын үрәйиндән тәмиздир. Зәһмәт чәкиб чых, о кишиләри бурая чағыр!

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бәй! Доғрусу будур ки, Һачы Сәмәд ағанын гәзәбиндән горхурам. Сән мәни онун гәзәбинә дүчәр эләмә. Мән дә билирәм ки...

Ф ә р һ а д. Билирсән, бәс, нийә данышмырсан?

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Нә эләйим, ай гурбанын

олум? Бир парча чөрэк ейирэм, алачым нәдир? Кәрәк һачынын хәһиши илә рәфтар әдәм, йохса...

Фәрһад. Нә йохса? Далыны де! Бир парча чөрәк учундан дин, эгидә, иман һамысы бада кедир? Кет, кет, кет мирзә, бурадан сәһин сифәтин, бағышлакинән, мәнә бир айры чүрә көрүнүр. Кет, кет... Мән өзүм кәндлиләри чағырыб данышарам. Сән дә чавабдәһәндә олмәзсан.

Мирзә. Гошунәли. Бәй, көрүнүр ки, сән мәним әрзимә дүрүст мүлтәфит олмадын.

Фәрһад. Хейр! Чох ләтиф аңладым. Хатирчәм ол, кет, мирзә! Бәлкә һачы кәлди, сәһи бурада көрдү.

Мирзә сол гапыдан кедир, Фәрһад бәй ики әлини гойнуна гоюб бир гәдәр вахт онун далынча бахыр, сонра гапыны ачыб кәндлиләрә.

Фәрһад. Ичәри кәлин, ичәри кәлин!

Әввәлиһи кәндли. Аяғымыз тозлудур, гурбаһын олум!

Фәрһад. Әйби йохдур, кәлин ичәри. *(Кәндлиләр ичәри кәлиб, баш әйирләр.)* Хош көрдүк, ләләләрим, хош көрдүк! Кефиниз, әһвалыһыз нечәдир? *(Онларла әл вәрир. Әввәлиһи кәндли истаһир Фәрһадын әлини өпсүн, гоймур.)* Йох, йох! Разы дейиләм, лайиг дейил сәһин кими ағсаггал киши әһимдән өпсүн. Ала бурадан өп. *(Үзүнү көстәрир. Кәндлиләр бир-бир онун үзүндән өпүрләр.)* Белә яхшыдыр! Ди әйләшин, сөһбәт эләйәк!

Икинчи кәндли. Гурбаһын олум, биз атабабадан аға гуллуғунда отурмаға адәт әләмәмишик. Бизә изн вер гуллуғунузда дураг.

Фәрһад. Ләлә, гәляндан, чубугдан, папиросдан бир шейә адәткәрдәсэнми?

Икинчи кәндли. Нечә, аға?

Фәрһад. Әлә белә сорушурам, ләзымдыр.

Икинчи кәндли. Бәли, бәй! Әвдә ачы гәляндан, заддан чәкәрәм. Йола чыханда яһымда чубуг олур.

Фәрһад. Нечә, яхшы адәтдир, я пис?

Икинчи кәндли. Башына дөнүм, һарадан яхшы адәтдир, адамын чаныны пуч эләйир.

Үчүнчү кәндли. Бизим кәнддә кечмишдә бир шаир һәсән вар иди әй, о дейәрди: гәлян, әл яһ, мал яһ, чан яһ!

Фәрһад. Яхшы дейиб, чох яхшы дейиб, бәс көрүнүр пис адәтдир.

Икинчи кәндли. Әлбәттә, гурбаһын олум, аллаһ кәссин белә адәти.

Фәрһад. Инди ки, адәтин писи яхшысы олур, әйләшин. *(Күрсүләри көстәрир.)*

Үчүнчү кәндли. Гурбаһын олум, биз орада отурмаг бачармарыг, йыхыларыг, гол-гылчаларымыз әһләр. Бизим үчүн ер раһатдыр.

Фәрһад. Әйби йохдур, ердә отурун. Мән дә сизин раһат олмағыһызы истәйирәм. *(Әйләширләр. Фәрһад бәй күрсү үстә, кәндлиләр истаһирдә отурурлар.)* Шәһәрдә ишиниз вар иди, йохса мәним яһыма кәлмисиниз?

Әввәлиһи кәндли. Бәли! Базара мейвә кәтирмишидик, әшитдик ки, тәһриф кәтирибсиниз, кәлдик гуллуғунуза баш әйәк.

Фәрһад. Чох хош кәлибсиниз! Мән дә дүнән кәлмишәм. Истәйирәм бу күн, күнортадан сонра сизә гонаг кәләм, кәндә!

Икинчи кәндли. Көзүмүз айдын олсун, аға! Аллаһа шүкүр, лап бөйүк оғлан олубсан.

Фәрһад. Чох сағ ол, ләлә! Бағыһыз, әһиниһиз нечәдир?

Икинчи кәндли. Нийә, аллаһын дөвләтиндән яхшыдыр. Билдир әкинләри долу дөйдү, амма бу ил яхшыдыр. Бағларыһ мейвәси дә, аллаһа шүкүр, болдур.

Фәрһад. Бәс, әшитдим малларда нахошлуғ вар имиш?

Үчүнчү кәндли. Малларыһ иһи, гурбаһын олум, асандыр! Бир дананыһ бурну ағрыянда бөйрүндән нечә һәким чыхыр. Анчаг инсана гулаг асан йохдур. һәр кими баш ағрысы тутса, кәрәк кәфәһә адам кәндәрәсэн.

Фәрһад. Мәкәр яһында һәким йохдур?

Әввәлиһи кәндли. һәким бир күнлүк йолда олур, йолларыһыһ хараб, азарлыһы нә арабада апармаг олур, нә атла. Гоншу кәнддә бир отайлы нүсхәбәнд вар. һәкимликдән дә аз-маз башы чыхыр. Кедиб бир манат вериб, кәтиририк. Отдан әләфдән вериб, чыхыб кедир.

Үчүнчү кәндли. Бир үч ил бундан ирәли кәндә «Халяр» нахошлуғу дүшмүш иди, нә гәдәр адам

гырылды. Фейзулла кишинин күлфәти ери илә батды. Нечә айдан сонра, буду көрдүк, бир һәким бир арыг ябынын белиндә буду кәлди. Кәлди көрдү азар чохдан гуртарыб, ябынын башына бир-ики ағач вуруб гайытды, кетди.

Фәрһад. Йох, белә олмаз. Буна әләч лазымдыр. Инди кәлирәм кәндә, әтраф кәндләрдән дә чамааты йығарам бир кағыз гайырыб дәвләтдән һәким истәрсиниз. Өзүм дә һәкимлик охумаға кедирәм. Дәрсими тамам әләйәндән сонра, кәлиб ичиниздә отурам, ишиниз даһа яхшы кечәр.

Кәндлиләр. Аллаһ өмрүнү узун әләсин! Аллаһ сәнин көлкәни бизим башымыздан әскик әләмәсин!

Фәрһад. Бу ил бараманыз нечәдир?

Икинчи кәндли. Барама яхшы олмады. Бу ил бир урус кәлмишди, дейридиләр ки, ичәридән кәндәрибләр, кәлди бизим барама комаларымыза бахды. Сонра деди ки, сиз барама сахламағын гайдасыны билмирсиниз, о сәбәбә гурдларыңыз гырылыр. О дейриди ки, тикдирдийиниз комалар ярамаз. Кәрәк айры комалар тикәсиниз. Беш дәнә дә мүсәлманча язылмыш китаб верди ки, бунлары охуюн, бурада барама сахламаг гайдасы язылыб. Биз дә, башына дөнүм, бисавад адамыг, китабдан нә баш ачацаг идик?

Үчүнчү кәндли. Мән о китабын бирини апардым моллая вердим охусун, о да, дейәсән, бир шей баша дүшмәди. Китабы оян-буяна вәрәгләди, деди: «бош шейдир, ата-баба гайданызла барама сахлайын. Аз-чохлуғу бағлыдыр аллаһын төвфигинә, үрәйиниз дүз олса, биябанда да барама сахлайыб, мәһсул көтүрә биләрсиниз».

Биринчи кәндли. Бизим гоншумузда бир әрмәни вар, кор Минас!

Икинчи кәндли. Минасы демә! Онун иши әчәздыр, әчәз!

Биринчи кәндли. Будур, нечә илдир, бир әв тикдириб, орада барама сахлайыр. Бир ил эшитмәмишәм ки, онун гурдлары тәләф олсун. Мән сорушдум, дейир ки, китаб үзү илә сахлайырам.

Фәрһад. Бәс, о рус верән китабы мәним әмим көрмәди?

Биринчи кәндли. Көрдү, охулу, деди ки, бир белә барама комасынын йүз манат хәрчи вар. Гурбанын олум, биз йүз манаты һарадан алаг?

Фәрһад. Нийә, әмим пул верә билмәз иди? Лазым олан гәдәр әмимдән пул көтүрүн, кома тикдирин, сонра бараманы сатыб кәтириб верәрсиниз. Сиз хаһиш әләсәниз, һәр беш адама бир кома тикдириб шәракәтли барама сахлая биләрсиниз. (Кәндлиләр башларыны ашағы салырлар.) Нийә киридиниз?

Биринчи кәндли. Даһы, нә әрз әләйәк?

Фәрһад. Йох, сизин үрәйиниздә сөз вар, билмирәм нийә демирсиниз? Сиз мәнимлә ачыг данышын, мән дә сизин кими бир адамам, нә гәдәр ачыг данышсаныз, бир әлә мән сиздән разы оларам.

Үчүнчү кәндли. Бәй, доғрусу будур ки, һачы Сәмәд аға илә бизим сөвдамыз тутмур, мән билмирәм онун әлинин суюну...

Фәрһад. Нечә?

Үчүнчү кәндли. Бизә пул лазым оlanda һәфтә базарына кедиб, айда түмәнә бир аббасы муамилә илә, һачы Сәфәрдән алырыг. Амма һачы Сәмәд аға айда маната беш шаһыдан әскик муамиләйә пул вермир.

Фәрһад. Нә данышырсан, киши? Бу, илә йүз маната алтмыш манат муамилә әләйир! Мәкәр мәним әмим белә иш көрүр? О ки, бир мөмин, намаз гылан, шәриәтдән бахәбәр шәхсдир. О нийә белә әләйир?

Икинчи кәндли (үчүнчү кәндлини көстәрир). Бу языға үч, дөрд ил бундан габаг отуз беш манат пул вермишди, әлли манатадәк һачыя пул вериб, енә борчлудур.

Фәрһад. Йох, мән әмими белә билмирәм. Мән онунла бу барәдә данышарам. Бу яхшы иш дейил ки, әмим тутур.

Һачы Сәмәд аға Мирзә Гошунәли илә дахил олулар. Рәийәтләр вә Фәрһад аяға дурурлар.

Һачы Сәмәд аға. Бу нәдир? Бу нәдир? (Рәийәтләрә.) Сиз өз мәғамынызы билирсиниз я йох? Сиз индийәдәк бу отағын ичини көрүбсүнүзмү? Отағы тоза-торпаға буламағыныз кифайәт этмир, һәлә бир әзиз гонаглар кими истираһәтлә дә әйләшибсиниз?!

Б и р и н ч и к а н д л и. Ҳачы ага! Бизе Фарһад бэй изн верди, биз да онун гуллуғунда отурдуг.

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Фарһад бэй ушагдыр, ам-ма сән агсаггал Ҳейвансан, кәрәк аға илэ нөкәрин ерини биләсэн.

Ф а р һ а д. Әми, нә буюурсунуз? Мәкәр бунлар да бизим кими адам дейилләрми?

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Йох! Бунлар адам дейил-ләр, рәиййәтдирләр, рәиййәт!.. Баша дүшүрсәнми?

Ф а р һ а д. Хейр, баша дүшмүрәм.

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Онда, бунлар чыхсынлар әһийә, мән сәни баша салым. *(Рәиййәтләре.)* Кедин чөлдә отурун! *(Рәиййәтләре кедирләр.)* Билирсән, рәиййәт тайфасы дейәндә, бир биһәя мэхлугдур. Бу күн изн верәрсән янында отурсун, сабаһ көрәрсән өзү сәндән изн-сиз кәлиб күрсүләрин үстүйдә әйләшиб. Бир аздан сонра да кәлиб бойшуна минәчәк. Бунлара нә гәдәр гапаз дәйсә, бир элэ табе оларлар.

Ф а р һ а д. Әми, нийә белә сөзләри буюурсунуз? Бу языглар, валлаһ, инсандырлар. Бизим тәк, бәлкә дә биздән дә бир аз яхшы инсандырлар. Бунларын да үрәк-ләриндә дәрләрн вар, гәмләрн вар, бу языглара үрәк дәрләрини һеч кәсә сөйләмәк мүмкүн олмур. Бэй янына кәлирләр, гапыя чыхыб үч кәлмә данышыб йола салыр-лар. Араларына йүзбашы кәлир, онларла гамчы илэ данышыр. Пристав сөйүшлә сөһбәт эләйир. Инди мән бунларла данышырдым, дейирләр ки, һәр ил барама гурдларымыз гырылыр, чүнки китаб үзү илэ кома тик-дирмәйә пул тапмырыг. Пул да лазым оlanda кәрәк ке-диб элэ мүамилә илэ көтүрәк ки, өмрүмүз оланы алтын-дан чыха билмәйәк. Һәтта дейирләр, бир залым, наннсаф, аллаһдан дөнмүш вар ки, онлардан айда маната беш шаһы мүамилә алыр. *(Ҳачы сәксәнир.)* Бах, тәәччүб эләдиниз?! Нә олар ки, онлара мүамиләсиз пул верәсиниз ки, кедиб о нөв мөл'ун мүамиләдарын әлине кечмәйә-ләр?

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Ялан дейирләр, инанма. Элә шей олса, мән биләрәм, ялан дейирләр.

Ф а р һ а д. Әми, инанмырам ялан дейәләр! Нә дү-шүб онлара ялан десинләр? Вә әлава дейирләр ки, онла-ра китаб пайлайыблар, барамачылыг китабы. Кәнддә

бир нәфәр савадлы йох имиш ки, о китабы охуюб опла-ры баша сала. Биз кәрәк сә'й эдәк ки, онлар ушаглары-ны охутсунлар. Мәкәр инсафдыр ки, бир кәнддә бир са-вадлы адам тапылмасын?

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Бала, гулаг вер, сән ке-диб о чамаатын ичиндә бир нечә күн отурсан, биләрсән ки, онлар нечә мэхлугдурлар. Рәиййәт нә гәдәр авам олса бир элэ бэй үчүн мәсләһәтдир. Һәркаһ бунлара биз элм охутсаг, кәрәк сонра кедиб диләнәк. Һәрәси кедиб башына бир шапка тахыб дейәчәк ки, мән абразонам. Ондан сонра һүнәрин вар онларла даныш. Кәлиб янында изнсиз әйләшәчәк, куя мин илдир сәнинлә бағрыбадаш-ды! Кәндә кедәчәксән, мәнәл гоймаячаг демәйәчәк ки, аға кәлиб, кедим она бир салам верим.

Ф а р һ а д. Йә'ни өз һүгугуну дүрүст аңлаячаг!

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Буна сән һүгуг дейир-сән? Буна сән һүгуг дейирсән? Бу һүгуг дейил! Мән буну һеч вәдә гәбул этмәрәм. Мәним яшым алтмышдан өтүб, бу күн-сабаһ өләрәм. Онда биләрсән ки, гоча әмин доғ-ру данышырмыш.

Ф а р һ а д. Әми, сиз билин ки, бәйи бэй, рәиййәти рәиййәт эләйән бизим кими бир адамдыр. Вахт ки, онла-ры сизин ихтиярыныза верибләр, кәрәк сиз онлара ата-лыг эләйәсиниз. Йә'ни чалышасыныз ки, рәиййәтин эл-ми артсын, күзәраны артсын.

Ҳ а ч ы С а м э д а ғ а. Бала, мән дейәни сән баша дүшмүрсән. Та бир мүддәт бәйлик эләмәйинчә бил-мәйәчәксән. Кедиб бир пара сарсаг-сарсаг китаблар охуюбсан, отуруб данышырсан. О китаб язанын һеч би-ри нә бәйдир, нә рәиййәт! Авара-авара адамлардыр. Ан-чаг аралыг гарышдырырлар. Рәиййәт нәдир, дөвләт нә-дир, элм нәдир, сәнәт нәдир? Рәиййәт ки дөвләтләнди, кәрәк бэй баш көтүрсүн кәнддән чыхсын.

Ф а р һ а д. Әлбәттә, кәрәк чыхсын! Нә истәйир бэй бу языг рәиййәтдән? Ачыг данышмаг истәйирәм, алла-һын ерини ким сәнә мэхсус эдибдир? Нә сәбәбә ер сәнин олсун? Нийә бэй өз зәһмәти илэ чөрәк емәсин? Мәкәр бу инсан сифәтидир? Сиз рәиййәтә Ҳейван дейирсиниз. Өз алнынын тәри илэ чөрәк газанан Ҳейван дейил, бәлкә халис инсандыр! Қифайәтдир, мин илләрлә чамааты

әсир әдиб өз һәмчинсиниз инсанын ганыны сордугунуз!
Һәр кәс өз һугугуну таныса яхшыдыр. Һеч кимин ихтия-
ры йохдур десин ки, ер мәнимдир. Ер аллаһындыр вә һәр
кәс кәрәк о ердән алдығы мәнфәәтә тәк өзү саһиблик
эләйә!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (*Мирзәйә*). Валлаһ, бу
ушаг дейәсән дәли олуб. Кедиб кәнддә бир-ики белә сөз-
данышса, чамааты билмәррә бизим үзүмүзә дурғузачаг.
Ахырда да эрмәни Симонун оғлу кими голларыны бағ-
лайыб көндәрәчәкләр бирбаш Сибирә. (*Фәрһад*.) Гур-
банын олум, ағлыны башына чәм элә, бу сөзләри бурада
данышдын кечәр, даһа кедиб кәнддә данышма. Нә элә-
йәк, элә ки, мән дә өлдүм, кәндә саһиблик эләдин, онда
өзүн бил. (*Мирзәйә*.) Мирзә, даһы буну данышдырмаг
хатадыр, кедәк.

Кедирләр.

Ф ә р һ а д (*далларында*). Кедин, кедин, бир вахт
олар, сиздән һесап истәрләр. Бу дилләри онда данышар-
сыныз. Һәлә бир мүддәт исти отагларда, юмшаг йорған-
дөшәкләрдә истираһәт эдин. Амма сизи өз зәһмәтләри
илә бәсләйәнләр союгдан ачындан гырылсынлар. Наин-
саф залымлар, бимүрүввәт чәлладлар! Һәлә дөвран сизин-
дир. Амма буну йәгин эдин ки, буйнузсуз гочун гисасы-
ны буйнузлу гочда гоймазлар! Батар сизин кими хунхар
чәлладлар!

пәрдә

Ү Ч Ү Н Ч Ү М Ә Ч Л И С

Һәмин отагдыр, Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а, М е һ р и х а н ы м
вә М и р з ә Г о ш у н ә л и голтуғунда бир мүчрү, дурублар
отағын ортасында.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (*мирзәйә*). Мирзә, бизим
эвимизин мәһрәми сәнсэн! Кәрәк ширни үстә өзүн келәсән.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Баш үстә, борчумдур!

М е һ р и х а н ы м. Инди, бу алыннарлар нә гәдәр
шей олду?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Нә билим, рәһмәтлик
ушағы! Адымы эшидиб элә билирләр ки, мән хәзинә
үстүндә отурмушам, лап көйдән кедирләр. Он пут ширни
истәмишдиләр, едди дәст ири хәләт, он ики дәст хырда
хәләт, беш ири гәнд кәлләләри, бу мүчрү дә ки, нишан-
лардыр.

М е һ р и х а н ы м. Даһы нийә дарылырсан? Бир-
чә гардашын оғлу вар, белә шейләри сән она нийә чох
көрүрсән?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Йох, валлаһ, чох көрмү-
рәм, Фәрһадын ады кәләндә вә кәлән ердә мән чанымдан
кечәрәм. Анчаг дедийим одур ки, бир белә шейләр нәйә
лазымдыр? Беш пут ширни дә кифайәт эдәрди, хәләтин
дә ярысы.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Нә сөздүр! Фәрһадын
бу дүняда сәндән савайы кими вар? Аллаһ сәнин оғлуну
сахласын, сән һәмишә онун хошбәхт олмағына чалы-
шыбсан.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Худаваңди-аләм мәни гия-
мәтә рәийәт сифәтиндә кәтирсин әкәр мән ону өз оғлум
Чинкиздән артыг истәмирәмсә.

М и р з э Г о ш у н э л и. Йәгин беләдир. (Кәнара.) Әлбәттә, мәним дә белә һалва гардашым оғлу олса, ону нәинки өз оғлумдан, бәлкә чанымдан да артыг истәрәм.

Ч и н к и з йүйүрәк дахил олуp.

Ч и н к и з. Дәдә, дәдә! Буду, Фәрһад инди чә кәлди, атдан дүшдү. Мән ону тутуб дартырам баггал дүканына ки, мәнимлә мәрчләшсин, он беш кирвәнкә киласы бир отурума ейим, о элә бир учдан сорушур ки, бу йүклү гатырлар нәдир, бурада дуруб?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (изтирабла). Нә дейирсән? Фәрһад, доғрудан кәлди?

Ч и н к и з. Валлаһ, доғру дейирәм, бу саат кәләчәк бурая. (Кедир.)

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Бах мирзә, чәми тагсыр сәндәдир, кәрәк бу иш дүнән тамам олайды. Мән сәнә нечә дәфә дедим ки, киши, иши тә'чиллә көр!

М и р з э Г о ш у н э л и. Мирзә башына нә даш салсын, ай һачы? Гыз әвинә аяг дөймәкдән чувтларым дағылыб. Кетдим, кәлдим, элә дедиләр ки, шәнбә күнү саат хошдур, айры күнү гәбул эләмәдиләр.

М е һ р и х а н ы м. Әлбәттә, кәрәк хош саат ола, йохса бу ширни ичмәк зарафат дейил!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Мән дедийим айры сөһбәтдир, сән билмәзсән.

М е һ р и х а н ы м. Нә дейим?

Ф ә р һ а д йоргун һалда кирир ичәри.

Ф ә р һ а д. Әми, бу йүклү гатырлар нәдир, гапыда даяныблар?

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (күлә-күлә). Гурбанын олум, белә ширнидир. Алыб көндәририк Мәчнун бәйин әвинә. Белә сәнә ширни ичирик.

Ф ә р һ а д. Сизә ким тапшырмышды мәнә ширни ичәсиниз? Мәкәр мәним эвләнмәк фикрим вар иди? Сиз өзүңүз билирсиниз ки, мән бир ики айдан сонра чыхыб кедәчәйәм.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Гурбанын олум, сән ке-

дәндән сонра мән дә, анан да, һәтта Мирзә Гошунәли дә йығылыб сәнин сәлаһын үчүн бу мәсләһәти гоймушуг вә сәнин кетмәйини дә, һәрчәнд сән дейирсән, биз мәсләһәт көрмәмишик. Гурбан олум сәнә, сән һәлә ушагсан, баша дүшмүрсән. Амма биз сәнин бөйүйүнүк, сәнин мәсләһәтини сәндән яхшы биз баша дүшүрүк.

Ф ә р һ а д. Әми, белә иш олмаз. Әввәлә, доғру буюурсунуз, бу һеч вәдә мәним мәсләһәтим олмаз, чүнки мәним чәми чүмләтань он сәккиз яшым вар. Һәлә эвләнмәк вахтым дейил вә бир дә сиз ки, бу иши көрүрсүнүз, иә оларды мәнә дә хәбәр эләйәйдиниз.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Башына дөнүм, иш тәләсийә дүшдү. Бахдым, көрдүм, Сәфәрһаһлы бәйләри элчи көндәрибләр. Сән кедән күндән кедиб гызы истәйәчәкләр. Доғрусу, горхдум гыз әлдән чыхар. Мәсләһәт билиб, сәнә хәбәр эләмәмиш, кедиб гызы истәдик. Бир яманлыг ки эләмәмишик?!

Ф ә р һ а д. Даһы яманлыг сиз нәйә дейирсиниз? Инсаны да өзүндән бихәбәр эвләндирмәк олармы? Мәкәр бу да сизләрдә адәтдирми? Доғрусу, утаньрам, сизә дә дейә билмирәм. Анчаг мән һеч кәси вәкил эләмәмишдим мәни эвләндирсин. Һәрчәнд сиз бу иши көрүбсүнүз, амма мән разы дейиләм.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Йә'ни сәнин дедийин бу дейил ки, сән бизи вүчуд һесаб эләмирсән? Мәним хәһишим будур, кәрәк дә белә ола.

Ф ә р һ а д. Мән бу күнә чавабы сиздән эшитмәк истәмирдим. Амма, инди ки, иш бу мәгама чатды, мән дә ачыг дейирәм: һеч кәс мәнә вәкил дейил, һәтта мәним әмим дә олмуш ола. Мән эвләнмәк вахтымы өзүм билирәм. Һәр кәси көзүм тутар, үрәйим севәр, аларам. Өзүм дә кетмәлийәм. Бу саат бир адам көндәрәчәйәм, я өзүм кедәчәйәм, Мәчнун бәйдир, иә итдир, онун янына вә мә'лум эләйәчәйәм ки, онун гызы мәнә лазым дейил вә һеч кәс дә вәкил дейил мәним тәрәфимдән кәбин кәсдирмәйә.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Ай балам, бу нә сарсаг сөзләрдир данышырсан? Адамы, көрмүшүк, атасы, анасы эвләндирәр, әмиси эвләндирәр. Мән дә чамаат арасында бир абыр саһибийәм. Сән нечә разы оларсан ки, сәнә индийәдәк ата ериндә олан әминин, абрысы төкүлсүн?

Ф э р һ а д. Мән, бир нәфәр шәхсин абыры төкүл-мәмәкдән өтрү, өзүмү бәдбәхт элэйә билмәрәм.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Артыг, әсикк данышмаг лазым дейил. Сәнин борчундур отурасан өз ериндә вә бөйүк нә десә итаәт элэйәсән.

М е һ р и х а н ы м. Гурбанын олум, валлаһ, сәни һеч кәс дүняда әминчә истәмир. Сән нийә онун сөзүнә бәр'әкс кедирсән?!

Ф э р һ а д. Бәли! Сән дә мәни чох истәйирсән, ону-да көрүрәм. Белә мә'лум олур ки, сәнин дә бейини ейибләр. Сән, һәркаһ мәнә ана олсайдын, мәним кими ор-лу туллайыб, динкилдәйиб әрә кетмәздин. һеч кәсин сөзү бу саат мәним гулагыма кирмәз. Мән ушаг дейиләм, бу дәгигә кедирәм Мәчнун бәйин эвинә. (Кетмәк истәйир.)

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (онун голундан тутур). Даян! Анд олсун аллаһа, бу саат гиямәт бәрпа эләрәм.

Ф э р һ а д. Әлдән гой мәни! Гиямәт онда бәрпа олду ки, атам өлдү вә мәни гәза салды сәнин гайнагына.

М и р з ә Г о ш у н э л и. Фәрһад! һәр тәрәфдән йүзәдәк гонаг чағырылыб, бәс онлар нә дейәрләр?

Ф э р һ а д. Кәс сәсини, габялаянын бири! Сән нә данышырсан? Сән нә һачы Сәмәд аға үчүн гаяя олубсан. Ондан чыхан сәс, сәндән чыхыр. (Һачыя.) Бурах голуму!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Йә'ни дедийин нәдир?

Ф э р һ а д. Бурах голуму!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Бурахмарам!

Ф э р һ а д. Сәнә, әлдән гой дейирәм, йохса, валлаһ, сәни артыг биһөрмәт эләрәм.

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Даһы бундан артыг нә биһөрмәтлик олачаг? Хаһишин бу дейилми ки, мәни бир саггаллайыб да дөйәсән? Кәл бәри! (Фәрһад бәй дар-тыныр. һачы ону итәләйиб сол тәрәфдән отаға салыб, гапыны баглайыр). Нәмәкбәһәрәм! Ди кет, һәр нә бил-лирсән элә, нәмәкбәһәрәм, мәл'ун!

Ф э р һ а д (гапынын далындан). Нәмәкбәһәрәм мән дейиләм, мән өз чөрәйими ейиб миннәт көтүрмүрәм. Нә-мәкбәһәрәм о адамдыр ки, өзкә чөрәйи илә адам олуб, йолундан чыха!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Кәс сәсини, мәл'ун! Анд олсун аллаһын бирлийинә, бир ил тамам бу отагда дус-

таг сахларам, дилини кәсмийинчә сәни бурадан бурах-марам. (Мирзәйә.) Мирзә, сән даһма, ширнини көтүр, дүш йола! Өзүн дә габагча кет. Эвин ағсагалысан. Мән дә будур кәлирәм.

М и р з ә Г о ш у н э л и. Баш үстә. (Өз-өзүнә.) Иншаллаһ, һәр ики тәрәфин хошбәхтлиги илә иш әмәлә кәлди. (Кедир.)

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (Фәрһада тәрәф). Кәсә-рәм сәнин нәфәсини!

Ф э р һ а д (далынча). Мән бәлкә өләм, нәфәсим кәсилә! Полад сынар, әйилмәз!

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а. Мән сәни күрәйә сала-рам, алтыны синдан эләрәм, үстүнә чәкич, чох көйчәк әйиләрсән. Бир адамын ихтияры йохдур мәнсиз буну бурадан чыхартсын. (Мәһри ханыма.) Сән дә кет гонаг-ларыны көтүр, дүш йола.

Мәһри ханым сағ гапыдан вә һачы орта гапыдан кедирләр. Отаг бир аз вахт бош галыр, сонра М у с а дахил олур.

М у с а. Бу эв нийә бошдур? Фәрһад да дейәсән, йорулмуш адам, әвдән чыхыб.

Ф э р һ а д (далдан). Муса! Муса!

М у с а. Балам, орая нийә кирибсән?

Ф э р һ а д. Бирчә кәл бу гапыны ач, сонра биләр-сән, дейәрәм дәрди ми сәнә!

М у с а (гапыны ачыр, Фәрһад чыхыр). Бу нә күн-дүр дүшүбсән, ай бинәвал? Көзүмүз айдын олсун!

Ф э р һ а д. Мәнә нийә көзайдынлығы верирсән? Көзайдынлығы о адама веркинән ки, ганымы ичмәклә мәрәмына етир. Зияфәт эләйирләр, ики йүз гонаг чағы-рыблар, мәнә нишан тахылыр. Бәс сәни нийә чағырма-йыблар?

М у с а. Чағырыблар, амма өзүм кетмәдим.

Ф э р һ а д. Нийә?

М у с а. Билдим ки, бу ишдән сән наразысан. До-г-русу, мәним дә писимә кәлди, кетмәдим... һәлә бир де көрүм, бу нә зиндандыр, сәни салыблар?

Ф э р һ а д. Нә дейим, нә эшидәсән? Бу саат мәним үрәйим гандыр, дүняны көзүм көрмүр. Мәкәр етим ада-мын кәрәк күнү һәмишә гара олсун? Мән өз бәхтимдән

наразы олдум, мени зиндана салдылар. Билмирэм, валлаһ, нә гайырым, я кәрәк өзүмү өлдүрүм, я бир башга адамы.

М у с а. Мәкәр сәнә һеч мәсләһәт эләмәдиләр?

Ф ә р һ а д. Дейирләр, бөйүк билән яхшыдыр. Йә'ни бөйүк һәр нә чалса, кичик кәрәк ойнасын.

М у с а. Инди бәс сәнин фикрин нәдир?

Ф ә р һ а д. Мәним фикрим нә олачаг? Валлаһ өзүмү элә итирмишәм ки, билмирэм күн һарадан чыхыр, һарада батыр. Гурбанын олум, Муса, мәнимлә доггуз илдир ки, йолдашсан, мәнә гардашлыг эләйбсән. Кәрәк мәнә сән бир фикир чәкәсән.

М у с а. Балам, мән нә фикир чәким, бу ердә мәним әлимдән нә кәләр?

Ф ә р һ а д. Муса, бурада һамысы мени тәкләйиб, емәйә чалышыр. Бары сән мени тәк гойма. Я сән кедәсән Мәчнун бәйин яһына, я икимиз дә бир ердә кедәк. Мәчнун бәйә мә'лум эләйәк ки, онун гызы мәнә лазым дейил вә дейәк һамыя белә десин ки, куя өзү мени бәйәнмәйиб гызыны мәнә вермәк истәмир.

М у с а. Бундан һеч зад чыхмаз. Чүпки сән биһ не'мәтсән ки, көйдән дүшүбсән Мәчнун бәйин әлине. О, дейәндә, бир ач адамдыр. Элә бир сәнин кимисини ахтарыр иди ки, гызыны онун боғазына бағласын. Ахтардығы яр иди, етирди пәрвәрдикар! Мәчнун бәй һеч вәдә бу тәклифи гәбул эләмәз.

Ф ә р һ а д. Эләмәз, чәһәннәмә гәбул эләсин. Биз ки, өз сөзүмүзү дейәрик.

М у с а. О да мүмкүн дейил. Кәрәк бу әһлин адәти-нә чох яхшы бәләд оласан. Бәйин бир сүрү ач гоһум-әгрәбасы вә гардашлары вар. Валлаһ, сәни бир күн гоймазлар сағ галасан. Зарафат дейилдир...

Ф ә р һ а д. Ай балам! Ахыр, бир де көрүм бәс мән нә эләйим? Ахыр, бағрым чатлады, валлаһ чатлады..

М у с а. Һеч әләч йохдур. Динмәз, сөйләмәз отур ериндә. Мүсибәтә гатлаш, мөһри-хамуши вур додагларына.

Ч и н к и з. Әлиндә кағызә бүкүлү шири, дахил олу.

Ч и н к и з. Фәрһад! Ала, сәнә шири верим! Валлаһ, бу саат өз пайыма дүз он кирвәнкә емишәм. Буну да сәнә кәтирмишәм.

Ф ә р һ а д. Бурая вер көрүм. (Алыр кағыздан шири чыхарыр.) Бу нәдир?

Ч и н к и з. Көрмүрсән нәдир? Шири!

Ф ә р һ а д. Буну нәдән гайырылар?

Ч и н к и з. Элә билирсән, билмирәм, шәкәрдән!

Ф ә р һ а д. Яғы да вармы?

Ч и н к и з. Нийә йохдур, вар!

Ф ә р һ а д. Ун да гатырлармы?

Ч и н к и з. Гатырлар.

Ф ә р һ а д. Кәрәк ки, һалваны да ундан, шәкәрдән, яғдан гайырылар.

Ч и н к и з. һә!

Ф ә р һ а д. Ди онда, сән һалваны ейинән, шири пис шейдир, боғазын ағрыяр. (Шири чырпыр Чинкизин синәсинә.) Ди чых чөлә, чых дейирәм сәнә, чых!

Ч и н к и з. Фәрһад! Мән сәнә нә эләмишәм ки, мән говлайырсан!

Ф ә р һ а д. Чых, дейирәм сәнә, чых чөлә! Сәнин көзләрин мә'ун адамларын көзләринә охшайыр. Чых, мөһрү-хамуш... Ха... ха... (Учадан күлә-күлә йыхылып, Муса ону тутур.)

М у с а. Фәрһад! Нә гайырырсан? Нә олду сәнә?!

Фәрһад чаваб вермәйиб әл-аяг чалыр. Муса ону йыхыр күрсүнүн үстә.

пәрлә

ДӨРДҮНЧҮ МЭЧЛИС

Һәмин отаг. Фәрһад башы ачыг әйләшиб, әлиндә бир нечә пакет, бахыр. Чибиндән бир шәкил чыхарыб бахыр, бир дәрнә аһ чәкиб гоюр чибинә.

Фәрһад. Мәним хейрхәһларым мәнә кәлин кәтирибләр, мәнә ағ күн ағлайыблар. Мәни әв саһиби эләйирләр, хошбәхтлийимә чалышырлар, аллаһ онлардан разы олсун. Мән разыям! Вай языг Фәрһад! Вай бәд-бәхт Фәрһад! Нә фикирләр эләмиш идин, нә хәяллара дүшмүшдүн, һамысы пуч олуб дағылды. Аллаһдан истәйирәм мәним дүшмәним дә бу һаләтә дүшмәсин. *(Ики әли илә башыны тутур.)*

Мәһри ханым дахил олур.

Мәһри ханым. Фәрһад! Гадан алым, нийә белә эләйирсән? Нийә әвдән гачырсан? Әвә дә кәләндә о кәнара, бу кәнара чәкилиб ағлайырсан? Адам да өз ана-сындан дәрдини кизләдәрми? Сәнә кәзәл-көйчәк, күл парчасы кими кәлин кәтирмишәм. Валлаһ, бу шәһәрдә һеч кәсин элә кәлини йохдур. Бирчә де, көрүм сәнә нә олуб?

Фәрһад *(башыны гөвзайыр)*. Кәл отур янымда, бир де көрүм мәнән нә истәйирсән? Йәгин ки, мәним әвдән гачмагыма бир сәбәб вар. Инсанын да үрәйиндә бир дәрди олмаса, йәгин ағламаз. Ахыр, бир де көрүм, сән нә дейирсән? Нә гарабагара дүшүбсән далымча кәзирсән? Нийә мәни өз һалымда гоймурсан?

Мәһри ханым. Бала, ахыр мән анаям! Боюм бәрабәри оғул етирмишәм. Кечә, күндүз эләдийим арзу-лара чатмышам, сәнә той эләмишәм. Ахыр сәни белә көрәндә үрәйим яныр.

Фәрһад. Бир де көрүм сән кимсән ки, мәнә белә үрәк яндырырсан? Кимсән сән?

Мәһри ханым. Бу нә суалдыр эләйирсән, а балам? Нечә мән кимәм? Мәкәр мәни танымырсан?

Фәрһад. Йох, танымырам. Мән билмәк истәйирәм ки, сән кимсән вә кимин анасысан?

Мәһри ханым. Кимин анасы олачағам, сәнин!

Фәрһад. Йох, ялан дейирсән. Мәним анам йохдур. О күндән ки, мәним атам өлүб, мән етим галмышам! Йох, сән мәним анам дейилсән. Йох, йох, сән анчаг һачы Сәмәд ағанын өврәтисән. Сән мәним анам олсайдын, мәни бәсләйиб саһлардын. Һаван башына вуруб, кедиб һачы Сәмәд аға тәк ганичәнә өврәт олмаздын! Инди сәнин оғлунун эвини йыхыблар, бәдбәхт эләйибләр, кәзәл-кәзәл арзуларыны пуч эләйибләр, амма сән севинирсән ки, оғлум әвли олуб. Дейирсән арзуларыма чатмышам. Арзуларына сән чатмайыбсан, арзуларына чатан тәк бир һачы Сәмәд ағадыр. Сән дә онунла әлбир олуб мәни өлдүрәндән сонра кәлиб ағлайырсан!

Мәһри ханым. Ай оғул! Сән мәним бирчә баламсан! Индиә тәк айрылыгына таб кәтирмишәм. Инди дә дедим оғлум әвли олар, эшикли олар. Мән дә она бахдыгча үрәйим ачылар. Сән һаһаг ерә әминдән инчи-йирсән. Валлаһ о сәни өз оғлундан артыг истәйир. Әмин дә дейәндә ки, Фәрһад истәйир енә тәзәдән охумаға кетсин, әввәл «гоймарам» дейән мән олдум. Әминдә һеч таг-сыр йохдур. Инди дә әлачым йохдур. Енә сәбр эләрәм. Кетмәк истәйирсән, кет!

Фәрһад. Һарая кедим? Мәним аяғларым бағлан-дан сонра мән һарая кедә биләрәм? Гушун ганадыны кәсиб һавая бурахасан, уча биләрми? Инди мәним аяғларым бағлы, ганадларым кәслибдир. Сән севинирсән, оғлума кәлин кәтирмишәм, оғлума әв саһиби эләмишәм, айрылыға давам эләйә билмирәм. Беш иллик айрылыгына ки, сән давам эдә билмирсән, бәс һәмишәлик айрылыға нечә давам эдәчәксән?

Мәһри ханым. Гурбанын олум, сән аллаһ белә сөзләри данышма! Аллаһ мәним өлүмүмү сәнин габагында эләсин! Һәмишәлик айрылыг нәдир?

Фәрһад. Сән мәни пуч эләйибсән! Бу саат мәним

вүчудум бир гара пула дэймэз. Мэн фикир эдирдим ки, кедэрэм, охуярам, гайыдарам, амма инди мэн ярымчыг галанын бири нэйэ лазым? Мэндэн чамаат нэ мэнфээт ала билэр? Сэн аналыг мәнэббэтинин нэ олдуғуну билмирсэн? Белэ куман эдирсэн ки, аналығын ахыр вэзифеси оғлуну эвлэндириб, она бахыб фэхр этмэкдир. Эвлэнмэк инсан үчүн лазымдыр. Амма зиндэканлыг мэрами дейил. Сэн о вәдә фэхр эдә билэрсэн ки, оғлуну чамаат йолунда чалышан, вурушан, өзүнү одлара, аловлара тохуян көрөсөн! Бәс чамаат үстүндә өлүмә кедән оғуллара хейир-дуа вериб йола салан аналардан хәбәрин йохдур? Одур ки, мән дейәни сән анламырсан. Инди билкинән ки, мәним кәнара чәкилиб ағламағымын сәбәби нәдир. Сәни ағладан мәнәм. Бифайда олмагдан исә өлүб бир дэфә гуртармаг мәсләһәтдир. Қаш, сән мәни доғунча бир гара даш доғайдын. Дашдан инсана енә бир файда чата биләр.

М е һ р и х а н ы м. Анап сәнә гурбан олсун, русун дилини билирсән, кифайәтдир. Кедиб, охуюб кәлиб көзләрини донлуға тикинчә, отурарсан кәндиңдә сән әкәрсән, бичәрсән, пул башыңдан яғыш кими яғар. Нә гәдәр дә чамаата мәнфәәт верәчәксән, вер!

Ф ә р һ а д. Нә гайырым ки, мәним дилими сән анламырсан вә йүз ил дә бундан сонра данышам, енә анламаячагсан?! Мән нә мәнфәәт дейирәм, сән нә төвр баша дүшүрсән! Мән дейирәм ки, чамаат гаранлыгдадыр, биз кәрәк кедиб охуяг, кәләк, әлимизә гәләм алаг, онлара ничат йолларыны көстәрәк. Нә чарә ки, баша дүшмүрсән! Анчаг отуруб һачы Сәмәд ағанын ағзыңдан чыхан сөзү тәкран эләйирсән! Мән дейирәм ки, сән һачы Сәмәд аға илә бирләшиб мәним мәш'әлими һәмишәлик сөндүрдүн, сән баша дүшмүрсән! һачы Сәмәд аға тәк ейиб ятыб, гайнағына кечәнләрин зәли кими ганыны соранлар, мәнфәәти-чамаат нэйә дейирләр, анчаг ону анламырлар. Онларын янында мәнфәәт сөһбәти данышанда, о саат чибләри ядларына дүшүр. Сән дә һачы Сәмәд ағанын өврәтисән. Мал саһибинә охшамаса һарамдыр. Инди сәндән бир сөз сорушачағам, доғрусуну сөйлә! Де көрүм бура я сән өзүн кәлибсән, я һачы Сәмәд аға көндәриб?

М е һ р и х а н ы м. Нә данышырсан, ай балам?! Мәкәр өзкәләр мәни сәнин янына көндөрмәсәләр, мән кәлмәрәм? Мәкәр мән сәнин анан дейиләм? Мәкәр аңанын пешәси бала фикри чәкмәк дейил? Неч бир кәлиб сорушмайым ки, ай бала, нийә бикәфсән, нийә ағлайырсан? Кәлиб сорушанда да дейәчәксән ки, мәни өзкә адам сәнин янына көндәриб?

Ф ә р һ а д. Бәли, элә дейәчәйәм! Әлбәттә элә дейәчәйәм. Нә гәдәр анд ичәсән инанмаячағам ки, сән мәнним анамсан? Енә дейирәм, сән һачы Сәмәд ағанын өврәтисән. Мәнним анам олсайдын, мәнним тәрәфими сахлайыб һачы Сәмәд ағанын хаһиши илә рәфтар этмәздин. Инди, кет, һачы Сәмәд ағая декинән хатирчәм олсун вә хатирчәм отурсун! Чүнки, мәрәмына чатды! Бир аз мүддәтдән сонра сәнин чәми дөвләтинә бир тәк о малик олачаг.

М е һ р и х а н ы м. Ай Фәрһад, нә дейирсән? Валлаһ әмин өзү дейир ки, даһы мән гочалмышам, бундан сонра кәрәк кәнд ишләринә Фәрһад бахсын.

Ф ә р һ а д. Хейр, мән кәнд ишләринә баха билмәрәм. һачы Сәмәд аға рәийәтин гычыңдан тутуб палаз кими чырпдырыр. Амма мән ону бачармаячағам. Намаз кишинин атасы Аллаһвердини, сәнин атан союг гыш кечәси сүбһәдәк аязда сахлайыб, бинәва союгдан донуб өлүб. Мән ону бачармаячағам. һачы Сәмәд аға рәийәти гапыда кәзән дәрдаглылардан сечмир! Амма мән дейирәм ки, аллаһ неч кәси бәй я рәийәт яратмайыб. Чәми инсан бир чилдә дүняя кәлиб, һамы гардашдыр. һачы Сәмәд аға өзү истираһәтлә әйләшиб, рәийәти гапыда ики саат сахлайыр. Амма мән рәийәтә әл вериб отурданда, һачы Сәмәд ағанын хилафи-рә'йи олур. Бәли, бу әгидәдә адама һачы Сәмәд аға кәнд тапшырмаз. Инсафдырмы, рәвадырмы ки, мән адымы бәй гоюб, әл-аяғымы юмшалдым әйләшим, бичарә рәийәт гышын союғунда, ййын истисиндә әзиййәт, мәшәггәтлә, әлләри габар ола-ола ишләйиб мәһсулуну кәтириб мәнә версин? Нә һагг иләдир бу? Нә ихтияр иләдир бу? Мән бәйәм, йә'ни мәнним әлләрим ағдыр, өзүм тәнбәләм, мүфтәхорам. Рәийәт борчлудур өзү ач гала, чөрәйинә яванлыг тапмая, газандығынын ярысыны бидеһә верә, галаныны да

мәнә? Йох, мән буну гәбул эләмәрәм. Өзкәнин зәһмәти илә чөрәк ейәнләрә мүфтәхор дейәрләр. Зәли тәкрәййәт бәдәнинә япышыб, рәййәтин ганыны сорурлар. Бу сифәтләр дә һачы Сәмәд аға тәк шәхсләрин сифәтләридир. Отурар раһат эвинин ичиндә, чамаат ишләйә, газана, кәтирә, о да мүамиләйә вериб, һәр кечә ғырговулплов ейә! Дәхи демәйә ки, бу пловун һәр дүйүсү бир гәтрә көз яшындан әмәлә кәлмишдир. Мәним әгидәмчә инсан кәрәк өз чөрәйини өзү газана, я элмә, я өз голунун күчү илә. Амма сиз мәни мүфтәхор эләмәк истәйирсиниз. Мән дә мүфтәхор олмаг истәмирәм. Мүфтәхорларын чамаат ичиндән чыхмағы мәсләһәтдир. Инди, кет, сәни көндәрән әрин һачы Сәмәд ағанын янына. Декинән ки, аз кечмәз, мәним тәшвишими эләмәз! Кет, әрин көзләйир. Огул көзүнүн яшы сәнин үрәйини яндырмаз. Амма, һачы Сәмәд ағая кедиб бир мүждә версән, сәндән разы галар. Сәнә онун разылығы лазымдыр. Дур, кет! *(Голундан тугуб галхызыр.)* Кет, әрийин янына. Сәндән тәвәгте эдирәм, даһа мәни данышдырмайсан вә мәним далымча кәзмәйәсән.

М е һ р и х а н ы м. Ай огул, нә гайырысан? Адам да анасына белә сөзләр дейәрми?

Ф ә р һ а д. Кет, әрин сәндән чаваб көзләйир. *(Саг гапыдан өтүрүб гайыдыр.)* Дейирләр ки, атасыз адам етим олмаз, анасыз етим олар. Бу да ана... Ах!.. *(Ики әли илә башыны тутуб йыхылыр күрсүнүн үстүнә.)*

М у с а *(дахил олу)*. Фәрһад! *(Кәлир яхына.)* Нә олуб сәнә?

Ф ә р һ а д. Муса, сәнсән? *(Әл верир.)* Кәл отур, кәрәк, нә вар, нә йох?

М у с а *(әйләшир)*. Көзләрин нийә гызарыб? Дейәсән ағлайыбсан?

Ф ә р һ а д. Йох, нә олуб ағлаям! Ағламамышам, көзләрим ағрыйыр. Онун үчүн бир аз гызарыб.

М у с а. Мән ушаг дейиләм. Олан олуб, наһаг ерә ағлама! Аллаһ хейир версин! Бир аз кечәр, адәт эләрсән. *(Күлүр.)* Кәлән ил, аллаһ гойса кәлиб көрәрәм, өзүн кими дә бир көйчәк оғлун олуб. Сәбр әтмәк яхшыдыр. Мән дә дәхи сабаһ йола дүшүрәм. Кәлдим сәнинлә худаһафиз эләйим.

Ф ә р һ а д *(ериндән сыңрайыб)*. Муса, кедирсән? Бәс мән, бәс мән? *(Ағлайыр.)* Муса, сән мәнә нечә дейә биләчәксән ағлама? Мән нечә ағламайым? Сән мәни бу ганичәнләрин арасында гоюб һарая кедирсән? Бәс бизим арзуларымыз, адам олуб чамаата нә нөв гуллуғ әтмәк тәдбирләримиз? Бунлар һамысы мәкәр пуч олду? Муса, мәни гоюб һарая кедирсән? *(Ағлайыр.)*

М у с а. Дәли олма, ушаг дейилсән! Мәрданә олкинән! Киши кәрәк һәр мүсибәтә мәрданәликлә давам эләйә. Сәнин тәдбирләрин нийә пуч олур? Енә чамаат үчүн ишләйә биләрсән. Енә мәнфәәт верә биләрсән, ахмаг олма!

Ф ә р һ а д. Һансы элмә, һансы биликлә ишләйәчәйәм? Ач ки, ишләмәк олмаз! Мән кәрәк я һачы Сәмәд ағанын әлине бахам, я кедиб полис гуллуғуна дахил олам. Бунларын һәр икиси дә мәнә өлүмдүр! Мән кәрәк өз зәһмәтимлә чөрәк газаныб, чамаат үчүн ишләйәм. Мән һачы Сәмәд аға тәк чамаат ганы сора билмәрәм. Өлүмдән савай мәним алачымы йохдур. Бимәнфәәт вүчудун өлмәси мәсләһәтдир.

М у с а. Өлүм сөһбәти нәдир? Сарсаг фикирләри башындан чыхар! Айбы йохдур, бу ил бир төврлә кечиркилә, аллаһ гойса, мән дә кәлиб көмәк эдәрәм, сәни көндәрәрләр Парисә. Русияда охумаг мүмкүн олмады, Фирәнкистанда олар. Онадәк дә бәлкә әмин бир төвр юмшалды. Анчаг сән, ушаг олма, бачар өз сөзүнү ерит. Аллаһ кәримдир!

Ф ә р һ а д. Муса, бу тәскинлийи мәнә наһаг верирсән. Һачы Сәмәд аға билмирсән, нә сәбәбә мәни душтаг эләйир? Дәрд пул дәрдә дейил, ону юмшалтмаг олар, о истәмир ки, мән кедиб элм охуюб кәлим. Истәйир ки, мәни һәмишәлик өзүнә табә эләсин, мәрәмына да чатыбдыр. Мән дә она табә олмаячағам, өзүм билирәм нә эләйәчәйәм.

М у с а. Бу ишләр һамысы дүзәләр. Анчаг енә дейирәм өзүнү мәрдана сахла! Бачар, сөзүнү мөһкәм ерит. *(Дурур аяға.)* Мән дә кедирәм, һәлә ки, худаһафиз! Ахшам үстүдүр, дүканлар бағланар, йолдан өтрү бир аз шей-мей алачағам. Һәлә ки, худаһафиз!

Ф ә р һ а д *(галхыб Мусанын әлиндән тутур)*. Инди кедирсән, кет, аллаһ яхшы йол версин! Сәндән тәвәгте

эдирэм, һәр вахт студентләр мәчлисində олдун, мәни ядына салкилэн. Нә вахт кедәчәксән?

М у с а. Сабаһи, сүбһи саат бешдә.

Ф э р һ а д. Бәлкә көрүшә билмәдик. Сәндән бир ахыр тәвәггем вар, она әмәл әлә!

М у с а. Нә ишдир?

Ф э р һ а д. Тәвәгге эдирәм, йолда бир күн даяна-сан. (*Чибиңдән кағызлары вә әкси чыхарыр.*) Кедәрсән Зүлейха ханымын яшына. Бу мәнә яздығы кағызлары да вә бу онун әксини дә верәрсән вә дейәрсән ки, Фәрһад сәнин үчүн һәмишәлик өлдү. Мән истәмирәм онун кағы-зы мәнә галсын. Бәлкә әлдән-әлә дүшдү. Сән мәним гар-дашымсан, бу кағызлары сәнә вериб, сәндән тәвәгге эди-рәм ки, она етирсән вә белә дейәрсән: Фәрһад сәнин үчүн һәмишәлик өлдү... Аллаһ ону хошбәхт әләсин!

М у с а. (*шейләри алып гоюр чибиңә*). Баш устә. ве-рәрәм. Һәлә ки, худаһафиз! Аллаһ әләсин ки, кәлән ил кәлим, сәни хошбәхт вә мәрәмына чатмыш көрүм! Худа-һафиз! (*Әл верир.*)

Ф э р һ а д. (*онун бойнуну гучаглайыр*). Кет, гар-даш, аллаһ яхшы йол версин. (*Өнүшүрләр.*) Муса, сән аллаһ мәни яддан чыхартма!

М у с а. Хатирчәм ол! Һәр һәфтә сәнә кағызым кә-ләр!

Ф э р һ а д. Яз, яз! (*Муса илә гапыдан чыхыр, сон-ра гайыдыр, күрсү үстә әйләшиб дирсәкләрини стола да-йыб, әлләри илә башыны тутуб аглайыр.*) Ахын көзлә-римин яшлары, сейлаб әләйин дүняны! Нийә кәрәк ах-маясыныз? Бу һалда кәрәк чәми дүня мәним үчүн көзүн-дән ган төксүн! Кәрәк мәнә олан зүлмүн мүғабилində алам туфана кетсин. Ер, көй титрәшсин, көйүн гушлары, ерин һейванаты, дәрәларын балыглары, һамысы кәрәк мәним үчүн ағлашалар. Амма, йох!.. Һеч кәсин хәбәри йохдур. Һәр кәс өз карындадыр. Анчаг бир тәк мән әллә-ри голтуғунда галыб, дәрдимә дәрман ахтарырам. Йох-лур дәрман әләйән, йохдур, йох!.. Кәл, эй чүмлә дәрдлә-рин дәрманы! (*Тапанча чыхарыр.*) Бир сән мәним бу һаләтимдә мәнә йолдашсан! Чәми дара дүшәнләр, дәрдлә-ринә дәрман ахтаранлар кәрәк сәндән көмәк истәйәләр. Бир ердә ки, инсан мәним кими пуч олуб кедәчәк, онун дүняда галмағы Һеч мәсләһәт дейил. Гуртаркинән мәни

сән, бу бивәфа дүнянын гилү галындан! (*Өзүнү аурмаг истәйир.*)

Һ а ч ы С ә м ә д а ғ а (*дахил олур Фәрһадын әлиндә тапанчаны көрүб дәст-начә!...*). Нә гайырысан, ай сарсаг? (*Онун үстүнә йүйүрүр.*) Нә гайырдыгындыр?

Фәрһад диксиниб, тапанчаны тутур һачыя тәрәф. Тапанча атылар, һачы йыхылыб өлүр. Тапанча Фәрһадын әлиндән дүшүр ерә.

Ф э р һ а д. Бу нә иш иди мән көрдүм? Пәрвәрди-ка-ра, сән шаһид олкинән ки, мәним бу кишини өлдүрмәк хаһишим йох иди! Мән истәйирдим өзүм өлдүрәм. Бу да мәним күлләмә дүچار олду.

Чамаат долур отаға.

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Бу нә күллә сәси иди? (*Һачынын мейидини көрүр.*)

Б и р и н ч и а д а м. Ба, сәнин эвин йыхылысын! Бу кишини тагсыры нә иди ки, өлдүрдүн?

И к и н ч и а д а м. Нечә? Ким өлүб?

М и р з ә Г о ш у н ә л и. Көрмүрсән, һачы аға өлүб?

Ү ч ү н ч ү а д а м. Баһ, баһ, баһ!.. Нә яман иш олуб? А пир оласан, бу кишини тагсыры нә иди ки, өл-дүрдүн? Өзүнү дә бәләя салдын?

Ч и н к и з (*дахил олур*). Кимди мәним дәдәми өл-дүрән? Бу саат кәрәк онун гарныны чырам. (*Хәнчәри чәкир, ону тутурлар.*) Бурахын көрүм, нә һагла бу мә-нин атамы өлдүрүб?

Ф э р һ а д. (*Кәлир тапанчаны көтүрүр, чамаатдан бир нәфәри истәйир тапанчаны онун әлиндән алсын*). Яхына кәлмә, әкәр мәним кими чанындан әл чәкибсән-сә... (*Чинкиз бәйә тәрәф.*) Әмиоғлу! Сән Һеч гәзәбләнмә. Мән сәнин атаны, аллаһ шаһиддир ки, өлдүрмәк истә-мирдим. Күллә бир айры ерә тә'йин олмуш иди, амма өз ерини дәйишдирди. Зәһмәт чәкмә! Мән өзүм-өзүмдән сәнин атанын ганыны аларам. (*Тапанчаны өзүнә атыр, чамаат ону тутур. Фәрһад бәй дизи үстә чөкүр.*)

1 Өзүнү итирмәк.

Мейри ханым. Бу нэ күллэ сәси иди? (Фәрһад бәйи көрүр.) Ай бала! Нэ олуб сәнә, ой! (Өзүнү йыхыр оғлунун үстә.)

Фәрһад (ону кәнар әдиб, әмисинин мейидини кәстәрир). Кет, ағламалыа ағла! Мән пис вурмушам, өзүмү вурмаг истәйирдим, амма...

Мейри ханым оғлу илә әринин арасында начар галыб, билмир һансы тәрафә кетсин. Ахырда дизи үстә чөкүб учадан ағлайыр.

пәрдә

БЕШИНЧИ МӘЧЛИС

Вагә олур дустагхананын мәризханасында. Ики тахт гоюлуб, биринин үстүндә Фәрһад, обиринин үстүндә бир айры дустаг.

Фәрһад (башыны галхызыр.) Бәли, мүгәссирәм. Адам өлдүрмүшәм. Бу да мәним ахыр күнүм. Нечә ерләри арзу эләйирдим, һарая кәлдим дүшдүм? Газамат күнчүнә! Аллаһ билән мәсләһәт имиш. Көрәсән нә күндә, нә саатда мән бәдбәхт дүня кәлмишәм? Қаш мәним атам мән дүня кәләнән бир ил габаг өләйди. Бәлкә мән дүня кәлмәйәйдим.

Дустаг. Бәй, чох аһ вә зар эләйирсән, яхшы дейил, нахош адамсан, үрәйини гысма, сәнә зияндыр. (Күрсүнү көтүрүб кәлиб отуруп Фәрһадын янында.)

Фәрһад. Нийә зияндыр? Йә'ни азар мәни өлдүрәр? Мән чох яхшы билирәм ки, мәним ишим гуртарыб кедиб. Өләнә дә өләрәм. Мән өлмәйи кечә, күндүз арзу әдирәм.

Дустаг. Йох, бәй, сәнин яран артыг яра дейил. Иншааллаһ, сағаларсан! Анчаг аһ вә зар азары узадар.

Фәрһад. Нә дейим. Мәним саир яраларымдан хәбәрин йохдур. Бир мәнә де көрүм сән өлү кимә дейирсән? Мәкәр өлү о шәхсдир ки, узаныб руһу бәдәниннән чыхыр, апарырлар, дәфн әдирләр? Мәкәр сән о адамлары көрмүрсән ки, базарда, күчәдә кәзирләр? Онлар чохдан дәфн олунублар. Өлү о адамдыр ки, мәним кими чамаат арасында мүттәһим ола. Көрәнә үзләрини дивара чевирәләр. Дүняда сәркәрдан галан өлү о адамдыр ки, һәмишә дүз-дүз кәзир, нә милләтә нәф'и вар, нә чамаата! Неч кәс ондан зәррәчә хейир көрмүр. Нәмишә өз нәфсинин хейринә чамаатын хейрини сатыр. Дири о шәхсләр-

дир ки, һәмшә чамаата һәһһәт эләйирләр, дүз йоллар көстәйирләр вә бу барәдә көзәл-көзәл китаблар язырлар. Белә шәхсләрә өлү демәк олмаз!

Д у с т а г. Бәй, доғру дейирсән, сөзләрин дә ағлы-ма батыр. Амма сән һаһаг ерә өзүнү бизим кими адам-лара бәрабәр гоюрсан. Аләм билир ки, сән адам өлдүрән дейилсән вә бу иш дә гәфләтән олуб. Бу ишдән сәнә һеч бир зад олмаячаг. Яран да сағалар, өзүн дә душтағхана-дан чыхарсан. Аллаһа шүкүр, элмин дә вар. Бизим кими гаранлыгда галаһлар йол көстәрәрсән. Ханым буюр!

М е һ р и х а н ы м даһил олур.

Ф ә р һ а д. Кимдир кәлән?

Д у с т а г. Анандыр, кәлиб!

Ф ә р һ а д. Кәлсән ирәли. Мәним дәрдләримин би-һәврәси, кәл янымда отур. Һабелә элини вер элимә... Ана, сәндә һеч тағсыр йохдур. Аллаһ сәни йолдан чыхар-данлара ләһһәт эләсин! Ана, кәрәк сән дә мәним кими оғ-лу кәрә-кәрә, халг сөзүнә гулаг асмая идин.

М е һ р и х а н ы м. Гурбанын олум, мәним үрә-йимдәки мәнә бәсдир. Бирчә де көрүм, үрәйинин ағрысы нечәдир? Кәслибдир?...

Ф ә р һ а д. Чох яхшыдыр, ана. Инди бир саатдан сонра чәми ағрыларым кәсиләчәк. *(Башыны гоюр ерә.)*

М е һ р и х а н ы м. Инди чә Дәркаһгулу бәйин янын-дан кәлирәм. Дейир ки, силһестчи илә дә, прокурорла да көрүшмүшәм. Ишнн дә, ишһааллаһ, яхшы олачаг. Анчаг, дейир, кәрәк беш йүз манат верәсән, лазым олан еринә верәм. Инди мән дә истәйирәм сабаһ апарым верим. Де-йәсән юхун кәлир, ятачагсан, ят!

Ф ә р һ а д. Һеч һалым өзүмдә дейил, истәйирәм бир аз динчәлим.

М е һ р и х а н ы м дурур, күрсүнүн үстә әйләшир.

Д у с т а г. Ханым, башына дөнүм, сән белә ишләрә дүшмәйибсән, амма мәним үчүн бу душтағхана эвим ки-ми олуб. Дәркаһгулу бәйи дә чох яхшы таныйырам. Сән пулуну она вермә! Валлаһ, пулуну да ейәчәк, иш дә көр-мәйәчәк.

М е һ р и х а н ы м. Нийә? О дейир ки, силһестчи илә, прокурорла, һамысы илә достам. Һәр чүрә тәвәгге эләсәм, элә дә олачаг.

Д у с т а г. Инанма, башына дөнүм, һеч инанма! Валлаһ, нә силһестчи, нә прокурор, рүһһәт алмаз. Һеч кә-син тәвәггеинә кәрә һаггы һаһаг, һаһаггы һагг эләмәз-ләр. Амма Дәркаһгулу бәй буну өзүнә чәрәк пулу гайы-рыб. Белә адамларла достлуг эләйир, кедир эвләринә, өз эвләринә гонаг чағырыр. Халгын да ағлы көзүндәдир. Элә билирләр ки, бу һәр нә истәсә эләр, келиб өзләрини салырлар онун чәнкинә. Эви йыхылмын Дәркаһгулу бәй диван гуллуғчуларынын адына, белә пуллары алыб ейир, иш дә өз гәрары илә кедир. Адына алданыб она пул вер-мә. Пулун һәдәрә кедәр! Мәним өзүмүн дә, бир йүз ма-натымы алыб ичәри салды, деди, сәни заминә вердира-чәйәм. Вердирә билмәди. Өзүм дә будур ки, көрүрсән, душтағханадаям. Сонра гарданым кетди пуллары керн истәди, ону да һөкәрләринә дөйдүрүб говду. Аман күнү-дүр, ондан узаг гач, узаг!

М е һ р и х а н ы м. Бәс, мән нечә эләйим?

Д у с т а г. Хатирчәм ол, отур эвинин ичиндә. Аллаһ гойса оғлуна һеч зад олмаз. Мән һәрәнд бир авам ада-мам, амма яхшы билирәм, оғлуна әкәр бирчә күн дә тәһ-биһ кәсилсә, мән элими кәсәрәм.

М е һ р и х а н ы м. Нә дейим, аллаһ ағзындан әшитсин.

Күн дүшүр, Фәрһад бәй башыны говзайыр.

Ф ә р һ а д. Гардаш!

Д у с т а г. Бәли?

Ф ә р һ а д. Дейәсән отага күн дүшүб?

Д у с т а г. Бәли, дүшүб.

Ф ә р һ а д. Инди, күн чәми дүняны рөвшән эләйиб-дирми?

Д у с т а г. Әлбәттә!

Ф ә р һ а д. Бәс, нийә бу күн иһсанын гара гәлбинә дүшүб ишығландырмыр? Нийә кәрәк әба-гәба алтын-да кизләнән, мәкр вә һийлә илә долу гәлбләрә дүшмүр ки, чамаат көрүб онларын заһирләринә алданмаялар. Нийә гоюн башлы гурдларын үрәйинә ишығ салмыр ки, заһир-дә гызыл күлдүр, амма батининдә онун тиканларыдырлар.

Бу ерләрә кәрәк күн дүшә ки, гоюя гүрдлә өтләя, инсан раһат баш сахлая. Бир де көрүм нийә дүшмүр? Сән аллаһ де, үрәйим дағылды. Чаваб вер, ох чатладым!..

М е һ р и х а н ы м. Гурбанын олум, нә гайырыр-сан?

Ф ә р һ а д. Бирчә өзүнү мәнә етир, өлүрәм... Үрәйим дағылыр... Ох... ох... *(Тахтдан дүшүр ерә.)* Ай, үрәйим дағылды. Бирчә башымы тут!..

Дустаг дуруб голундан япышыр, Мехри ханым Фәрһадын башыны алыр дининин үстә.

Ф ә р һ а д. Өлүрәм, ана, синәм сызылдайыр, үрәйим санчыр... Ай өлдүм... Бирчә әлини үрәймә гой! Аллаһ! шаһид ол!.. Пәрвәрдиара, сән өзүн мәзлумлары залым-ларың әлиндән хилас элә!.. *(Өлүр.)*

М е һ р и х а н ы м *(гышгырыр)*. Ой!.. Ой!.. Ой!.. Ай аллаһы севән, балам өлдү!..

п ә р д ә

П Ә Р И Ч А Д У

Беш мәчлисдә, алты пәрдәдә

ЭФРАДИ-МЭЧЛИС

Пәри чаду.
Иблис.
Шамама чаду—күпәкирән гары, бир көзү кор
Тәлхәк эчиннә.
Биринчи эчиннә.
Икинчи эчиннә.
Дәрвиш.
Һафизә ханым—дөвләтлү, көзәл өврәт.
Әмрәһ—Һафизә ханымның нөкәри.
Рәһим—гоча киши, Һафизә ханымның дарғасы
Саяд—Һафизә ханымның гуллуғчусу.
Гурбан—одунчу, бир көзәл оғлан.
Сәлимә—Гурбанын өврәти.
Нияз—Гурбанын йолдашы
Чобан.

БИРИНЧИ ПӘРДӘДӘ ИШТИРАК ЭДӘН ӘШХАС

Пәри ханым.
Дәрвиш.
Иблис.
Шамама чаду вә эчиннәләр

МҮГӘДДИМӘ

(АПОФИОЗА)

Вәге олур Пәри ханымның эвинин габагында. Бағча, бағчанын ортасында бир һовуз. Мәчлисин далындан каманча сәси эшидиләр. Каманча секаһ чалыр. Пәри ханым һовузун кәнарында әйләшиб ағлайыр.

Дәрвиш (дахил олур). Гызым, нечә күн вә нечә кечәдир сән бурада налә эдирсән. Нәдир ая бунун сәбәби? Мән бу дудманы һәмишә абад вә ичиндә дилшадлыг көрмүшәм. Нәдәндир бу эв инди хәрабәйә бәнзәйир, ондан кечә-күндүз аһу налә сәси асиманә чыхыр? Дәрдини мәнә сөйлә, гызым. Мән дүня көрмүш бир шәхсәм, бәлкә сәнин дәрдинә бир алач тапам.

Пәри ханым. Баба дәрвиш, мәним дәрдинин дәрманы, әлә бу төкдүйүм көз яшыдыр. Янғынын алачы судур, мәним үрәйим од тутуб яныр, үрәйин янғысыны да анчаг көз яшы сакит әдә биләр.

Дәрвиш. Үрәк дәрдинин бир алачы да вар, гызым. О да дәрди өзкәйә сөйләмәк вә өзкәни дәрдә шәрик әләмәкдир. Бир дәрд чәкмәкдән ярым дәрд чәкмәк яхшыдыр.

Пәри ханым. Баба дәрвиш, дәрд сөйләмәйә ана кәрәк, анам үч илдир ки, өлүб, бачы кәрәк, бачым

йохдур. Бир гардашым вар, сәккиз илдир кедиб, бир хә-
бәр йохдур. Бир атам вар, әлил. Кимә дәрдини сөйлә-
йим? Йолдаш йох, мунис йох, һәмдәм йох.

Д ә р в и ш. Экәр йолдаш йох исә, кет чай кәнары-
на, ахан сулара дәрдини сөйлә. Дәря кәнарында әйләш,
даглар тәк кәлиб кәнара тохунан мөвчләрә дәрдини сөй-
лә, онлар да гайыдыб, чәми дәрәны сәнин дәрдинә шәрик
әтсинләр. Дәрдини даглара, мешәләрә сөйлә. Лейли кечә-
ләр сүбһәдәк ятмайыб дәрдини ая, улдузлара сөйләйиб,
тәсәлли тапырды. Мәчнун да яғыш гәтрәләриндән Лейли-
нин мазарындакы гарышгалара сифариш әдирди ки, онун
ярынын бәдәнини гәбрдә раһат гойсулар. Онунла тәсәл-
ли тапырды. Инанкинән, гызым, мән дүня көрмүш дәр-
вишәм. Сөйлә дәрдини мәнә, гызым!

П ә р и х а н ы м. Гулаг вер, баба дәрвиш, дәрдини
сөйләйим: беш илдир ки, мән бу әвдә өврәтәм. Доғрудур,
дөвләтиниз, малымыз олмайыб, амма бир парча әл зәһ-
мәти илә газанылмыш чөрәйимиз олуб. Бу беш илин
мүддәтиндә бир гара булут бизим башымызын үстүндән
адламайыб. Зәһмәтлә газандығымызы шад көнүллә, кү-
ләр үзлә емишик. Дост, ашна, гонаг вә саил үзүнә һәми-
шә бу гапы ачыг олуб. Бир дөвләтли өврәт үчүн мән иш
көрүрдүм. Она көрә мәним әрим дә тез-тез орая кедиб
кәлирди. Бир ил бундан габаг о өврәтин әри өлүб. Белә
мә'лум олур ки, о өврәтин кечмишдә мәним әримдә көзү
вармыш. Инди бир-ики айдыр мәним әрими салыб әвинә,
кәнара бурахмыш. Бу күнләрдә мәним әримә кәбинли
өврәт олуб. Әрим исә уюб галыб орада. Мән дә кечә сүб-
һәдәк ағлайыб, күндүзләр дә бу әлимлә бәсләдийим бағ-
чада әлләримлә әкдийим күл ағачлары илә сөһбәт әдиб,
бир нөв күнүмү ахшам әдирдим. Өвлад йох, ушаг йох,
мәһәббәтими бу күлләрә, чичәкләрә салмышдым; инди
буну да мәним әлимдән алыб, мәни бу әвдән говурлар.
Әвимдән айрыла билмирәм, баба дәрвиш. Одур ки, кечә
наләм тамам халга раһатлыг вермир. Одур ки... (Учадан
ағлайыр.)

Д ә р в и ш. Арам ол, гызым, арам ол!.. Дәрдин мә'-
лум олду. Сәбәб нәдир ки, күндүзләр күлләр, чичәкләр-
лә мәшғул олуб, кечәләр тәк галанда өзүнә мәшғулийәт
тапмышсан? Билмирсәнми ки, тәк галанларын пәнаһы
аллаһдыр? Говурлар сәни, кет! Күндүзләр гоча атана

тәрәстар ол, кечәләр аллаһа раз-нияз әт, та сәнә сәбр
версин.

П ә р и х а н ы м. Чох раз-нияз әтдим, баба дәрвиш,
бир нәтичә көрмәдим. Бир белә ки мән көз яшы төкүрәм,
бир белә ки мән налә әдирәм, бунун нәтичәсиндә башы-
мызын үстүндә бир шей олсайды, мәним әримин тәнбе-
һини әдәрди. Башымызын үстүндә һеч бир шей йохдур.
Буну мән йәгин әтмишәм вә һәр тәрәфдән әлими үзүб,
көзләримә ялварырам. Мән кәрәк үрәйими сындыран,
мәнә зүлм әдән намәрддән гисас алам. Нечә ола биләр
ки, мән, варлыгы намә'лум бир вүчуда, бош, нисйә вә'д-
ләрә хатирчәм олуб, мәни ода яндыранын ода яндыгыны
көрмәйим. Гисас алмайынча раһат ола билмәйәчәйәм,
баба дәрвиш.

Д ә р в и ш. Яхшы сөз данышмышсан, гызым. Белә
әси фикирләри унут. Гисас бир шәрр әмәлдир. Зүлм,
һәмчинин, шәрр әмәлдир. Зүлм әдән дүняда бир шәрр
төрәдир, ондан гисас алан да бир шәрр төрәдиб, дүняда
ики шәррин төрәнмәсинә сәбәб олур. Сән шәррин мүга-
билиндә сәбр әт, та шәрр тәк галыб, мәһв олсун. Бу фикри
башындан чыхарт, гызым, кет атана һимайә ол. Мән дә,
дүшәндә, бир сизин яныныза кәлиб, кечмиш мачәралар-
дан нағыл әдәрәм. Әшит нәсиһәтими, гызым, гайыт атан
әвинә.

П ә р и х а н ы м. Күлләримдән, бағчамдан айрыла
билмәрәм, баба дәрвиш!..

Д ә р в и ш. Күлләр солар, бағча мәһв олар. Һәркан
үрәйини күлдән үзүб аллаһа бағларсан, әбәди бир күлүс-
тана мүвәффәг оларсан. Фикир әтмә, гызым, сәбр әт,
сәбр әт, сәбр, сәбр, сәбр... (Кедир.)

Пәри бир нечә гәдәм дәрвишнин далынча кедиб гайыдыр, даш үстә
әйләшир. Ики әли илә үзүнү тутур. Бир гәдәр фикирдән сонра һөвлә-
нак галхыр.

П ә р и х а н ы м. Чох сәбр әтдим, чох ялвардым
сәнин аллаһына, кифайәтдир. Инди кәрәк ерин-көйүн
чәми гара гүввәләрини көмәйә чағырам, онларла әлбир
олуб, нәинки өз әримдән, бәлкә чәми бивәфа киши тай-
фасындан гисас алам. Етишин һарайыма, әй Иблисин
гошунлары! Гисас йолунда мәнә имдад әдин. Гисас!

Һава гаралыр, илдырым шыгыыр, көй пөйдөрпөй курулдайыр,
И б л и с, Ш а м а м а ч а д у, едди нәфәр э ч и н н э дахил
олур.

И б л и с. Һа, һа, һа... Һа, һа, һа... Енә гулағыма
гисас сәдасы кәлир. Һазырам чәми гошунумла чәми кай-
наты тәзәлзүлә кәтирән бир нүтфәдән әмәлә кәлмиш
бәниинсаны нечә йүз фиргәйә бөлүб вә онларын арасына
ила ингирази-аләм чәнкү чидал салам. Гардашы гар-
даш, атаны оғул, оғлу ата үзүнә галхызам. Чәми һалал-
лары һарам, һарамлары һалал әдән өз фитнәләримлә
гисас арзусунда оланлара көмәк әтмәйә һазырам. Мән,
оддан яранмыш бир вүчүд, йүз мин ил аллаһа ибадәт
әтдим. Ахырта мәни торпагдан яранмыш бир инсана сәч-
лә әтмәйә мәчбур әтдиләр, гәбул әтмәдим. Мәни дәркәһ-
дан мәрдул әтдиләр. Мән дә нә гәдәр дүня дуруб, о инса-
нын һәсли илә вара. Һирс, тамаһ, өврәт кәзәллийи,
дүня малы тәк мәним әлимдә алати-чәзибә вар ки, онла-
рын мугабилиндә дағлар, дашлар белә даянмаз. (Пәрини
тутуб чәкир сәһнәнин ортасына.) Кедәк мәнимлә, әй ин-
сан гызы! Бу күндән сәнин адын Пәри чадудур вә бу
эчиннәләри дә верирәм сәнин ихтиярына. Һәр нә ки сәнин
хаһишиндир, фөврән әмәл әтмәйә һазырдырлар. Бу гоча
гары Шамама чадуну да сәнә гуллуғчу верирәм. Дүняны
кәзиб, һарада мөһрибан әр-өврәт вар арасына дава
салыб, кишиләринә ган уддуруб, сәнин янына кәтирсин,
та сән гисас аласан. О гәдәр кишиләрдән гисас алачаг-
сан, та бир нәфәри севинчә. Ондан сонра ган ичмәк гур-
тарачаг вә өмрүнүн ахырынадәк истираһәт әдәчәксән.
Бу шәртлә ки, бу гарыны өзүндән инчитмәйәсән. Бу ахы-
рынчы шәрти ядында сахла! Апарын, апарын бу инсан
гызыны дағлар арасында тәзә һазырланмыш мәнзилинә.

Эчиннәләр баш әйиб, Пәрини алырлар ортая, башына доланырлар.

И б л и с. Һа, һа, һа... Һазырам чәми гисас арзусун-
да оланлара көмәк әтмәйә... (Гәһгәһә илә одун ичинә да-
хил олур.)

П ә р и х а н ы м. Кедәк, һазырам гисас алмаға.

Һамысы йох олур.

пәрдә

ӘВВӘЛИНЧИ МӘЧЛИС

Ваге олур бөйүк мешәдә, сүбһ вахтыдыр, ики эчиннә одун йығыр.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Һа, һа, һа... Ядыма бир
яхшы нағыл дүшдү, кәл сәнә дейим.

И к и н ч и э ч и н н э (яхын кәлир). Де көрүм.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Бири вар иди, бири йох
иди, бир һөрүмчәк вар иди. О, бир диварда тор гурмуш-
ду. Күндә нечә милчәк тутуб ейирди. Бир күн бир мил-
чәйә дүчар олду, ону тутуб еди. О, ерә кечди, сән дә дөрә
кеч.

И к и н ч и э ч и н н э. Әлә бу?

Б и р и н ч и э ч и н н э. Әлә бу.

И к и н ч и э ч и н н э. Гуйруғуну ит есин, яхшы
нағыл дедин. Белә дә нағыл олармы?

Б и р и н ч и э ч и н н э. Әкәр олмаз, бәс нийә биз
бурада нөвбәйә дүзүлүб, күндә икимиз бәниинсан үчүн
одун йығыры?

И к и н ч и э ч и н н э. Һә, инди баша дүшдүм, доғ-
рудан да, дейәсән, сән чох ағыллы эчиннәсән! Одур ки,
сәнин гуйруғун да, буйпузун да бизимкиндән узундур.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Амма сәнин гулағын чох
узундур. Зарафат дурсун кәнара, балам, биз нә күнаһын
саһибийик ки, бир белә зәһмәти бурада чәкирик! Будур,
алнымдан тәр ахыр. (Алнынын тәрини силир.)

И к и н ч и э ч и н н э. Ханым буюруб.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Мән дә билирәм ханым
буюруб. Ханым нийә буюруб?

И к и н ч и э ч и н н э. Инди демәдинми ки, мил-
чәк кәлди һөрүмчәйи еди?

Б и р и н ч и э ч и н н э. Одур һа! Инди көрүрәм
баша дүшүбсән. Нечә белә адамлары тора салыб тәләф

элэйнб, амма бууу, нэ исэ, көзү тутубдур. Индийа кими бурая эчиннэ көндэрэндэ һеч бир сөз демирди, анчаг буюурду: «Кедин филан ерэ одун йығын, гоюн гайыдын». Амма бу дэфэ бизи көндэрэндэ буюрду: «Кедин филан ердэ Гурбан үчүн одун йығын, она гурбан олум».

И к и н ч и э ч и н н э. Йэ'ни «она гурбан олум» сөзүнү эшитдинми?

Б и р и н ч и э ч и н н э. Ээрайылын тачына анд олсун, доғру дейирэм. Амма үзүнү кэнара тутуб деди. Лап белэ деди: «Она гурбан олум».

И к и н ч и э ч и н н э. Бэли, онда көн суя верилди, гуртарды. Милчэк һөрүмчэйн еди. Амма, балам, даянмаг вахты дейил. Тез ол, одуну бағлаяг, кедэк. Ханыман кэлмэк вахты яхылашыр.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Бу саат! (Һәр икиси көмкәлишиб одуну бағлайырлар.)

П э р и Ч а д у дахил олур.

П э р и ч а д у. Одун йығдыныз?

Э ч и н н э л э р. Бэли, йыгдыг.

П э р и ч а д у. Ди мүрәххәссиниз, кедэ биләрсиниз... Йох, йох, (биринчи эчиннәйә) сән бурада гал, ишим вар.

Икинчи эчиннэ баш эйиб кедир.

П э р и ч а д у. Бу дэһигә кәрәк Шамама чаду гары мәғриблэ мәшригин арасында һансы ердә олса, бурада олсун, эшитдинми? Әкәр күн бир чидә бою галхынча бурада олмаса, сәнин этини өз апана едирдәчәйәм. Кет!

Б и р и н ч и э ч и н н э. Бәлкә ондан да тез кәлди. Сәнин һөкмүн һәр нә мәзмунда олса да, бизнм борчумуз-дур итаәт эләйәк. Кедим!

П э р и ч а д у. Кәрәк гарангуш донуна кириб учуб, һарада олса тапыб көндәрәсэн.

Б и р и н ч и э ч и н н э. Баш үстә, ханым.

П э р и ч а д у. Кет! (Эчиннә кедир.) Йох, даһа таб кәтирә билмәдим. Кәрәк Гурбаны кәтирдим. (Гурбан вә Нияз кендән көрүнүрләр.) Будур, кәлир. Илаһи, нә гәшәнкдир! Илаһи, нә көзәлдир! Билмирәм бу даш

төк үрәйимә нә олуб? Һәр күн дөһәсэн мәни чәбрән кәтирләр бурая. Һәр дэфә Гурбанын көзләринә таманна этдикчә, аз галыр руһум бәдәнимдән чыхсын. Даш олмауш үрәйим, мүрүвәтдән, инсафдан узаг үрәйим шам төк әрийир. Аһ, ай Гурбан... Нә дейим, бирчә сәни бағрыма бассайдым, ондан сонра өлсәйдим дә гәһим олмазды.

Г у р б а н л а Н и я з элләриндә балта вә кәндир дахил олурлар. Пәри чаду кәзәләһир бир ағачын далында.

Г у р б а н. Будур, енә бир шәлә һазыр одун тапдым. Лап мәәттәл галмалыдыр!

Н и я з. Кәфинин кәһнакәлидир, а бәхтәвәр.

Г у р б а н. Будур... Аяғларым дүшдү, а киши, белә күн олар? Белә дирлилик олар? Һәр күн өлә-өлә кәл, өлә-өлә гайыт, белни олсун яғыр. Нәди-нәди, мән зиндәканлыг эдирәм. Нейләйим, аллаһ плову бир адама верир, иштаһы бир айрысына. Инди нә оларды ки, мәһим дә бир йүз мин манат пулум олайды, бир дәнә дә көзәл арвадым. Гапымда һөкәрләр сәф чәкиб дурайдылар, адым да олайды Гурбан бәй. Мән кимдән әскийәм? Бу мәһим гәддү гәмәтим (өзүкү чәкир), бу мәһим көз-гашым. Валлаһ, мән дөвләтли адамларын һеч бирисиндән әскик дейиләм. Амма нә чарә гылым ки, гәза мәни эләйнб әфсүрдә, адым да одунчу Гурбан. Дүнән көрүрәм һачы Чәләл пул сайыр, пулу сандығындан кома-кома чыхарыб йығыр габагына. Өзүнү дә едди гәһиклик чолпа кими тутуб. Гынаян олмаса, дейәр дүнйаны да мән яратмышам. Амма кәл бир сир-сифәтинә бах. Көзләри калмык көзләринә охшайыр, бурну ики гарыш, ағзыны сағгал, бығ өртүб, элә бил һеч ериндән йохдур. Әкәр онун пулу олмаса, валлаһ, ону һеч кәс гапысында һөкәр дә сахламаз. Нә дейим, һагғын кәрәминә шүкүр.

Н и я з. Инди сән, Гурбан, көзәллиһи, дөвләти, бәйлийи хошбәхтлик һесаб эдирсән? Йох, белә дейил. Ахыры олмаян зада хошбәхтлик демәзләр. О ки көзәллики, ахыры йохдур. Дөвләт дейәндә, милчәк кими бир шей-дир. Бу адамын башындан учуб, о адамын башына гонур, енә ахыры йохдур. Пулсуз да ки, гуру бәйлик бир гара пула дәймәз. Кишинин дөвләти голун гүввәтидир. О да ки, сәндә вар. Әлаһа, адамлар вар дөвләти һәддиндән

ашыб, амма арвады бир ифритәдир ки, элиндән бежикиб, аз галыр зәһәр есин. Амма сәнин арвадын бир чандыр ки, мәлейкә хасийәтиндә. Элә сән эвә кәләндә онун галхыб сәнин башынын алтына бир ястыг хош сифәтлә гоймасы йүз мин түмәнә дәйәр. Бир дә, гардаш, һәр адам хошбәхт-лийн бир чүр баша дүшүр. Касыб дөвләтләнәндә өзүнә хошбәхт дейир. Ачын гарны доянда, дейир хошбәхтәм. Гыз көзү тутан оғлана кедәндә, я оғлан көзү тутан гызы аланда өзләринә хошбәхт дейирләр. Диләнчинин элине бу күн дүнәнкиндән бир аббасы артыг кечәндә, дейир хошбәхтәм. Сән дә ки, одунчусан, һәр күн кәлиб бурада бир шәлә одун тапырсан, дейирсән бәхтим кәлиб.

Г у р б а н (өзүнү йыхыр одунун үстүнә). Эһ, эһ... Булар һамысы кечәндән сонра, аллаһын алтында бир көзәл арвадым олайды. Сәлимә яхшы арваддыр. Амма нә файда, ағзы, бурну бир аз о сөз... Эһ, мәним кими чулу-чырығын элә арвады кәрәк олсун. Нә дейим, һачы Чәлалын пүлү мәнә олайды, көрәрдин ләләшин нә лә-ләшдир. (Папағыны әйир, охур).

Чан нәгдин әкәр әтсән, эй шух, тәмәнна сән,
Бир кушейи-чешминлә эйлә мәнә эйма сән,
эйлә мәнә эйма сән.

П ә р и ч а д у (кәнардан охур).

Чан нәгдин әкәр әтсән, эй шух, тәмәнна сән,
Бир кушейи-чешминлә эйлә мәнә эйма сән,
эйлә мәнә эйма сән.

Г у р б а н (әтрафа бахыр). Бир көзәл сәс кәлди гулағыма. Дейәсән мән охудуғум сөзләри охур. Эшит-динми?

Н и я з. Мән һеч зад эшитмәдим. Балам, өзүнү көз-лә, бирдән дәли-зад оларсан.

П ә р и ч а д у (кәнардан охур).

Сахларды әвәз, биллаһ, өз Юсифинә Йә'губ,
Кән'анда кәр олсайдын, эй шух-дилара сән,
эй шух-дилара сән.

Г у р б а н. Нияз! Мән өлүм, бирчә гулаг вер. Ох, аз галыр адамын чаныны алсын. Гой көрүм о кимдир. Белә инсан сәси олмаз. (Йүйүрүр дала).

Н и я з. А киши, сарсаг олма, кәл одунуну шәләлә далына, итил чәһәннәмә! Охуюб эләйән нә гайырыр.

Г у р б а н (гайыдыр). Доғрусун де, мән өлүм, эшитмәдинми?

Н и я з. Валлаһ, һеч зад эшитмәдим. Көрәсән нә иш-ди, я ағлын чашыб, я күнүн күнорта чағы вағизә көрүр-сән. Әкәр бир зал олсайды, мәним гулагым дары дәлир, мән сәндән тез эшидәрдим.

Г у р б а н. Нә дейим?! Бәлкә, сән демиш кими, мәним ағлым чашыб. Амма, валлаһы, бир элә сәс кәлди гулағыма ки, ападан оландан элә көзәл сәс эшитмәмиш-дим. Йәгин, һәр нә исә дә, инсан сәси дейилди.

Н и я з. Ди яхшы, шәләни көтүр, дүш йола, сәндән чох пәстаһылар чыхачаг. Мән дә адлайым мешәнин га-лын ериндән бир аз одун эләйим кәлим. Мән дә сәнин кими хошбәхт дейиләм, кәлиб һазыр үстүнә чыхам. Сә-нин бачандан гуйруг ягыр.

Г у р б а н (одуну бағлайыр). Ди кәл, бу шәләйә япыш, гой далыма.

Нияз шәләйә япышыб, гоюр Гурбанын далына.

Г у р б а н. Я аллаһ.

Н и я з. Ди кет, аллаһ базар версин.

Г у р б а н (кедә-кедә). Биазар оласан, аллаһ атана рәһмәт эләсин. Нияз, ахшам бизә кәл, сәни бир яхшы кәләм долмасына гонаг эләйим.

Н и я з. Яхшы, кәләрәм. (Гурбан кедир, Нияз онун далынча бахыр.) Ай һеч заддан көзү доймаян инсан. Дүняны ейиб «доймадым» дейә-дейә өлән инсан! Аһ, биз дә балтамызы көтүрүб адлаяг мешәйә, көрәк бәхтимизә нә чыхар. (Кедир.)

Ш а м а м а ч а д у (дахил олур). Ай ханым, нә вачиб олмушду ки, мәни бу тезликлә истәдин? Башым бәрк гарышмышды. Гарангуш кәлди, хәбәр кәтирди. Ам-ма мән һәрчәнд ала гарғая дөндүм, амма ондан чәлд учуб кәлмишәм.

П ә р и ч а д у. Башын нәйә гарышмышды?

Ш а м а м а ч а д у. Сәнин үчүн шикар тапмын-дым. Яхшы иш башламышдым, гарангуш кәлди гоймады.

П ә р и ч а д у. Шамама гары, бу күндән мән

адам өлдүрмөйи гойдум ерө. Бирчө шикар мөпө лазымдыр. Кэрэк ону мөнө кәтирәсән. Ондан сонра һәр нә ханиш этсән һазырам.

Ш а м а м а ч а д у. Ханым, йохса Иблис буюран кими, үрәйин бир адама япышыб?

П ә р и ч а д у. Бәли, үрәйнмә бир ох дәйиб о тәрәфиндән чыхыб. Мөнә бир әләч.

Ш а м а м а ч а д у. Билирәм, Гурбаны дейирсән.

П ә р и ч а д у. Бәли, өзүдүр. Билмирәм нечә эләйин? Чийәрим парчаланыбдыр. Мәһәббәт нә яман бәлә имиш, үрәк нә яман шей имиш! Әләхүсус арвад үрәйи, каһ даш кими бәркийир, каһ мум кими әрийир. Каһ буз кими донур, каһ Әрәбстанын күнү тәк адамы алышдырыр. Каһ су олур, каһ ган... Шамама, мән даһа мәһәббәт одуна давам эдә билмирәм. Гурбаны кәтирмәк фикринә дүшмүшәм. Кэрәк ону, һәр төвр олса, тезликлә мөнә етирәсән.

Ш а м а м а ч а д у. Белә мәним бу тай көзүм үстә. Бу күндән дүшәрәм онун далына. Аз заман кечәр ки, гуллуғунда һазыр олар. Бу саат енә ала гарға олуб, йола дүшәрәм. Амма Гурбаны кәтирәндән сонра кэрәк мәнә дә изн верәсән, кедим бир элә көзәл оғлан да өзүмә кәтирим.

П ә р и ч а д у. Ай гары, көзәл оғлан сәнин әйри белинәми ярашыр? Ағ бирчәйинәми ярашыр?

Ш а м а м а ч а д у. Нийә, ханым, ағ ат арпа емәз?

П ә р и ч а д у. Баш үстә, асандыр, кет. Амма, бах, Шамама, саир адамлара ағлын кетмәсин. Бу, Гурбандыр, кэрәк ону эзийәтсиз кәтирәсән. Ган эләмәйсән.

Ш а м а м а ч а д у. Мән өз ишими билирәм, кедим. (Кедир.)

П ә р и ч а д у (тәк). Шамама кетди, инди кәләр сән, Гурбан, мәним яныма, кәләрсән көрәрсән мән сәнә нә пәри оларам. Чәми дүнянын гейдини ядындан чыхардарсан. Белә бу эәиф чанымы сәнин аяғынын алтында нисар эдәчәйәм. (Охуор).

Чан нәгдин әкәр этсән, әй шух, тәмәнна сән,

Бир кушейи-чешминлә әйлә мәнә әйма сән,
әйлә мәнә әйма сән.

пәрдә

ИКІНЧИ МӘЧЛИС

Ваге олур һафизә ханымның әпиндә. Бәзәкли бир зал. Р ә һ и м киши дуруб һ а ф и з ә х а н ы м ы н табағында.

Һ а ф и з ә х а н ы м. Рәһим киши, һесабын һамысыны кәтирибсәнми?

Р ә һ и м (әлини чибинә салыр). Бәли, сифариш эләмишдин ки, һәр нә мәдаһил олса сатым, пулуну кәтирим. Мән дә сатдым. (Пул чыхарыр.)

Һ а ф и з ә х а н ы м. Бура вер көрүм, нә кәтирибсән?!

Р ә һ и м (пулу верир). Буюр, ханым, чәми бу олубдур.

Һ а ф и з ә х а н ы м (пулу алыб сайыб, туллайыр). Бу нә пулдур?! Утанмырсан, алты йүз әлли манаты, саггалыны йырғалая-йырғалая көтүрүб орадан бура кәлибсән? Мәкәр мәним мәдаһилим будур? Сән дә ағсаггал чағында кәләк өйрәнирсән!

Р ә һ и м. Ханым, гурбан олум, валлаһ, мәзәннәдән дә чувалыны бир аббасы артыга сатмышам. Өзүнә мәлүмдур, ил пис кәлди, мәһсулумуз әмәлли олмады.

Һ а ф и з ә х а н ы м. Гынаян олмаса дейәрсән ки, һәр шей көкүндән гуруюб. Билдир дә ил пис кәлмәмишдими? Нийә мин йүз манат олду? Бу ил алты йүз әлли манат чыхды?

Р ә һ и м. Ай ханым, валлаһ, тахылымызы бу ил чәйирткә көкүндән еди. Элә аз-чоһ дары олмушду ки, ону да сатыб кәтирмишәм.

Һ а ф и з ә х а н ы м. Ялан демә, мән һамысыны билирәм. Чәйирткә гоншу кәндләринкини ейиб. Сары-

бәйлиһиниң дә бир азча бөйрүндән далайыб, даһа сән дейән кими көкүндән апармайыб.

Рәһим. Башына дөнүм, дейлән сөзләре нийә иһанырсан? Беш-он күндән сонра өзүн Сарыбәйлиһе буюрмайчагсанмы? Анд олсун бәйин әзиз коруна, чәйрткә буғдадан бир сүнбүл дә гоймады.

Һафизә ханым. Даһа яхшы, аз даныш, кәнди едийин бәс дейил, бир анд да ич. Чәкил көзүмүн габағындан, гоча кафтар!

Рәһим. Башына дөнүм, мәним сагталым бу гапы-да ағарыб. Мән нечә ил бәйин атасына, сонра өзүнә гул-луг эләмишәм. Будур, ийирми бир илдир мән дарғаям. Неч индийә кими бир буғдая хәянәт эләмәмишәм. Сән мәни нийә бәдбәхт эләйирсән. Бәй мәнә һәр ил бир дәст палтар аларды. Мән ону да истәмирәм. Анчаг өмрүмүн ахыр чағында сән мәнә эшитмәдийим сөзләр демә. Рәһ-мәтлик бәй мәнә Рәһим ләлә дейәрди. Һәмишә кәләндә гуллуғунда отурдарды мәни.

Һафизә ханым. Даһа аз сөйлә, баш-бейни-ми апарма! Бәйин атасындан мүлк галмамышды. Аз-чо-хуна да бахмышды. Элә билирди сәндән доғру-дүрүст адам йохдур. Амма мәним арвадлығыма бахма. Мәним көзүм чох кишиләрин көзүндән ачыгдыр. Мәни белә гар-га дили илә товлая билмәзсән. Бәйин атасы мәним ата-мын мүлкүнүн бәйи дейилдим?

Рәһим. Ханым, валлаһ, мән сәнә неч пис гуллуғ эләмәмишәм. Ахыр мәни бу ағсагал вахтымда гапындан нийә говурсан?

Һафизә ханым. Ди яхшы, чых чөлә! Мән ушаг дейиләм. Сән мәни элә салырсан. Нә дуурсан? Итил бурадан, гоча көпәк!

Рәһим. Ханым!

Һафизә ханым. Чор ханым, зәһримар ханым, итил чөлә! (Рәһим кедир.) Сән, бир гоча түлкүйә бах. Бәйин сағлығында әлиндән кәләни эләйиб, инди мәни дә арвад көрүб истәйир мәним башыма чораб һөрсүн. Элә билирсән сәндән бунула эл чәкәчәйәм. Гой бир кәндә кәлим, валлаһ, едийини бурнуун ики дешийиндән төкә-чәйәм. Нә, бәс ладанмышдын долмая? Сәни гудурдан өлүб кедиб. Амма мәнә һафизә дейәрләр. Мәним бир

сайым итсә, аләми кор гоярам. (Пулу йыгышдырыр.) Кәтирдийи пула бах. Көрәк, ай гоча гурд! Кәләрәм кәндә сәнин чанын үчүн. (Истәйир кетсин.)

Шамачаду (эшикдән). Ай эв йийәси, ай эв йийәси!..

Һафизә ханым. Бу кимдир енә? (Кедир гапы.) Нә дейирсән, ай гары?

Шамачаду. Гурбан олум, ай ханым! Аллаһ неч кәси эәлил эләмәсин, ушаглар төкүлүб да-лымча, мәни дашлая-дашлая кәтириб, бурая салыблар. Башына дөнүм, йорулмушам, ачам, бирчә эл бөйүклүйү мәнә чөрәк вер.

Һафизә ханым. Һаралысан, нәчисән?

Шамачаду. Ай көзәл ханым, ай кишмиш ханым, ай марал ханым! Өзүм дә билмирәм һаралыям. Нә ерим вар, нә мәскәним. Бирчә тикә чөрәкдән, гәнд-дән, чайдан вер. Белә мәним бу гоча чаным сәнә гурбан олсун.

Һафизә ханым (өз-өзүнә). Данышығындан гарачыя охшайыр (Гарыя.) Ай нәнә, фала бахмаг бил-лирсәнми?

Шамачаду. Нийә билмирәм, башына дө-нүм, назлы ханым, мөләк ханым, баллы ханым, билирәм яхшы билирәм.

Һафизә ханым. Ди кәл ичәри көрүм.

Шамачаду (дахил олур, отуруп ерә). Ай, өлдүм, сүмүкләрим сыныр!.. Башына дөнүм, ай ханым, үрәйим яныр, аллаһ сәнин үрәйини яндырмасын. Декинән бирчә ичим мәнә су версинләр.

Һафизә ханым. Су, олур янында көтүр ич. (Кәнара.) Нәлә бизә буюруг да верәчәк, элә бу гал-мышды.

Шамама сую ағзына алыб һафизәнин үстүнә пүфүрүр.

Һафизә ханым. Ди фалыма бах көрүм.

Шамачаду. Өлүмүм габағында олсун. Әлини мәнә вер көрүм. (Һафизә ханым әлини верир.) Адын нәдир, башына дөнүм?

Һафизә ханым. Мәним адым һафизә ханымдыр.

Ш а м а м а ч а д у. Бәли, эһнитдим, көзәл ханым, көзәл аддыр. Адына гурбан олум, ханым, башына дөнүм, кечәчәйини пис көрүрәм, амма кәләчәйин яхшыдыр. Он бир айдыр сәнин әрин өлүб.

Һ а ф и з э х а н ы м. (кәнара). Бый, һарадан билди.

Ш а м а м а ч а д у. Языг, икичә ил арвадлыг эләйибсән. Дүнядан кам алмайыбсан. Бәхтиндә бир көзәл оғлан вар, севәчәксән, кедәчәксән...

Һ а ф и з э х а н ы м. Буну ялан дедин. Мән даһа әрә кетмәрәм.

Ш а м а м а ч а д у. Нийә кетмирсән, көзәл ханым? Әрин чиркин имиш, дүнянын ләззәтини көрмәйибсән. Бир көзәл-көйчәк оғлана кет. О сәнин назыпла ойнасын, сән дә онун... Кәлсәнә, ханым, бир көзәл оғлан вар, сәни әрә верәм.

Һ а ф и з э х а н ы м. Бәйдирми?

Ш а м а м а ч а д у. Йох, бәй дейил, көзләринә гурбан олум, бәй дейил.

Һ а ф и з э х а н ы м. Бәй дейилсә, истәмирәм.

Ш а м а м а ч а д у. Көзәл ханым, нейләйирсән бәйи, бәй олачаг сәнин йолдашын, нә десән бир сөзүнә ики чаваб верәчәк. Мүлкүнү апарыб гумара удузуб, чыхыра верәчәк, өзүнә ашна тутачаг. Амма сән эләсинә кет ки, һәм сәнә әр олсун, һәм габагында әли бағлы дуруб нөкәрчилик эләсин. Һәм дарған олсун мүлкүнү доландырсын, бир гәпийин дә арада итмәсин.

Һ а ф и з э х а н ы м. Сәнин үрәйиндәки кимдир?

Ш а м а м а ч а д у. Мәним үрәйимдәки бир элә оғландыр ки, һәр түкүнү бир оғлана дәйишмәзсән. Амма бир аз касыбдыр.

Һ а ф и з э х а н ы м. Адыны де көрүм мән таныйыраммы?

Ш а м а м а ч а д у. Бу саат дейим көзәл ханым, ячырам, гой бир аз да су ичим. (Суя ағзына алыб һафизәнин үстүнә пүфүрүр.) Ачығын тутса да адыны дейим. Ады Гурбандыр.

Һ а ф и з э х а н ы м. Одунчу Гурбан?

Ш а м а м а ч а д у. Бәли, башына дөнүм.

Һ а ф и з э х а н ы м. Мән дә дейирәм, кими дейир. Бәхтәвәр башыма, көр мәни апарыб кимә тай гойду.

(Кәнара.) Билирдим элә ону дейчәк. Бурада көзәл адам бир одур.

Ш а м а м а ч а д у (кәнара). Ағзынын сую ахыр, мән иманым, һеч о ян-бу ян эләмә. Нийә, гурбаным олум, Гурбан нечәдир, кишмиш ханым? Палтары яхшы дейил дейибән хошуна кәлмир? Белә көтүр көзәл палтар кейдир. Бир нечә күн гапында нөкәр кими сахла, сонра кет. Дөвләтли ханымсан, һеч кәс сәнә бир сөз демәз.

Һ а ф и з э х а н ы м. Яхшы, бәс Гурбан эв-эшийини туллайыб кәлиб мәни алармы?

Ш а м а м а ч а д у. Эв нәдир, эшик нәдир, сәнә есир олум, бир дахмасы вар, ики һин кими отагдыр. Ичинә донуз кирсә башыны булая-булая чыхар. Өзүнүн дә арвады бир чиркин шейдир. Элә кечә-күндүз көзәл арвад арзулайыр. Сәни көрәндә ағлыны итирәчәк.

Һ а ф и з э х а н ы м. Бәс онун онда арвады нечә олсун?

Ш а м а м а ч а д у. Онун да фикрини чәкәчәксән? Бир йүз манат пулдур, онун кәбинини вериб, башындан рәдд эләрсән, кедәр ишинә. Инди билирәм, Гурбан эһиндә севинәчәк.

Һ а ф и з э х а н ы м. Йә'ни сән бу иши дүзәлдә биләчәксән?

Ш а м а м а ч а д у. Ай ханым, белә ишләр мәним әлимдә су кими бир шейдир. Инди, ай чейран ханым, дүзәлтсәм мәнә нә верәчәксән?

Һ а ф и з э х а н ы м. Чох бәйүк иш көрүрсән, мәни одунчуя верирсән, сәнә бир хәләт дә верим?!

Ш а м а м а ч а д у. Сән вермирсән, мән дә истәмирәм, нә дейирәм. Амма кедәндә билмәйәчәксән ки, нә төвр мәни разы эдәсән. Ди, башына дөнүм, бирчә юмру мәнә гәнд вер.

Һ а ф и з э х а н ы м (галхыр). Отур бурада, кәтирим. (Кедир.)

Ш а м а м а ч а д у. Отурмушам, көзәл ханым, отурмушам. Инди, Шамама чаду, иш вахтыдыр, фирсәти әлдән гойма, мәрәмына чатарсан, Гурбаны да Пәрийә етирәрсән. Пәри мәнә дейир ки, кәрәк Гурбан әзийәт чәкмәйә, кәрәк бу йолда ган төкүлмәйә. Амма һеч әләч йохдур, Гурбаны дөвләтдән савайы бир задла йолдан чыхартмаг олмаз.

Һ а ф и з э х а н ы м (*элиндә гәнд дахил олу*).
Ала, гары нэнә, апар. Неч, ахыр, сәнин адыны сорушма-
дым, адын нәдир?

Ш а м а м а ч а д у. Адымы нейләйирсэн, көзәл ха-
ным? Адым адына гурбан, ишими соруш.

Һ а ф и з э х а н ы м. Енә бир де билим.

Ш а м а м а ч а д у. Адым, башына дөнүм, Зәрни-
кардыр. (*Галхыр кетмәйә.*) Кедим, гурбанын олум, сәни
көрүм хошбәхт оласан.

Һ а ф и з э х а н ы м. Бәс сән Гурбаны нә вахт кө-
рәчәксән?

Ш а м а м а ч а д у. Әлачым йохдур, сәнә гурбан,
кәрәк өлсәм дә сүрүнә-сүрүнә элә инди кедим Гурбанын
янына. Нәр төвр олса Гурбан бу күн гуллуғунда олар.

Һ а ф и з э х а н ы м. Элә бу күн?

Ш а м а м а ч а д у. Элә бу күн, сәнә көзләрим
гурбан, элә бу күн... Даһа кедирәм, мүрәххәс олум.
(*Кедир.*)

Һ а ф и з э х а н ы м (*тәк*). Гары дейәсэн бир иш
көрәчәк. Кедим бир дәст бәйин палтарындан чыхардым
верим, Гурбан кәлән кими версинләр кейсин, олсун бир
дәстә күл. (*Кедиб палтары кәтириб, нөкәри чағырыр.*)
Әмрәһ! Ай Әмрәһ!

Ә м р а һ (*дахил олу*). Нә буюурсан, ханым?

Һ а ф и з э х а н ы м. Ай кәдә, сәнә нечә дэфә де-
мишәм ки, мәнә ханым демә.

Ә м р а һ. Гәләт эләдим, аға.

Һ а ф и з э х а н ы м (*палтары верир*). Тут бу пал-
тарлары сахла, чиркләндирмәйәсән. Бу күн одунчу Гур-
бан бурая кәләчәк, верәрсән она кейәр. Ондан сонра кә-
тирәрсән мәним яныма, эшитдинми?

Ә м р а һ. Бәли, аға, эшитдим. (*Өз-өзүнә.*) Бәйин
палтарларыны одунчуя кейдирир. Бу бир кәләждән узаг
дейил.

Һ а ф и з э х а н ы м. Нә мыртлайырсан, а кәдә?

Ә м р а һ. Неч, аға, бир сөз демәдим.

Һ а ф и з э х а н ы м. Ди, итил, кет! Палтары яхшы
ерә гой, хараб олмасын.

Ә м р а һ. Баш үстә, бохчая бағларам.

Һ а ф и з э х а н ы м. Нә, ди кет, яхшы. (*Әмрәһ
кедир.*) Мән дә кедим бир аз бәзәкдән-залдан вурум.

Һәрчәнд бу гаһа, бу көзә нә бәзәк лазымдыр, нә дүзәк,
амма енә гой Гурбанын ағлы лап башындан чыхсын.
(*Кедә-кедә ойнайыр.*) Байрамындыр, Һафизә! Байра-
мын... байрамын...

пәрдә

ҮЧҮНЧҮ МӘЧЛИС

Ваге олур Гурбанын эвиндә. Касыб бир отаг. Гурбанын арвады
Сәлимә отуруб, габагындакы бешийи йүрүйүр.

Сәлимә.

Лайлай дедим ятасан.
Гызыл күлә батасан,
Гызыл күлүн ичиндә
Ширин юху тапасан.
Лайлай, балам, лайлай,
Лайлай, гузум, лайлай,
Лайлай, көрпәм, лайлай.

Аллаһ, бу киши көрәсән нийә белә кеч кәлди? Неч индийәдәк белә ләнкидийи йох иди. Әлбәт одуну сатылмыр, нәди, языг, кәсдириб базары ач-сусуз. Бары неч олмасайды кәлиб чөрәк ейиб, енә кедәйди. Аллаһ, сән она көрүнмәз ердән бир гапы ач. Язығын әли, аяғы габар олуб. Одун дашымагдан бели яғыр олуб. Аллаһ пул етирәйди, бир икичә эшшәк алайды, бәлкә бир аз йүкү йүнкүлләшәйди. (Аһ чәкиб, галха-галха.) Гой бир дурум көрүм кәлирми? (Гапыны ачыб бахмаг истәйир.) Аллаһ, сәнә шүкүр, будур кәлди. А киши, нийә белә ләнкидин? Бир азча шорба биширмишәм, союя-союя галыб...

Гурбан (дахил олур, әлиндә дәсмала бағлы эт). Аллаһ кәссин белә күнү. Ахшамадәк эрмәни эшшәйи киими ишләйирсән, элә ачсан, ач. (Әйләшир.)

Сәлимә (митәккә кәтирир). А киши, сән аллаһ, гуру ерә йыхылма. Гой митәккәни гоюм башынын алтына.

Гурбан (башын галхызыр). Рәһмәтлийин гызы,

өлдүйүм ердә неч билмирәм сән мәнән нә истәйирсән. Ди митәккәдир, нәдир, гой, әл чәк. Бир аз зәһримардан-заддан да, нә биширибсән, кәтир ейим.

Сәлимә. А киши, сән аллаһ, элә демә, бирчә аягларыны да бура узат чарыгларыны чыхарым, аягларын бир аз сәринләсин.

Гурбан (аяғыны узадыр). Бу да аягларым, даһа нә кәләйин вар, ишләт.

Сәлимә (Гурбанын чарығыны чыхарыр). Ай Гурбан, кәлсәнә бир аз су кәтирәм, аягларыны юям.

Гурбан. Истәмәз, лазым дейил.

Сәлимә. Өзүн бил, нә дейирәм... Ай Гурбан, башына дөнүм, кәл бир нечә күн одуна кетмә, бәлкә йор-гунлуғун чыха.

Гурбан. Одуна кетмәйим, бәс зәһримар ейәсән? Дур, шорба дейирдин, кәтир көрүм неч ейә биләчәйәмми. (Сәлимә кедир.) Сәлимә яхшы арваддыр, иш көрәндир, хасийәти дә пис дейил. Амма нә чәрә гылым, үрәйимә япышмыр. Нә гәдәр хасийәти яхшыдырса, бир элә сифәтдән мәкруһдур. Үзүнә баханда адамын үрәйи ағзына кәлир. Бары бу касыблыгыма көрә арвадым көйчәк олайды. Енә дәрәд яры иди. (Сәлимә шорбаны кәтирир.) Бурая кәтир көрүм, союмайыбдыр ки?

Сәлимә (Гурбанын габагына гоюр.) Йох, союмайыб. Мән элә билирдим инди буза дөнүб, амма истинимиш. Бирчә дад! (Гурбан ейир.) Яхшыдырмы?

Гурбан (ейә-ейә). Чох яхшыдыр. Өләнләринин эһсаны олсун. Неч белә шорба олмаз. О дәсмалда да бир аз эт вар, ону ахшама долма бишир. Ниязы гонаг чағырмышам.

Сәлимә (дурур, әти көтүрүр). Яхшы, нийә биширмирәм, аллаһ сәни һәмишә гонаглы, чөрәкли эләсин. Чох яхшы биширәрәм. Дүнән алдыгын кәләмин дә ярысы дурур. Күпәнин дибиндә дә бир аз кәрәк туршу олсун.

Гурбан. Ди яхшы, кәл көтүр, иштаһым тутулуб, ейә билмирәм. Сабаһ тездән гыздырарсан, ейиб кедәрәм одуна. (Сәлимә габы көтүрүб чыхыр.) А киши, инсан гәрибә ахмаг олармыш. Инди мәнә бир дейән кәрәк, ай сарсаг, бу ач вахтында сән нә эдирдин арвады!? Мәним кимиси я кәрәк эвләнмәсин, я дулдан-мулдан бирисини тапсын ки, бир парча чөрәйи олсун. Инди бу күнә дәйәр-

ми? Сәһәр газандығын ахшама галмыр. Гара күнлүйүнө дә бир шей артырыб кери гоя билмирсән. Анчаг сәнә галан йүйүрүб йортмагла һамбаллыгдыр. Инди нә гәдәр белимдә гүввәт, дизимдә күч вар, одун дашыярам, бәлкә бу күн сабаһ гочалдым, онда мәнә ким чәрәк верәчәк? Әһ, дәрдим о гәдәрдир ки, демәклә гуртарасы дейил. (*Узаныр.*)

Сә л и м ә (*дахил олур*). Ай Гурбан, юхун кәлирсә, йорған-дөшәк салым бир аз ят.

Г у р б а н. Һә, яхшы, кәтир сал, юхум кәлир.

Сә л и м ә (*йорғаны салыр үстүнә*). Ди ят, башына дәнүм.

Г у р б а н. Ди о ушағы да көтүр орадан. Оянар, зинкилдәр, башымы апарар.

Сә л и м ә. Яхшы, көтүрүм. (*Бешийи көтүрүб, кедир.*)

Г у р б а н. Гол-гычым о гәдәр ағрыйыр ки, дейәсән һеч ята билмәйәчәйәм. (*Йорғаны чәкир башына.*)

Сүкут.

Ш а м а м а ч а д у (*эшикдән*). Ай эв йийәси, ай эв йийәси. Языгам, фағырам, бирчә тикә чәрәк верин ейим, ачыннан өлүрәм.

Г у р б а н (*галхыр*). Мәкәр гоярлар бир аз динчими алым.

Ш а м а м а ч а д у. Ай эв йийәси...

Г у р б а н. Нә дейирсән, ай нәнә? (*Дурур гапыя.*)

Ш а м а м а ч а д у. Нәнән көзләринә гурбан, ай оғул. Ачмышам, бирчә тикә мәнә чәрәк вер ейим. Белә сәнин өмрүн узун олсун. Аллаһ сәни өз пәнаһында сахласын, чаван гәддини ерә вурмасын.

Г у р б а н. Ай нәнә, валлаһ, мәним өзүм дә сәнин кими йохсулам. (*Пул верир.*) Ала, икичә гәпийим вар, верим апар.

Ш а м а м а ч а д у. Аллаһ бәрәкәтини артыг эләсин. Гурбанын олум, йорулмушам, гой бирчә тикә кәлим эвиндә динчәлим. Аллаһ эвини-эшийини абад эләсин.

Г у р б а н. Нә дейирәм, кәлирсән кәл.

Ш а м а м а ч а д у (*кирир ичәри, отурур*). Ай, ай... Вай, бәдәним һейдән дүшүб. Нә яман зад имиш бу гоча-

лыг. Аллаһын бу учузча өлүмү дә кәлиб мәни тапмыр. Гадан алым, бу эв сәниндир?

Г у р б а н. Һә, мәнимдир, нейләйирсән?

Ш а м а м а ч а д у. Һеч, элә сорушурам: Аллаһ абад эләсин. Бәс сән нә карын йийәсисән?

Г у р б а н. Нә карын йийәси олачағам? Элә мән дә сәнин кими, сән дә мәним кими. Одунчуям. Кедиб күндә мешәдән одун йығыб далымда кәтириб базарда сатырам, онунла бир төвр күзәрән эләйирәм.

Ш а м а м а ч а д у. Һеч көр аллаһа рәвадыр, белә көзәл, гәшәнк, көйчәк оғлан кедиб мешәдән одун дашыя. Валлаһ, сәни мән һеч бәй оғлуна, һеч хан оғлуна дәйишмәрәм.

Г у р б а н. Нә гайырым, ай гары нәнә? Элбәт, аллаһын мәсләһәти беләдир. Дәдәм өлдү, мән дә галдым он алты, он едди яшында. Бир аз онда-бунда дәдәмин пулу вар иди, мәним йийәм олмады, о пуллар да батды. Дәдәм мәни мәктәбә гоймушду, яхшы да охударду. Та сонра, элә ки, дәдәм өлдү, мән дә тәк ушаг, охуя билмәдим. Чыхдым, галдым ач-сусуз. Нөкәрчилийә кетмәк арыма кәлди. Ахырда әләчым кәсилди, башладым одунчулуға. Бир аз да пул гайырмышдым. Гоншулар йығылдылар ки, бәс сән атанын юрдуну бош гойма. Көтүрдүләр мәни эвләндирдиләр. Олан-галан пул да, бир отуз манат оларды, тоя хәрч олунду кетди. Инди дә һа чалышырам, ишим дөнүб эшшәк гуйруғуна, нә узаныр, нә көдәлир.

Ш а м а м а ч а д у. Инди, гадан алым, эвлисән?

Г у р б а н. Бәли, демәк олар ки, эвтийәм.

Ш а м а м а ч а д у. Бары арвадын да сәнин кими көзәлдирми?

Г у р б а н. Әһ, ай гары нәнә, көзәл олсайды дәрдим енә аз оларды, һарадан олду көзәл. Халг дәли олмушду ки, мәнә көзәл гыз верәйди. Көзәл гызын көзәл дә ери олар.

Ш а м а м а ч а д у. Әкәр сөзүн доғру исә, һейф!.. Сәнин кими оғланын лазымдыр ки, бир мәлейкә сифәтдә арвады олсун.

Г у р б а н. Чәрә нәдир, ай гары нәнә? Гисмәтдән артыг емәк олмаз. Мәним дә бәхтимә беләси чыхыб.

Ш а м а м а ч а д у (*фикирли, ери эшир*). Гадан

алым, баяг дедим ки, дэдэм мэни мэктебдэ охдуб. Инди неч аз-маз языдан-позудан башын чыхырмы?

Г у р б а н. Нийэ, гары нэнэ, аз-чох билирэм. Фарсча бир бекара савадым вар. Амма бу айямда, белэ шейлэрин баһасына гиймэт верэн йохдур.

Ш а м а м а ч а д у. Башына дөнүм, бэс онда сэн нийэ бөйүк бэйлэрини бирисинэ гуллу элэмисэн? Енэ неч олмаса сэни даргадан-заддан эдэрлэр. Элинин дэ гэлэми даһа сэнэ хейир верэр.

Г у р б а н. Гары нэнэ, баяг дедим, ирэлилэр ар элэйридм. Инди дэ мэним элимдэн одунчулугдан башга бир иш кэлмээ.

Ш а м а м а ч а д у. Инди ки, элиндэн одунчулугдан башга бир айры иш кэлмээ, нэ элэйэк, чох көзэл, неч бу да пис дейил. Бир дөвлэтли адама нөкөр ол. Эшшөкдэн, гатырдан алсын версин ишлэт. Айда да сэнэ мөвачиб версин.

Г у р б а н. Гары нэнэ, валлаһ, элачым кэсилиб, нөкөрчилиһэ дэ кедэрэм, һэрчэнд адама бир аз ар кэлир... Мэним дэдэм, мэним бабам неч кэсэ кедиб баш аймэйибдир, һәмнишэ өз эллэринин эһмэтини ейиблэр. Инди мэн кедим кимэ ағыз ачым?..

Ш а м а м а ч а д у. Мэн сэнэ бир яхшы адам тапарам ки, сэнэ пул верэр, палтар да верэр, чөрөк дэ. Амма икичэ гатыры вар, онлары ишлэт.

Г у р б а н. Яхшы, тап, элэ бу саат кедэрэм. Кимдир о адам?

Ш а м а м а ч а д у. О адам һафизэ ханымдыр. Гатырчысы гачыб, бу саат бөрк адам ахтарыр.

Г у р б а н. Ай гары нэнэ, сэн һафизэ ханымы һарадан таныйырсан?

Ш а м а м а ч а д у. Нийэ танымырам, башына дөнүм. Дилэнчи бабаям, тез-тез кедирэм, чөрөкдэн-заддан верирлэр. Элэ инди орадан кэлирэм. Гапыда дурмушдум, көрдүм сэси кэлир, дейир: «Ай балам, бу гатырчы да гачды, неч билмирэм нечэ элэйим?» Элэ кэл сэн кет онун янына.

Г у р б а н. Гары нэнэ, адыны да билмирэм.

Ш а м а м а ч а д у. Зэрникар.

Г у р б а н. Зэрникар нэнэ, мэн дэ һафизэ ханымы таныйырам, ирэлилэр она чох одун дашымышам. Сонра

эри кетди ики гатыр алды, даһа мэним аягым чэкилди. Амма ону чох эрайыл арвад сөйлэйирлэр.

Ш а м а м а ч а д у. Йох, йох, гурбанын олум, нөкэр сөзүдүр, инанма! һафизэ ханым дейэндэ, бир гузу кими адамдыр. Амма дэлэдуз нөкэрлэ арасы йохдур. Бу айямын нөкэрлэри дэ эладирлэр ки, аллаһ көстөрмэсин, бачарсалар ики гәпикдэн бир аббасы оғурларлар.

Г у р б а н (күлә-күлә). Зэрникар нэнэ!

Ш а м а м а ч а д у. Нәдир, нэнэ сэнэ гурбан олсун?

Г у р б а н (күлә-күлә). Кэлэсэн элэ бир төврлэ һафизэ ханымы мэнэ аласан, бәлкэ мэн дэ Гурбан бэй олам.

Ш а м а м а ч а д у. Тай нийэ күлүрсэн? Элэ билирсән она ярашмырсан?

Г у р б а н (күлүр). Элэ ярашарам ки. Гары нэнэ, кэл сэн бир элэ иш элэ. Бәлкэ мэн дэ касыблыгын дашыны туллайам.

Ш а м а м а ч а д у. Йә'ни доғру сөзүндүр, йохса мэни элэ салырсан?

Г у р б а н. Чох да олду доғру, бу сөзүн баһасына ким бир гара пул верэр?

Ш а м а м а ч а д у. Сэн анд ич ки, доғру сөзүндүр, дүзәлтмәк мэним бойнумда.

Г у р б а н (учадан күлүр). Һа-һа-һа, нэнэ, сэн дэ мазәли адамсан эй, дөвлэтли адам да дейилэм ки, элэ билим мөндөн пул чәкмәк истәйирсән. Сэн ки, белэ шейлэрин устадысан. Нийэ бу дөвлэтли адамлары товлайыб пулдан-заддан алмырсан, чийиниһа бир торба салыб гапылара дүшүрсән?

Ш а м а м а ч а д у. Сэн белэ куман этмә ки, сэн мэни ойнадырсан дейибән, мэн дэ сэни элэ салыб ойнадырам. Мэнэ Зэрникар дейэрлэр, белэ дилэнчилиһимә бахма, мэн истәсәм дағы-дағ үстә гоярам. Сэн мэнэ анд ич ки, зарафат элэмисән, көр мэн нэ ишлэр төрөдирәм.

Г у р б а н. Ай гары, дейәсэн, ахы, сэн керчәкләйирсән!

Ш а м а м а ч а д у. Башына дөнүм, элэ билирсән, мэн сэнэ һавайы сөз дейирәм. Үстүөртүлү сөздән файда йохдур. Гой ачым сэнэ дүзүнү дейим. Доғрусу будур ки, мэн дилэнчи-зад дейиләм. Горхдум ки, бирдән сөз ачам,

мәни сөйүб говасан. Ачыгы, мәни Һафизә ханым өзү сәнин янына көндәриб. О сәндән өтрү дәли-диванәдир. Истәйир ки, сән ону аласан.

Г у р б а н. Ай гары нәнә, белә иш ола билмәз. Мән Һара, Һафизә ханым Һара? О, дейәндә, бир дөвләтли ханым, мән кәдәнин бириси. Белә зад олармы?

Ш а м а м а ч а д у. Башына дөнүм, сән нәйи ахтарырсан? Арвад тайфасы бир шейдир ки, көзү тутуб, үрәйи япышандан сонра нә бәйлик ахтарар, нә рәһийәтлик.

Г у р б а н. Гары нәнә, валлаһ, мән инанмырам. Сән, дейәсән, мәнә саташырсан.

Ш а м а м а ч а д у. Мән сәнә сөзүн ачыгыны дедим. Һәлә өзүмә тапшырыбдыр ки, сәни өзүмлә апарам Дур, аягыны кейин, кедәк.

Г у р б а н. Яхшы, әлә тутар мән сәнинлә кетдим, Һафизә ханым да мәнә кәлди. Бәс мән бу күлфәти нейләйим? Арвад чиркин исә дә, Һәр нәдир, бир дәфә кечиб боғазыма. Әлиндә дә бир ушагы вар. Онлары мән кимин үмидинә гоюм?

Ш а м а м а ч а д у. Ай башына дөнүм, көр нәйин фикрини чәкирсән. Әлә билирсән, одунчулугда галачагасан? Белә, бәй олачагсан, чибин долу олачаг пулла. Һәмишә әлин пулла ойнайчаг. Белә өзүн дә кеф чәк, арвадына да нә гәдәр сәнин кефиндир хәрчлик вер.

Г у р б а н. Инди, дейирсән, кедәк?

Ш а м а м а ч а д у. Дейирәм, бир дә үстүндән.

Г у р б а н (чарыгыны кейир). Нә дейирәм, кедәк дейирсән, кедәк. Амма сонра ялан чыхар, вай Һалына. (Кәнара.) Әкәр доғру олса, белә ганырам, Сәлимә дә бир сөз демәз. Иншааллаһ, дейәсән аллаһ дуамы эшидиб, мәнә чөрәк йолу ачыр. Ханым да бир көзәлин бирисидир. Мән әлә чохдан арзу әдирдим ки, Һафизә ханым кими бир арвадым олайды. Аллаһ, инди әлбәттә, мәнә бахыб. (Шамамай.) Ди, Зәрникар нәнә, бу да мәним чарығым. кедирсән, дур кедәк, көрәк мәним башыма нә гәзавү гәдәр кәтирәчәксән.

Ш а м а м а ч а д у. (галхыр). Кедәк, көзләринә гурбан олум, кедәк. Амма кәрәк әввәлинчи хәләти мәнә верәсән.

Г у р б а н. Баш үстә... Чап үстә... Ди дүш габаға.
С ә л и м ә (мәчлисин далындан).

Лайлай дедим ятасан,
Гызыл күлә батасан.

Гурбан даяныр.

Ш а м а м а ч а д у. Даһа нийә даяндын, вахт кечир, кәл кедәк, Һафизә ханым ачыгы тутар.

Г у р б а н. Бу саат! (Истәйир кетсин, еңә сәс эши- дир.)

С ә л и м ә (эшикдән).

Гызыл күлүн ичиндә
Ширин юху тапасан.
Лайлай, балам, лайлай.

Гурбан еңә фикрә кедир.

Ш а м а м а ч а д у. Даһа нийә фикрә кетдин? Әкәр истәмирсән, онда мән чыхым кедим ишимә.

Г у р б а н (фикирдән сонра). Кедәк, кедәк. (Чыхыр- лар.)

пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ МЭЧЛИС

Ваге олур Нафизэ ханымын эвиндэ, Э м р а н вэ С а я д
эв сүпүрүрлэр.

Э м р а н. Эһ, нөкөрчилик дэ бир кишилик дейил.
Айда ики манат мөвачиб верирлэр, ону да адама зәһри-
мардан пис элэйирлэр. Валлаһ, һамбаллыг бунун янын-
да бир ханлыгдыр. Күндүз кет ишлэ, ахшам да кэл бир
йорған гырығындан-заддан чэк башына, хорһахор нэ
гәдәр кефиндир ят. Бир адам да дейэ билмәсин ки, ая-
ғын янды, кери чэк.

С а я д. Боюну ерә сохум сәнин, утанмырсан да ады-
ны киши гоюбсан.

Э м р а н. Нечә, киши дейиләм?

С а я д. Сәнин кими кишинин күндә бешини палчыг-
дан йоғурарам. Киши олай да нөкөрчилик элэйәр? Бош-
бош данышынча, кет өзүнә пешә тап.

Э м р а н. Нейләйим, ай гыз, белә ханыма бәндәм,
кедә билмирәм, ахыр...

С а я д. Ала, башына даш дүшсүн, итә бах гарпыз
ейир.

Э м р а н. Ай гыз, валлаһ, янырам, бу одунчуну да
ки, кәтириб миндириб бойнума. Дейир, она аға декинән.
Лап бағрым чатлайыр.

С а я д. Аға да дейәрсән, чанын да чыхар.

Э м р а н. Ахыр, бир сән фикир элэ. Бу итин биринэ
кединчә, мәнәчә кәлсәйди, нэ оларды? О бир одунчудур,
амма мәним атам кәнддә нечә ил кәндхуда янында чо-
вушлут элэйиб.

С а я д. Бөйүк нәслдәнсән, бу нэ сөздүр?! Өзүн дэ
элә ярашыглы оғлансан, шир кими, гара торпаға лайиг.

Көрүнүр, бәхтин йохдур ки, Нафизэ ханымын көзү сәни
көрмәйиб.

Г у р б а н (дахил олур). А кәдә, эви сүпүрүрсән,
бары бу акушканы ач, тоз аләми көтүрүб башына. Нэ
вахтачан һейван олачагсан? (Кечир о бири отаға.)

Э м р а н (йүйүрүб акушкалары ачыр). Аға, бу саат
ачым. (Гурбан кедәндән сонра). Ай чан, аға, бир һөкмү-
нэ бах, дейир акушканы ач, эви тоз башына көтүрүб,
куя өзү баркаһдан кәлиб. Дүнәнәчән донгуз кими зибил-
ликдә эшәләнирди, алтына һәсир парчасы салырды. Ар-
вад да бир итјатан йорғаны көтүрүб туллайырды үстүнә,
бирәләрин дэ әлиндән сәһәрә кими гурчаланырды. Инди
гу түкү ястыг, памбыг кими дөшәк, шал йорған, Нафизэ
ханым кими арвад. Нейләсин, бабасы көрмәдийн күн-
ләри көрүр. Мән дэ онун еринә олсам, гудуруб йолум-
дан чыхарам.

Г у р б а н (башыны гапыдан чыхарыб). Эмраһ!

Э м р а н. Бәли, аға...

Г у р б а н (пул верир). Ал бу пулу, бу саат йүйүр
бир пачка ийирмибешлик папирос ал.

Э м р а н. Аға, бу саат кәтирим. (Гурбан кедир
ичәри.) Оһо, чэк өзүнү, алтышаһылыг папирос, көрүрсән?
Нэ дейим, әлбәт һәсән Даданов моддан дүшүб. Бир дэ,
киши бәйдир. Нечә ола биләр ки, чырт тәнбәкиси чәкә,
ағзындан ханыма пис ий кәлэ. Эһ, кедим бәйин папиро-
суну алым.

С а я д (онун башына гапаз вурур). Ди өл, чанын
чыхсын, кет одунчу ағана папирос ал.

Н а ф и з э х а н ы м (мәчлисин далындан). Эмраһ,
ай Эмраһ!

Э м р а н. Инди бу башлады. Чор Эмраһ, дәрд
Эмраһ! Эмраһын оғлу өлсүн.

Н а ф и з э х а н ы м (дахил олур). Ай һейван, сә-
нинлә дейиләм? Чығырмагдан боғазым йыртылды.

Э м р а н. Эшитмәдим.

Н а ф и з э х а н ы м. Нийә, гулағын кардыр? (Сая-
да.) Ай гыз, сән бурада нэ гайырырсан?

С а я д. Эви сүпүрүрдүм, ханым.

Н а ф и з э х а н ы м. Чох гәләт элэйирдин! Сәнә
мин дэфә демәмишәм мәнсиз бу отаға кирмәйәсән?!

С а я д. Кирәндә нэ гайырырам?

Н а ф и з э х а н ы м. Нә гайырырам? Чанына дәрә гайырысан. О нә сүрмәдир көзүнә чәкибсән? Итил бура-дан. (*Саяд кедир, Әмраһа.*) Яхын кәл, һара кедирсән?

Ә м р а һ. Ағам пул вериб, кедирәм папирос алмаға.

Н а ф и з э х а н ы м. Аған, чох өзү үчүн эләйиб. Буюрмушду сәһһәтә, папирос да алыб кәтирәйди. Бир бәри кәл көрүм! (*Әмраһ яхын кәлир.*) Сәндән бир сөз со-рушачағам. Мәнә доғрусуну де, йохса көнүнү алдыра-рам.

Ә м р а һ. Ай ханым, нийә доғрусуну демирәм?

Н а ф и з э х а н ы м. Де көрүм, бәй ирәлики арва-дына пулдан-заддан көндәрир, йохса йох?

Ә м р а һ. Ханым, валлаһ, әкәр доғрусуну истәйир-сән әрз эләйим: ики һәфтә бундан ирәли бир үч манатлыг вериб, апарыб вермишәм. Амма ондан бәри көндәриб-дирсә дә мән билмирәм.

Н а ф и з э х а н ы м. Ди кет, һәр нә алачағсан ал. (*Әмраһ кедир.*) Көрүрсән? Мәнә дейир үчлүйү чибимдән салыб итирмишәм. Бах, мәним белә дәрдим вар. Итин бирини кәтириб адам эләмишәм, о да мәнә кәләк гурур. (*Гапыдан чағырыр.*) Гурбан, ай Гурбан?

Г у р б а н (*о бири отагдан*). Бәли!

Н а ф и з э х а н ы м. Бир бурая кәл көрүм.

Г у р б а н (*дахил олу*). Нә буюрурсан?

Н а ф и з э х а н ы м. Енә һара кетмишдин?

Г у р б а н. Неч, элә базара чыхдым, бир аз фырлан-дым гайытдым.

Н а ф и з э х а н ы м. Мән сәнә нечә дәфә тап-шырмамышам ки, мөндән биизин гапыдан чыхма чөлә?

Г у р б а н. Ахыр, үрәйим дарыхыр, нә төвр эләйим?

Н а ф и з э х а н ы м. Үрәйин дарыхыр, чәһәннәмә дарыхсын. Доғрусуну де көрүм, һарая кетмишдин?

Г у р б а н. Валлаһ, базара чыхыб гайытмышам.

Н а ф и з э х а н ы м. Көр нечә ағ ялан данышыр. Мәним көзүмүн ичинә дейир. Мән сән дейән дейиләм. Бу саат сән Сәлимәнин янындан кәлмирсән?

Г у р б а н. Валлаһ, неч Сәлимәнин үзүнү дә көрмә-мишәм. Элә базара дәйиб гайытдым.

Н а ф и з э х а н ы м. Сән, кәл, мәнә ялан демә. Мәнә һамысыны хәбәр кәтирибләр. Бу да үч манатын сөһбәти дейил ки, арвадына көндәриб, мәнә дейәсэн итир-

мишәм. Анд олсун әзизләримин коруна, бундан сонра эшидәм ки, Сәлимәдир-нәдир, она пул көндәрибсән, я мөндән биизн эвдән чыхыбсан, сәни итдән пис эләрәм. Ағзыны һарая верибсән? Әйнин-башын бир аз дүзәлиб-дир, элә билирсән бир шейсән? Мәним сәнә язығым кә-лир, кәтириб сәни инсан сифәтинә салмамышам ки, кефин нә истәсә эләйәсэн? Валлаһ, сәни бир Гурбан бәй гайыра-рам ки, бири дә янындан чыхар. Йолундан, изиндән азма.

Г у р б а н. Бәс нечә эләйим? О да языгдыр. Әлиндә ушағы вар, пул көндәрмәсәм ачындан өләр.

Н а ф и з э х а н ы м. Өләр, даһа яхшы. Нейләйим өләр? Чох бөйүк иш олар? Куя Сәлимә кими итин бири өлөндә дүнянын алты үстүнә чевриләчәк. Эшидирсәнми? Отурарсан бурада, мөндән биизн аяғыны чөлә гоймазсан. (*Дурур кетмәйә.*) Кәл бундан сонра нанәчибә яхшылыг элә. Чөрәйини белә адама едирдинчә, итә тулласан бун-дан мин дәфә яхшыдыр. (*Кедир.*)

Г у р б а н. Бәли, яхшы көкә салдыг өзүмүзү. Бу да дөвләт! Аллаһ кәссин о дөвләти ки, адамын бурнундан төкүлә. Едийим һарам, ичдийим һарам, кечә-күндүз ра-һатлығым йох. Яхшы өзүмү бәләя салдым. Бундан сонра да кедиб тәзәдән далымда одун дашыя билмәрәм. Чанын чыхсын, Гурбан! Отур бу гызылдан тикилмиш дустагха-нада, өкүз кими сәни гошсунлар котана, чәкә билдикчә чәк.

Ә м р а һ. Аға, буюр папирос, көр өзүндәндирми?

Г у р б а н (*алыр*). Бәли, өзүндәндир. Ай биһәя, утанмырсанмы, сәниннә эвә үч манат пул йолладым, онун нәйини кәлиб ханымын овчуна гоюрдун?

Ә м р а һ. Ай аға, нә билим, сорушду, мән дә горхум-дан дедим. Горхдум, бир яман адамдыр, мәни дөйдүрә.

Й о л д а н с ә с к ә л и р. Ай бачы, гайыг керн, Ханым буюруб сәни бәйин янына гоймаяг.

Г у р б а н. Әмраһ, көр о нә сәсдир?

Ә м р а һ (*гапыдан*). А кәлә, гой кәлсин ичәри. (*Әмраһ тез кәнара.*) Уф, кәл кефинин дөрдән бири. Инди бәйлә ханым ворушачаг, ләззәт апарачағам.

С ә л и м ә гучагында ушаг дахил олу.

Г у р б а н. Нийә кәлдин? (*Әмраһа.*) Сән бир чөлә чых!

Сәлима. Гурбан, ахыр мән сәнин һаггында нә яманлыг эләмишәм? Мән сәнә ана олмушам, бачы олмушам, һәмишә сәнин назынла ойнамышам. Инди бу нә күндүр сән мәни салыбсан? Ач, сусуз галмышам дамын алтында (*Ағлайыр.*) Бары мәнә язығын кәлмир, бу тифлә язығын кәлсин. Бунун һеч бир тагсыры йохдур. Гурбан, ачыннан, валлаһ, дөшүмүн сүдү гуруюб, бу языг кечә сабаһадәк гузу кими мөләйир. Эвин олан-галан шейләрини дә дәйәр-дәймәзинә сатмышам. Көр нә мәгама кәлмишәм ки, ушағын бешийини гоншуя сатмышам. Инди даһа бир сатмалы шейим йохдур. Валлаһ, мән ачыннан өләчәйәм. Гурбан, мән мәкәр белә демишдим ки, белә олду? Ахыр мән о Сәлимәйәм ки, сән бир ерә кедәндә үрәйим далынча кедирди, сән кәлинчә көзләrimi йолуна дикирдим. Инди сәнин инсафына нә кәлиб?

Һафизә ханым (*дахил олур*). Бу нә сәсдир? Бу һарадан кәлди чыхды? Әмраһ! (*Әмраһ кәлир.*) А кәдә, сәнә тапшырмамышам ки, буну буралара гойма? Тут голундан, сүрү сал чөлә. Элә бу галмышды.

Әмраһ. Кәл... Кәл, чых көрәк...

Сәлима. Бах, Гурбан, мәни сәнин яныннан говурлар. Кедирәм, кедирәм, ай ханым, сөзүм йохдур. Бары бу тифли бурада сахлайын, мән диләнмәклә башымы сахларам.

Һафизә ханым. Бәли, инди дә ит-гурд күчүйү сахлаячағам. Көтүр, чых чөлә!

Әмраһ Сәлимәни салыр чөлә.

Гурбан (*пәришан һалда*). Ай балам, языгдыр. Һәр нәдир үрәи сыныгдыр. Нийә говурсан? Элә бил аллаһ ризасына, аллаһ йолунда верирсэн, бир-ики манат вериб йола салайдын?

Һафизә ханым. Дур, йүйүр далынча. Языгдыр. Сән дә чох языгсан. Валлаһ, бу саат абрыны әтәйинә бүкәрәм. Күндә бир ит кәлиб мәним баш-бейними апарачаг, мән дә отуруб гулаг асачағам. Хейр, көрәк, ханым буюр дейиб, юхары баша кечирдәйдим. Алтына күрсү гояйдым, өз әлимлә гуллуғуна гәһвә кәтирәйдим. Әлими дә әлимин үстүнә гоюб габағында кәниз кими дурайдым. Онда хошуна кәләрдим?

Гурбан. Йох, енә инсафдан узаг иш көрдүн.

Һафизә ханым. Һә, бәс, инсафдан узаг ишдир? Бәс мән сәнин кими итлә өзүмү баш-баша багламышам, бу инсафдан узаг дейилми?

Әмраһ (*дахил олур, изтирабла*). Ханым, о арвад өлдү!

Гурбан. Нечә, өлдү?

Әмраһ. Валлаһ, инди ашағыя әндикдә әлиндә шүшәдә бир шей вар иди. Әввәл ушағын боғазына төкдү, сонра да өзү ичди, икиси дә өлдү.

Гурбан (*ағлая-ағлая истәйир гапыдан чыхсын*). Сонра, сонра!..

Һафизә ханым. Гайыт кери, һарая йүйүрүрсән? Чәһәннәмә өлсүн. Беш аршын ағдыр, он беш манат пул онун чаны. Верәрәм, элә биләрәм салдым итирдим. Ағламағына бах! Кәс сәсини.

Гурбан. Ахыр о язығын тагсыры нә иди, онук ганына сәбәб олдун?

Һафизә ханым. Һәлә данышачаг да. Сән дә итил бурадан, итин бири!

Гурбан. Мәни сән ики чаһанын аварасы эләдин, бундан сонра мән һарая кедәчәйәм?

Һафизә ханым. Мән нә билим? Һансы чәһәннәмә кедәчәксән кет. Мән дуз-чөрәк төкән адамы сахламарам. А кәдә, Әмраһ! Тут бунун голундан, сүрү сал эшийә! (*Әмраһ кәлир.*) А кәдә, эшитмирсэн? Япыш голундан сал чөлә. (*Әмраһ кәлмәк истәйир.*)

Гурбан (*гейзлә*). Итил чәһәннәмә, һарамзада. (*Әмраһ кедир.*)

Һафизә ханым. Сөйүш сөймәйинә бах...

Гурбан (*артыг гейзлә*). Йығдын мәним чанымы боғазыма. Мән кедирәм, бу да сән. (*Гәмә илә һафизә ханымы өлдүрүр.*)

Һафизә ханым. Ой, ой... (*йыхылыб өлүр.*)

Гурбан. Һәр ердән әлим үзүлдү. Бундан сонра бу гәмә мәним йолдашым, дағлар, дашлар мәним мәскәним олачаг. Кетдим... (*Чыхыр.*)

пәрдә

БЕШИНЧИ МЭЧЛИС

Багс олур Пэри чадунун мөканында, мугабилда уца даглар, мөчлисин сол тэрэфиндэ Пэри чадунун эвидир. Саг тэрэфи мөшөдир, сол тэрэфдэ, конарда ч о б а н агачына сөйкөниб, түтөк чалыр. Пэрдэ галжанда ики эчиннэ үстдөн һоппанма ойнайырлар.

Биринчи эчиннэ. Бах, даһа бәсдир. Йорулдум, кәл бир аз да отураг, динчимизи алаг.

Икинчи эчиннэ. Бу да одун йығмаг дейил ки, йорулурсан.

Биринчи эчиннэ. Ай балам, бу нәдир, нечә күндүр, ахыр һеч ханым бизи одуна көндәрмир. Бунун, көрәсән, сирри нәдир?

Икинчи эчиннэ. Сирри һәр нәдирсә өз янын-дадыр. Амма, мән билән, Гурбан одунчулуғу тәрк эдиб. Нечә күндүр һеч ханымын кефи дә йохдур. Элә дегигәдә бир аһ чәкир, бир учдан дейир: «Аһ, кәлмәди».

Биринчи эчиннэ. Будур, Шамама чаду кәлир. Көрәк ондан бир әһвалат билмәк олармы?

Шамама чаду (дахил олур). Бу саат икиниз дә йүйүрүн эчиннәләрдән беш-онун көтүрүн, дағылын мөшәйә. Одунчу Гурбан гачыб кизләнмәйә ер ахтарыр. Бириниз шир, бириниз әждаһа, бириниз пәләнк вә ири һейванат сифәтинә дүшүб кәсдирәрсиниз ағачларын дибләрини. Гурбан һарадан гачмаг истәсә, габағыны кәсиб, сәларсыныз йолун аяғына, бирбаш көтүрүб кәләрсиниз бурая. Ди дурмайын, һайды!

Биринчи эчиннэ. Балам, Гурбан кәлир, ханымын кефи көкәләчәк. Дурмаг ери дейил, кәл далымча. (Кедирләр.)

Тәлхәк эчиннә (дағын башындан). Хош көрдүк, ай мәним күлүм! Енә кими кәмәндә салыбсан?

Шамама чаду. Инди дә ханыма әр кәтирирәм. Бир оғландыр ки, мисли аләмдә тапылмаз.

Тәлхәк эчиннә. Гары нәнә, мән дә кедимми?

Шамама чаду. Йох, сән бурада гал.

Бир нечә эчиннә даглара дырмашырлар.

Тәлхәк эчиннә. Бура бах, Шамама гары, сән мәним чаным, доғрусун дә көрүм, мән көзәләм, йохса о кәлән оғлан?

Шамама чаду. Ала, күл башына, бу да өзүнү чәркәйә гошуб.

Тәлхәк эчиннә. Ай гары нәнә, нә олар, сән дә мәнә кәләсән? Сәндән өтрү үрәйим кедир. Сәнин о бири көзүн мәним чийәrimi яндырыр.

Шамама чаду. А кәдә, итил чәһәннәмә, яхамдан әл көтүр.

Тәлхәк эчиннә. Ай көзәл гары, өлдүрмә мәни, бары һеч олмаса о ширин додагларындан мәнә бир мач вер. (Гучаглайыр.)

Шамама чаду. Пүф... Көр ағзындан нә пис сарымсаг ийи кәлир.

Тәлхәк эчиннә. Охай! Чаныма яйылды... (Додағыны марчылдадыр, охуюр.)

Долайдан кечән гары,
Көндәлән севдим сәни,
Эшгин вуруб чарығыма,
Дик-дик динкилдәдир мәни.

Шамама чаду. Ай бәдзат, кәрәк, инди ханым чыханда дейәрәм, сәнин башына оюн ачар.

Тәлхәк эчиннә. Кет, һәр нә билирсән әлә. Мән ханыма дейәндә ки, сарымсаг ейиб, Шамама чадунун додағындан өпмүшәм, күлмәкдән гәшш әдәчәкдир.

Шамама чаду (кәдә-кәдә). Көрәк, әлбәт әли-мә фүрсәт дүшәр.

Тәлхәк эчиннә (Шамаманы буйнузлайыр).
Бә, бә, бә, бә...

Ш а м а м а ч а д у (ағачла вурур). Ди кет, һа-
рамзада, бир дэ сән мәнә саташма.

Т э л х э к э ч и н н э (элини белинә гоюр). Ай бе-
лим сынды...

Шамама чаду кедир.

Гары нәнә кәлди, чаным, йорулду галды чаным,
Ийнәси итди, чаным, санчағы галды, чаным.

Гой бир гаянын башына чыхым, көрүм кәлиб кедән вар-
мы. (Чыхыр гаяя.) Одур кәлир һа. Одур һа... Көр нечә га-
багларына гатыб говурлар. Вай, атамьн атасы вай... Баһ,
баһ, баһ, көр үзүгуйлу нә дәйди ерәл Йох, галхды... Будур
кәлир...

Г у р б а н (кәлир). Ай өлдүм, ай чатладым... Бу нә-
дир, аллаһын гәзәбидир мәнни тутуб. Бу нә ердир мән
кәлдим чыхдым? (Чобаны көрүр.) Ай чобан, сән аллаһ,
бирчә де көрүм бура һарадыр ки, мән кәлиб дүшмүшәм?

Ч о б а н. Бура о ердир ки, кәлән гайытмаз.

Г у р б а н. Нечә кәлән гайытмаз?

Ч о б а н. Сәнин кими нечә оғланлар кәлиб бурая,
һамысыны бирчә-бирчә өлдүрүбләр. Мәнни ки көрүрсән,
дейәрсән бир сарсаг чобанын бирисидир. Амма йох, мән
чоһ бөйүк адамын оғлуям. Бурада бир гары вар, адына
Шамама чаду дейирләр. Бу көпәк һарадан кәлди чых-
дыса мәннмлә арвадымын арасында гейлү гал салды. Мән
дә һирсләндим, вурдум арвадымы өлдүрдүм, диван элин-
дән гойдүм гачдым мешәйә. Орада дөрд әтрафымы йыр-
тычы һейванат алды. Гача-гача кәлдим чыхдым бурая.
Бурада да нә төвр олдуса, мәнә рәһм эләдиләр, өлдүр-
мәдиләр. Амма гоюнлара чобан эләдиләр. Үстүмдә дә
көзәтчи гоюблар, һеч яна тәрпәнә билмирәм.

Г у р б а н. Бәлкә мәннм дә элә эвими һаман гары
йыхыб! О гарынын ады Шамама чадудур, йохса Зәрни-
кардыр?

Ч о б а н. Зәрникар дейил, Шамама чадудур. Бизә
кәләнә дә дейирди адым Зәрникардыр. Амма, йох, ялан
дейирмиш. Инди һаман гары сәнин, мәннм кими адамлары
йолдан чыхарыб ган эләтдирир. Ондан сонра мәннм ки-
ми дартыб кәтирир бурая. Бурада да һаман саат эчиннә-

ләр өлдүрүб, кабаб эләйирләр. Һамысынын да чийәрини
гары ейир.

Г у р б а н. Ай чобан, ахыр мән дә о гарынын торуна
дүшмүшәм.

Ч о б а н. Гачыб гуртара биләрсәнми? Йохса бура сә-
нин гәбриндир.

Г у р б а н (изтирабла). Мән һарая гачым?

Ч о б а н. Будур, бу ян сәһра о ян мешә. Көр бирин-
дән гачыб итә биләрсәнми. Йохса чанындан әл чәк.

Г у р б а н. Әлимдә имкан вар икән башымы көтү-
рүм гачым. Пәнаһ аллаһа, һарая чыхым, гой дағдан, гая-
дан учум, йыртычы һейванат мәнни дағытсын. Амма кө-
зүмлә көрдүйүм өлүмә кетмәйим. Аллаһ, сәндән мәдәт.
(Истәйир солдан гачсын, од чахыр.) Аллаһ, бу нә яман
ердир, нә зүлмдүр мән дүшмүшәм. (Истәйир сағ тәрәф-
дән гачсын, алов галхыр.) Бу да олмады. (Истәйир дал
тәрәфдән гачсын, енә алов галхыр.) Пәрвәрдиара, мән-
ним өлүмүм кәрәк бурада олсун? Я рәбби, сәнсән Юсифи
зиндандан гуртаран, мәнни дә бу зиндандан гуртар. (Ис-
тәйир кәлдийи йолла гачсын эчиннәләр ғышгырырлар.)

Э ч и н н э л э р. Гайыт. Аһ... аһ... аһ...

Гурбан йыхылыр, үрәйи кедир, эчиннәләр дахил олулар.

Б и р и н ч и э ч и н н э. А, нә дамагла кәтирдик
бураядәк, нә йүйүртмүшүк. Инди мән билирәм, гылчала-
ры ғырылыб, көр нә чул кими сәрилиб.

Э ч и н н э л э р (күлүрләр). Аһ... аһ... аһ...

Т э л х э к э ч и н н э (дағын башындан). Элә би-
лирсән йорулүб йыхылыб?

Б и р и н ч и э ч и н н э. Бәс нә олуб?

Т э л х э к э ч и н н э. О чобандан соруш, сәнә на-
ғыл эләр.

И к и н ч и э ч и н н э. Сән нийә орая дырмашыб-
сан?

Т э л х э к э ч и н н э. Нийә дырмашмайым, нә ве-
чимәдир? Мән дә сизин үчүн ит ағачы дейиләм ки, белә
бурада ләззәтли һава удуб, кеф эләйирәм. (Фит чалыр.)

И к и н ч и э ч и н н э. Бәхтәвәр буйнузуна, ары
ейиб намусуну да тахыбсан гуйругуна. Өзүнү сурубсан

сәфәһлийә, ханымын хошуна кәлиб, сәни чөрәкләйиб сах-
лайыр.

Биринчи эчиннә. Ай чобан, бу оғлана нә
кәлди, нийә йыхылыб?

Чобан. Валлаһ, мәнән сорушду ки, бура һарадыр?
Мән дә чаваб вердим: бура кәлән кери гайытмаз. Бир
аз буяна-о яна йүйүрүб йол тапмады, сонра йыхылды ора.

Биринчи эчиннә. А киши, нә гайырыбсан?
Бу, ханымын нишанлысыдыр. Будур, нечә вахтдыр ханым
буну көзләйир. Бундан өтрү дәли-диванәдир. Нә кечә
юхусу вар, нә күндүз раһатлығы. Нийә горхузубсан буну?
Кәл көрәк өлмәйибдир ки.

Һамысы Гурбаны әһәтә эдир, чобан, Гурбанын башыны
алыр дизи үстә.

Чобан. Йох, өлмәйибдир, амма үрәйи кедиб, бир
аз су кәтир.

Биринчи эчиннә. Бу саат кәтирим. (Йүйү-
рүр.)

Чобан. Чох узаг кетмә, элә орадан мәним чүрдә-
йими көтүр, бәри кәл.

Эчиннә чүрдәйи кәтирир. Чобан, Гурбанын үзүнә су сәпир.

Гурбан (айылыр). Ох, башыныза дөнүм, бура һа-
радыр? Бурадакы нә мәхлугдур, бирчә мәни баша салын.

Биринчи эчиннә. Бура Пәри чадунун мәка-
ныдыр. Сәни кәтирдән одур. Нечә күндүр сәнин дәрдин-
дән нә чөрәк ейир, нә су ичир. Элә Гурбан дейиб кәзир. О
Пәри чадудур ки, бизи сәнә нөкәр эләмишди, о һазыр
одун ки, һәр күн кәлиб мешәдән тапырдын, ону биз йы-
ғырдыг сәндән өтрү. Сән горхма, сәни ханым сағ көзү ки-
ми истәйчәк.

Чобан. Оғлан, әһзалатдан мән дә инди хәбәрдар
олдум. Мән бурада эчиннәләр ичиндә төк инсанам. Сән
дә мәним янымда олсан бир төвр күнүмүз юбанар. Мән
билирәм, сәнин үрәйин яныглыдыр. Амма енә Пәри ча-
дунун янында өз кефини көк сахла. Ойна, күл... Йохса
ах-вай эләсэн сәни дә, сәндән ирәли кәлиб кедәнләрин да-
лынча көндәрәчәк. Эшитдинми? (Эчиннәйә.) Балам, кә-
лин кедәк, дейәсэн ханымын аяғынын таггылтысы кәлир.

Пәри чаду (мәчлисин далындан охуюр):

Чан нәгдин әкәр этсән, әй шух, тәмәннә сән.
Бир кушейи-чешминлә әйлә мәнә эйма сән,
әйлә мәнә эйма сән.

Гурбан (һөвләк). Аһ, мешәдә эшитдийим сәс-
дир.

Пәри чаду (дахил олур). Хош кәлибсән, ай оғ-
лан. Бу ерләр һамысы сәнә пешкәш, мәним чанымла. Де
көрүм, нә төвр кәлдин чыхдын? Зәһмәт чәкмәдин ки?

Гурбан. Ханым, мәнә, бах, эзийәтләр вердиләр.
Аллаһ Зәрникар гарыя инсаф версин.

Пәри чаду. Зәрникар кимдир?

Гурбан. Кәрәк ки, бурада она Шамама чаду де-
йирләр. Кәлди мәни бир дөвләтли арвадын торуна салды.
Арвадым ушағымла галдылар ач, сусуз. Ахырда арвадым
наәлач галыб өзү дә зәһәр еди, ушаға да зәһәр верди.
Хүләсә, сөһбәт узундур. Мән дә ондан сонра торуна дүш-
дүйүм арвады өлдүрдүм, гачдым мешәйә. Йырытычы һей-
ванлар төкүлүб үстүмә мәни гова-гова кәтириб салыблар
бурая. Амма, ханым, инди ки, сәни көрүрәм, зәһмәтим дә,
эвим дә ядымдан чыхыр. Сәнин кими ханымын йолунда
чан вермәк олар.

Пәри чаду (әл вурур, биринчи эчиннә дахил
олур). Әй, Шамама чадуя декинән ханым сәни чағырыр.
(Эчиннә чыхыр, Гурбана.) Сән дә кет ичәри, су төксүнләр
әл-үзүнү ю, бир аз сәринләш. (Гурбанын голундан ту-
тур.) Кәл, кәл кедәк. (Гурбан кедир ичәри.) А кәдә, габ-
дан-гашыгдан, шәрабдан кәтирин, бир сүфрә салын!

Шамама чаду (дахил олур). Бу да мән, кәл-
дим. Ханым ахтардығыны кәтириб кәлдим. Ди мәним хә-
ләtimi вер.

Пәри чаду (гейзлә). Көзлә, инди аларсан хә-
ләтини.

Эчиннәләр яваш-яваш сүфрә һазыр эләйирләр.

Тәлхәк эчиннә (дағын үстүндән). Элә ону
мәнә алкинән, ода олсун онун хәләти. Өлүрәм ондан өтрү.

Шамама чаду (ачыглы). Кәс сәсини, көр һа-
ра дырмашыб. Бу да сарымсаг ейиб кәлиб мәним ағзым-
дан өпмәйин, сонра да мәни буйнузламағын дейил.

Тәлхәк әчиннә (ағзыны әйир). Эһ, эһ, эһ...
Пәричаду. А кәдә, кәс сәсини! (Шамама.) Һә-
лә бир де көрүм Гурбаны нә төвр кәтирдин?

Шамамачаду. Нә борчундур? Мәнә дедин кет
кәтир, мән дә кәтирдим. Һәр төвр кәтирдим мән билләм.
Сән малын йийәсисән.

Әчиннәләр сүфрәни һазыр әдирләр.

Пәричаду. А гоча көпәк, мән сәни көндәрәндә
нә демишдим? Утанмырсан мәнә кәлиб дейирсән, ханым,
будур, буюр, оғланы яныма салыб кәтирмишәм? Бәс бу
бир белә әзийәти она верибсән, ону нийә демирсән? Сән
билмирсән ки, Гурбанын аяғы бүдрәйиб йыхылмагына
разы дейиләм? Итил көзүмүн габагындан. Бир дә сәни
көрсәм, тикә-тикә эләрәм.

Шамамачаду. Бәли, бу да бизим гуллуғуму-
зун әвәзи.

Пәричаду. Ди яхшы, чәкил чәһәннәмә көзүмүн
габагындан. Һәлә бурада отуруб бир үч күн дә яншаг ит
кими һүрәчәк. Оғлана бир белә зәһмәти чәкдирмәйи бәс
дейил, үч гана баис олдуғу бәс дейил, данышыр да. Итил!.

Шамамачаду. Кедирәм, үч гана баис олму-
шам, енә дә ган эләрәм. Онда биләрсән ки, Шамама ча-
ду нә имиш. Демәйинән мәни сәнә әчиннә падшаһы гул-
лугчу вериб. Сән ки, мәни гуллуғчулугдан говдун, көр һә-
ләтини. (Шамамачаду кедир.)

Биринчи әчиннә дахил олу, әлиндәки бакаллары гоюр.
сүфрәйә.

Биринчи әчиннә. Ханым, сүфрә һазырдыр.

Пәричаду. Кет, кабаб кәтир!

Биринчи әчиннә. Баш үстә. (Кедир.)

Пәричаду (эвин гапысындан). Гурбан!

Гурбан (ичәриден). Бәли!

Пәричаду. Кәл чөрәк ейәк. (Гурбан дахил
олур.) Ди кәл, күлүм, отур, шәраб ич, йорғунлуғун чых-
сын.

Гурбан (отура-отура). Ахыр, мән шәраб ичмирәм.

Пәричаду (пияләни долдурур). Мән верәндән
сонра кәрәк ичәсән!

Гурбан. Сәнин о көзәл әлләриндән нәинки шәраб,
зәһәр дә ичмәк олар.

Пәричаду (пияләни верир Гурбана). Ала, ич,
бу сән дейән шәрабдан дейил. Буну әчиннәләр гайырыр-
лар.

Гурбан (ичир). Бәһ... бәһ... руһум тәзәләнди, гә-
рибә ичкидир.

Пәричаду (ичир). Ай Гурбан, валлаһ, сәни
көрмүшәм, әлә билирәм дүняя тәзәдән кәлмишәм. Бил-
мирәм мән сәни истәйән кими сән дә мәни истәйәчәксән,
я йох?

Гурбан. Ай ханым...

Пәричаду. Сән аллаһ, мәнә ханым демә, Пәри
де. Мән һәр кәсә ханым олсам да, сәнә Пәрийәм.

Гурбан. Нә әләйәк, белә олсун. Ай Пәри, баяг
дедим ки, әлә мәним арзум бу иди ки, чатмышам. Дөвләт
бурада, көзәллик дә сәндә, бир пайәдәдир ки, чәми алә-
ми ахтарсан, әлә кечмәз. Бу гызыл зүлф, бу гәләм гаш-
лар, бу ягут кими додаглар, бу аһу бахышлы көзләр һә-
рада тапылар?

Пәричаду (әл вурур). Рәггасәләр кәлсин.

Рәггасәләр дахил олуб, рәгс әдирләр.

Пәричаду. Долдур пияләни, анадан оландан
индийә кими мән белә кефи көрмәмишәм. Оху көрәк.

Гурбан вә Пәричаду (Охуюрлар):

Дәр мәһфел ход раһ мәдәһ һәмчу мәнира,
һәмчу мәнира
Әфсәрдә дел, әфсәрдә конәд әнчүмәнира¹

Тәлхәк әчиннә (дагың үстүндә). Ай, ай, ай...

Әзизим һәсән әми,
Ат охун синәмә дәйсин.
Бәс нийә ағача чыхырдын?
Башмағын тайы итиб,
Зүлфү нә илә дарайым?

¹ Өз мәчлисинә мәним кимиләри бурахма, чүнки бир кәдәрли
адам бүтөв бир мәчлиси гәмләндирә биләр.

Ай ала көзлү кор чанан,
Икимиз үчкөзлү, үчкөзлү чанан...

Г у р б а н. Бу кимдир?
П э р и ч а д у. Бу да бизим дэлимиздир. Белэ мә-
зэллик эдир.

Г у р б а н (тэлхэк). А кәдә, нә яхшы охуюрсан.
Сәсини тоюна сахла!

Т э л х э к э ч и н н э. Охай, дилинә гурбан олум, о
той дейән дилинә. Нә вахт бирчә Шамаманын үзүнә ду-
ваг салыб, мәнә кәлин кәтирәчәкләр. Өлүрәм ондан өтрү,
чийәрим чыхыр ондан өтрү. (Охуюр.)

Ай долайдан кедән гары,
Көндәлән севдим сәни.
Эшгин вуруб чарығыма,
Дик-дик динкилдәдир мәни,
Дик-дик динкилдәдир мәни.

П э р и ч а д у. А кәдә, итил чәһәннәмә орадан.
Т э л х э к э ч и н н э (ашағы һоппаныр). Ай ха-
ным, гурбанын олум, Шамамая бир нечә сөз демишәм,
ону охуюм, бирчә гулаг ас.

П э р и ч а д у. Итил кет, сонра охуярсан.
Г у р б а н. Ишин йохдур, гой бир аз вә'з эләсиң,
күлөк.

П э р и ч а д у. Ди яхшы, оху, башла көрәк нә де-
йибсән?

Т э л х э к э ч и н н э. Гой өзүмә бир саз көтүрүм.
(Бир парча ағач ырығы кәтирер.) Неч белә саз олмаз.
Гой бир яхшы көкләйим. Дынг, дынг, дынг... чох дадлы
чалачаг. Инди, ағалар, сизә әрз эләйим, инсан шаирлә-
риндән. Онларын һамысынын яздыглары күлдүр, бүлбүл-
дүр, Лейлидир, Мәчнундур, Юсифдир, Зүлейхадыр, Фәр-
һаддыр, Шириндир, ярдыр, әгярдыр ахырда далай-да-
лай... Амма неч гоча гарылары ядына салан йохдур. Әл-
бәт Шамама кимисини көрмәйибләр. Инсан шаирләринин
ичәрисиндә бириси вар иди, Ашыг адлы. О дейирди:

Хәстәвү зар нәзарым, сәни севдим, севәли,
Галмады сәбрү гәрарым, сәни севдим, севәли.

Инди мән дә бу сөзүн үстүндә Шамаманы тә'риф элә-
мишәм. Ди гулаг асын:

Эй шәмамә, гоча ярым, сәни севдим, севәли.
Моталым, түклү дағарым, сәни севдим, севәли.
Көзләрин гахи-зоғал тәк бахыбан чаным алыр,
Эй мәним чешми-хумарым, сәни севдим, севәли.
Нечә гат-гат ырышыбдыр рүхи-күл буюн, а күл,
Эй мәним шухи-үзарым, сәни севдим, севәли.
Гәдди табын, көзәлим, таги-кәдуйә бәнзәр,
Нә хурамандыр, а гарым, сәни севдим, севәли.
Кечәләр сүбһә кими аһу фәган илә дейәр:
Гурууб чүмлә дамарым, сәни севдим, севәли.

Эшгим вуруб буйнузума, гой кедим көрүм маралым
һарададыр. (Ойна-ойна кедир.)

Г у р б а н. Бунда екә дәскаһлар вар имиш ки!..
П э р и ч а д у. Һәлә бу нәдир, бунда чәлаллар кө-
рәчәксән. Ди башла көрәк, әзизим.
Г у р б а н (охуюр).

Һәр кәс ке, ләби-лә'ли-тора дидә бә дел гофт,
Һәккак че хош кәнде әгиги-Йәмәнира¹.

С э л и м э (гуагында ушаг Гурбанын көзүнә кө-
рүнүр).

Лайлай дедим ятасан,
Гызыл күлә батасан,
Лайлай, балам, лайлай...

Сәлимә йох олур. Гурбанын һалы тәғйир тапыр.

П э р и ч а д у. Нә вар?
Г у р б а н. Неч, элә гулағыма бир сәс кәлди. Пня-
ләни көтүр.
Г у р б а н в э П э р и (охуюрлар):

Бия, эй шейх, нәзәр кон че шәраби, че кәбаби!
Мәкон әндишә әз мәһшәр, че һесаби, че китаби!²

¹ Сәнин лә'л додагыны көрәнләр деди ки, һәккак бу Йәмән
әгигини нә көзәл йонмушдур.

² Эй шейх, кәл тамашая, көр нә көзәл шәрабдыр, нә көзәл
кабабдыр, мәһшәрдән горхма, оради һесаби-китаби йохдур.

С ә л и м ә (Гурбанын көзүнә көрүнүр):

Лайлай дедим ятасан,
Гызыл күлә батасан,
Гызыл күлүн ичиндә
Ширин юху тапасан.

Г у р б а н (*пис һалда пияләни атыр*). Йох, даһа таб кәтирә билмәдим. Сән, бир мән арсыза, бинамуса бахки-нән, кәлиб бурада кефә мәшгул олмушам, даһа демирәм ки, үч ган төкмүшәм. Сәлимә! Гәдрини билмәмишәм, сә-синә гурбан олум, мәним бағрымы чатлатма...

П ә р и ч а д у (*гейзлә*). Бәс сән мәни әлә салыбсан? Бу нә Сәлимә сөзүдүр? Даян... (*Әл вурур, әчиннәләр дахил олурлар.*) Көтүрүн буну, бу саат бунун бәдәнини парча-парча әдәрсиниз. Бундан сонра кәрәк бу гаянын арасын-да о гәдәр ган төкдүрәм ки, гарға-гузгун әлиндән күнүн шәфәги тутулсун.

Г у р б а н. Көтүрүн мәни, чыхардын бу нүһус көз-ләrimi. Мәним бу мурдар үрәйими чәкиб итләрә тулла-йын. Мәним бәдәними дәрәләрә туллайын, гарға-гузгуна хәрәк олсун. (*Пәри чадуя.*) Сән дә, эй мәним динимин, дүнямын, ахирәтимин дүшмәни, кәл далымча. (*Гәмә илә вурур.*)

П ә р и ч а д у. Ой...

Пәри чаду йыхылыб өлүр, һава гаралыр, илдырым чахыр, мәчлис-дән алов галхыр. Әчиннәләр ғышгырырлар. Гурбаны дидә-дидә апарырлар.

Г у р б а н. Сәлимә, ахыр саатымда оху, бир дә сәси-ни эшидим. (*Мағарая тәрәф кедир, мағарадан Шамама чаду чыхыр.*) Ah, Зәрникар!..

Ш а м а м а ч а д у (*истеһза илә*). Зәрникар, Зәрни-кар!.. (*Ерийир Гурбанын боғазындан дишләри илә япы-шыб, ганыны сорур. Гурбан өлүр.*) Һа белә!.. Чох ләззәт-ли олду, сән дә, ханым, яткинән, яхшы юхуя кеткинән. (*Охуюр*).

Лайлай дедим ятасан,
Гызыл күлә батасан,
Гызыл күлүн ичиндә,
Ширин юху тапасан.

п ә р д ә

МИЛЛӘТ ДОСТЛАРЫ

Бир мәчлисдә хырда милли театр

Ә Н Л И М Ә Ч Л И Г

(Кейфийәт бир мәчлисдә)

Ә с к ә р б ә й — дава вакили.
Ф и р у д и н б ә й — инжинер.
С ә ф ә р б ә й — мешәбәйи.
В ә л и б ә й — тәбиб.
М ү р с ә л б ә й — силистчи.
С ә ф и — Әскәр бәйин нөкәри.
Ә в с а һ и б и.

Нечә нәфәр мүтәмәддин әшхас Әскәр бәйин гонаглары

Әһвалат кечир Әскәр бәйин мәңзилдә. Ә с к ә р б ә й столун өтрафында кәзир. Нөкәр С ә ф и столун үстүнә бошгаблар вә әнәвә мәшрубат дүзүр.

Ә с к ә р б ә й. Сәфи, сән нийә Мартироса демәлһи ки, һәмишә көндәрдийи чахырдан көндәрсин. О билмирми ки, мән Гаракәнд чахырындан савайы айрысын хошламамырам.

С ә ф и. Аға, мән дедим, амма йәгин Гаракәнд чахыры гуртарыб. Әкәр хаһиш эләйирсән, апарым гайтарым, Гаракәнд чахыры кәтирим. Гәләт эләйир, өзүндә дә олмаса, өзкә ердән алсын версин.

Ә с к ә р б ә й. Эйби йохдур, гой дурсун, бунлары верәрәм Фирудин бәйлә Вәли бәй ичәрләр. Онлара аллаһ бахыбдыр, һәр нә зәһримар версән гарынларына долдурасыдырлар. Анчаг кеф кәтирсин.

С ә ф и. Доғру буюрурсан, аға, шкафта да бир үчдөрд бутулка Гаракәнд чахыры вар, сәнин үчүн кифайәт эләр. Бир дә, аға, бағышла, айыб олмасын сорушмаг, бу гонаглыг нәдән өтрүдүр?

Ә с к ә р б ә й. Валлаһ, билмирәм нә төвр дейим ки, баша дүшәсән. Бу күн йолдашларымы гонаг чагырмашам, истәйирик бир чәмиййәт биһа гояг ки, о чәмиййәт мүсәлман чамаатынын һәмишә габаға кетмәсинә чалышсын. Мәсәлән, школалар ачсын, пул йығыб фүгәраларын ушагларыны бөйүк школаларда охутсун вә беләбелә хейир ишләр көрсүн, баша дүшдүн?

С ә ф и. Нийә дүшмәдим, чох көзәл баша дүшдүм. Аллаһ сәнә өмр версин, аға. Элә, фәгир-фүгәранын дуасы сәнә бәсдир.

Эскәр бәй. Тагылты кәлир, чых көр нәдир, дейсән гонаглар кәлирләр. *(Сәфи чыхыр.)* Будур, нечә илдири ки, милләт фикри мәним үрәймдә бир бөйүк даф олуб. Амма тәк олуб кар көрә билмәмишәм. Инди үмид-варам ки, бир белә йолдашларын көмәйи илә мәним башымдакы хәяллар һамысы вүчүдә кәлә. *(Дахил олурлар: Фирудин бәй, Вәли бәй, Сәфәр бәй, Мүрсәл бәй вә бир нечә саир гонаглар.)* Буюрун, буюрун, я аллаһ, бәс нийә кеч кәлдиниз? Фирудин, сән ки, саат бирә вәдә вермишдин, инди үчүн ярысыдыр.

Фирудин бәй. Доғрудур, мән вахтында элә эвдән чыхмышам, амма йолда Анна Петровна чыхды габагыма, деди, кәрәк мәнимлә кедәсән Аракеловун мағазасына. Әлачым кәснлди, кетдим, орадан бир нечә әски-үскүдән алыб мәни йүкләди. Деди кәрәк мәни эвә провондт эләйәсән. Нә гайырым, мән олмайым, сән ол, Анна Петровнанын сөзүнү ерә салмаг олар? Апарыб эвләринә гоюб гайытмышам. Одур ки, бир аз апаздат эләдим.

Эскәр бәй. Бәли, сәнин дамски кавалерлийинә сөз йохдур.

Вәли бәй. Эскәр бәй, мән сәни бир анлаглы адам билирдим. Дейсән һеч бир зада кәрәк дейилсән. Әввәлә, бир белә адам аяг үстә дуруб, биринә отур демирсән вә бир дә бу Фирудин ки, бир белә зәһмәт чәкиб йорулуп, лазымдыр ки, Анна Петровнанын сағлыгына бунун быгынын алтына тәркалты вурасан.

Эскәр бәй. Мәним демәйим нә лазымдыр, ачыг сүфрә өзү сизи чағырыр. О ки галды Фирудинә, о элә нахалдыр ки, она тәклиф-филян лазым дейил, өзү төкүб өзү ичәчәк.

Фирудин бәй. Мәним нахаллыгым сәнә нәдән мә'лумдур?

Эскәр бәй. Ондан мә'лумдур ки, будур, нечә вахтдыр бу адамлар чалышыр, һеч бири индийәдәк Анна Петровна илә ашна ола билмәйибләр. Амма сән ситаллыгына салыб ашна олубсан.

Сәфәр бәй. Сиз өләсиниз, һәзәрәт, мән индийәдәк мин беш йүз манатдан артыг Анна Петровнанын йолунда пул хәрч эләмишәм, енә таныш ола билмәмишәм. Амма бу залымын әфсуну вар, нәдир?

Эскәр бәй. Онун әфсуну элә мән дейән нахал-

лыгдыр. Һәзәрәт, мән өлүм, гуру данышыгдан файда йохдур, буюрун закускадан-заддан эләйин. Фирудин, яхыныма кәл, сәни мән өз дәст-хәттимлә доюздурачағам. *(Гонаглар әйләшчирләр, Фирудин бәй әйләшир Эскәр бәйин янында. Эскәр бәй араг төкүб она верир вә саир гонаглар һәмчинин румкалара араг төкүрләр.)* Буюр, ич Анна Петровнанын сағлыгына.

Гонаглар һамысы. Фирудин, Анна Петровнанын сағлыгына. *(Ичирләр.)*

Мүрсәл бәй. Аллаһ сизин достлуғунузу мөһкәм эләсин. *(Ичир.)*

Фирудин бәй. Сағ олун, чох разыям. *(ичир.)* Тфу... нә мурдар арагдыр. Бу зәггуму нарадан алыбсан, ай Эскәр? Бир онун шүшәсини бура вер көрүм. *(Бахыр.)* Охай! Мәним зәһләм һәлә Поповун арагындан кедир, бу да кедиб Попов алыб. Нийә, бу дағылмыш базарда Смирнов тапылмыр?

Мүрсәл бәй. А киши, ич кетсин о яна, сән нә анлайырсан Смирнов нәдир, Попов нәдир? Инди бу чамаата өзүнү көстәрирсән.

Вәли бәй. Сиз өләсиниз, чамаат, мәним отуз беш яшым вар, бир дәфә араг шүшәсинин үстүнү охумамышам. Нейләйирсән, гардаш, араг арагдыр, ич кетсин дәрдинин далынча. Мүсәлман нә анлайыр арагын я чахырын яхшысыны-писини, элинә дүшдү ич, кефлән, я искандал элә, я йыхыл ят.

Сәфи суп кәтириб гоюр. Ики бутулка да чахыр гоюр Эскәр бәйин янына вә мәчлис гуртарынча пәйдәрпәй хәрәк вә мейвәчат кәтирир.

Эскәр бәй. Һәзәрәт, бошгабларынызы бир-бир верин суп төкүм. *(Төкүб верир.)* Закуска илә гаршынызы доюрмайын, сонра бир шей ейә билмәзсиниз.

Гонаглар ширин ейирләр.

Мүрсәл бәй. Фирудин, мән өлүм, бир нағыл элә көрәк Анна Петровна илә нә төвр ашна олдун?

Фирудин бәй. Нә борчунуздыр, һәр төвр олдум-олдум.

Гонаглар. Фирудин, мән өлүм, нағыл элә!

Ф и р у д и н б э й. Адама бир яхшы бакал онун саглыгына чахыр ичин, дейим. (*Гонаглар хамысы шэ-раб төкүб «Анна Петровнаһын саглыгына» дейэрэк ичирлэр.*) Инди дейим: Сизин һэрәһиз бир гәдәр пул хәрч әдибсизиз. Амма һеч биринизә онунла ашна олмаг мүмкүн олмайыб. Амма мән бу йолда чәми чүмлэтаны үч манат алты шаһы хәрч эләмишәм. Бир күн чох мурдар палчыгы һавада күчәдә кедирдим. Көрдүм Анна Петровна юбкасынын этәйини йығыб әлиһә, истәйир күчәһини о тәрәфинә кечсин. Бир файтончуя янашыб дедим: гочағым, нә верим файтонла шыдырғы о ханымын бөйрүндән өтүб ону йыхасан? Файтончу әввәл гәбул эләмәди. Сонра ону үч маната разы эләдим. Көзүнә дөндүйүм файтону тәрпәдиб бунун бөйрүндән нә төвр илишдирдисә тәпәси үстә кетди лығын ичинә, үрәйи кетди. О саат үстүнү алдым, бир файтон чағырыб ичинә йыхыб апардым әвләринә. Ата-анасына кейфийәти нағыл эләдим, аз галдылар мәнн дуз кими ялаялар. Бир аздан сонра Анна Петровна да айылыб әһвалаты билди. О күндән мән олмушам онларын әвләринин мәһрәми.

В э л и б э й. Афәрин, Фирудин, афәрин, Фирудин. Һәзәрәт! Фирудин бәйин сағлыгына. (*Шэраб төкүр.*) Фирудин, гардаш, сағ ол. (*Ичир.*)

Г о н а г л а р. Фирудин, сағ ол. (*Ичирләр.*)

Ә с к ә р б э й. Чамаат, мән сизә ики-үч кәлмә сөз демәк истәйирәм. Тәвәгге эләйирәм бир-ики дәһигә зарафаты кәнара гоюб, гулаг асасыныз.

М ү р с ә л б э й. Буюр, гулаг асырыг.

Ә с к ә р б э й. Мән истәйирәм бизим бу күнкү йығынчағымызын сәбәбини сизә әрз эләйим.

Г о н а г л а р. Гулағымыз сәндәдир, буюр.

Ә с к ә р б э й (*галхыр аяға*). Йолдашлар! О сөзләр ки, мән истәйирәм сизә дейәм, сизин үчүн бир тәзә шей ола билмәз, чүнки сиз һамыныз әһли-әлм, әһли-савад вә гәләм, тарихдән бахәбәр шәхсләрсиниз. Сизә мәлүмдур ки, кечмиш заманлардакы Европа чамааты филчүмлә зүлмәтә гәрг иди, элмин ишығы чәми мәшригзәмини минәввәр эләмишди. Тайифейи-ислам һәр бир элмә дара вә сәнаедән бахәбәр иди. Яда кәтирин хулафайи-Бәни Аббасийәни, әләлхүсус һарунәррәшид әсрини, яда кәтирин Гардова хулафәләһинин әсрини. Амма инди о

әсрләрдән вә кечмиш элмләрдән бир нишанә мүсәлман арасында көрмүрүк. Европа, әлми мүсәлманын әлиндән гәсб эләйиб, әлм вә сәнәтин чәһәтинә дүняя сәһиблик эләйир. Амма ислам, кор-корана бармагларыны ерә сүртә-сүртә өзүнә раһи ничат ахтарыр. Бу бәдбәхтлийин сәбәби кимдир вә нәдир? Бу барәдә данышмағы лазым билмирәм. Анчаг үрәк яныр, чийәр параланыр, көз яшы нәфәскаһы тутур, һәр бир мүсәлманын һаләтини мүлаһизә эләйәндә, һамымыза мәлүмдур, йолдашлар ки, гәдим һүнләр ки, инди онлара Алмания тайфасы дейирләр, Авропая кәләндә нә сифәтдә кәлмишдиләр: вәһшисифәт, бисәрпа, һәрәси бир чанавар дәрисиндән либас кеймиш, әв әвәзиндә һәр бири ер алтында газма гайырыб орада вәһши һейван кими зиндәканлыг әдирдиләр. Чыраг я шам билмәррә танымаздылар. О вәдә мүсәлман тайфасынын бәгәдир мәгдур әвләри вар иди вә һеч олмаса әвләриндә бир пийсузлары вар иди ки, онунла әвләрини ишыг эләйирдиләр. Инди о вәһши чамаат электрик ишығы ичад эләйиб, онунла барикаһа бәнзәр әвләрини мүнәввәр эләйирләр. Буна баханда кәрәк мүсәлманлар электрик ишығындан да көзәл бир ишыг ихтира әдәйдиләр. Амма, чифайда... Инди бу чаһил тайфа, нечә ки, сизә әрз эләдим, йолу итириб, адам ахтарыр ки, онун әлиндән тутуб зүлмәтдән ишыға чыхарда. Бу ердә дә милләтин көзү биз интелекентләрдәдир. Она көрә мән сизә зәһмәт вериб бурая чағырмышам ки, биз бурада милләт үчүн бир хейир иш бинасы гоаяг. Мәним хаһишим будур ки, биз бир чәмнийәт тәсис эләйәк вә о чәмнийәтин адыны «Авам арасында савад интишар әдән чәмнийәт» гоаяг. Бу чәмнийәтин мәрәми хырда школалар ачмаг, чамаат арасында учуз китаблар пайламаг, чүрбәчүр нөвлә пуллар йығыб фәгир ушаглары бөйүк школалара көндәрмәк вә саир тәсисат-хейрийә бина әтмәк олсун. Үмидварам ки, бурая чәм олан йолдашлар интифак әдиб бу хейир ишин вүчүда кәлмәһинә сәбәб олачаглар. Дүбарә тәкрат әдирәм: милләтин көзү биздәдир вә биз ки, адымызы милләт достлары гоймушуг, онун ирәли кетмәһинә чалышмасаг, бир бөйүк күнаһ эләрик. (*Әйләшир.*)

Г о н а г л а р (*әл вурурлар*). Браво, браво! Сағ ол Әскәр! Вар ол Әскәр!

Ф и р у д и н б э й. Һәзәрәт, Әскәр бәйин сағлыгы-

на, сағ ол Әскәр! Сағ ол гардашым! Һәр кәс бу хейир ишдән боюн гачырса, она мүсәлман ады гоймаг олмаз. Бу көзәл иш чохдан лазым иди. Амма бинөврә гоян йоху, енә сағ ол. (Ичир.)

Г о н а г л а р. Сағ ол Әскәр, сағ ол. (Ичирләр.)

С ә ф ә р б ә й (дурур аяға, әлиндә шәраб). Һәзәрәт! Милләти-ислам бу һалда бир етим һөкмүндәдир вә мә'лумдур ки, етим үчүн кәрәк гәйюм олсун. Амма нә о гәйюм ки, етимә хәянәт эдә, хейир, о гәйюм ки, һәмишә онун дәрдинә ағлая: шадлыг күнүндә шад ола вә гәм күнүндә гәмхар. Сәд һейф ки, ислам гәйюмларынын бу һалда чохусу она хәянәткардырлар. О адамлар ки, һәгигәт, исламын дәрдинә вә одуна яныблар, онлары бармагла санамаг мүмкүндүр. Мән бу шәрабы алмышам әлә, ичирәм вә тәвәггә эләйирәм сиз дә ичәсиниз о шәхсләрин сағлыгына ки, һәмишә милләтимизин тәрәггисинә вә ирәли кетмәсинә чалышыр вә о чүмләдән ичирәм бизим саһиб-ханә Әскәр бәйин сағлыгына... Яша гардашым, яша. (Ичир.)

Г о н а г л а р. Браво, браво! Сағ ол, Әскәр! (Ичирләр.)

Ә с к ә р б ә й (аяға дурур). О сифәтләр ки, бу саат Сәфәр мәнә верди, мән онларын һеч бирисинә һәләлийә өзүмү лайиг билмирәм. Чүнки мәнән бу һаләдәк бир элә әмәл садир олмайыбдыр ки, о әмәлә кәрә мәним адым милләт гейдкеши гоюлсун. Доғрудур, милләт гәми, милләтин керидә галмағы һәмишә бир од олуб мәним үрәйими яндырыр вә чох да истәйирәм милләтин дадына кәлим, амма бачармырам. Чүнки мәсәлдир: тәк әлдән сәс чыхмаз. Амма үмидварам ки, сизин кими милләт достларынын көмәйи илә мәним тәдбирләрим әмәлә кәлә. Анчаг сизин бу йолда бирләшмәйиниз бир сәрин су олуб мәним үрәйимин одуну сөндүрә биләр. Сизин көмәйинизә һәмишә үмидвар олуб, ичирәм сизин һамынызын сағлыгына. Аллаһ сизи йолдашлыгдан әскик эләмәсин. (Ичир.)

Г о н а г л а р (әл вурурлар). Браво! Браво!

Ф и р у д и н б ә й. Браво, Әскәр! Валлаһ, әлсән дә үзүндән өпәчәйәм. (Сәрмәст галхыб Әскәр бәйин бойну-ну гучаглайыб үзүндән өпүр.) Гурбан олум сәнин кими гейрәтли мүсәлмана. Белә мәним бу етим чаным сәнә

гурбан олсун. Йолдашлар, Әскәрин сағлыгына! Ура! (Фирудин бәй отурур.)

Ә с к ә р б ә й. Фирудин, отур ериндә, даһа кифәйәтдир, мән өлүм, даһа ичмә.

Ф и р у д и н б ә й. Ичмәйим? Баш үстә, Әскәр, сәнин кими оғулун сағлыгына өмрүн олалы ичәсән, енә аздыр.

Ә с к ә р б ә й. Яхшы, яхшы, отур ериндә. Инди, йолдашлар, мән истәйирәм сизинлә бизим бина гойдугу-муз чәмийәтин гануннамәси вә онун мәдахил йоллары барәсиндә сөһбәт эдим. Гануннамәни мән өзүм язмышам, һаһардан сонра охуруг. Амма мәдахил йоллары чох олмаға кәрә сөһбәт вачибдир.

С ә ф ә р б ә й. Мәдахил йолунун бирини мән бу саат дейим.

Ф и р у д и н б ә й (юмругун стола вуруб галхыр). Сәфәр, дур! мәним тостум вар, мән данышан ердә кәрәк һеч кәсдән сәс чыхмасын. Мән ичирәм чәми милләтпәрәстләрин сағлыгына. (Сәфини чағырыр.) Эй милләтпәрәст сюда! (Сәфи яхын кәлиб.) Сән милләтпәрәстсән, йохса йох?

С ә ф и. Нечә, бәй?

Ф и р у д и н б ә й. Мән мүсәлманам, я йох?

С ә ф и. Бәли бәй, мүсәлмансан!

Ф и р у д и н б ә й. Сән көрсән ки, мән йыхылыб өлүрәм, көмәк эләйәрсән, йохса эләмәзсән?

С ә ф и. Әлбәттә, борчумдур көмәк эләмәк.

Ф и р у д и н б ә й. Вот, значит, сән милләтпәрәстсән. Ступай!

Ә с к ә р б ә й. Фирудин, мән өлүм, кәл отур ериндә, ай киши һеч сәнә чыхыр вермәли дейил. Ики стәкандан сонра ағлын башындан чыхыр. Сәфәр, сөзүнү гуртар.

С ә ф ә р б ә й. Бәли, бир нечә яхшы мәдахил мән көстәрим. Әввәлә, гурбан гоюнларынын дәриси. Һәр бир мүсәлман илдә кәсдийи гурбан гоюнунун дәрисини бизим чәмийәтә версә, онун пулу илә нечә-нечә школалар ачмаг вә нечә фәгири бөйүк школаларда охутмаг олур.

В ә л и б ә й. Икинчисини гоюн мән дейим. Икинчиси, о мин беш йүз манат я нә гәдәр ки, Анна Петровна-

нын йолунда хэрч элэйибсэн вэ һамысы да ки, эфсанэ кедиб, онунла сэн үч ушаға тэрбийет верэ билэрсэн.

С э ф э р б э й. Бу данышыгларын бурая нэ дэхли вар? Мэн Анна Петровнанын йолунда чанымдан да кечээрэм, биз миллэт сөһбәти элэйирик.

Ф и р у д и н б э й (гейзнак галхыб). Сэфэр, бу нэ һәрф-һәдьяндыр данышырсан? Сэн билэрсэн ки, Анна Петровна мәним танышымдыр вэ онун намусу мәнэ дүшәр. Анд олсун аллаһа, башындан алыб сәни йыхарам ерә, о гәдәр гарнына тәпик вурарам ки, беш һамбал сәни ериндән дургуза билмәз.

С э ф э р б э й. Кәс сәсини, итин бири, сән мәним башымдан алыб йыхачагсан? Валлаһ, тәпәвә бир күллә вурарам бейнин һавая дағылар. (Бутулканын бирини атыр Фирудин бәйә, бутулка ерә дәйиб дағылыр. Фирудин бәй галхыб Сэфэр бәйи бирчәкләйир, һәр икиси йыхылырлар ерә. Гонаглар аяға дуруб истәйирләр онлары аралашдырсынлар.)

Э в с а һ и б и (дахил олур). А сизә гурбан олум, эвим башыма учду, бу нэ вурһавурдур, нэ галмагалдыр?

С э ф и. Мәшәди, һеч күй эләмә, ишин орасы дейил, бәйләр исламы габаға апарырлар.

Э в с а һ и б и. А рәһмәтлийин оғлу, нэ сөйләйирсән, йохса сәндә кефлисән, исламы габаға апарырлар нәдир?

С э ф и. Сән белә шейләри баша дүшә билмәзсән, авамсан кет эвинә, кет эвинә. (Далындан итәләйиб чыхардыр.)

Ф и р у д и н б э й (галхыб). Әскәр, сәнин ки, эвиндә мәни дөйдүләр, сән динмәдин, даһа бундан сонра мәним аяғым сәнин гапындан кирмәз, худаһафиз. (Чыхыр.)

С э ф э р б э й (Әскәр бәйә). Сәнин ки, эвиндә мәни абижат эләдиләр, даһа бундан сонра мән сәни танымаг истәмирәм. (Чыхыр.)

М ү р с э л б э й. Балам, Әскәр, сөһбәт пис мәгама минди, даһа биз дә кедәк, бир айры күн йығылыб сөһбәт эләрик. Сәфи, чых бир нечә файтон чағыр. (Сәфи чыхыр.) Ахы, сән бу Фирудинин хасийәтини билә-билә ону бурая нийә чағырырдын? Сән билэрсән ки, о ичәндә адамлыгдан чыхыр.

Ә с к э р б э й. Хейир, ондан дейил, о, Анна Пет

ровна сөзү ишләри хараб эләди. Амма, мән өлүм, инчә мәйин, йолдаш арасында белә иттифаглар чох олар.

С э ф и (дахил олур). Ағалар, буюрун, файтонлар һазырдыр.

М ү р с э л б э й. Һәләки, худаһафиз, иншааллаһ бу күнләрдә дүбарә сөһбәт эләрик.

Ә с к э р б э й. Худаһафиз. (Гонаглар бир-бир әл вәрир.) Сиз аллаһ, бағышлайын, валлаһ хәчаләтимдән үзүнүзә баха билмирәм.

В э л и б э й. Эйби йохдур, худаһафиз.

Гонаглар чыхырлар вә Әскәр бәй дә далларынча.

С э ф и (тәк). Бәли, ислам габаға кетди!

пәрдә

АҒА МӘҲӘММӘД ШАҢ
ГАЧАР

Фачиә бей мәчлисдә, догъуз пәрдәдә

«Ага Мəһəммəд шah Гачар» п'єсинин 1912-чи ил нəшринин чилди.
68—13

ЭВВЭЛИНЧИ МЭЧЛИС

ЭҢЛИ-МЭЧЛИС

Ага Мөһөммөд хан Гачар.
Чөфөргүлү хан
Элигулү хан
Мустафа хан
Мүртэзагулү хан
Рзагулү хан

} онун гардашлары

Алты нэфэр ширазлы, гасид, сэркөрдэлэр, эсирлэр.

ЭВВЭЛИНЧИ НИММЭЧЛИС

Мазандаран, Ага Мөһөммөд ханын мөнзилинин сәһни.
Алты нэфэр ширазлы.

Эввэлинчи ширазлы. Хан көрөсән нәйә мәшғулдур? Һәмишә бу вәдә чыхыб, сэркәрдәләрлә сөһбәт эдәрди. Бинакүзарлыглар эдәрди.

Икинчи ширазлы. Ханын китаб охумаға чох артыг һөвәси вар. Йәгин енә китаба мәшғулдур. Мән Ширазда һәмишә зәнн етирирдим, нә вахт ки, Кәрим ханын сөһбәтиндән фариг олурду, чәкилирди өз мәнзилинә, китаблары бир-бир төкүрдү габағына, башлайырды охумаға. Бә'зи вахт көрүрдүн, китабы охуяндан сонра юмуб, шәһадәт бармағыны китабын арасына гоюб, дәрин фикрә кедиб. Бу нөв һәрәкәтләри онда көрәндә вә әләлхүсус Кәрим ханла рубәру әйләшиб дөвләт ишләрини музакирә эдән вахт Ага Мөһөммөд ханын төкдүйү тәдбирләри эшидәндә мән һәмишә өз үрәйимдә дейирдим ки, бу шәхс, әлбәттә, бөйүк мәртәбәйә чатачаг. Кәрим хан өмрүнүн ахырларында, дөвләтә даир һәр бир мәсәләдә Ага Мә-

Һәммәд ханын рәйини сорушурду. Тәэччүб бурасы или ки, Аға Мәһәммәд хан өз атасынын гатили илә рубәру әйләшиб, она көзәл-көзәл тәдбирләр төкүрдү.

Ә в в ә л и н ч и ш и р а з л ы. Аға Мәһәммәд хан Кәрим хана көзәл тәдбирләр төкүб дүз йол көстәрәндә, йәгин эткинән ки, һеч вәдә Кәрим ханын мәнфәәтини мүләһизә этмирди. Бәлкә милләт вә мәмләкәт мәнфәәтини мүләһизә әдиб, о тәдбирләри төкүрдү.

Ү ч ү н ч ү ш и р а з л ы. Мән Кәрим ханын гуллу-ғунда оландан габаг һәммин бу Мазандаранда Надир шаһын гардашы оғлу Әдил шаһын гуллуғунда идим. Элә ки, Надир шаһ Гачар шуришини ятыртды вә Мәһәммәд-һүсейн ханы мәғлуб әләди, о вәдә онун ики оғлуну ки, бөйүйү олсун һәммин бу Аға Мәһәммәд хан, әсир әдиб кәтирдиләр Әдил шаһын янына. Әдил шаһын һөкмүнә көрә Аға Мәһәммәд ханын рүчулийәтини алдылар. О вахт мән өз үрәймдә дедим ки, Әдил шаһ өзүнә бир элә дүшмән газанды ки, онун чәми дүшмәнләриндән гәви олсун. Чүн мә'лумдур, шәхс ки, кишиликдән дүшдү вә дүня ләззәтиндән мәһрум олду, чәми бәдәнин зоруну верәчәк әглинә вә әглә дә дүшмәнә тез галиб олмағ олур, нәинки бир ялныз гошунла. Әдил шаһ мәрһум оландан сонра Аға Мәһәммәд ханы азад әләдиләр. О да даянмайыб кетди ағасынын янына ки, онун яман күнүндә она гәмхар олсун. Бу яндан Шираз һөкмраны Кәрим хан тәзәдән Гачар үстүнә гошун чәкиб, Мәһәммәдһүсейн ханы өлдүрүб, Аға Мәһәммәд ханы дүбарә әсир әдиб апарды Шираза. Бир белә бәлалара дүчар олан, башы говғалар чәкән, әлбәттә, кәрәк интигам фикрини башындан чыхармая. Одур ки, ишдән фариг олан вахт кәнара чәкилиб, китаблардан дәрдинә дәрман истәйирди. Одур ки, бармағыны китаб арасына гоюб фикрә келәрди. О бөһт дейилди, бәлкә чәми Иранын кәләчәк күнләринин фикри иди. Бир белә мүсибәтин әвәзиндә, Аға Мәһәммәд хан кәрәк бир элә мәртәбәйә чатсын ки, ингирази-аләмәчән онун ады тарихләрдә сөйләнсин.

Ә в в ә л и н ч и ш и р а з л ы. Аға Мәһәммәд хан бөйүк мәртәбәйә чатачаг. Буна һеч шәкк ола билмәз. Сали ки, никуст әз бәһарәш пейдаст¹. Кәрим ханын вәфа-

¹ Яхшы ил баһарындан бәлли олар.

тындан сонра ки, Аға Мәһәммәд хан Шираздан чыхды, анчаг биз алты нәфәрлә Мазандарана кәлди. Амма инди көр, бурада нә чәләл вар. Бир яндан Аға Мәһәммәд ханын гардашы Мустафа хан өз гошуну илә, бир яндан онун о бири гардашлары Чәфәргулу хан вә Әлигулу хан һәмчинин өз гошунлары илә, Гачарын рәшид шәхсләри һәр бири нә гәдәр атлы илә бурада чәмдирләр. Бир белә гошунун вүчуду илә һәр бир фикрә дүшмәк олар.

Ү ч ү н ч ү ш и р а з л ы. Һәтта падшаһлыг фикринә дә дүшмәк олар. Беләми демәк истәйирсән?

Ә в в ә л и н ч и ш и р а з л ы. Ону дейәндә нә олар? Бу саат Иран парча-парча олуб. Әлимурад хан әйләшиб Исфәһанда. Надир Мирзә атасы кор Шаһрухла әйләшиб Хорасанда. Саир мәмләкәтләр дә һәммин гәрар. Бу һөкмранларын һамысы бир-бирилә мүддәидир. Әкәр бунларын мүгабилиндә бир агил шәхс чыхыб башына гошун йыға, йәгин бил ки, аз мүддәтдә һамысына галиб олуб Ирани-сәлтәнәти кечирәр әлинә. Аға Мәһәммәд ханын бәхтишин улдузу күн-күндән учаланмагдадыр. Гошуну кәлдикчә артыр вә онун ағлы, камалы вә тәдбири чәми дүня мә'лумдур. Падшаһлыг фикринә дүшмәк нә чәтин ишдир?!

Ү ч ү н ч ү ш и р а з л ы. Йәгин элә буну мүләһизә әдиб, Шираздан Мазандарана кәлибсән?

Ә в в ә л и н ч и ш и р а з л ы. Кәлибсән нийә дейирсән, кәлмишик де! Рия-фиан лазым дейил. Дүня билир ки, Гафланкуһла Аслан дузлағы япышган ола, Шираз бунун үрәйини Гачар нәслинә япышдыра билмәз. Биз алтымыз да бир фикир әдиб, бурая кәлмишик. Бурада яд адам йох, һамымыз ширазлы. Бизә нә лазым кәлиб бир-биримизи алдадаг? Кәнара чәкилин! Хан енә фикир дәрәсына гәрг олмуш кәлир. Ону бөһт апаранда кәрәк көзүнә адам көрүнмәйә.

Һамы кедир.

Аға Мәһәммәд хан (*мәһмуд, пилләкәндән әниб, ахыр пилләдә әйләшир*). Бәли, беләдир вә белә дә кәрәк олсун. Мәним бу кечә көрдүйүм вағиә дә дейир кәрәк белә олсун... Мән китаблардан охумушам, чүмлә мәхәлләгәллаһдан габаг яранан лөвһ вә гәләмдир. Лөвһ үз-

рә чәми мәхлугатын сәркүзәшти язылыб. Мән йәгин әт-мишәм, о лөвһдә Иранын ничатына баис нәсли-Гачар язылыб. (*Дурур аяға.*) Гачар нәслинин әввәл сәркәрдәси мәним бабам Фәтәли хандыр. Фәтәли ханын тәрәггиси Гачарын саири-ә'янынын бүхлүнү артырыб, она дүшмән эләди. Истәдиләр онун тәк оғлу Мәһәммәдһүсейн ханы ки, мәним атам олсун, өлдүрсүнләр. Атам көчәри түркмәнләрә пәнаһланды вә башына гошун йығыб башлады өз голум-әгрәбасы илә дава эләмәйә. Бу вахт бир бәлайи-накаһан парлаг шә'лейи-аләмсуз тәк Әфшар арасындан асимана бүләнд олуб, Иранын үстүндән адданды. Амма нечә ки, галхмышды, о нөв дә әниб сөндү. Бу шә'лә Гачар нәслинин бир-бирилә этдийи әдавәтә көрә аллаһ тәрәфиндән көндәрилмишди. О бәланын ады Надир иди. Надир гачарлара көмәк дуруб, мәним атамә мәғлуб эләди вә мән дә ки, гардашымла бир ердә Надир шаһын гардашы оғлу Әдил шаһын әлине әсир дүшдүк. Бунун һамысы сирри-рәббүләләмин иди. Элә олмасайды, белә дә олмазды. Инди Надир дә вә мәним атамән гатили Кәрим хан да өлүбләр. Мән һәмишә худаваңди-аләмдән истихасә эдәрдим, мәни бир мәртәбәйә чатдырсын ки, онлардан ата-бабамын гисасыны алым. Нә эләйим, арзума чатмадым. Амма әйби йохдур. Әкәр худаваңди-аләм көмәк эләр, онларын сүмүкләриндән гисас аларам.

Чәфәргулу хан (*дахил олур*). Гардаш, енә нә фикрә кедибсән?

Аға Мәһәммәд хан. Чәфәргулу, сәнсән? Яхына кәл!.. Нә эләйим, гардаш? Дәрд чохдур, йүк ағыр. Тәдбирсиз, фикирсиз иш олмаз.

Чәфәргулу хан. Сән һәмишә дейирсән ки, Иранын ничатына баис кәрәк нәсли-Гачар олсун. Амма...

Аға Мәһәммәд хан. Бәли, беләдир вә бу мәним йәгинимдир вә бу кечә көрдүйүм вағиз дә буна сүбүтдур. Көрдүм бир бөйүк яралы бәдән дүшүб вә мәни о бәдәнин үстүнә һәким чагырыблар. Әлими бәдәнә чәкән тәк чәми яралары сағалды, дурду аяға. Гардаш, йәгин элә ки, о бәдән Ирандыр.

Чәфәргулу хан. Иншааллаһ, белә дә олачаг! Амма Гачардан бир гасид кәлиб, яман хәбәрләр кәтириб. Бизим өз гардашларымыз Рзагулу хан вә Мүртәзагулу хан чох бөйүк гошун йығыб бизим үстүмүзә кәлирләр.

Буна тәдбир лазымдыр. Мүртәзагулу хан һәтта адыны шаһ гоюблур. Доғрудур, мән, гардашларым Мустафа вә Әлигулу вә саири сәнин янында олан сәркәрдәләр сәнин йолунда баш вә чандан кечмишик, амма, гардаш, азыг.

Аға Мәһәммәд хан. Әйби йохдур, аллаһ бизә көмәкдир. Гүввәт чохлугла олмаз, тәдбирлә, гейрәт вә намусла олар. Кет Мустафа ханы, Әлигулу ханы вә сәркәрдәләри бурая чағыр. Чох азлар, чох чохлара галиб олублар. Аз олуб шир олмаг чох олуб түлкү олмагдан мәсләһәтдир! (*Чәфәргулу хан кедир.*) Ишин габаға кетмәйи үчүн, әввәл, вачиб дост газанмагдыр. Бу да мүмкүндүр, пешкәшләр вермәклә вә бир пара лазым адамларла кечмишдә олмуш әдавәти яддан чыхартмагла. Нә гәдәр дүшмән зәиф дә олса, әввәл сүлһ тәклифи лазымдыр, вә сүлһлә гуртаран әдавәт, дүшмәни дост элә биләр. Мән чамаатын гырылмағына һеч вәдә риза вермәрәм. Амма вахта ки, дүшмән мөһкәм дурду вә я чамаат рукәрдан олду, мәним гәзәбимин интиһасы олмаз. Бешикдә мәләр ушагларадәк гырдырсам енә үрәйим союмаз.

Чәфәргулу хан, Мустафа хан, Әлигулу хан вә сәркәрдәләр дахил олурлар.

Һәзәрәт, сизә мә'лумдур ки, Гачардан гасид кәлиб вә мәним гардашларым Рзагулу хан вә Мүртәзагулу хан башларына гошун йығыб, истәйирләр мәнимлә дава этсинләр. Инди фикриниз нәдир? Бизим гошунумуз азыр, амма гейрәтимиз чохдур. Әкәр ахырадәк чалыша-чагысыныз, ачыг дейин, мән дә өз тәклифими билим.

Чәфәргулу хан (*ерийир габаға*). Гардаш, мән балача вахтымдан сәнинлә бир ердә гәм йолдашы олмушам. Бизим икимизи гәм йүкүнә чүт гошуб, боюндурдуғун һәр башыны биримизин бойнуна гоюблар. Атамызын гошуну тәрк олуб балү пәри гырыландан соңра, бир ердә Әдил шаһа әсир олмушуг. Инди дә бу чаны гоймушам сәнин йолунда. Нә гәдәр голумда гүввәт вар, гылыңч вурмаға һазырам. Әкәр чүмлә гошунум гырыла, өлүнчә сәнин йолунда тәк дава эләйәчәйм.

Аға Мәһәммәд хан. Мәрһәба, гардашым! Кәл алнындан өлүм. Аллаһ сәни мәнән айырмасын! (*Чәфәргулу ханын алнындан өнүр.*)

М у с т а ф а х а н. Гардаш, доғрудур, Чәфәргулу һәр барәдә сәнә мәнән артыг ихлас көстәриб. Баин-һәмә мән дә вә мәним үстүмдәки гошун да, һамымыз өзүмүзү сәнә гурбан демишик. Үмидини аллаһа бағла, иншааллаһ, фәтһ бизлә олар.

Ә л и г у л у х а н. Гардаш, мәни аллаһ тәғрир тә-рәфиндән мәһрум әдиб. Мәним үрәйим сөзлә долудур. Амма үрәйимдәки сөзләри диллә демәк габилийәти мән-дә йохдур. Мәним сәнә олан ихласымы вә гошунумун нә пайәдә сәнин йолунда чанындан кечмәйини диллә демәйи бачармырам. Иншааллаһ, дава вахты гардашын Әлигулу ханы вә онун гошунуну көрәрсән.

С ә р к ә р д ә (*габаға ерийиб*). Хан! Биз үч нәфәр шәхс һәр биримиз Гачарын бир гәбиләсинин сәркәрдәси һесап олуруг. Бизим бабаларымыз һәмишә сизин мәр-һум бабаныз Фәтәли ханын гуллуғунда олублар. Бизим аталарымыз сизин атаныз мәрһум Мәһәммәдһүсейн хан-ла бир ердә дава эләйибләр. Мәним атам ширазлы Қарим ханла дава эләйиб, Мәһәммәдһүсейн ханын бағында өзү-нү гурбан эләйиб. Биз бу нөв шәхсләрин нәслиндәник. Нечә ки, ата-бабаларымыз сизин атанызын вә бабанызын гуллуғунда чалышыблар, элә дә өзүмүз вә гошунумуз сизлә бир ердә өләнәдәк һазырыг.

А ғ а М ә һ ә м м ә д х а н. Һәзәрәт, анд олсун Мәһәммәдһүсейн ханын гәбринә вә бу үч әзиз гардашы-мын чанына, мән өз шәхси гәрәзим үчүн чалышырам. Мән дүнянын чәми мейвәләриндән мәһрум бир адамам. Мән Иранын дәрдиндән өтрү чалышырам. Өзүнүз көрүрсүнүз, мәмләкәт парча-парча олуб, һәр шәһәрдә бир падшаһ әмәлә кәлиб. Күрчүстан валиси Иракли, бир яндан Русия дөвләти илә ирсал-мәрсулә киришиб, истәйир мүстәғил падшаһ олсун. Гарабағда Ибраһим хан һәмчинин Иран-дан айрылмаг истәйир. Чавад хан кәнчәли, Мустафа хан иранлы һәмчинин. Мәкәр буну аллаһ көтүрәр? Көрүн бойнума нә ағыр йүк көтүрмүшәм.

С ә р к ә р д ә. Аллаһ көзәл нийәтин ярыдыр! Ин-шааллаһ, мәрамыныза чатарсыныз вә Гачар нәслинин ады салһасал тарихләрдә сөйләнәр.

А ғ а М ә һ ә м м ә д х а н. Инди бир нечә кәлмә сөз демәлийәм. Гулаг асын вә чәми гошун әһлиңә дә ети-рин! Та һамы Гачар мәним үрәйимдән хәбәрдар олсун.

С ә р к ә р д ә л ә р. Буюрун, хан!

А ғ а М ә һ ә м м ә д х а н. Будур учадан дейи-рәм, та мәним сөзләrimi дүня эшитсин. Мән Аға Мәһәм-мәд хан Гачар, ачыг вә айдын, бу күндән мәлум эдирәм ки, һәр кәслә индийәдәк әдавәтим варды, о әдавәти бура-да үрәйимдән чыхардырам. Һеч кәслә вә һеч вахт дүш-мәнчилик әтмәйчәйәм, та дүшмәнчилик көрмәйәм. Әләл-хүсус Гачар нәслиндән һәр кәслә кечмишдә әдавәтим олуб, бурада яддан чыхардырам. Мәним ата-бабамы дүшмән әлиңә вериб өлмәкләринә банс оланларын вә мә-ним өзүмүн дүшмән әлиңдә бир һалда шикәст олмаға банс оланларын ки, ән әднә кәданын мәнә язығы кәлир, һамысынын әдавәтини гәлбимдән чыхардырам. Мәним бу сөзләrimi язын мәним үстүмә һүчүм әдән гардашла-рыма вә онларын башына чәм олан гошуна! Билсинләр ки, давадан сонра етим галмыш ушагларын аһ вә нәлә-си, дул галмыш өврәтләрин бәд дуасы кимин үстүнә тө-күләчәк. Гачар нәсли досту илә дүшмәнини танысын.

С ә р к ә р д ә. Белә гәлбин саһибинин габағында өл-мәк бир ләззәтдир.

Чәфәргулу х а н. Гардаш, сәнин бу сөзләрин мә-ним үмидими бирә он артырды. Әкәр бу сөзләр кедиб бизим гардашларымызын вә гошунларынын гулағына етишсә, йәгин элә ки, гошунун әксәри бизә тәрәф дәнә-чәк.

М у с т а ф а х а н. Гардаш, мән сәни бу үрәйин са-һиби билмирдим. Инди йәгин әтдим ки, мәрданә имишсән. Мәрданә гардаш габағында йүз дәфә өлүб дириләсән, енә аздыр. (*Сәркәрдәләрә.*) Һәзәрәт, дурмаг мәғами де-йил, кедәк, гошуну һазырлаяг!

А ғ а М ә һ ә м м ә д х а н. Кедин, аллаһ яр ол-сун! (*Чәфәргулу хан, Мустафа хан, Әлигулу хан вә сәр-кәрдәләр кедирләр.*) Илаһи, парча-парча олмуш, нечә ер-дән өлүмчүл яраланмыш Ираны бәлалардан мүһафәзәт элә.

пәрдә

И К И Н Ч И Н И М М Э Ч Л И С

Мүртэзагулу хан Гачарын чадырлары. Пэрдэ галханда
топ-гүфэнк сэси кэлир.

Мүртэзагулу хан (*уча ердэн бахыр*).
Афэрин, Гачар икидлэри! Нэр бири бир шир-жэян тэк
дава эдирлэр. Ахыр мэним дэ бэхтимин чырагы яначаг.
Дөрд илдир бу инсана охшамаян Хачэ, чаһаны мэним
башыма тэнк эдиб. Нэ гэдэр гошун гирылыб, чамаат
иститаэтдэн дүшүб. Мустафа хан мэн тэрэфэ кечиб.
Бир Чэфэргулу ханын көмэйи илэ, Ага Мəһəммəд мə-
ним мугабилымдэ индийэдэк давам эдиб. Нэ оларды,
аллаһ Чэфэргулу ханын үрэйинэ инсаф салайды, өз мən-
фəəтини аңлайыб Ага Мəһəммəддэн эл чəkəйди. (*Ку-
рулту артыр*.) Вурушун, гочагларым! Вурушун ширлэрим!
Вурушун пəлəнклэрим! Экэр Иранын ихтияры элимэ кечэр
сизин сэркəрдэлəриниз вэ өзүнүзү дүня малындан гəни
эдэрэм! Амма экэр Ага Мəһəммəд əсир олуб элимэ кечэ,
анд олсун аллаһа, она бир элэ тəнбиһ эдəчəйм ки, мин
баш кəсмиш чəллəд ағласым. Будур, бир атлы сүр'əтлэ
кэлир. Көрəсən, нэ хəбəрдир? Худая, сən хейир элэ!
(*Атлынын далынча бир нечə айры атлы, бир нəфəри
əһəтə эдиб кəтирлэр*). Иншааллаһ хейирдир, иншаал-
лаһ хейирдир! (*Эңир ашагы*.)

Г а с и д (*дахил олу*). Хан сағ олсун, мүждəми
вер!

Мүртэзагулу хан. Тез ол, де көрүм, нэ
хəбəр кəтирибсэн?

Г а с и д. Хан, гурбанын олум, нəфəсим кəлмир,
белə Ага Мəһəммəд хан, Ага Мəһəммəд хан!..

Мүртэзагулу хан. Нэ олуб? Ага Мəһəммəд
ханы өлдүрүблэр нəдир, де көрүм?

Г а с и д. Йох... Өлдүрмəйиблэр...

Мүртэзагулу хан. Өлдүрмəйиблэр, бəс
нэ олуб, нийэ мүждə истəйирсэн?

Г а с и д. Əсир эдиблэр! Будур, голу бағлы кəти-
рилэр.

Мүртэзагулу хан. Илаһи, мəрһəмəтинə
күндə мин шүкүр! (*Гасидə*.) Тут, бу сəнин мүждəн!
(*Бир кисə пул верир*.) Бурадан кет фəррашбашынын

янына. Декинən сəнин адыны фəррашлар чүмлəсиндэн
язсын.

Г а с и д. Аллаһ ханын илтифатыны артыг элəсин!
(*Истəйир кетсин*.)

Мүртэзагулу хан. Даян бир аз, кетмэ!
Де көрүм Чэфэргулу хан нэ гайырыр? Мəкəр дава эт-
мəкдэн йорулмайыб?

Г а с и д. Хейр, хан, биз белə күман элəдик ки,
Ага Мəһəммəд ханын əсир олмағы онун гол-ганадыны
гырачаг. Амма гардашы тутуландан сонра Чэфэргулу
хан икигат шиддəтлэ даваы киришди. Əсирлəрин нағыл
этмəклəринə кəрə Чэфэргулу хан дəйир, экэр гылынич
вурə-вурə кедиб гардашымы дүшмən əлиндэн гуртарма-
сам, өз хənчəримлэ өзүмү нəлак эдəчəйм.

Мүртэзагулу хан. Гулаг асма, нахош
өлəндэн габаг ишыг верэр. Чэфэргулу хан хəлəти-нə'здə-
дир. Иншааллаһ, ону да голу бағлы кəтирəрлэр вэ о
кəлənэдэк дə гардашы барəсиндэ тəдбир олунар. Сən
кет... (*Гасид баш əйиб кедир*.) Нэ кəзэл олду! Инша-
аллаһ, Чэфэргулу да гардашынын хəлəтинə дүшэр вэ
кəлиб гардашыны өлмүш кəрəр. Онда мən она буюра-
рам ки, əһдинə вəфə этсин, өз хənчəри илэ өзүнү өлдүр-
сүн. Кəзэл дивандыр! (*Бир нечə нəфəр, əзон чүмлə
Мустафа хан Ага Мəһəммəд ханы кəтирлэр*.) Гардаш
хош кəрдүк. Эшидибсэн:

Нэр он кəһтэр ки, ба мəһтэр ситизэд,
Чинан үфтəд ки, нэркиз бəр нəхизэд¹.

Мəкəр бу күндэн өтрү мəнимлэ дава эдирдин? Мəкəр
бу сифəтлэ падшаһлыг арзусуна дүшмүшдүн? Неч бир
айная бахыбсэн? Мəкəр тəхти-сəлтəнəт меймун еридир?
Сən билирсэн ки, падшаһа зиллүллаһи-фил-əрз дəйир-
лэр? Мəкəр аллаһ кəлкəси сəнин тэк олар? Сən йəгин
эдибсэн ки, Иранын ничаты Гачар əлиндəдир! Амма ин-
ди өз хəлəтинə дə бах. Гызмыш шир тэк дава эдэн го-
шуна да бах, мənə дə. Көр Иранын ничаты һансы Гачар
əлиндəдир.

¹ Бөйүклə далашан кичик элэ йыхылар ки, неч бир вахт аяғ
галха билмэз.

Ага Мәһәммәд хан. Гардаш, мән нә гәдәр сәниплә дава эдирдим, сәнин дүшмәнин идим. Инди мән голу бағлы әсирәм, мәнән һеч кәсә бу саат зияһ дәймәз. Она көрә мәнә дүшмән ады ғоймағ олмаз. Әсир ғонағдыр. Гонаға ришхәнд этмәк мәрд сифәти дейил Сән падшаһлығ фикринә дүшүбсән, амма намәрд, падшаһ ола билмәз. Мәни өлдүрәчәксән өлдүр. Амма нә гәдәр Чәфәрғулунун голу ғылынч вурмағдан йорулмайыб, падшаһлығ фикрини яддан чыхарт.

Мустафа хан (*ирәли ерийир*). Чох да сән гардашын Чәфәрғулу хатирчәм олма. Сәнин Чәфәрғулу тәк гардашын варса, Мүртәзағулу ханын да мәним тәк вә Рзағулу хан тәк гардашлары вар. Өлүнчә вурушмаға һазырығ. Немә ки, сәни вәһши һейван тәк бурая кәтирдим, әлә дә Чәфәрғулуну бурада көрәрсән.

Ага Мәһәммәд хан. Бу сөзләри мәнә дә чох дейибсән. Нә гәдәр мән сәндә әтибар көрдүм, бир әлә дә Мүртәзағулу хан көрәр.

Мүртәзағулу хан. Мустафа, гардаш, афәрин сәнә вә сәнин шүчаәтинә! Бу кәтирдийин һейваның тәнбиһини сәнә рүчу эдирәм. Истәйирсән көзләрини чыхарт, истәйирсән башыны кәсдир!

Мустафа хан. Мән бурада өз аллаһымла әһд эләйирәм, кәрәк Чәфәрғулу ханы да әсир эдәм. Әввәл бунун көзләриниң габағында онун башыны кәсәм вә сонра бунун көзләрини чыхардам. Буна ондан бөйүк тәнбиһ ола билмәз. Һәр кишиә аллаһ дүняда ики бөйүк не'мәт вериб: бири онун кишилийдир вә бири дә онун көзләри. Әввәлинчи не'мәтдән буну Әдил шаһ мәһрум эдиб, икинчисиндән дә мән мәһрум эдәрәм.

Ага Мәһәммәд хан. Һәр нә эдәчәксән әт! Язылан язылыб.

Мүртәзағулу хан. Сәни бу һаләтдә көрән-дә мән языланы охудум.

Мустафа хан. Фәрраш! Кет күндә кәтир вә яхшы тәзә күндә! (*Фәрраш кедир*.) Сән падшаһсан, кәрәк сәнин аяғына падшаһа лайиг күндә вурула! (*Күндәни кәтирирләр*.) Салын бунун аяғларына. Күндәнин тозуну силин, падшаһын либасы буланмасын.

Ага Мәһәммәд ханын аяғларыны салырлар күндәйә.

Гасид (*дахил олу*). Хан, нә дурубсан, әвимиә йыхылды, гошунумузун ярысы ғырылыб тәрк олду! Ердә галаның бир һиссәси Чәфәрғулу хан тәрәфә кечди вә галаны пәрәкәндә олуб һәрәси бир яна гачды. Рзағулу хан әсир олуб, кечиб Чәфәрғулу ханын әлиһә.

Мүртәзағулу хан. Оғлан, нә данышыр-сан?! Декинән бу саат атлары чәксинләр. Мустафа, гардашым, гейрәт күнүдүр, кәл далымча. Инди кәрәк мән өзүм мейдана чыхам, йохса ахыр күнүмүздүр! (*Тез чыхыр*.)

Мустафа хан. Бу әсири бурада сахлайын! (*Өз өзүнә*.) Мән дә атланым, сонра фикир эдәрәм, гошуна кедим, я бир айры ерә. (*Тез чыхыр*.)

Ага Мәһәммәд хан. Пәрвәрдиқара, сәни өз чәлалына анд верирәм, Чәфәрғулуну тезликлә мәнә саламат етир.

Шейпур сәси кәлир. Ага Мәһәммәд ханын гаровуллары гачырлар.

Чәфәрғулу хан (*сәркәрдәләрлә дахил олу*). Пәрвәрдиқара, сәнә шүкүр, гардашымы саламат тапдым! (*Күндәни онун аяғындан ачыр*.) Гардаш, кәл гучағлашағ. Шүкүр олсун худа вәнди-аләмин чәлалына ки, дөрд ил әзиййәт вә мәшәггәтдән сонра фәтһ бизлә олду. Инди чәми Гачар сәнин аяғынын алтындадыр. Бу дава чәми Гачар нәслини бир адам тәк эләйиб вә о адам да мәхсусдур сән Ага Мәһәммәд хана. Чамаат иттиһады илә падшаһлығ да элә биләрсән вә мән дә һәмишә сәнин габағында нөкәр варам.

Ага Мәһәммәд хан (*Чәфәрғулу ханын бойнуну гучағлайыб*). Голумун гүввәти, белимин даяғы гардашым! Аллаһ сәни мәнә чох көрмәсин!

Чәфәрғулу хан. Рзағулу ханы бурая кәтирин!

Рзағулу ханы кәтирирләр.

Ага Мәһәммәд хан. Рзағулу! Сән нә чүр'әт эдиб мәним мүгабилимә гошун чыхартдырдын, мөкәр бу күндән горхмурдун? Мән сәнә о тәнбиһи эләйәчәйм

ки, сәнин адашын Рзагулу хан Мирзәйә олду. Апарың, бунун ики көзүнү дә чыхардын!

Рзагулу ханы апарырлар.

Чәфәргулу хан. Гардаш, буюр бу тәллин үстүнә чых! Гошун әһли сәни зиярәт эләсин, йохса һамы сәни өлмүш билир.

Аға Мәһәммәд хан. Әлбәттә лазымдыр. Кәл гардаш далымча.

Икиси дә чыхырлар тәллин үстүнә.

Чәфәргулу хан. Чамаат, будур сизин сәркәрдәниз, худаваңди-аләмийн көмәйн илә сағ вә саламат, көзүнүзүн габағында. (*Аға Мәһәммәд хана.*) Гардаш! Бир бу сәһраны тутан гошуна тамаша элә. Дүзләрдә отлары, көйдә улдузлары, мешәләрдә агачлары санамаг мүмкүндүр, амма Гачар гошунуну санамаг мүмкүн дейил. Бу гошун һамысы мәнним итаәтимдәдир вә мән дә сәнин итаәтиндә. Мән сәнин габағында индийәдәк дава эләмишәм вә бундан да сонра нә гәдәр голумда гүввәт вә синәмдә нәфәс вар, енә бу гошунла бир ердә сәнин уғрунда чалышмаға амадә варам. Мән Гачар нәслинин көзүнүн габағында сәнә әрәби бей'әт эләмәк истәйирәм. Әрәб бир вәдә бей'әт эләйәндә ки, әлини верди, йәгин вәфа эләйәчәк. Мән дә бу тәллин үстүндә бу сағ әлими верирәм сәнә. (*Әл верир.*) Бил вә хатирчәм ол ки, нә мәнән вә нә мәнним гошунумдан һеч вәдә сәнә хәянәт олмаячаг.

Аға Мәһәммәд хан. Мәрһәба, гардаш! Мәрһәба!

Әнирләр ашағы, бу һалда бир сәркәрдә бир нечә әсири кәтирир.

Чәфәргулу хан. Бунлар нә әсирдирләр?

Сәркәрдә. Мүртәзагулу ханын мүгәррәб атлыларындандырлар. Онула бир ердә гачырдылар. Говдуг, өзүнү тута билмәдик, атлыларыны элә кечиртдик.

Чәфәргулу хан (*әсирләрдән биринә*). Бу саат де көрүм, Мүртәзагулу хан вә Мустафа хан нечә олдулар? Вай сәнин һалына әкәр ялан дейәсән! Амма доғрусуну десән, сәни азад эләйәчәйәм.

Әсир. Хан сағ олсун, элә ки, бизим гошун пәрәкәндә олду вә Рзагулу хан әсир дүшдү, о вәдә Мүртәзагулу хан бизлә бәрәбәр атланыб гошунун ичинә чапды. Нә гәдәр гышгырды, нә'рә вурду, гошун кар көрә билмәди. Ахырда өзү дә атыны башыны чевириб гачды. Кәрәк Мәшһәд тәрәфә гачмыш ола.

Аға Мәһәммәд хан. Бәс мәнним намәрд гардашым Мустафа хан?

Әсир. Мустафа хан ахырда һеч дава мейданында көрүнмәди. Белә данышдылар ки, гошунун мәғлуб олмағыны өшидән тәк атыны миниб о гачандыр гачыр. Де-йирмиш ки, Русия торпағына гачачағам.

Аға Мәһәммәд хан. Мән бу әсири азад эләдим, ачын бунун голуну! (*Чәфәргулу хана.*) Гардаш, сәнин дөвләтиндән чәми Гачар бирләшиб. Бундан сонра фүрсәти фөвт эләмәк лазым дейил. Кәрәк бирләшмиш гошунун күчү илә үзүмүзә бағлы йоллары ачаг. Исфәһан һөкмраны Әлимәрдан хан өлүб вә ериндә оғлу галыбдыр ки, бишүүрун биридир. Лазымдыр гошуна бир нечә вахт раһатлыг вериб, Исфәһан үстүнә кедәк, та Фарсистаны өзүмүзә табе эдәк.

Чәфәргулу хан. Чох көзәл фикирдир. (*Күлүр.*) Үмидварам ки, Чәфәр хан әвәзиндә Чәфәргулу хан әйләшә.

Аға Мәһәммәд хан. Көзүм үстә... Гардаш, нечә ки, мә'лум олду, дәхи Гачардан бизә дүшмән галмады. Инди мән истәйирәм гошун әһлинә индийәдәк үрәйимдә сахладығым ахыр сөзүмү дейим... Кәл, гардаш, тәллин үстүнә. Әлигулу, сән дә кәл. (*Чыхырлар тәллин үстүнә.*)

Чәфәргулу хан. Чамаат, хамуш олун, Аға Мәһәммәд хан сөз демәк истәйир.

Аға Мәһәммәд хан. Эй бурая чәм олан Гачар гошунлары! Эй мәнним гардашларым, достларым, әзизләрим вә әй нәсли-Гачарын гәюр сәркәрдәләри, чаванлары! Билин вә аһаһ олун ки, бу күндән тарихи-Гачаринин әввәл сәһифәсинин бисмиллаһы язылды. О бисмиллаһы мән дейирәм вә далынча сизә мә'лум әдирәм ки, мәнәм Аға Мәһәммәд шаһ Гачар, Малики-бил-истиглал-күлли-мәмалики-мәһрусейи-Иран! Бу күндән һаман

сэлтэнэти-Ираны алырам элимэ вэ үмидвар олурам ки,
бу гошунун көмэйи илэ Гачар нэсли һәмишә тэхти-сэл-
тэнэти-Иранини мүзәййән эдә. Нечә ки, сиз Гачар таи-
фәси бирләшибсиниз, элә дә сизин көмәйинизлә парча-
парча әлләрдә галмыш Иран, иншааллаһ, бирләшәчәк.
Аллаһын төвфигинә вә сизин көмәйинизә бел бағлайыб,
ағыр йоллара гәдәм гоюрам.

Чәфәргүлу хан (дизи үстә чөкүр). Гибле-
йи-аләм, әввәл сәнә бей'әт эдән мән вә мәни истәйән го-
шун!

Әлигулу хан. Гардаш, сәлтәнәтин мүбарәк
олсун!

Сәркәрдәләр (учадан). Пайәндә бад¹ Аға
Мәһәммәд шаһ Гачар!

Гошундан сәс кәлир. Пайәндә бад Аға
Мәһәммәд шаһ Гачар!

пәрдә

ИКИНЧИ МӘЧЛИС

Әһли-мәчлис

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар.
Чәфәргүлу хан } — онун гардашлары.
Әлигулу хан }
Һачы Ибраһим хан — вәзир.
Мирзә Чәфәр хан — эшик ағасы.
Әли хан Әфшар.
Үч нәфәр сәркәрдә, гулам вә фәррашлар.

ӘВВӘЛИНЧИ НИММӘЧЛИС

Тегран. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын эви. Шаһ тәхт үстүндә
әйләшиб, янында вәзир Һачы Ибраһим хан.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Шүкүр олсун
аллаһын чәлалына ки, Фарсистана галиб олдуг. Мән бу-
ну йәгин этмишдим ки, Әлимурад ханын оғлу Чәфәр хан
Гачар гошунун габағында давам әлиб Исфәһанда отура
билмәйәчәк. Белә дә олду вә шүкүр олсун аллаһа ки,
Исфәһан торпағына даваһсыз малик олдуг. Буну да бил-
кинән, Һачы Ибраһим хан, мән ки, дәхи Мазандарана
гайытмаячагам. Мәним фикрим Тегранын гәл'әсини мөһ-
кәмләшдириб, Теграны һәмишәлик, Исфәһан әвәзинә
Ирана пайтахт этмәкдир. Тегранын көчәри түрк тайфа-
ларынын яхынлығында олмағы чох шәртдир. Мән би-
лирәм ки, буранын пайтахт олмағы һәмишәлик фарсла
түрк арасында әдавәтә банс олачаг. Амма бу әдавәт ан-
чаг үрәкдә галыб, нәтичә вермәйәчәк, чүнки мән фарс-
лары да, түркләри дә лазымынча танымышам.

Һачы Ибраһим хан. Гиблейи-аләм! Белә

¹ Вар олсун.

Ага Мəһəммəd шаһ Гачар. Сəбр эт, Мирзə Чəфəр хан. Сən тəдбирли кишисэн, белə данышыг сənə шайистə дейил. Һəр бир дүшмəнин мугабилинə гошунла кетсэн, ахырда гошунсуз галарсан. Дава вар гылычла гуртарар, дава вар диллə. Əввəl дил, сонра гылыныч. Гачар гошуну мənə лəзымдыр. Мən Əли ханла дава этмəйчəйəм. Кəл əйлəш, кагыз, гəлəм кəтүр, мən нə

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Дүняда
и́ки адам мәннә һәләкәтдән гуртарыб, бири гардашым
Чәфәргулу хан вә бири дә бу Мирзә Чәфәр. Мән Кәрим
ханьын янында олан вахт онун гардашы Һүсейнәли хан
хаһиш этмишди ки, Мазандаран әһлини Кәрим ханьын
үзүнә ағ эләтсин. Кәрим хан мәнә гошун вериб гарда-
шыннын мүгабилинә көндәрмәк истойирди. Амма Мирзә
Чәфәр мане олду. Мәни көндәрмәдиләр. Сән белә куман
этмә ки, Мирзә Чәфәрин мәнә мәнәббәти вар иди. Хейр,
ону вадар эдән өз ағасына олан кәсрәти-ихласы иди.
Мирзә Чәфәр йәгин эләмишди, әкәр мән Мазандарана
кәлсәм, йәгин Һүсейнәли ханла бирләшәчәйәм. Буну да
бил ки, әкәр мән о вәдә баш говзасайдьым, Кәрим ханда
о гәдәр зор вар иди ки, мәннә аз заманда фөвт эләрди.
Одур ки, мән бу кишини әзиз тутурам вә өзүмә сөз вер-
мишәм ки, һеч вәдә Мирзә Чәфәрин вә онун хишү әг-
вамынын үстүндән нәзәrimi кәсмәйим.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм! Сәбәб нә олду ки, сиз Чәфәргулу хан тәк пәһливанын гәл-бинә дәйдиниз? Гәзәбләнмәйиниз, гиблейи-аләм ки, белә чәсарәт әдиб сорушурам. Сиз ки, она Исфәһан һөкүмәтини вәдә вермишдиниз, нә сәбәбә Мазандарана кәндәрдиниз?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а ђ Г а ч а р. Мәсләһәт белә олду.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Мәкәр Исфәһана ондан лайиғ һаким тапачагсыныз?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а ђ Г а ч а р. Ондан лайиғ тапылмаз, анчаг бурада бир сирр вар ки, ача бил-мирәм.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм, мәкәр мән сизин гәзәбинизә дүчар олмушам? Буюрун, белә олан сурәтдә чәллад мәнним бойнуму вурсун. Мән дәхи зиндәканлыг эләмәк истәмирәм. Индийәдәк мән шаһын мүбарәк ағзындан белә ләфз эшитмәмишдим. Сиз билирсиниз ки, бу сирри даша дейәсиниз даш чамаата даныша биләр, амма мән һачы Ибраһим дашдан мөһкәмәм. (Баи әйиб чыхыр.)

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а ђ Г а ч а р. Һачы Ибраһим, дейәсән, инчиди. Әйби йохдур, кәһлүнү ала-рам. Ахыр мән она нечә дейим ки, Чәфәргулу хандан горхурам. Мән о вәдә шәккә дүшдүм ки, Баба ханы вәлиәһд тәйин әдәндә әввәл бей'әт әдән Чәфәргулу хан олду. Мән, доғрудур, она Исфәһан һөкүмәтини вәдә вермишдим. Амма мән нечә бу вәдәйә әмәл әдим. Мәнним нә гәдәр гошунум вар һамысы Чәфәргулу ханы ата тәк истәйир. Дейә биләрәм ки, гошун ону мәнән артыг истәйир. Әкәр хаһиш әдә, гошунун һамысыны мәнним үзүмә дургуза биләр. Нечә ки, мәнним голумдан тутуб, тәхтисәлтәнәтдә әйләшдирди, һәмчинин голумдан тутуб, әндириб өзү әйләшә биләр. Мән нечә она, Иран падшаһларынын пайтахты олмуш Исфәһанын һөкүмәтини верим? Мән она Мазандаран һөкүмәтини вермишәм, кеҗиб әйләшиб орада, олуб кушәнишин. Нә һөкүмәтә шүрү әләйир, нә чағырырам кәлир, нә яздығым кағызлара чаваб верир. Бу да мәнни даһа артыг тәшвишә салыб. Чәфәргулу мәнә әрәби бей'әт әләйиб, ола биләр ки, мәнним үзү-

мә ағ олмасын, амма мәнним варисимә раһатлыг вермәйәчәк. Бу мәнним йәгинимдир. Индидән тәдбир лазымдыр. әлачи-вағиә пиш өз вүгү'байәд кәрд! (Чағырыр.) Гулам! (Гулам кирир.) Һачы Ибраһим ханы бурая чағыр! (Гулам чыхыр.) Һачы Ибраһим хан тәдбирли вәзирдир, лазымлы вәзирдир. (Һачы Ибраһим хан дахил олур.) Һачы, дейәсән мәнән рәһчидә хатир олдун?

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм! Мән нәкарәйәм, сиздән рәһчидә хатир олмағы хәялындан да кечирә биләм. Мән һәлә о мәртәбәдә өзүмдән мүштәбиһ олмамышам.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а ђ Г а ч а р. Сән чы-хандан сонра мән фикир эләдим. Һәгигәт, мән Чәфәргулу хан һаггында зүлм эләмишәм, онун тәк гардашын үрәйинә дәймәк зәһи наинсафлыгдыр. Мән инди өз әмәлимдән пешман олуб, гәт әтмишәм ки, Чәфәргулу ханы чағырыб, кәндәрим Исфәһана.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм, бағышлайын, енә чәсарәт әләйирәм, сиз индийәдәк Чәфәргулу хана нечә сифаришләр әдләсиниз, нечә кағыз язбысыныз, һеч бирисинә чаваб вермәйиб. Горхурам инди дә кәлмәйә.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а ђ Г а ч а р. Инди мән ону айры йолла чағырарам. Мән билирәм, Чәфәргулу хан анасынын хатирини чох истәйир. Бу саат сән кет Чәфәргулунын анасынын янына, декинән, шаһ ондан хаһиш әдир ки, өзү зәһмәт чәкиб Мазандарана кетсин. Әввәл Чәфәргулу хана мәнним дилимдән салам етирсин вә десин ки, мән өз әмәлимдән пешман олуб, ону Исфәһана һаким тәйини әтдим. Вә мәнним әзнз гардашымдан тәвәггә әтсин ки, Исфәһандан габаг Теһрана кәлсин, бир көрүшәк. Чүнки кәһлүм ону чох истәйир вә бир дә Исфәһан барәсиндә бир пара вачиб мәсәләләрини мүзакирәси вачибдир.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Бу тәдбир Ираның дәхи дә тәрәггисинә баис олачаг. Мүрәххәс олум! (Чыхыр.)

¹ Баи верә биләчәк вағиәнин әлачыны баш вермәздән әввәл әтмәк лазымдыр.

М и р з э Ч э ф э р х а н (*дахил олу*). Гиблей-
й-аләм! Афэрин тэдбирэ, нечэ ки, Гиблейи-аләм һөкм
этмишди, Әлигулу хан сәркәрдәләрдән ики нәфәри вә
мәни көтүрүб ериди Әли ханын гошунуна тәрәф. Гошу-
нун мүгабилиндә дуруб кағызы уча сөвтлә охуду. Кағыз
гуртаран тәк Әли ханын сәркәрдәләри вә гошуну сәс-
сәсә вериб дедиләр ки, Әли хан, биз сәнә табейик вә нә
гәдәр гәви дүшмән мүгабилине апарсан, баш вә чанла
далынча кетмәйә һазырыг. Амма гачарларла биз дава
этмәйәчәйик. Әли ханын голу бошалды. Инди, будур,
өзү дә, сәркәрдәләри дә кәлиб гапыда дуруб, һүзури-
алийә мүшәррәф олмага изн истәйирләр.

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Дейинән
буюрсунлар.

Мирзэ Чэфэр хан чыхыр. Ә л и х а н Ә ф ш а р сәркәрдәләри
илә дахил олу.

Ә л и х а н Ә ф ш а р. Гиблейи-аләм, камали-их-
лас вә ирадә илә мән вә мәним сәркәрдәләрим һүзури-
алидән әфв истәйирик. Биз бөйүк сәһвдә имишиг. Гиб-
лейи-аләмнән көзәл мәктубунун мәзмунуну эшикәндән
сонра сәһвимизи анлайыб, чох пешман олуб кәлми-
шиг. Мән, мәним зири-дәстимдә олан сәркәрдәләр вә
гошун, һамымыз бей'әт эдирик шаһәнишаһи-Иран Аға
Мәһәммәд шаһ Гачар!

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Чох мәм-
нунам сәндән, Әли хан! Шүкур олсун аллаһа ки, ики
бөйүк түрк таифәси бир-биринә әл вериб, дүшмәни сәр-
никун эләди. (*Чағырыр.*) Мирзэ Чэфэр хан! (*Мирзэ Чэ-
фэр хан дахил олу.*) Әли хана вә сәркәрдәләринә мән-
зил вер! Нечэ ки, падшаһ гонағына шайистәдир һөрмәт
элә вә буюруг вер ки, Әли ханын гошунунун һәр ийirmi
нәфәринә бир гоюн вә бир кузә шәрбәт версинләр. Әли
хан, кет, раһат ол! Сән бундан сонра мәним әзизимсән,
әзиз сәркәрдәм олачагсан. (*Әли хан сәркәрдәләри илә
вә Мирзэ Чэфэр кедирләр.*) Бунун да үрәйи мәнлә дү-
зәлмәз, она көрә дәф'и вачибдир. Худавәнди-аләмнән
йәди-гүдрәти мәним үстүмдәдир. Бөйүк дүшмәнин шәр-
риндән гуртардым, инди галыб бир пара хырда баш
говзаянлар. Иран бу саат гайнар газандыр. Мәлумдур
ки, су гайнаянда онун ичиндәки налайыг шейләр үзә чы-

хыб, көпүк олар. Һәмчинин Ирана табе бир пара ханлар
бу нөвдүрләр. (*Чағырыр.*) Гулам! (*Гулам дахил олу.*)
Фәррашбашыя декинән, бир адам көндәрсин Әлигулу
ханы бурая чағырсын.

Г у л а м. Гиблейи-аләм, Әлигулу хан кәлиб бура-
дадыр.

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Чағыр
кәлсин. (*Гулам чыхыр.*) Дейирләр, Кирманда Лүтфул-
лаһ хан баш говзайыр. Она тәнбиһ лазымдыр. (*Әлигулу
хан дахил олу.*) Әлигулу! Кәрәк күчлү гошун көтүрүб
кедәсән Кирмана. Лүтфуллаһ ханын гошунуну тәрк
эдәрсән. Әкәр гачыб кизләнсә Кирманда дашы даш үс-
түндә гоймазсан. Гоча кишиләрә, өврәтләрә, сүдәмәр
ушаглара, һеч бирисинә рәһм этмәзсән. Кәрәк Кирман
әһлине бир диван тутасан ки, чәми Иран титрәсин. Лүт-
фуллаһ ханы вә онун гөвм-әгрәбасыны әлә кәтириб һа-
мысыны я гырарсан, я көзләрини чыхардарсан. Хатирчәм
олурам ки, тапшырдығыма дүрүст әмәл эдәчәксән.

Ә л и г у л у х а н. Падшаһ һөкмү аллаһ һөкмү-
дур, борчлуям итаәт эдим. (*Кедир.*)

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н дахил олу.

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Нечә олду?

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н. Ханымы разы элә-
дим, сабаһ йола дүшүр.

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Һачы
Ибраһим, дәхи дүрүст хатирчәм олдум, дүшмәнин гәви-
сини әлә кәтирдим. Аллаһын көмәклиий илә аз кечәр
ки, Иранда бир нәфәрин ады чәкиләр вә о бир нәфәр
кимдир? Аға Мәһәммәд шаһ Гачар!

пәрдә

И К И Н Ч И Н И М М Ә Ч Л И С

Тегран. А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ өз баркаһында әйләшиб
сәндәл үстүндә. Һ а ч ы И б р а һ и м х а н вә М и р з э
Ч э ф э р х а н дурублар һүзурда.

А ф а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Һачы Иб-
раһим хан! Әли хан нә ишә мәшғулдур?

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н. Гиблейи-аләм, дүня
ядындан чыхыб, әйләшиб мәнзилдә, гуллуғ әмрләрина
мәшгулдулар.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Падшаһлығ
фикриндән әл көтүрүб, я нә?

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н. Гиблейи-аләм! Әли хан
мәкәр көрмүр ки, падшаһлығ нә мүшкүл әмрдир? Кечә
вә күндүз кәрәк анчаг рәиййәт дәрди чәкәсән. Саир дөв-
ләтләрлә әләгә фикриндә оласан. Әли хан әйләшиб, гиб-
лейи-аләмдин сайәсиндә рүтбәси күн-күндән артыр, гошун
онун итаәтиндә, дәхи о нә эләйчәк падшаһлығы?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Сәһвдәсәп,
Һачы Ибраһим хан! Буну сән йәгин әт ки, әкәр Әли ха-
нын сәркәрдәләри вә гошуну мәним мәктубуму охуяндан
сонра ондан үз чевирмәсә идиләр, о кәлиб итаәт әтмәзди.
Белә итаәт дә сидглә олмаз. Әли ханын өләнәдәк
үрәйиндән әдавәт чыхмаячаг, сән буна инан! Әли хан өл-
сә, онун сүмүкләри вә гәбринин торпагы да мәнимлә әда-
вәт эләйчәк. Йәгин бил, беләдир.

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н. Гиблейи-аләм! Йохса
Әли хан барәсиндә бир фикриниз вар?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Мән кечә-
ләр юху ята билмирәм вә Иранын ики дүшмәни вар, он-
лар йох олунча ята да билмәйчәйәм. Мән о яндан, бу
яндан баш говзаянлары демирәм, мән онлары дүшмән
һесаб әтмирәм. Мән Иранын кәләчәк дүшмәнләрини де-
йирәм ки, кәрәк онларын һамысы тәрк олсун ки, та өлән-
дә хатирчәм өлүм. О дүшмәнләрин бири Әли хандыр вә
о бирисини дә билирсән кимдир. Начарлыгдан итаәтә
кәлән дүшмәнлә мүдара әтмәк агил иши дейил. Әлә дүш-
мәнин билмәррә көкүнү кәсмәк кәрәк.

Г у л а м (дахил олур). Гиблейи-аләм! Әли хан кә-
либ фәрмайишә мунтәзирдир.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Кет, фәр-
рашбашыя декинән нечә ки, буюрмушам, Әли ханы элә
раһат эләсинләр.

Гулам чыхыр. Шаһ галхыр аяға, гапыя тәрәф кедир. Һачы Ибраһим
хан вә Мирзә Чәфәр хан бир-биринин үзүнә бахырлар. Гапынын
далындан Әли ханын сәси кәлир: Ай мәлунлар! Нә гайырысыныз?
Бурахын мәни! Бурахын мәним голуму! Ох, ох, ох!..

Ах, Һабелә һа, Һабелә һа! Охай, чапым динчәлди.
(Мирзә Чәфәр хана.) Мирзә Чәфәр хан, чых биһәкүзар-
лыг әт, нечә күн Әли ханы баркаһда сахласынлар вә бир
шәхс онун көзләринин чыхдыгыны билмәсин вә әләвә би-
һәкүзарлыг әдәрсән Әли ханын гошунунун бир һиссәсини
азад эләсинләр вә галаныны саир фөвчләрә пайласын-
лар. (Мирзә Чәфәр хан чыхыр.) Икинчи дүшмәним га-
лыб, о да бу күн чәзасына чатар. Ах, нә ағыр йүк имини
падшаһлыг!..

Г у л а м (дахил олур). Гиблейи-аләм! Кәрим хан
Ширазинин халыларыны вә сүмүкләрини кәтирибләр.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Декинән
ичәри кирсинләр! (Гулам кедир.) Бөйүк арзуларымын
биринә чатдым. (Халылары вә бир торба сүмүк кәтирир-
ләр.) Ачын халыны! (Ачырлар.) Чох көзәл халылардыр
бу, Һачы Ибраһим хан!

Һ а ч ы И б р а һ и м х а н. Бәли, Гурбан, чох кө-
зәл халылардыр.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Мән, гәдим
вахт ядымдадыр, Кәрим ханла мүгабилә отуруб дөвләт иш-
ләрини мүзакирә әдәндә бир яндан она көзәл тәдбирләр
төкәрдим вә бир яндан да әдавәтин кәсрәтиндән хиргәмин
алтында бычаг тутуб бу халылары доғрайдым. Әкәр
биләйдим ки, бу халылар ахырда мәним олачаг, мәкәр
мән бунлары шикәст әдәрдим? (Фәррашлар.) Көтүрүн
халылары вә о сүмүкләри дә апарын мәним ятачаг мән-
зилимин астанасында басдырын! (Фәррашлар кедирләр.)
Һачы Ибраһим хан! Мән дүня ләззәтиндән мәһрумам.
Көйдә учан гушлар, ердә кәзән һейванлар, торпаг алтын-
да мәскән тутан гарышгалара мүйәссәр олан ләззәт, мән
тәк падшаһа мүйәссәр дейил. Амма, һәр сүбһ ки, ерим-
дән дуранда аягларымы Кәрим ханын сүмүкләринә баса-
рам, үрәйимин яралары ядымдан чыхар. Надириң дә сү-
мүкләри, иншааллаһ, кәләр.

М и р з э Ч э ф э р х а н (әлиндә кағыз дахил
олур). Гиблейи-аләм! Әлигулу хан Қирмандан кағыз
көндәриб.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Ач, оху!
М и р з э Ч э ф э р х а н (охуял). Әләһәзрәт ша-
һәншаһи-Иран һүзури-мүбарәкләринә әрз олсун: һөкми-
һүмаюни-шаһанәйә әмәл әдиб үч күн, үч кечә Қирманы

ода вә ғылынча вердирдим. Ахырда Лүтфуллаһи хан вә онун чәми әгрәбасы әлә кечдиләр. һөкми-шаһанәйә көрә һамысыны өлдүртдүм. Қирман әһли изһари-итаәт әдәндән сонра гошуну көтүрүб Теһрана мүрачиәт әдирәм. Кәмтәрини-ә'лаһәзрәт Әлигулу.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Афәрин, Әлигулу хан! Декинән, кағыз кәтирәнә хәләт версинләр! (Мирзә Чәфәр чыхыр.) Гулам! (Гулам дахил олур.) Сәркәрдәләр кәлибләр?

Гулам. Бәли, гиблейи-аләм, кәлибләр!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Декинән кәлсинләр. (Гулам чыхыр, үч нәфәр сәркәрдә дахил олур.) Нә гәдәр гошун һазыр әдибсиниз?

Сәркәрдә. Гиблейи-аләм! Алтмыш мин нәфәр атлы вә пияда гошун һазырдыр.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Инди мән сизә мәрәмымы дейим. Күрчүстан валиси гоча Иракли Ираны шуриш тутмуш һесаб әдиб, көтүрүб Русия императоричәсинә языбдыр ки, нечә мәним атам вә бабаларым һәмишә Османлы вә Иран падшаһларынын итаәтиндә олублар, мән өзүмүн вә өвладымын тәрәфиндән Русия падшаһларына итаәт әдирәм. Әлбәттә, Иран шаһлары гәбул этмәзләр ки, Күрчүстан тәк вилайәт әлдән кетсин. Она көрә Ираклийә тәнбиһ лазымдыр. һәмчинин Мустафа хан Ләнкәрәни Русия императоричәсинә тәбәийәт әдибдир. Әлавә Шәки, Ширван, Ираван, Кәнчә вә Гарабағ ханлары да нөвбәнөв иддиалара дүшүбләр. Мән бу гошуну чәм этмишәм ки, бу баш галхызан шәхсләрин һамысына мөгамларыны таныдым. Мән сизин вә гошунун рәшадәтинә хатирчәмәм.

Сәркәрдә. Гиблейи-Аләм! Баш вә чанла һазыры!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Гошун үч дәстә олачаг. Бир дәстәси Шәки вә Дағыстан тәрәфинә кедәчәк. Бир дәстәси Ираван вә Тифлис тәрәфинә вә бир дәстәсини дә өзүм. көтүрүб Гарабағ үстүнә апарачагам. Кәрәк Әлигулу хан Кирмандан гайыдан тәк йола дүшәк. Кедин өз ишинизә мәшғул олун. Гошун әһлине мөндән салам етирин!

Сәркәрдәләр баш әйиб чыхырлар.

Гулам (дахил олур). Гиблейи-аләм, Чәфәргулу хан һүзуруна изи истәйир.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Кәлсин, кәлсин! (Чәфәргулу хан дахил олуб баш әйир.) Гардаш, яхын кәл, бәс ахшам Теһрана варид олуб, инди нийә мәним яныма кәлирсән?

Чәфәргулу хан. Йорнуг идим, гиблейи-аләм, әфв әдәсән.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Әйби йохдур, гардаш, яхын кәл! (Чәфәргулу хан кәлиб дизи үстә чөкүр.) Мән сәнин һаггында зүлм әләмишәм, кәрәк кечәсән. (Алнындан өнүр.)

Чәфәргулу хан (галхыр аяға). Гиблейи-аләм, мән нәкарәйәм, сән мөндән үзр истәйирсән?! Мән сәнин гуллуғунда өзүмү кәмтәрин бәндәләрдән һесаб әдирәм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Гардаш, сәбәб нә иди ки, индийәдәк сәнә көндәрдийим кағызлара вә сифаришләрә чаваб вермирдин.

Чәфәргулу хан. Гиблейи-аләм, ону сорушма. Кичийин һәмишә бөйүйә бир әрки олар. Мән әрк билмишәм. Йәгин ядындадыр, Гачар фәтһиндә Исфәһан һөкүмәтини мәнә вәдә этдин?!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Бәли, ядымдадыр!

Чәфәргулу хан. Сонра ки, сән өз әһдинә вәфа этмәдин вә мәни Исфәһан әвәзинә Мазандарана көндәрдин; доғрусу, мәним үрәйим сынды. Мәнә һөкүмәтин артыг әскиклийи тә'сир этмирди. Амма мәни гәмкин әдәи сәнин мәним тәк йолунда чанындан вә малындан һәмишә кечмәйә һазыр олан гардаша әтибар этмәмәйин иди. Мән сәнә анд ичирәм ки, мән тәк дәянәтли нөкәри, чүмлә Ираны ахтарасан тапа билмәзсән. Мәни сән Мазандарана көндәрмә, бир кәндә кәндхудалыға көндәр, гапыда ахырынчы фәрраш әлә, амма ону бил ки, мән әтибарлы гардашам. Сән һеч сорушма ки, нийә сәнин кағызларына чаваб вермирдим. Дүбарә әрз әдирәм, мән тәрәфдән бир әркди. Амма, худанәкәрдә, сәнә бир һадисә үз всрәйди, енә көрәрдин һамыдан габаг дүшмән мүгабилиндә мән гардашын дава әләйирәм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Мән онда сәһв әләдим ки, киләйә башладым вә сән дә һаһаг килей

элэдин. Ики күсүлү арасында барышыг о вәдә мөһкәм олар ки, һеч бир тәрәф кечмиши ядына салмая. Әлини мәнә вер, нечә ки, сән Гачар дапасында әлини мәнә вериб өз ирадәтини изһар эләдин, мән дә бундан сонра күн-күндән мөһәббәтимин сәнә артмағыны вәдә эләйирәм.

Чәфәргулу хан (шаһын әлини өнүр). Гиблейи-аләм! Сән мәним бөйүйүмсән вә мәним ихтиярым сәнин әлиндәдир. Мөһәббәт дә эләсән, гәзәб дә көстәрсән, һәр барәдә саһиби-ихтиярсан.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Инди, гардаш, мән сәни көндәрирәм Исфәһана. О Исфәһана ки, индийәдәк Иран шаһларынын пайтахты олуб. Кәрәк Исфәһан вилайәтини элә доландырасан, нечә ки, Сәфәвиләр доландырыблар. Кәрәк чамаатла элә рәфтар эдәсән ки, кечмиш падшаһлар ядындан чыхсын. Һәтта кәрәк сәнин әдаләтини мүгабилиндә Шаһ Аббас әдаләти күн мүгабилиндә улдузчан олсун. Тәзә падшаһ көһнәни әдаләтлә чамаатын ядындан чыхартдырмаса, онун сәлтәнәти мөһкәм олуб баша кетмәз. Надир рәфтар эдә билмәди. Чамааты үзүнә аг эләди. Руһаниләри өзүндән инчитди. О инди ки, өзү дә фәнәя кетди. Оғлу да пис олду. Рәиййәт мөһәббәти газанмаг падшаһлығын илк вәзифәсидир.

Рәиййәт чү бихәст, султан дирәхт,
Дирәхт, әй пәсәр, башәд әз бих сәхт¹.

Инди, гардаш, сәни көндәрирәм Исфәһана, нәсиһәтим дүрүст гулағында галсын!

Чәфәргулу хан. Гиблейи-аләмин нәсиһәти, әлбәттә, гулағыма долду. Амма мән дә бир нечә сөз дейим. Мән әһд эләйирәм ки, Исфәһаны элә доландырам ки, нәинки Шаһ Аббас, бәлкә Шаһ Сәфидән индийәдәк кәлиб кетмиш падшаһлар һамысы чамаатын ядындан чыхсын. Анчаг дилләрдә тәк бир ад сөйләнилсин: Аға Мәһәммәд шаһ Гачар! Мән әһд эләйирәм ки, Исфәһан чамаатыны бир мәгама етирим ки, Аға Мәһәммәд шаһ ады кәләндә зүкурән, үнасән һамысы аяға галхыб, онун адына сәчдә әлзсишләр. Нәинки горхудан, хейр, кәсрәти-

¹ Падшаһ ағачдыр, рәиййәт онун көкү, әй оғул, ағач көкү үстүндә мөһкәм даянар.

мәһәббәтдән! Әһд эләйирәм ки, чәми Фарсистаны бир мәгама кәтирәм ки, бундан сонра кәлән Гачар шаһларыны аталарындан артыг истәсинләр. Гиблейи-аләм, мәним бу әһдимин нәтичәсини, ишшааллаһ, тезликлә көрәрсән.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Гардаш, сөзүнә инанырам. Тәзә мәнсәбин мүбарәк олсун!

Һачы Ибраһим хан. Һәзрәт-Вала, тәзә мәнсәбиниз мүбарәк! Худавәнди-аләм сиз гардашы, ә'лаһәзрәт шаһәншаһдан айырмасын!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Амин! Ди, гардаш, бир кеч тамаша элә, көр сән кәләндән сонра нә көзәл отаглар тикдирмишәм вә өзүнү дә, доғрусу, гой-маячагам баркаһдан чыхасан. Кәрәк бир нечә күн бурада галасан, та сәнинлә бир доюнча сөһбәт эләйим.

Чәфәргулу хан. Гиблейи-аләм! Тәвәгге эди-рәм ки, изн верәсән, сабаһ йола дүшүм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Өзүн бил, гардаш, истәйирсән бу күн кет. Мане дейиләм. Ди кеч отаглара тамаша элә.

Чәфәргулу хан баш әйиб, сағ тәрәфә, отаға кечир, гапынын арасында бир нәфәр кизләмиши шәхс онун үрәйинә хәнчәр санчыр.

Чәфәргулу хан (архадан). Оф... Намәрд гардаш! (Әли үрәйиндә далы-далы кәлиб отағын ортасында йыхылып.)

Һачы Ибраһим хан. Бу нә иш иди?

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар (ағлайыр). Даян, һачы Ибраһим хан! Мән бәдбәхтин, мән бирәһмин һөкмүнә әнчам олду. Нә яман иш көрдүм! Өз белими сындырдым! Билирсән, һачы Ибраһим хан, әлачымы йох иди. Анд олсун Мәһәммәдһүсейн ханын гәбринә, о нәчиб руһ ки, бу нәчиб бәдәни мүһәйя эләмишди, бир дәгигә сәлтәнәт тачыны мәним варисимин башында раһат гой-маячагды. Гой мәним варисим көрсүн ки, көзүмүн ишығы, мәни һәлакәтдән гуртаран, мәни Иран тәхти-сәлтәнәтинә әйләшдирән гардашымы онун аяғынын алтында гурбан кәсирәм ки, онун сәлтәнәти саламат олсун вә

кэлэчэкдэ Иран парчаланмасын. Көтүрүн бу бинэванын бэдэнини.

Пэрдэнин далындан ики нэфэр кэлиб Чэфэргүлү ханын бэдэнини көтүрүрлэр.

Һа чы Ибраһим хан. Гиблейи-алэм! Бу ишэ чамаат нэ дейэчэк, гошун нэ нөв бахачаг?

Аға Мəһəммəд шаһ Га'чар. Кэрək ки, зинəфəс бунун өлмəйинин сəбəбини билмəйэ. Гой чамаат буну Исфəһана кетмиш билсин. Сонра билсə дə эйб элəмэз. Инди дейэ билэрəm ки, Гачар нəсли һəмишə саламат падшаһлыг эдəчək.

пəрдə

ҮЧҮНЧҮ МƏЧЛИС

Əһли-мəчлис

Аға Мəһəммəд шаһ Га'чар.
Икинчи Иракли—Күрчүстан падшаһы.
Юһан—онун нəвəси, шаһзадə.
Тавад Амилəхварй—катиб, сəркəрдə.
Тавад Орбелиани
Тавад Мухрани
Тавад Кейхосров Авелиани } — күрчү сəркəрдэлəри.
Тавад Чавчавадзə
Тавад Мачабели.
Тавад Серетели—Имеретия гошунунун сəркəрдəси.
Садыг хан—Иран гошунунун сəркəрдəси.
Сəркəрдэлэр, элчилэр, пишхидмэт вə гошун адамлары.

ƏВВƏЛИНЧИ НИММƏЧЛИС

Тифлис. Икинчи Ираклинин баркаһы. Иракли əйлəшиб сən-дəl үстүндə, янында сəркəрдэлэр вə катиб.

Икинчи Иракли. Һəзəрат! Күрчүстанын башы үстүндə гара булутлар ойнашыр. Надир шаһын хачəси Аға Мəһəммəд өзүнə шаһ ады гоюб, бизлə Ибраһим хан Гарабағы арасында олан иттифагнамəни бəһанə тутуб, Гарабаға һүчум эдиб. Мən дə нечə ки, сизə мə'лум-дур, өз оғлум Александры гошунла Ибраһим ханын көмəйинə көндəрдим. Аллаһын көмəйи илə гошун бирлəшиб, Аға Мəһəммəдин һүчумуну дəф' эдиблэр. Инди Аға Мəһəммəд чəкилиб отуруб Хатун архында вə бизим

элимиз кечэн кагыза көрө, истәйир Гарабағын әтрафында бир гәдәр гошун гоюб, бизим үстүмүзә кәлсин. (*Катиба.*) Тавад, Аға Мәһәммәдин гардашы Әлигулуя яздыгы кагызы оху, чамаат гулаг ассын!

Т а в а д А м и л а х в а р и (охуор). Языб сәнә мәлүм әдирәм ки, һәрчәнд Иран гошунунун һүчүмларыннан Гарабағын чамааты вә гошуну билмәррә зәифләшиб, бәни-һәмә бу ғыш Гарабагда дава әтмәйчәйәм. Сүлейман ханы ийирми мин гошула бурада гоюб, галан гошула өзүм кедәчәйәм Тифлисә. Она бинаән, языб мүгәррәр әдирәм ки, Ираванын әтрафында дөрд мин гошун гоюб, галан гошуну һазырда сахлайыб мәним һөкмүмә мүнтәзир оласан, та һөкм сәнә чатан тәк билатә'хир гошуну мәнә етирәсән вә әкәр Ираван ханы өз өвратини вә оғлуну кирөв версә, Иравандан билмәррә гошуну көтүрәсән.

И к и н ч и И р а к л и. Бу кагыз бу күн кәрәк бир мөтәбәр гасиддән көндәрилә граф Гудовичә вә бизә лазымдыр гошун тәдәрүкүндә олмаг. Тифлисин чамаатына хәбәр әдәрсиниз шәһәрин әтрафынын мөһкәмләнемәйи барәсиндә тәдбир әтсинләр. Аға Мәһәммәд Тһһранда икән Күрчүстан үстүнә кәлмәк фикринә дүшәндә мән әһвалаты билиб, княз Потһомкинә язмышдым императоричәдән тәвәггә әтсин ки, лазым олан вахт бизә үч мин гошун көмәклийн әтсин. Бу барәдә мәним өвратим дә императоричәнин өзүнә кагыз языб. Императоричә тәвәггемизи гәбул әдиб, буюрубдур ки, көмәк мәсәләси барәсиндә дәвләт шурасы рәй версин. Дәвләт шурасы бу нөв рәй вериб. (*Кагызы мизин үстүндән көтүрүб верир катиба.*) Оху!

Т а в а д А м и л а х в а р и (охуор). Мин едди йүз дохсан үчүнчү илдә май айынын отузунда дәвләти-әлийейи-Русиянын шурасы әләһәзрәт императоричейи-күлл-Русиянын форманына итаәт әдиб, Күрчүстан падшаһы Икинчи Ираклийин гошун көмәйи истәмәйи барәсиндә мәсләһәт әдиб, бу нөв гәт әтди:

Ираклийин Русия дәвләтинин тәһт-һимәйәсиндә олмагына көрә, Аға Мәһәммәд ханын күн-күндән күчләниб Күрчүстан үстүнә еримәклә Русия дәвләтинә зиддий-йәт көстәрмәйинә көрә, граф Гудовичә һөкм олунсун ки,

Аға Мәһәммәд ханын Күрчүстан үстүнә кәлмәк мәрәми йәгин олса, Ираклийә көмәк вермәйи вәдә әтсин.

И к и н ч и И р а к л и. Инди, һәзәрәт, иш бу мәгамдадыр. Дүшмән яхынлашыб. Нечә ки, бизим элимизә кечән кагыздан мәлүм олду, пайыз дүшән тәк, йә'ни бирикки һәфтәдән сонра Тифлисә кәләчәк. Русия дәвләти бишәкк көмәк көндәрәчәк. Әләвә, Имеретия падшаһы Соломона мән язмышам ки, Күрчүстанла онун арасында мин едди йүз дохсанынчы илдә бағланан иттифагнамәйә көрә, бурая гошун көндәрсин. Чавабында язырды ки, Тавад Зөһраб Серетели күчлү гошула рәванә олуд. Бу күнләрдә, яхуд бу күн варид олар. Чамаата мәлүм әдди, онун истигбалына чыхыб, артыг һөрмәт әләсинләр. (*Кедир.*)

Т а в а д О р б е л и а н и (биринчи сәркәрдә). Неч үрәк гысмаг лазым дейил, аллаһ кәримдир. Гой Аға Мәһәммәд Тифлисин яхынына кәлсин, көрәрсән нечә пешман әдәрләр. Кедим, падшаһын әмринә көрә, шәһәрдә бинакүзарлыг әдим. (*Кедир.*)

Т а в а д М у х р а н и (икинчи сәркәрдә). Тифлис чамааты бу саат гызмыш ширә дөнүб, беш Аға Мәһәммәд хан кәлә, габагына чыхмаға һазырдырлар.

Т а в а д К е й х о с р о в А в е л и а н и (үчүнчү сәркәрдә). Доғрудур, Иранын гошуну рәшиддир, амма чәтини одур ки, бир дәфә охлары даша тохунсун. О, саат көрәрсән гайыдыб гачдылар.

Т а в а д Ч а в ч а в а д з е (дөрдүнчү сәркәрдә). Шәһәримиз мөһкәмдир. Иншааллаһ, бир аз да мөһкәмләшәр вә чамаатымыз да пәһливандыр. Бундан әләвә, үмид-варам ки, падшаһын оғланлары һәр бири Күрчүстанын икидләриндән мин нәфәр кәгирсин. Шәкк йохдур ки, Иранын гошунуну мурүмәләх тәк дағыдачагы. (*Топ атылыр.*) Бу нә топ сәсидир?

Т а в а д М у х р а н и (пәнчәрәдән бахыр). Көзләримиз айдын олсун, дәхи Күрчүстана өлүм йохдур! Бир кәлин пәнчәрәдән бахын, көрүн нә көрәрсиниз. (*Сәркәрдәләр кәлиб бахырлар.*) Имеретия гошуну дүняны тутуб. Габагда Зөһраб Серетели шири-жәян тәк кәлир. Топлар, шадлыг топдур!

Т а в а д К е й х о с р о в А в е л и а н и. Бәһ, бәһ бәһ!.. Афәрин белә гошуна! Афәрин бу көзәл оғланлара.

Һәр бири он адама мүгабил дуарлар. Чамаат нечә габа-га кедир, һәр кәсин элиндә бир мэта вар. Кимиси чөрәк апарыр, кимиси шәраб апарыр, кимиси мал-гоюн апарыр. (Топ атылыр.) Нәрилдәйин, Күрчүстанын топлары! Тит-рәйин, зәмин вә асман! Нә оларды, Аға Мәһәммәд хан бу чәлалы көрәйди! Йәгин горхудан гачагы Тһранда бәнд аларды.

Тавад Чавчавадзе. Иншааллаһ, элә дә ола-чаг. Мәкәр бир белә гошунун мүгабилиндә Аға Мәһәммәд хан даяна биләр!? Аллаһын көмәклийи илә Күрчүстанын һүнәрли гошуну она сүбут эдәр ки, падшаһлыг иддиасына дүшмәкдә өзүндән хейли мүштәбиндир. Онун ери һәмишә гапы ағында олуб, енә орада олар.

Тавад Мухрани. Көрәсән, гошун нә гәдәр олар?

Тавад Чавчавадзе. Мәним көзүмә көрүнән, көрәк он миндән аз олмая.

Тавад Мухрани. Мән дә белә күман эдирәм.

Шейпур сәси кәлир.

Тавад Серетели (дахил олу). Күрчүстанын гәюр сәркәрдәләринә салам олсун!

Сәркәрдәләр. Хош кәлибсиниз, Тавад! Аллаһ сизин гәдәминизи хейир эләсин!

Тавад Серетели. Иншааллаһ, хейир олар. Күрчүстана сәккиз мин оғлан кәтирмишәм. Һәр бири йүз ган әвәзи вә һамысы вәтән йолунда чанындан кечмиш.

Икинчи Иракли (дахил олу). Әзиз гардашым Имеретия падшаһы Соломонун гәюр гошунуну вә онун гәюр сәркәрдәси Тавад Серетелини тәбрик эдирәм!

Тавад Серетели. Имеретия падшаһынын дуа-сыны һүзури-падшаһа етирмәкдә өзүмү хошбәхт һесап эдирәм! (Дизи үстә чөкүб кағыз верир.)

Икинчи Иракли (охуор). Әзиз гардашым Күрчүстан падшаһы Икинчи Ираклийә салам етирирәм! Бә'д, вәтәнә үз верән һадисәни эшидиб, Күрчүстана тәрәф яхынлашмагда олан бәланы дәф этмәк үчүн, бизим арамызда олан иттифагнамайә әмәл эдиб, Имеретия гочаг атлыларындан бир гәдәр Тавад Зәһраб Серетелинин тәһти-рәясәтинә вериб көндәрдим ихтиярыныза. Үмидва-

рам ки, Күрчүстанын, Имеретиянын вә бизим саир гон-шумуз ханларын гошуну бирләшиб бу кәлән бәланы тез-ликлә дәф эдә. Сизин гардашыныз Соломон. (Катибә.) Тавад, бир яхшы ризамәпдлик кағызы мәним әзиз гарда-шым Имеретия падшаһы Соломона язарсан. Сән дә, та-вад, кет раһат ол, гошун да бир нечә күн раһат олсун.

Тавад Серетели. Мән о вахт раһат оларам ки, чәми Күрчүстан раһатлаша.

Пишхидмәт (дахил олу). Кәпчәдән, Аға Мәһәммәд шаһ тәрәфиндән, элчи кәлиб, изи истәйир.

Икинчи Иракли. Бу нә дейир? Бу хәбәр яхшы олмады! Белә олан сурәтдә бир һәфтәлийәдәк Тифлисдә ола биләр. (Пишхидмәтә.) Элчийә декинән кәлсин. (Пишхидмәт чыхыр.) Аға Мәһәммәд шаһ!.. Биһәялыға бах!..

Садыгхан элчи сифәтиндә дахил олуб, баш әйир, кағызы верир.

Иран Элчиси. Ә'ла-һәзрәт шаһәншаһ тәрәфин-дән бу мәктубу вали хидмәтинә кәтирмишәм.

Икинчи Иракли (кағызы верир сәркәрдәйә). Оху!

Тавад Амилахвари (сәркәрдә охуор). Ша-һәншаһи-Иран Аға Мәһәммәд шаһ Гачар тәрәфиндән Күрчүстан валиси Икинчи Ираклийә. Нечә ки, сәнә мә-лумдур, Күрчүстан валиләри индийәдәк Иран шаһлары-нын тәһти-һимайәсиндә олуб, шаһлар тәрәфиндән һәми-шә лүтфү мәрһәмәт вә иззәт көрүбләр. Иран шаһларынын сайәсиндә Күрчүстан һәмишә саламат вә чамааты камал-асайишлә доланыблар. Сәбәб нәдир ки, сән Иракли би-зим сайәйи-мәрһәмәтимиздән гачырсан? Һәтта Ираван, Кәпчә вә Гарабағ ханлары илә бизим әлейһинизә итти-фагнамәләр бағлайырсан? Мә'лум олсун ки, Ираван вә Кәпчә ханлары чәми гошулары илә мәнә бей'әт эләди-ләр. Гарабағы бир һаләтә салмышам ки, чамааты емәйә чөрәк тапмыр. Буну язмагда гәсдим сәнә буну билдирмә-дир ки, сән һеч бир ердән көмәйә үмидвар олмайыб, нечә ки, ата вә бабаларын Иран шаһларына итаәт эдибләр, элә дә сән Иракли, мән Аға Мәһәммәд шаһ Гачара бей'әт элә ки, та сән вә сәнин чамаатын һәмишә фәләһәтдә олуб, мәним илтифатыма наил оласыныз. Әкәр бу тәклифи гә-бул этмәйәсән, биләсән ки, Күрчүстанын башына һәр нә

мүсүбэт кэлсэ, Намысына банс сэн Иракли олачагсан. Чунки мэн нэштад мин гошунла Күрчүстана гонаг кэлирэм.

И к и н ч и И р а к л и (*кағызы алып, сонра элчи-йэ*). Кет, өз шаһына декинэн, чох да өз зоруна мэгхур олмасын! Нэнки нэштад мин, бэлкэ йүз нэштад минлэ кэлэ, енэ мэн она бей'эт элэмэйчэйэм. Мэн далымы Ру-сия тэк мөһкөм даға сөйкэйиб онунла сөһбэт элэйчэйэм. Буюра билэр...

И р а н э л ч и с и. Мүрэххэс олум... Вали сағ ол-сун! Горхурам далынызы сөйкөдийиниз шимал дағы буз-дан олуб мэширигдэн чыхан күнүн һэрарэтинэ давам эт-мэйэ!

И к и н ч и И р а к л и (*аға галхыб*). Кет, һэр нэ дедим өз шаһына етир! Хош кэлдин! (*Элчи чыхыр*.) Сиз аллаһ, бир рөвшэн дүняа тамаша эдин. Дүнэнки хачэ, Кәрим ханын пишхидмэти падшаһлыг арзусуна дүшүб Кейхосров, Кейкавус мәснэдиндэ әйләшиб, Күрчүстан падшаһынын адыны вали гоюб, она һөкм языр! Һөкм!.. (*Аға Мәһәммәд шаһын кағызыны чырыр*.) Тармар ола-сан сәни, әй чәрхикәрдун! Гара яс либасына дөһсүн сәнин булутларын! Курултун чәлаллары позулмуш, шөвкәтләр-риндэн дүшмүш бәдбәхт һөкмранларын чийәр сәдалары-на бәнзәсин! Бәргин Теһранла Гарабағын арасында хачэ истибдадындан дүзләрә дағылан етимләрин аһынын шө'-ләһи олуб, сәни яндырыб пуч этсин! Пуч, пуч!.. Әй инсаф-сыз, мүрүввәтсиз фәләк!.. Баранын минләрлэ күнаһсыз гырылмыш балалар вә гардашлар үстүндэ төкүлән ана-ларын, бачыларын көз яшларына дөһсүн! Улдузларынын һәр бири бир сағалмаз яра олуб, сәнин намәрд бәдәнини әридиб йох эләсин! Инсафа-кәл, әй биинсаф фәләк! Көз-ләрини ач, әй кор фәләк! Кор дүняда нә гәһти-әдаләт төрәдибсән! Рәва дейил 'ки, кәдалар падшаһ мәртәбәсинә чатыб, падшаһлара фәрман язалар! Бах, белә фәрман, белә фәрман! (*Аға Мәһәммәд шаһын кағызынын парчала-рыны тапталайыр*.)

Т а в а д С е р е т е л и (*ирәли ерийир*). Падшаһ сағ олсун, дарыхдырмайын үрәйиниз, сизин бу сәнкәрдә һирсләнмәйинизин сизә зияны вар. Аллаһ кәримдир, үми-дини аллаһа бағла.

И к и н ч и И р а к л и. Әлбәттә, Күрчүстанын ал-лаһы бөйүкдүр! Һеч вәдә гәбул этмәз ки, Күрчүстанын өврәтләри, ушағлары дүбарә Иран гошунунун габағында пай-пиядә гоюн сүрүсү тэк Исфәһана келә. Мәним әввәл үмидим аллаһадыр, сонра гошуна. Өз оғланларымы вә бир гоча чанымы вәтәнә гурбан демишәм. Гейрәт ери-дир, һәзәрәт! Намус! еридир, намус! (*Биһаләт йыхылып сәңдәлин үстүнә*.)

пәрдә

И К И Н Ч И Н И М М Ә Ч Л И С

Тифлисин әтрафы. Пәрдә галханда бәрк топ-түфәнк сәһи кәлир. Икинчи Иракли уча ердә дуруб, янында Тавад Амилах-вари, Тавад Мачабели үч айры сәркәрдә.

И к и н ч и И р а к л и. Гошун шир тэк дава элә-йир. Тифлисин йолуну оғлум Давид кәсиб вә онун топла-рынын нә'рәсинин мүгабилиндә Аға Мәһәммәд ики кәтирдийи гошунча гошун кәтирсә, давам эдә билмәз. Гошунун ясарында Тавад Мухрани дейәсән ачизлик кәстәрир. Бу саат бир адам кетсин, она етирсин ки, мөһкөм дурсун.

Сәркәрдәләрлән бири кедир.

Т а в а д А м и л а х в а р и. Падшаһ сағ олсун, биз гошуну үч дәстә этмишик. Иранын гошуну он дөрд дәстә олуб.

И к и н ч и И р а к л и. Күрчүстан гошунунун һа-мысы чанындан кечиб. Чанындан кечмиш гошунун мү-габилиндә Иран гошуну һәр нечә дәстә олса, давам эдә билмәйчәк. Әләлхүсус Серетели сәккиз мин гошуну илә далда дуруб, һәр бир анда өзүнү көмәйә етирмәйә һазырдыр.

Т а в а д А м и л а х в а р и. Падшаһ сағ олсун! Бир сөз демәк истәйирәм. Амма дилим кәлмир.

И к и н ч и И р а к л и. Нә олуб? Де көрүм!

Т а в а д А м и л а х в а р и. Соломон падшаһ бизә хәянәт әдиб!

И к и н ч и И р а к л и. Нечэ, хэянут?

Т а в а д А м и л а х в а р и. Көндөрдийи гошун чүмлэтаны ики мин адаммыш. Тавад Серетели гошуну топа-топа эдиб дүзлэрэ дагыдыб имиш ки, чох көрүнсүн. Бу кечэ өзү дэ, гошуну да чыхыб гачыблар вэ йолларда да һэр нэ кэнд-кесэк көрүблэр, һамысыны союб, хараба гоюб өтүблэр.

И к и н ч и И р а к л и. Ай намөрд инсан! Аллаһ бу давадан мәни саламат гуртарсын, эвэзиндэ яхшы гуллуғ эдэрәм. (*Сәркәрдәйэ.*) Тавад Мачабели, даянма, мин атыны, чап гошунун башындан аягына, һамыя үрөк вер! Декинән ки, Күрчүстанын үмиди бир аллаһадыр, бир дэ өз күчүнэ. Гошун үрөклэ дава элэсин! (*Мачабели кедир.*) Эй бивәфа Соломон!

Т а в а д А м и л а х в а р и. Падшаһ сағ олсун, бир гошунун габағына бах, көр сәнин нэвән Юһан нэ рәшадәт көстәрир. Бу рәшадәтин ахыры, иншааллаһ, фәтһидир!

И к и н ч и И р а к л и (*учадан*). Гочаг балам, мөһкәм дур! Горхма, аллаһын эли бизим үстүмүздәдир! Афәрин, Юһан! Тавад Амилахвари! Иранын үч байдағы ала кечди, будур кәтирирләр. Ай сәнә гурбан олум, Юһан! Амма гошун, дейәсэн, зор эләйир. Шаһзадә Давидә бир атлы көндәр, десин топларын бир нечәсини дағын башына чәкиб, иранлылары тәнкләшдирсин.

Т а в а д А м и л а х в а р и. Падшаһ, дағын башына дүрүст нэзәр етир! Шаһзадә Давидин беш топу орада курулдайыр.

Т а в а д М а ч а б е л и (*үч байдаг кәтирир*). Шаһзадә Юһан тәрәфиндән падшаһын хаки-пайинә бу үч Иран байдагларыны йыхырам. Иншааллаһ, Иран гошунунун һамысы бу байдаглар тәк сәнин хаки-пайинә йыхылачаг!

Т а в а д О р б е л и а н и (*өзүнү етирир*). Падшаһ сағ олсун, эвимиз йыхылды. Аға Мәһәммәд хан тәрәфиндән һөкм олду, он ики мин Мазандаран атлысы һүчум эләди. Бир бах, көр гошун нечә пәракәндә олуб дағылыр.

И к и н ч и И р а к л и (*учадан*). Эй мәним өз зирдәстимдә олан гошун, нэ дурубсунуз? Вәтән намусу әлдән кетди. Вурун өзүнүзү габаға! (*Гылынчы чәкиб әнир.*)

Т а в а д А м и л а х в а р и (*Ираклини сахлайыр*). Падшаһ сағ олсун, даян! Доғрудур, гошунумуз басылды, падшаһзадәләр әһатә олунуб, амма чәми рәийәт сәнин рәшадәтинә бәләддир вә һамы билир ки, сән вәтән, милләт йолунда өлмәйи хошбәхтлик һесаб эдирсән. Бир белә бәдбәхтлийин мүгабилиндә ки, вәтәнә үз вериб, сән дэ өз өлмәйинлә вәтәнин гәмини артырма! Сәнин вүчудун вәтәнә, милләтә лазымдыр.

И к и н ч и И р а к л и. Милләт әлдән кедәндән сонра, мәним вүчудумун галмағынын файдасы йохдур.

Өзүнү вурур гошуна, сәркәрдә онун далынча кедир.

Ю һ а н (*кәлиб тәллин үстүнә чыхыр*). Бәс, бабам нечә олду? Йохса ону да өлдүрдүләр? Бу нәдир көрүрәм? Дейәсэн бабамы иранлылар әһатә эдиб, тутмаг истәйирләр! Гоймарам туталар! Кәрәк мәним үстүмдә галан үч йүз гошун да йох ола ки, бабам әсир ола! (*Нә'рә вурур.*) Эй мәним гардашларым! Падшаһ әсир олур, гоймайын! (*Гылынч чәкир, тәллин үстүндән эниб кедир, топ-түфәнк сәси учалыр. Бир аздан сонра Юһан Ираклини кәтирир.*) Баба, яраланмайыбсан ки?

И к и н ч и И р а к л и. Йох, бала, яраланмамышам. Нийә гоймадын мәни өлдүрәләр, вәтәни бу һаләтдә көрмәйим?!

Ю һ а н. Йох, баба, нэ гәдәр вәтәнин нәфәси вар, сән она лазымсан!

И к и н ч и И р а к л и. Тәбил вурун, гошун чәкилсин! Давидә хәбәр верин һаһаг ерә күлләләрини сәрф әтмәсин. Топлары көтүрсүн, чәкилсин дағлара! Тифлис әһалисинин һамысына хәбәр эдин ки, дурмайыб һәр нә маһтачлары вар, көтүрүб шәһәрдән чыхсынлар. Ах, намөрд дүня! Намөрд Соломон! (*Кедирләр.*)

Иранын гошуну сәһнәдән өтүр. Аға Мәһәммәд шаһ Гаҷар янында бир нечә сәркәрдә кәлиб, чыхыр тәллин үстүнә.

Аға Мәһәммәд шаһ Гаҷар. Афәрин Күрчүстан гошунуна! Анд олсун Мәһәммәдһүсейн ханын гәбринә, бир белә дава, әтмишәм, бу рәшадәтлә дава әлдән дүшмән көрмәмишәм! Афәрин! Эй Иранын гәюр гошуну, даһа сизин вәзифәниз гуртарыр. Вурун өзүнүзү

Күрчүстанын пайтахты көзөл Тифлисә. Зирү-зәбәр әдиб, кәрәк даш даш үстүндә гоймаясыныз. Кәрәк бу күн Күрчүстана мәншәр күнүнүн нүмунәсини көстәрәм. Үч күн гошуна гарәт изни верирәм. Амма, мәбада кәлисалара әл вурасыныз... Кәлиса аллаһын эвидир, әһтирамы — мүсәл-мана вачибдир. Өврәт-ушаг һәр нә әлә кечсә әсир әдәр-синиз. Гочалары гылынчдан кечирәрсиниз! (*Сәркәрдәйә.*) Садыг хан, бинакүзарлыг бу күн сәнинләдир. Кәрәк сән кирәсән шәһәрин ичинә.

Садыг хан. Баш үстә, гиблейи-аләм!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Әлә кечән әсирләрин һамысыны, итаәтә кәлән ханлара бағышляча-гам ки, сатыб пулларыны хәзинәләринә гоюб, мәним ил-тифатымы көрсүнләр. Гошунун дал тәрәфи саламатдыр. Чәми гошуну, һәр нә вар, долдурун Тифлисә, дөрд тәрәфдән од вурсунлар. Даянма, Садыг хан, кет! (*Садыг хан кедир.*) Гой Иракли вә чәми Күрчүстан Иранын гүд-рәтини көрсүн. Кәрәк Ираклини бир һаләтә салам ки, кәлиб мәним аяғыма сүрүнә. Кәрәк Күрчүстана бир ди-ван тутам ки, онун анчаг бир ады дүняда галсын (*Мәч-лиси алов ишыгы тутур.*) Кәрәк нағылларда данышыл-сын ки, бәли, Күрчүстан адында кечмишдә бир вилайәт вар имиш. (*Шейпур сәси кәлир.*) Нә шейпурдур?

Сәркәрдә. Гиблейи-аләм! Валти тәрәфиндән әлчи кәлир.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Гошуна хәбәр әлә, әлчийә йол версин. (*Сәркәрдә кедир.*) Йәгин, Иракли өз мәнфәәтини анлайыб, тәбәйийәт этмәк истәйир. Чох агиланә иш көрүр. һәм өз чаныны гуртарар, һәм чамаатын чаныны.

Тавад Кейхосров Авелиани әлчи сифәтиндә дахил олуб, кағызы верир.

Күрчүстан әлчиси. Күрчүстан падшаһы Икинчи Иракли тәрәфиндән хидмәтинизә мәктубдур.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар (*охуюр*). Әкәр сән өзүнү шаһ вә чәми Иранын һөкмраны һесаб әдирсән, нә үчүн мәним пайтахтымы дағыдырсан вә рәий-йәtimi әсир әдирсән? Әкәр сән падшаһсан, падшаһанә рәфтар эт! Сәнә лазымдыр ки, фәтһдән сонра чамаата

әминлик верәсән ки, үрәйи сәнә япыша. Сән, кәл мәним бу тәклифими гәбул эт. Даваны даяндыр. Әсирләри азад эт. Сонра мән һазырам сәнинлә иттифагнамә бағламаға. Мән сөз верирәм ки, бизим арамызда иттифагнамә бағ-ланса, она әлә әмәл әдим, нә нөв ки, мәним инсафым, үрәйим вә әдаләтим мәнә буюрур. Әкәр мәним бу тәкли-фими гәбул этмәйәсән, бил ки, мән ондан сонра Күр-чүстанын һифзиндән өтрү ахырачан чалышачагам. Чәми күрчү тайфасынын үрәйи гисас арзусу илә долудур. Вә әләвә, Күрчүстанла һәммәзһәб олан Русия һеч вә'дә сә-нин Күрчүстана әләдийин зүлмү гәбул этмәз. (*Әлчийә.*) Кедиб валийи-Күрчүстана бизим дә шәртләримизи етирә-сән. Әкәр гәбул этсә, биз сөз веририк әсирләри азад әдәк. Тифлисдә дағылан әвләрин тә'мири үчүн пул верәк вә вали илә иттифагнамә бағламағы гәбул әдәк. Әввәла, Гарабағдан Күрчүстана давая кәләнләрин верилмәси; икинчиси, өз оғланларынын бирини кирөв версин вә үчүн-чү, Азад хандан Күрчүстан валиләринин әлине кечән алмазы көндәрсин.

Күрчүстан әлчиси. Мән падшаһ тәрәфин-дән сизә чаваб вермәйә вәкиләм. Падшаһ, намусуна вә сәлтәнәтинә тохунан һеч бир тәклифи гәбул этмәйәчәк.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Онда их-тияр саһибдир. Кедә биләрсән. Хош кәлдин! (*Әлчи ке-дир.*) Әлчини саламат өтүрүн, кетсин. (*Ишыг артыб мәчлиси тутур.*) Бәһ, бәһ, бәһ!.. Нә көзәл чырагбандыр! Ян, әй Күрчүстанын көзүнүн нуру, шаирләр тәбинин майәси көзәл Тифлис! Янкинән, та һуриләрин күл чөһрә-ләринә бәнзәр шө'лән асимана бүләнд олсун! Янкинән, та афитаби-аләмәфруз вә чаһанкәрд дастаныны дүнянын һәр гит'әсинә етирсин! Янкинән, та булутлар сәйяһлары һумайлар тамашая кәлсинләр. Сән дә тамаша эт, әй узагдан алмаз тәк парылдаян Гаф дағы! Бу янан сәнин үрәйиндир, тамаша әлә, әй гоча Шейх Сән'ан! Кәлчәк заманаларда зиярәтинә кәләнләрә Тифлис маңарасыны нағыл әлә! Гой чәми дүняда, ерләрдә, көйләрдә зәрби-дәсти-Аға Мәһәммәд шаһ Гачар дилләрдә сөйләнилсин!

пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ МӘЧЛИС

ӘЛИ-МӘЧЛИС

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар.
Һачы Ибраһим хан — вәзир.
Шаһрүх Рзагулу Мирзә — Надир шаһын оғлу.
Сәрдар Мустафа хан — Ираванлы.
Чавад хан — Кәнчәли.
Садыг хан } — сәркәрдәләр.
Һүсейн хан }
Үч нәфәр әлаһиддә сәркәрдә, гошун әли вә фәррашлар.

ӘВВӘЛИНЧИ НИММӘЧЛИС

Муған сәһрасында Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын чадырлары. Чавад хан, Мустафа хан, Садыг хан, Һүсейн хан.

Чавад хан. Шаһын фикри көрәсән һарадыр? Гарабағдыр, я Хорасан?

Мустафа хан. Гарабағла һәлә шаһын иши олаячаг. Шуша шәһәринин һасары чох мөһкәмдир. Шәһәр өзү бир уча дағын үстүндә дүшүб. Анчаг бир тәрәфдән үстүнә еримәк мүмкүндүр. Бу нөв гәл'әни алмаг үчүн атлы гошун ярамаз. Пияда гошун вә күчлү топ لازымдыр. Амма шаһын гошунунун, демәк олар ки, һамысы атлыдыр. Бу гошунла Шуша гәл'әсини алмаг мүмкүн дейил. Нечә дә ки, мүмкүн олмады. Шаһын Гарабағ барәсиндә олан тәдбири чох көзәл тәдбирдир. Әтрафда гоюлан гошун Гарабағын кәндләрини дағыдар вә чүнки шәһәрин

виндәканлығы бағлыдыр кәндләрә, шәһәр әһли ачындан тәнкә кәлиб, лабүддән тәслим олачаг.

Чавад хан. Яхшы ки, биз тәбәиййәт эләдик. Йохса, йәгин инди, Кәнчә, Ираван ханлыглары да Күрчүстан тәк тармар олмушду. Мәним тәбәиййәтимин сәмәри бу олду ки, һәм ханлығым әлимдә галды, һәм рәиййәтим дағылмады вә һәм Күрчүстандан кәлән отуз мин әсирин чохусуну шаһ мәнә бағышлады. Һәлә дә сатыб гуртара билмәмишәм.

Мустафа хан. Мәним өзүмә шаһын илтифаты аз олмайыб. Әсирдән мәнә дә аз бағышламайыб. Әләвә Борчалы вә Газах маһалларыны Күрчүстандан кәсиб мәнә бағышлайыб. Мәни башдан чыхартмышдылар. Мән Ираклинин зоруна вә онун көмәкчиләринә хатирчәм идим. Нә билирдим ки, шаһын тәдбири һамысына фаиг кәләчәк. Онун гошунундан артыг, тәдбири иш көрдү.

Садыг хан. Шаһын илтифатындан мән дә шаки ола билмәрәм. Мәнә дә аз әсир бағышламайыб. Әләвә нечә ки, көрүрсүнүз, чәми атлы гошуна сәркәрдә мән Садыг ханам!

Һүсейн хан. Метсхетдән кәтирдийим дөвләт мәнә кифайәтдир. Амма Метсхет кейфиййәти һәр ядыма дүшәндә күлмәйим тутур. Элә ки, шаһ мәни вә Садыг ханы көндәрди Метсхетә, шәһәрә етишиб нечә лазым иди кар көрдүк. Ахырда етишдик бир дейрә, раһибләр гачмышдылар, дейр бош иди. Һүчрәләрин биринә дахил олуб көрдүм ки, дивара бир нәрдиван даяныб. Дедим бу нәрдиван наһаг ерә бурая гоюлмайыб. Нәрдивана бир адам чыхартдым. Адам диварын үстүндән күчлү пул вә чаһаһират эндирди. Бинәва раһибләр гачан вахт пулу кизләдиб вә горхдугларындан нәрдиваны да дивара сөйкәли гоюб гачыблар.

Садыг хан. Метсхет ки, дағылды вә биз дә ки, гошуну раһат эләдик, мән бир нәфәр атлы көгүрүб шәһәрин әтрафына сәяһәтә чыхдым. Мән орада бир фачиә көрдүм. Инди дә ядыма дүшәндә үрәйим гана дөнүр.

Һүсейн хан. Нә фачиә? Нағыл элә көрәк!

Садыг хан. Шәһәрин әтрафында кәзәркән йолум бир кәлисая дүшдү. Кәлисанын әтрафы хараба иди. Кирдим һәйәтә. Һәйәт һәмчинин бош, амма бир күнчә балача дахмада көрдүм бир гоча киши япынчы алтында ятыб

вә янында да чох гоча бир эрмәни әйләшиб. Бунларын бу хараба ердә олмаглары мәнә чох тәэччүб кәлдн. Эрмәни-дән суал эләдим ки, бурада нә гайырысыңыз вә бу япынчы алтында ятан кимдир? Эрмәни бир дәрнн аһ чәкиб чаваб верди ки, бу шәхс бир бөйүк вүчуд нди. Гырх ил бунун ады чәми мәшригзәминдә әтирамла чәкилиб. Өмрүнүн ахырында буна бәдбәхтлик үз верди. Мүлкүнү, малыны, рәиййәтини тарач эләдиләр. Оғланлары фәрядына етиш-мәдиләр. Чәми яхын адамлары гачыб дағылдылар. Анчаг буна һавадар олан бир мән, һеч кара кәлмәйән гоча эр-мәнийәм. Бу япынчынын алтында ятан Күрчүстан падша-һы Икинчи Ираклидир. Доғрусу, өзүмү сахлая билмәйиб, бнихтияр ағладым. Атын башыны чөндәриб йола дүш-дүм.

Мустафа хан. Бәс нийә әсир эләмәдин?

Садыг хан. Мәкәр инсафдыр, бир эви йыхыл-мыш, мәмләкәти дағылмыш, чырағы сөнмүш гоча кишини әсир эдәсән? Ондан сонра мәкәр аллаһын гәзәбиндән гуртармаг олар?.. Дейәсән шаһ кәлир. (Кедир.)

Мустафа хан. Лазымдыр, Садыг ханын бу чүр һәрәкәтнини шаһын гуллуғуна әрз әтмәк.

Һүсейн хан. Бу, бир фикир дейил, шаһын Са-дыг хана о гәдәр мәнәббәти вар ки, бизим сөзүмүзү шей-танлыг һесаб эдиб, инанмаячаг вә инанса да она бир шей әтмәйәчәк. О бизи йолдаш билиб бу сирри бизә ачды, нә рәвадыр йолдашлыгда ону шаһын гәзәбинә салаг, яхшы сифәт дейил.

Кедирләр.

Шаһ. Һачы Ибраһим ханла дахил олур.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Һачы Ибра-һим хан! Белә дейирләр ки, Ширван әһли мән кәндәрди-йим һакими өлдүрүбләр. Әлбәттә, о чамаата кәрәк бөйүк тәнбиһ олсун, бир дә бу чүр'әти эләмәсинләр.

Һачы Ибраһим хан. Һаким чамаата чох зүлм эләйирди. Чамаат да дада кәлиб бу әмәли тутуб.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Мән ки, о һакими зүлмүнә көрә әзл эләмишдим.

Һачы Ибраһим хан. Бәли, гурбан. Сизин бу мәрһәмәтиниз чамааты чүр'әтә кәтириб. Олур ки, һакими өлдүрүбләр. Инди Ширван чамааты ағсаггаллары һүзу-ри-алийә кәндәриб, үзр истәйирләр. Тәвәггә эдирләр ки, онларын әввәлки ханларыны өзләринә верәсиниз. Хан өзү дә һәмчинин изһари-тәбәнийәтлә дәрбарн-алийә кәлиб.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Ширван әһ-линә хәбәр кәндәр ки, мән онларын тағсырларындан кеч-дим вә ханларыны да бағышлайыб өз ериндә бағи гою-рам. Ханлар һамысы бурададырлармы?

Һачы Ибраһим хан. Бәли, гурбан.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Мән тәэччүб эдирәм Ибраһим хана! Билмирәм о нәйә хатирчәм олуб, бизим гошунумузун мүгабилиндә дуруб. Кечмишдә Күр-чүстана, Иравана үмид бағлайырды. Инди фикри нәдир? Нә оларды, о да саир ханлар тәк бей'әт эдиб, итаәтә кә-ләйди вә мән дә ону өз ериндә голайдым. Мәкәр билмир ки, мән Шушаны алачағам? Мәкәр мәним диванымын сә-дасы онун гулагларына чатмайыб?

Һачы Ибраһим хан. Гиблейн-аләм! Онун янында бир нәфәр чох агил шәхс вар. Молла Пәнаһ ад-лы, Вагиф тәхәллүсдә. Ибраһим ханын һәр бир мәсләһәти онунла олур. Ханын Шуша гәл'әсиндә мөһкәм дурмағына баис Молла Пәнаһдыр. Һәмин шәхсдир ки, гиблейн-алә-мин кәндәрдийи фәрдә чаваб язмышды.

Кәр никәһдари-мән анәст ки, мән миданәм,
Шишәра дәр бәгәли-сәнк никәһ мидарәд¹.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Ядыма дүш-дү, көрүнүр, һәгигәт, камаллы шәхсдир.

Һачы Ибраһим хан. Бәли, гурбан! Онун тәб'инә вә камалына сөз ола билмәз.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Буюр сәр-кәрдәләрин вә ханларын һамысыны бурая чағырсынлар. (Һачы Ибраһим хан кедир.) Галды бир Хорасан сәфәри, иншааллаһ, бу да гуртарар. Гайыдарыг Гарабағ үстүнә. Амма мән епә үмидварам ки, Ибраһим хан өзү пешман

¹ Әкәр мәнн сахлаян мәним таныдығымдырса, о, шүшәни да-шын бағрында сахлая биләр.

олуб, бей'этэ кэлэ. (*Сэркәрдәләр дахил олулар.*) Һәзәрәт, будур, нечә мүддәтдир, биз чалышырыг вә чалышмагмызын да нәтичәси ашкардыр. Бунун һамысы әввәл аллаһын төвфигиндәндир вә сонра сизин рәшадәтиниздән. Инди бизим бир ағыр сәфәримиз галыб, о сәфәр Хорасан сәфәридир. Кәрәк бурадан Хорасана йола дүшәк. Мән белә күман әдирәм ки, Хорасаны даvasыз алаг. Чүнки нә Надир Мирзә вә нә атасы кор Шаһрүх бизим мүгабилимизә чыха билмәйчәкләр.

Садыг хан. Гиблейи-аләм! Биз һамымыз инди йәдәк сәдагәтлә гуллуг әтмишик. Енә һазырыг гуллуг әтмәйә. Хорасанын алынмагына да шәкк ола билмәз вә дава олса да әйб әтмәз. Чүнки ә'лаһәзрәтин дәвләтинин сәйәсиндән нә гошун йорулуб, нә сәркәрдәләр. Амма бәндәйи-һәгир, сәркәрдәләр вә гошун тәрәфиндән һүзури-шаһәншаһийә бир әрз әдәчәйм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Де көрүм, Садыг хан!

Һачы Ибраһим хан дахил олу.

Садыг хан. Гиблейи-аләм! Бу ерин ки, биз дүшмүшүк, адына Муған дейәрләр, о ердир ки, бурада гәдим Иран шаһлары башларына тач гоюблар. Бу ердә Надир шаһ башына Ираны тачыны гоюб вә Шаһ Сәфинин гылынчыны бағлайыб. Биз кәмтәрин сәркәрдәләр вә гошун әһли тәвәггейи-ачизанә әдирик ки, ә'лаһәзрәти-шаһәншаһ тачкүзарлыг байрамыны бизә бу Муғанда нәсиб әләсин!

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Һәзәрәт! Бу тәклиф мәнә нечә дәфә олуб, мән гәбул әтмәмишәм. Онун сәбәбини дә инди сизә бәян әдәрәм. (*Вәзирә.*) Һачы Ибраһим, тачы вә гылынчы кәтир! (*Һачы Ибраһим хан кәдир.*) Инди ки, сиз белә тә'кид әдирсиниз, мән дә гәбул әдирәм.

Сәркәрдәләр. Гиблейи-аләм! Һамымыз тәвәггейи әдирик!

Һачы Ибраһим хан тачы вә гылынчы хончада кәтириб, дизи үстүндә чөкүр шаһын габагында.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Мәним әзиз вә севкили сәркәрдәләрим! Бир шәхс ки, чамаат вә гошун

бәркүзидә әдиб тәбәййәт көстәрә, о шәхс падшаһ олар. Истәр башына тач гойду, я гоймады. Тачкүзарлыг падшаһлар арасында анчаг бир рәсмдир. Амма мән бу рәсмә айры бир нәзәрлә бахырам. Бу гылынчы ки, көрүрсүнүз, шаһ Сәфинин гылынчыдыр. Буну чәми Сәфәви падшаһлары бирбәбир белләринә бағлайыблар вә мән дә о вәдә бу гылынчы бағлая биләрәм ки, Шаһ Аббас Сәфәви тәк падшаһын бәрәбәри олам вә падшаһ Исмайыл тәк ислама рәвач вермиш олам. Амма инди сизин хаһишинизә көрә бу гылынчы бағлайыб дәркаһи-рәббил'аләмдән илтимас әдирәм ки, мәрһәмәт нәзәрини Ираның үстүндән кәсмәсин вә мән фәгир бәндәсини дә шаһ Аббас мәгамына етирсин. (*Гылынчы өпүб бағлайыр.*) Гылынчы бағладым, амма бу тачы әсла башыма гоймаячагам. Бу тач Надирин тачыдыр. Бунун дөрд гызыл ләләйи иглимин тәсхирини сүбүт әдир. Фарсистанын, Һиндистанын, Түркистанын вә Әфғаныстанын. Мән индийәдәк мәмләкәт алмамышам, она көрә анчаг бу бир дәнә чыгганы 7у тачдан көтүрүб башыма вурарам. (*Чыгганы башына санчыр.*) Илаһи, вәтәни бәлийәтдән һифз әлә! Саламат олсун вәтән, саламат олсун Иран!

Һачы Ибраһим хан вә сәркәрдәләр (*бәрәбәр*). Гиблейи-аләм, тачыныз мүбарәк олсун!

Садыг хан (*уча ердән*). Әй Ираның рәшид гошунлары! Билин, бу күн Иран үчүн бөйүк байрамдыр! Бу күн, Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Иран падшаһларының тачыны башына гоймагла Ираны шәрәфраз әләди. Тәбилләр вурулсун, топларын, түфәнкләрин нә'раси асимана бүләнд олсун! Пайәндә бад Аға Мәһәммәд шаһ Гачар!

Түфәнк атылып, гошундан сәс кәлир:

Пайәндә бад Аға Мәһәммәд шаһ Гачар!

пәрдә

ИКИНЧИ НИММӘЧЛИС

Хорасан. Аға Мәһәммәд шаһын мәнзили. Һачы Ибраһим хан вә Садыг хан.

Һачы Ибраһим хан. Мән, доғрусу, чох әһтият әләйирәм. Бу төвр ки, бәхт шаһә ярдыр, горхурам ахыры бәдбәхтлик ола. Мән белә күман әләйирдим

ки, Хорасанда бөйүк дава олачаг вэ чамаат Надир Мирзэни сахлаячаг. Хорасанын давасыз элэ кечмэйини неч кэс күман этмэз иди.

С а д ы г х а н. Ахыра галан Гарабагдыр. Мэкэр Гарабаг Күрчүстандан мөһкөм дурачаг? Мэн йэгин этмишэм ки, Гарабагын эһли ачындан дава этмэйи бачармайыб, тэслим олачагдыр. Ондан сонра чэми Иран олачаг бир чан вэ чанын башы Ага Мəһəммəд шаһ олачаг. Дэхи бəдбəхтлик һарадан ола билэр?

Ғ а ч ы И б р а Һ и м х а н. Аллаһын ишини билмөк олмаз. Анчаг мэн һәр намаз гыланда вэ һәр кечə ятаңда дуа элэйирəm, дейирəm: пəрвəрдикара, сən, шаһы бəладан сахла.

С а д ы г х а н. Сən үмидини шаһын тəдбирлəринə бағла. О тəдбирин саһиби өзүнү бəлая дүчар этмэз.

Ғ а ч ы И б р а Һ и м х а н. Хан, мəним горхум Русия тəрəфиндəндир. Нə гəлэр олса, Русия вэ Күрчүстан чамааты һəммəзһəбдир. Мэн инана билмирəm ки, Русия Күрчүстан гисасыны алмаг фикринə дүшмəйə.

С а д ы г х а н. Бу һаһаг тəшвишдир, Һачы Ибраһим хан! Русия дəвлəти экэр Күрчүстана кəмөк вермөк истəсəйди, вахтында верəрди. Инди бə'дэз хəрабейи Бəсрə верилən кəмөкдən нə файда?

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р (*дахил олур*). Садыг хан, кет Шаһрүхү бурая кəтир! (*Садыг хан чыхыр*.) Доғрудур, Һачы Ибраһим хан, аллаһ гисасы гиямəтə гоймаз. Надирийн кұнаһының чавабыны өвлады верир.

С а д ы г х а н (*Шаһрүхү кəтир*). Гиблейи-алəм! Будур Надирийн оғлу Шаһрүх Рзагулу Мирзə.

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р. Яхына кəл, гоча!

Р з а г у л у М и р з ə. Кимдир мəни яхына чыгрян?

С а д ы г х а н. Сəнилə данышан Ираныи шаһы Ага Мəһəммəд шаһдыр.

Р з а г у л у М и р з ə. Иранда мən бир шаһ таныярдым, мəним атам Надир шаһы.

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р. Һəян данышма, гоча, яхына кəл! Садыг хан, ону яхына кəтир!

(*Шаһрүхү яхына кəтирлэр*.) Де көрүм, оғлун Надир Мирзə һарададыр?

Р з а г у л у М и р з ə. Надир Мирзə Əфган тəрəфə кечиб. Нейлэйирсən, Надир Мирзəни? Мən онун əвəзинə кəлмишəm.

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р. Гоча, сən дүняда чох мүсибəт чəкибсən. Мən истəмирəm сəнин ахыр күнлəрин дə əзиййəтлə кечсин. Мən билирəm Надир һэр нə чаваһират гоюб, һамысы сəндəдир. Бундан сонра онларын неч бири сənə лазым дейил. Кəрəк верəсən мəним хəзинəмə!

Р з а г у л у М и р з ə. Мəнə Надирдən неч бир шей галмайыб!

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р. Гоча, һаһаг ерə өзүнү əзаба дүчар элəмə, сənə əзиййəт эдэрлэр. Амма хошла чаваһиратын ерини десən, һəмишə мəним илтифатым сəнин үстүндə олар.

Р з а г у л у М и р з ə. Сəнин илтифатын мəнə лазым дейил. Буюр, һэр нə əзиййəт эдəчəклэр, этсинлэр. Мən анадан дүняа бəдбəхт кəлмишəm, бəдбəхт дə кəлəчəйəm. Мən ийирми яшындан индийэдəк өз корлуғума ағлайырдым. Ағламагдан да көзлəримин яшы гуртарыб, əвəзинə чийəримин ганы кəлиб тəkүлүрдү. Инди мən шүкүр элэйирəm аллаһын дəркаһына ки, мən корам вə мəним атам Надир шаһ тək падшаһын мəснəдиндə əйлəшəни көзлəрим көрмүр. Ким дейир дүняа инсаф вар? Ким дейир дүняа əдалəт вар? Экэр дүняа инсаф вə əдалəт олсайды, Надир шаһын Рзагулу Мирзə тək истəкли оғлу өз атасынын хачəсинин габағында əсир сахланмазды. Ким дейир дүняа инсаф вар? Ким дейир əдалəт вар? Экэр дүняа инсаф вə əдалəт олсайды, тəрлан ериндə зағ вə зəғən отурмазды. (*Ағлайыр*.) Ох!.. Йохдур дүняа əдалəт, йох, йох!.. Көзлəрим əлимдən кəдиб, бу гуру нəфəси дə бундан сонра истəмирəm, апарын, нə элэйəчəксиниз элəйин.

А ғ а М ə Һ ə м м ə д ш а Һ Г а ч а р. Садыг хан! Бу гочаны верəрсən фəррашларын əлинə. Надирийн чаваһиратыны бирбəбир бундан истəрлэр. Əлəлхүсүс бəйүк ягуту вермəк истəмəсə, лазыми əзиййəти буна верəрлэр.

Садыг хан Шаһрүхү апарыр,

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм! Нә гәдәр олса, бу падшаһ оғлудур. Гырх беш илдир ки, аллаһын ишыгы дүнясына һәсрәтдир. Она әзиййәт вермәк инсаф дейил.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Һачы Ибраһим хан! Бу, Надириң оғлудур Әкәр Надириң чәми өвладыны кабаб әдәм, енә мәним үрәйимин ярасы сағалмаз. Надир мәнә яман яра вуруб, Һачы Ибраһим хан!

С а д ы г х а н (*дахил олу*). Гиблейи-аләм! Сүлейман хан тәрәфиндән һүзури-алийә мәктубдур. (*Кағызы верир.*)

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р (*кағыза бахыб*). Һачы Ибраһим хан! Сәркәрдәләри бурая чағыр!

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Гиблейи-аләм! Рәнкиниз гачды, нә хәбәрдир кәлән?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Бу саат биләрсән. Чых сәркәрдәләри бурая чағыр. (*Һачы Ибраһим хан чыхыр.*) Бу яхшы олмады.

Ф ә р р а ш б а ш ы (*дахил олу*). Гиблейи-аләм, чавахиратын бир-бир ерини дейир. Амма бөйүк ягуту вермәк истәмир. Һәр нә гәдәр әзиййәт эдирик, олмур. Дырнагларынын арасына мых чалдыг. Белиндән парча парча дәри гопарыб еринә дуз төкдүк, снә демир.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Нечә демир? Кет декинән онун башының әтрафына хәмир япышдырыб ортасына гургушун әридиб төксүнләр. Онда ягутун ерини йәгин дейәр. (*Фәррашбашы чыхыр, сәркәрдәләр вә Һачы Ибраһим хан дахил олулар.*) Чамаат, Сүлейман хандан кағыз кәлиб. (*Кағызы верир Һачы Ибраһим хан.*) Һачы Ибраһим хан, ал бу кағызы оху, сәркәрдәләр гулаг ассынлар.

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Мә'рузи-һүзури-али олсун ки, отуз беш мин рус гошуну ченерал Валериян Зубовун тәһти-рәясәтиндә Ләнкәран вә Бадкубә гәл'әлерини алыблар. Кәнчә вә Шамаһы һәмчинин кечиб Русиянын ихтиярына. Ченерал Зубов әйләшиб Муганда, Азербайчан үстүнә еримәк хәялындадыр вә Азербайчаны тәхир әдәндән сонра, Тегһран үстүнә кедәчәк.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Һәзәрәт!

Кағызын мәзмунуну билдиниз. Русиянын гошуну чүр'әт әдиб Иран торпагына аяг гоюб. Амма мәним рәшид гошунум онун мугабилинә шир тәк кедәчәк. Умидварам ки, аллаһын көмәклийи илә бир аз мүддәтдә Русия гошунунун Иран торпагында бир нишанәси дә галмаз.

С а д ы г х а н. Гиблейи-аләм! Русиянын отуз беш мин гошуну мугабилиндә ә'ләһәзрәтин һәштад мин гошуну вар. Бир белә гошунун мугабилиндә Русия гошуну мәкәр давам әдә биләчәк?

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Даянмаһын, кедин гошуну һазыр әдин!

Сәркәрдәләр кедирләр.

Ф ә р р а ш б а ш ы (*дахил олу*). Гиблейи-аләм буюран тәк әдиб, ягуту алдыг. (*Ягуту верир.*)

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Өлдү, я сағдыр?

Ф ә р р а ш б а ш ы. Хейр, гурбан, сағдыр, амма чаны аздыр.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Она кедиб дейәрсән ки, әзиййәтинә сәбәб өзү олду вә сабәһ көндәрәрсән кетсин Мазандаран! (*Фәррашбашы чыхыр.*) Һачы Ибраһим хан!

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Бәли, гурбан!

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Мән сәркәрдәләрә дедийим сөзләри эшитдин?

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Бәли, гурбан, эшитдим!

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Сән йәгин әләйбсән ки, мән дедийим тәк әләйәчәйәм?

Н а ч ы И б р а ђ и м х а н. Әлбәттә, кәрәк гиблейи-аләмнин хаһишнә әмәлә кәлә.

А ғ а М ә һ ә м м ә д ш а һ Г а ч а р. Һачы Ибраһим! Мән сәни индийәдәк чох агил шәхс һесаб эдирдим. Амма һейф, сәд һейф мәним зәһнимә! Мән күман әләмәздим ки, сән дә мәним сәркәрдәләрим тәк агылсызсан. Сәнин тәк агил шәхс һеч хәял әдә биләрми ки, мән апарам өз башымы Русиянын фулад диварына дөйүм ә я гоюн сүрүсүнә бәнзәр гошунуму апарам Русиянын мүнтәзәм гошунунун топ-түфәнкинин габагына верәм.

Мэн билирэм нэ элэйчэйм. Бир рус күллэси мэним гошунума чатмаячаг. Гой Русиянын гошуну нэ гэдэр ерийчэк ерисин! Лэнкэранла Тегранын арасыны биябана дөндөрөчэйм, нэр нэ тапсалар алсынлар. Кэл далымча!

Кедирлэр

пэрдэ

БЕШИНЧИ МЭЧЛИС

ЭҢЛИ-МЭЧЛИС

Ага Мəһəммəd шаһ Гачар.
Һачы Ибраһим хан.
Садыг хан.
Сəфəрəли } — пишхидмэтлэр.
Аббас бəй }
Сəркəрдə.

БИРИНЧИ НИММЭЧЛИС

Шуша гəл'əси. Мəһəммəd Һəсən Аганын əвиндэ Ага Мəһəммəd шаһын мənзилн. Мəчлис ортадан икн бөлүнүб: сар тэрəфдэ Сəфəрəли вэ Аббас бəй пишхидмэтлэрин отагы, сол тэрəфдэ Ага Мəһəммəd шаһ Гачарын ятачаг отагы. Отагын ортасындан гырмызын ипək пəрдэ чəкилиб. Пəрдəнин далында Ага Мəһəммəd шаһ Гачарын тахты гоюлуб. Ага Мəһəммəd шаһ Гачар дөшək үстүндэ əйлəшиб, янында пийсуз, габагда Һачы Ибраһим хан аяг үстүндэ дуруб.

Ага Мəһəммəd шаһ Гачар. Дөрүдүр, Һачы Ибраһим хан, бир шəхси ки, аллаһ учалда, ону мəхлугат неч вəчһлэ ашагы сала билмэз вэ бир шəхси ки, аллаһ ашагы сала, чəми махэлэгəллаһ йыгыла учалда билмэз. Əкэр, худанəкəрдэ, бизим гошунумуз рус гошуну илэ рубəру кəлəйдн, бир атлымыз галмазды вэ аллаһын əли мəним үстүмдэ олмасайды, инди рус чүмлэ Ирана малик олмушду. Гəзанын ишини кəр. Дава əснасында императоричэ вəфат əдир, еринə оғлу əйлəшир вэ о да һəкм əдир ки, Иран үстүнэ келэн гошун керн гайытсын. Чох бəйүк хошбəхтликдир, Һачы Ибраһим хан!

Һачы Ибраһим хан. Бəли, гурбан! Инша-аллаһ, һəминшэ аллаһын төвфиги гиблейн-алəмин үстүндэ олачаг.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Мән нечә ки, йәгин этмишдим; элә дә олду. Шуша гәл'әсинә дава-сыз малик олду. Гейф ки, Ибраһим хан элә кечмәди. Амма үмидварам ки, бу күн Ибраһим ханын өзү вә я башы кәлә. Онуң далынча кедән ики мин адамын әлин-дән һарая гача биләчәк? О шаһр Молла Пәнаһ нечә олду?

Һачы Ибраһим хан. Гиблейи-аләм! Зин-дана салыблар.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Хуб, са-баһ, мәнә яздығы фәрдин ләззәтини она көстәрәрәм.

Һачы Ибраһим хан. Гиблейи-аләм! Де-йирләр Молла Пәнаһ кечә вагиә көрүб, дейirmiш ки, мән Аға Мәһәммәд шаһ өлдүрә билмәйчәк.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Нә элә-йин, чүмә ахшамы олмаяйды, онун вагиәсинин доғру олмағыны она сүбүт эдәйдим!.. Амма Ибраһим хан элә кечмәсә мән раһат ола билмәйчәйәм.

Һачы Ибраһим хан. Гиблейи-аләм! Иб-раһим хан гуш да олса ики мин рәшид атлынын габа-ғындан һеч бир яна гачыб, гуртара билмәз.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Аллаһ сән дейәни эләсин. Һачы, дәхи кет, раһат ол! Мәни тәк гой, ятмаг вахты яхынлашыр. Шам намазы гылым. *(Һачы чыхыр, шаһ чанамаз кәтириб истәйир ачсын. Бу һалда Садыг хан дахил олур.)* Нә вар? Нийә кәлдин?

Садыг хан. Гиблейи-аләмнин фәрмайишинә кө-рә кәлмишәм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Ким етирди сәнә мәнним фәрмайишими?

Садыг хан. Сәфәрәли.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Бурая чағыр ону! *(Садыг хан чыхыр.)* Мәкәр бу биинсафлар мәни бир дәгигә раһат гоймазлар? *(Сәфәрәли дахил олур.)* Нә вахт мән сәнә дедим кет Садыг ханы чағыр?

Сәфәрәли. Ярым саат бундан әгдәм.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар *(гәзәб-ли)*. Ялан дейирсән, намәрбут!

Сәфәрәли. Ола биләр ки, мәнним гулагларым гиблейи аләмнин фәрмайишини дүзкүн эшитмәйибдир.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Бир гу-лаглар ки, мәнним фәрмайишими дүрүст эшитмәйәләр, мәнә лазым дейилләр. Кет чәллада декинән гулагларынын икисини дә кәссин. *(Сәфәрәли чыхыр. Сәркәрдә дахил олур.)* Һә, нечә олду?

Сәркәрдә. Гиблейи-аләм! Тәртәр чайынын кә-нарында етишдик Ибраһим хана. Үстүндә беш миндән зияда атлы вар иди. Чох дава эләдик вә Ибраһим ханын гошунундан да чох гырдыг. Амма чох олмагларына кө-рә бизә фаиг кәлдиләр. Ханы элә кәтирә билмәдик. Гач-ды Чар Билкан тәрәфә.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Ялан де-йирсән, намәрбут! Доғрусуну де көрүм, дава эләйибсән, я йох? Ибраһим хан һарадан алырды беш мин гошуну? Сән билирсән ки, бу нечә илин мүддәтиндә Гарабағын адамлары бир һаләтә дүшүбләр ки, голларындан тутан олмаса ятдыглары ердән дура билмирләр. Доғрусуну де көрүм, дава эләйибсән, я йох?

Сәркәрдә. Гиблейи-аләм! Нечә ки, әрз эләдим, эләдир.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар *(дуруп аяға)*. Ялан дейирсән, ялан дейирсән! Ибраһим хан ики йүз адамдан артыг апармайыб! Горхуб гачыбсан! Доғ-русуну де! Йохса анд олсун аллаһа, әтнини тикә-тикә кәсдириб көзүнүн габағында яндырачағам.

Сәркәрдә. Саһиб-ихтиярсыныз гиблейи-аләм! Амма нечә ки, әрз эләдим о нөвдүр.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Апарды-ғын адамдан нә гәдәр гырылыб?

Сәркәрдә. Гошун һамысы саламат гайыдыб.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Кет! мә'-лум олду! Сабаһ сән дә вә сәннин гошунун да лазыми ән'амынызы аларсыныз. *(Сәркәрдә кедир.)* Галсын сә-нин тәнбиһин сабаһа. Көрүнүр гарабағлыларын күйүн-дән горхуб гачыблар. Дәхи билмирләр ки, өлүмдән га-чыб өлүмә дүчар кәләчәкләр. Йох, йох... мән буна сәбр эдә билмәйчәйәм. Нечә ола биләр ки, мән Аға Мәһәм-мәд шаһ Гачар олам, чәми Иран мәнним тәһти-сәлтәнә-тимдә ола, бир Гарабағ ханы ики йүз атлы илә мәнним әлимдән гачыб гуртара! Йох, таб кәтирә билмәйчәйәм,

көрүнүр, юмшалмышам! Эйби йохдур, еңе гиямети бер-
па элэрэм. Еңе Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын көзләринин
гызармагыны көрөрләр. (*Отагда һирсли кәзинир.*)

Сәфәрәли гулаглары дәмалла сарынмыш вә
Аббас бәй өз отагларына кирирләр.

Сәфәрәли. Өһө... өһө... өһө... (*Ағлайыр.*)
Аббас бәй. А киши, екә адамсан, ушаг тәк
нийә ағлайырсан?

Сәфәрәли. Аббас бәй, нийә ағламайым? Мән
Гарабагда бир адам сайылырдым. Инди бу сифәтдә мән
чамаат ичинә чыхамы биләчәйәм? Мәним гулагларымы
кәсдиринчә шаһ буюрайды бирдәфәлик бойнуму вурай-
дылар, бундан яхшы оларды! (*Ағлайыр, шаһ гулаг ве-
рир.*)

Аббас бәй. Ағлама, айыбдыр. Бир дә, шаһын
һирси бәрк тутуб. Худанәкәрдә, эшидәр, гәзәби бир аз да
шиддәт эләр.

Ага Мәһәммәд шаһ Гачар (*гейзли*).
Кимдир гапынын далында сәс эләйәнләр? Ичәри кәлиң!
(*Сәфәрәли вә Аббас бәй дахил олар.*) Сәфәрәли, сәнсән
өврәт тәк ағлаяң? Көр мәним сәнә нә гәдәр илтифатым
вар ки, сәнин башыны бәдәниндә гоймушам! Аббас бәй,
сән нә күй эләйиб мәним истираһәтими позурсан?! Ке-
дин, сабаһ сизин һәр икинизин кәрәк башы кәсилә. Сиз-
дән савайы бир нечә дә начизләр вар, онларын да башы
кәсиләчәк. Сабаһ кәрәк кәлләдән бир минарә гурдурам
ки, Шәмкир минарәсиндән уча ола. О минарәнин башын-
да сизин икинизин башыны гойдурачағам, кедин! (*Сә-
фәрәли вә Аббас бәй чыхырлар.*) Чохдандыр, диван элә-
мәмишәм. Амма сабаһ кәрәк давадан гачанлара өзүмү
көстәрәм. Кәрәк сабаһ Гаргар чайында су әвезинә ган
аха! Кәрәк сабаһ бир элә диван эләйим ки, Аразла Кү-
рүн арасы элзәләйә кәлә! Кәрәк сабаһ фәләк дәрчәси-
ни ачыб тамаша эләйә, та көрә Адәмдән индийәдәк ким
мәним тәк диван эләйиб! Кәрәк бир диван эләйәм ки,
һәзрәти-Муса минләрчә балача ушаглар башы кәсдир-
миш Фир'онун кунанынын әфвини аллаһ дәркаһындан
истихасә эләйә! Кәрәк бир диван эләйәм ки, Әмир Тей-
мурун сүмүкләри Сәмәргәнддә чүнбүшә кәлә! (*Нәфәсини*

ағыр-ағыр чәкир.) Кәрәк Бағырган дағынын синәсиндән
әл'әман сәдасы кәһкәшани-фәләкә дирәкләнә! Кәрәк бир
диван эләйәм ки, һүччәч ибни-Юсиф башыны гәбрдән
говзайыб Афәрин десин! Офи.. Нә чәтин әмрдир пад-
шаһлыг! (*Пийсузу көтүрүб кедир тәрдәнин далына.*)

Сәфәрәли вә Аббас өз отагларында.

Сәфәрәли. Шаһын сөзү сөздүр. Сабаһ икин-
зин дә башымыз кәсиләчәк.

Аббас бәй. Гәзанын тәгдирина чарә йохдур.
Ага Мәһәммәд шаһ тахта әйләшәндән индийәдәк ми-
нләрчә биздән артыг чанлары йох эләйиб, инди нөвбәт
бизә дүшүб!

Сәфәрәли. Бәли, әләч йохдур, сән кет бу кечә-
ни өз өврәт-ушағынла кечир. Мән дә тәк адамам, әйлә-
шим, разү нияз эләйим. Бәлкә аллаһ кечмиш куналары
бағышлая. Бир дә, Аббас бәй, доғрусу, Гарабагы бу
һалда көрмәкдәнсә өлмәк яхшыдыр. Өлкә виран, әвләр-
дә чөрәк йох, аналарын дөшүнүн сүдү гуруйоб. Ач гал-
мыш сүдәмәр балаларын мәләшмәсиндән ер, көй титрә-
йир. Хан башыны көтүрүб диярбәдияр дүшүб. Бир диг-
гәтлә бахырсанмы, Аббас бәй, бу бөйүклүкдә шәһәрдә
нечә сакитликдир. Күчәләрдә бир зинәфәс тапылмыр. Ан-
чаг, бир һавада, нә'ш арзусунда кәзән кәркәсләрдән са-
вайы бир чанлы көрүнмүр. Күнорта вә ахшам мүүззин
сәсиндән савайы бир сәс эшидилмир?! Неч диггәтлә
бир эзан сәсинә гулаг верибсәнми?! О, эзан сәси дейил,
чийәрләр наләсидир! Бу нәдәндир? Ондандыр ки, халг
горхусундан чәкилиб әвинә, гапылары бағлайыб, күлфә-
тини йыгыб башына, гара күнүнә ағлайыр. Аббас бәй,
ахыр, биз гарабағлыыг, буну кәрәк бизим намусумуз
көтүрмәсин.

Аббас бәй. Билирсән, Сәфәрәли, нә вар? Нийә
биз өлүрүк? Гой шаһ өлсүн. Иранда етимләрин, дул өз-
рәтләрин фәряды ки, чыхыб кәйә! Гой, бир нәфс өлсүн,
бәлкә нечә мин нәфс дирилә!

Сәфәрәли. Аббас бәй! Анд олсун аллаһа, сән мә-
ним үрәйимдән хәбәр вердин. Шаһ кәрәк өлсүн! Өзү дә
бу хәнчәрлә өләчәк. Гой онун өз башы, тә'мири фикрини-

дә олдуғу минарәни бинәбрәсинә гокулсун вә минарәни
дә худаваңди-аләмин йәди-гүдрәти тиксин.

А б б а с б ә й. Онда шаһ ятмышкән кирәк ичә-
ри, фүрсәт әлдән кетмәсин.

Һәр икиси гәмәләрини чәкиб кириләр шаһ ятан отаға. Аббас бәй
габагча ерийиб пәрдәни йығышдырыр әлине. Гычлары тутулур, пәр-
дә әлиндә галыр. Шаһ гәдим хырда шүшәли пәнчәрәнин янында
ятыб. Пәнчәрәйә айын ишығы дүшүб. Тахтын аяғынын алтында
пийсуз яныр. Аббас бәй вә Сәфәрәли бир гәдәр вахт бир-биринин
үзүнә бахырлар. Ахыр Сәфәрәли чәлд шаһын үстүнә кедиб, гәмәни
санчыр онун үрәйинә. Аббас бәй вә Сәфәрәли гачырлар. Аға Мә-
һәммәд шаһ Гачар һөвләк ериндән галхыб, онларын далынча әли
үрәйиндә гапыядәк йүйүрүр, сонра гайыдыб отағын ортасында йы-
хылыр.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар. Эй ханә-
хәраб, Иранра виран кәрди!¹ (Өлүр.)

пәрдә

КИМДИР МҮГӘССИР

*Водевил ики мәчлисдә
(мәзмун әхз олунуб)*

¹ Эй әви дагылмыш, Ираны виран гойдун.

ӨШХАС

Г а с ы м б э й — мүлкөдөр.
М а һ м у д — чаван көндлү.
Б а һ а р — онун өврөтү.

ЭВВЭЛИНЧИ МЭЧЛИС

Көнд. Маһмудун эвинин габагы. Сол тарафта эвинин гапысы, гапынын янында бир чөгрө гоюлуб. Эвин габагы багдыр. Сар тарафта, агачын алтында бир көтүк вар вэ көтүйүн янында бир нечэ дэнэ одун. М а һ м у д одун ярыр.

М а һ м у д. Һм!.. Һм!.. Һм!.. Ай сәнин ичинэ зәһ-
римар гарышсын. Мәкәр ярылмаг билир. (Алнынын
тәрини силир.) Һм!.. Һм!.. Һм!.. (Голу бошалыр, сөй-
кәңир балтая.) Йох, неч ярыласы чанавара охшамыр,
белә наинсаф одун мән өмрүмдә көрмәмишәм, башдан
аяға дүйүндүр. Балта вурмагдан голларым дүшдү, әллә-
рим сулуг-сулуг габар олду. Тәр алнымдан сел тәк ахыр,
амма бу эви йыхылмышын одуну узаныб бурада, неч дүня
вечинә дейил. Дейир, нә гәдәр чанында чан вар, балта-
дан чырп, өлсән дә ярылмаячагам. (Аһ чәкир.) Элә ки,
һәрдәнбир папағымы габагыма гоюб, дүрүст фикир элә-
йирәм, бахыб көрүрәм ки, аллаһын дүняда инсандан бәд-
бәхт мәхлугу йохдур. Валлаһ доғру дейирәм. Бах, элә бу
одун. О да мәнән хошбәхтдир. Иш көрмүр, бир эһтиячы
йох, ачлыг, сусузлуг билмир, бәйәндийи ердә узаныр, ке-
фи көк, дамагы чағ. Амма инсан, бир аз ағуя дөнмүш
көдән күлләсинин учундан, кәрәк һәр сүбһ түлкүдурмаз-
дан дурсун, кечә ярысынадәк тәр төкә-төкә ишләсин. Ке-
чәдән сүбһәдәк бәдәнин ағрысындан ята билмәсин. Бу-
нун да адыны доланачаг, зиндәканлыг гоюблар. Амма
инсан эввәл ярананда ишләр белә дейилмиш. Инди мән
дейим нечә имиш, сиз гулаг верин! (Әйләшир көтүйүн үс-
түндә.) Аллаһ Адәмлә һәвваны яратды, көзәл беһиштини
дә верди онлара, деди: отурун бурада, оғулбәоғул ейин-
ичин, элинизи ағдан гарая вурмайын, даһа бундан көзәл

нә олар? Иә'ни мүфтә, зәһмәтсиз чәрәк ейиб ятмагдан да бир ләззәтлӣ шей олар? Анчаг аллаһ бир шәрт гойду: буюрду ки, буғда ағачынын мейвәсинә дәймәйин. Нә эйби вар, дәймә дәймә! Адәм деди: баш үстә, һеч ағачын яхынына да кетмәрәм. Амма һәвва... Аман, аман, аман!.. Дад арвад әлиндән!.. Деди: ортамдан дағыларам, буғдадан емәсәм. Адәм ялварды, яхарды, илан дили чыхартды, олмады ки олмады. Ахырда языг кишинин әлачы кәсилиб, буғданы үзүб верди, деди: ала, е! Әлә ки буғданы едиләр, икисинин дә голундан тутуб салдылар эшийә. Амма нечә беһишт!.. Дейирләр бизим ағамызын эвиндән яхшы имиш! Адәми беһишtdән говдулар, онлар да дүшдүләр мән көкә. Инди мәним беһиштим будур. *(Аяғы илә одуну итәләйир.)* Будур, мәним һәввам да кәлир. *(Дурур аяға, башлайыр одун ярмаға.)*

Б а һ а р чийиндә хурчун дахил олур. Сонра хурчуну гоюр ерә.

Б а һ а р. Бу да мән, кәлдим чыхдым. Базардан бурая бирнәфәсә кәлмишәм. Аягларым төкүлүр, гатығы сатдым үч аббасы бир шаһыя, яғын да кирвәнкәсини алты шаһыдан сатдым, яхшымы сатмышам? А киши, сымсырығыны нийә саллайыбсан? Де көрүм яхшымы сатмышам?

М а һ м у д *(нахаһи)*. Чох яхшы сатыбсан. *(Башыны ашағы салыб одун ярыр.)*

Б а һ а р. А киши, енә нә олуб сәнә? *(Меһрибан.)* Бирчә бах көр бу чийинлик яхшыдырмы? Белә учуз алмышам ки.

М а һ м у д *(нахаһи)*. Чох яхшыдыр.

Б а һ а р *(ағзыны әйир)*. Чох яхшыдыр!.. Бирчә бах, сонра де, ағзыны нийә көйшәк мал кими о ян-бу яна тутурсан?

М а һ м у д *(нахаһи)*. Көрүрәм, көрүрәм, һеч белә чийинлик олмаз.

Б а һ а р. Бахарсан бәри, бахарсан! *(Хурчундан бир чүт чарыг чыхарыр.)* Бирчә бу чарыглара да бах!

М а һ м у д *(чәлд)*. Көрүм.

Б а һ а р *(дөрд бармағыны юмуб баш бармағыны көстәрир)*. Ала, көстәрдим а, көр нә тез бахыр? *(Отурур чәһрәнин янында, чарыглары кизләйир алтында. Башла-*

йыр чәһрәни буламаға.) Көр мән нечә яхшы арвадам ки, сәнин кими шаһ тәнбәлинә чарыг алырам, амма сән һеч мәним гәдрими билмирсэн.

М а һ м у д. Мән тәнбәләм? Мән тәнбәләм? Әлә ағзыны ачырсан: тәнбәл, тәнбәл!

Б а һ а р. Ялан дейирәм? Сәнин тәнбәллийин чәми кәндә мә'лумдур.

М а һ м у д. Өзүн ишләмирсэн, әлә билирсэн халг да тәнбәлдир!

Б а һ а р. Нечә? Нечә, мән ишләмирәм?

М а һ м у д. Әлә-белә, ишләмирсэн.

Б а һ а р *(чәһрәни көстәрир)*. Бәс, бу нәдир?

М а һ м у д. Нә нәдир?

Б а һ а р. Көзүн көрмүр?

М а һ м у д. Нийә көрмүр, чәһрәдир. Ону буламағын адыны сән иш гоймусан? Мәним бир гоча рәһмәтлик нә-нәм вар иди. Голундан тутан олмасайды, ериндән галха билмирди, ону о да булайырды.

Б а һ а р. Бәс сән иш нәйә дейирсэн?

М а һ м у д. Дүняда мәкәр иш аздыр? Ханым ки, дейилсэн, белә яхшы одун яр, кет су кәтир, от бич, чүт әк!..

Б а һ а р. А киши, нә данышырсан? Одун яр, чүт әк нәдир, мәкәр бу мәним ишимдир?

М а һ м у д. Утанмасан дейәчәксән, сәнин ишиндир? Беләдирми?

Б а һ а р. Әлбәттә, бунлар киши ишидир. Мән ки, киши дейиләм.

М а һ м у д. Әлә мән кишийәм дейән, кәрәк бир белә зәһмәтләрин һамысыны чәкәм? Мән гәләт эләмишәм, башымы дашыны бөйүйнә дөймүшәм анадан киши олмушам?

Б а һ а р. Бәс нечә, кәрәк ишләйәсэн, йохса чәрәк бачадан дүшүр?

М а һ м у д. Бәли, мән ишләйим, сән дә бөйрүн үс-түндә ят, онун-бунун гейбәтини элә!

Б а һ а р. Киши, мәкәр сәнин аллаһын йохдур? Мән кимин гейбәтини эләмишәм?

М а һ м у д. Һамынын, кимин гейбәтини эләмирсэн?

Б а һ а р *(дуруб кәлир онун янына)*. Мән тәнбәләм? Мән гейбәтчийәм?

М а һ м у д. Бәли, бәли, бәли! Гейбәтчисән бир дә үстүндән, ики дә үстүндән!

Б а һ а р (ағлайыр). Аллаһ, бу зүлмү мəkәр гəбул элэйчəксэн? Ахшамадəк чəһрə эйир, инəк сəғ, гатыг чал, нєһрə чалха, адыны да тəнбəл гойсунлар!

М а һ м у д. Баһ, баһ!.. Бу ханым бəйүк ишлəр кəрүр! Бир де кəрүм, мən инəи тутуб, кəтириб ағача бағлама-сам, сən саға билəрсənми? Сən айда бир йол нєһрə чалхамырсан, элə һəмишə мən чалхайырам. Кəрүрсən гатыгы тəkдү нєһрəйə, бир сənəк дə суо һыгына-һыгына кəтүрдү тəkдү үстүндən, ондан да чағырды (əврəтини ям-сылайыр): Маһмуд! Маһмуд!.. Маһмуд кəл, сən аллаһ, бу нєһрəни кəйдən ас! Вə ондан сонра башлайыр ки, бəлим ағрыйыр, нə бəлим, гоншуя ип эйирирəм, бу нєһрəни чалха. Ишин һарада ағыры вар, тəkүрсən мəним үстүмə. Əмəйими дə итирирсən. Будур һа, дүнən нєһрəни ердən галхызмышам, инди дə бəлим ағрыйыр. О тəвр мən зəһмəт чəкирəм, сən дə апарыб һəр һəфтə яғы, гатыгы сатыб, əс-кййə-үскүйə вериб, кəтүрүб кəлирсən.

Б а һ а р. Бəс нə элэйим? Чылпаг кəзим?

М а һ м у д. Сəни данышдыранын өзүнүн ағлы йох-дур, арвадсан, арвадсан, арвадсан! Сизин, анадан олан-дан өлənəдəк айры фикриниз йохдур: элə палтар, палтар! Арвад тайфасынын йүз дəст палтары ола, енə дейчəк чылпагам. Ахы, ай арвад, сən мəни дағытдын, тəрк элə-дин, бирчə инсафын олсун, мүрүвəтин олсун! Бир тək сəнин учундан мən бир белə тəр тəkүрəм. (Əли илə алныны силир.) Бир саат янымы ерə вериб, динчəлə билмирəм.

Б а һ а р. Ялан нсə башын батсын! Араба кəлкəсин-дə ятырсан, элə билирсэн өз кəлкəндир. Чох əзиййət чə-кирсən, бəлинə чəпдən дирəк. Мəндən савайы бу əвдə зəһ-мəт чəкən вар? Нə вахт сən мəним учумдан зəһмəтə дүш-дүн?

М а һ м у д. Бирчə һəвваны ядына сал, онда билəр-сэн.

Б а һ а р. Нə дəдин?

М а һ м у д. Бəли, элə ону əрз элəдим. Бизим бə-һиштдən говулмағымыза ким мүгəссирдир? һəвва! Кимин сəбəбинə бизим əлимиз бəһишт нə'мəтлəриндən үзүлдү? һəвванын! Кимə иштаһ зор элəди, дəди кəрəк буғданы сйэм? Мəнə? Буюр кəрəк, нийə динмирсэн? Инди, белə бəшəшшəкли хоча кими, гəшəнк, гычымы гычымын үс-түндən ашырыб бəһиштдə кəф элəрдим! Билмирдим одун

ярмаг нийə дейирлəр, су дашымаг нийə дейирлəр, от чал-маг нийə дейирлəр...

Б а һ а р. Дəмəк олмаз, элə ишлəмəкдən арыг дү-шүбсэн...

М а һ м у д. Сən оласан өлənлəринин кору, мəни бу һирсимин тутмуш вахтында һалдан чыхартма! Анд олсун мəни ярадана, дəйənəклə габыргаларыны санарам. Гар-ным сабунсуз араба чархы сəси верир. һаны очагда га-занын? Нə олар бир үч юмурта соютма элэйиб верəсэн ейим?

Б а һ а р. Дейирсэн сабаһдан бəри ишлэйирəм, һаны ярдығын одун? Сən одун яр, мən дə яндырым, сənə биш-миш биширим.

М а һ м у д. Оду эй... (Одуну кəстəрир.) Сабаһдан балта чалырам, бир гыхмыг да гопара билмирəм. Одун дүйүнлүдүр, ярылмыр, алнымдан бир чай ахыб, мəндə нə тагсыр вар?

Б а һ а р. Бəс тагсыр мəндəдир?

М а һ м у д. Бəли, сəндəдир?

Б а һ а р. Яхшы, тагсыр мəндə нийə олсун?

М а һ м у д. Сəндə олмасын, олсун сəнин нənən һəв-вада, нə тəфавүтү вар?

Б а һ а р. Хейр, бу ердə һəвванын һеч тагсыры йох-дур.

М а һ м у д. Бəс тагсыр һəввада да дейил, мəндəдир? Һəлə өзү буғданы емəйи бəс дейил, апарыб бинəва Адəмə дə едиртди.

Б а һ а р. Чох да едиртди, Адəм емəйəйди.

М а һ м у д. Нечə емəйəйди? Сизин палчығыныза шейтан бир овуч торпаг гатышдырыб, одур ки, кишилəри йолдан чыхартмаг сизə бинадан ирс олуб! Кəрəсэн нə диллə языг кишини йолдан чыхарыб, буғданы едирдиб.

Б а һ а р. Кəрəк емəйəйди. Инди ки, ейиб, мүгəс-сирдир.

М а һ м у д. Адəм?

Б а һ а р. Бəли, элə өзү.

М а һ м у д. Йүз данышсан, тагсыр һəввададыр.

Б а һ а р. Хейр, Адəмдəдир.

М а һ м у д. һəввададыр, һəввададыр, һəввада, белə бир дə үстүндən!

Б а һ а р. Мән сәнә бу саат сүбут эдәрәм ки, тагсыр Адәмдә иди.

М а һ м у д. Элә көрүм.

Б а һ а р. Ди гулаг ас! О вәдә буғда бир уча ағач-да битирди. Һәвва да истәди ки, дәрсин, әли чатмады. Адәмә деди: кәл аяғымын алтында ят, кәлди ятды. Һәвва да онун белннә чыхыб, буғданы дәрди. Инди баша дүшдүмү?

М а һ м у д. Дүшдүм.

Б а һ а р. Тагсыр кимдәдир?

М а һ м у д. Кимдәдир? (*Бир аз фикирдән сонра.*) Һәввада!

Б а һ а р. Нечә? Һәввада? Адәм нийә онун аягынын алтында ятырды?

М а һ м у д. Нечә эләйәйди? Элачы нә иди? Йәгин арвад ағлайыб-сытгайыб, киши дә наәлач галыб, ятыб аягынын алтында.

Б а һ а р. Бәс о нә күнүн кишиси иди, гулаг асмайды.

М а һ м у д. Гулаг асмазды, о да чөрәк вермәзди, палтарыны юмазды, саггалына хына гоймазды, башыны битләмәзди.

Б а һ а р. Бах, сабаһдан бәри бош-бош сөйләйирсән, инди истәсәйдин бир гучаг одун ярмышдын. О гыхмыглар һәр нәди, йыг апар ичәри, очагы гала, газана да су гой, ас үстүнә, кәлим бир аз шорба биширим, ди чәлд ол!

М а һ м у д. (*одуну гучагына йыгыр*). Ай буғда, вай буғда!.. Неч, аллаһ сәни яратмайды.

Б а һ а р. Кет, даһа сөйләнмә, инди чә дейирдин ки, ачындан өлүрәм. (*Маһмуд кедир. Баһар чәһрәнин янында отуруп.*) Гоясан элә ахшамадәк өзүндән коп вуруб даныша, иш көрмәз, күч көрмәз, элә зору верир чәнәсинә. Дейәндә дә тәнбәлсән, атыны, итини алыглайыр, дүшүр мәним үстүмә. Тәнбәл олмаса, әвәзи йохдур. Неч индийәдәк бир дәфә мәним үстүмә әл галхызмайыб. Өзкә кишиләр өврәтләрини күндә бир дөйүрләр, амма бу мәнә неч бир чыртма да вурмур.

М а һ м у д. (*гайыдыр*). Сую асдым, ди буюр енә яван шорбаны бишир, ейим, ики күн боғазымда гайнасын.

Б а һ а р. Алдатдым, һай алдатдым! Сән неч мәним гәдрими билмә, бирчә хурчуну ач бах көр ичиндә нә вар?

М а һ м у д. (*хурчуну ачыб бахыр*). Арвад, дейәсән әт алыбсан?

Б а һ а р. Бәс нечә? Әт дә алмышам, яғьмыз да вар, инди дуруб плов биширәчәйәм. Элә сән декинән Баһар пис арваддыр.

М а һ м у д. Бах, инди сәнә яхшы арвад дейәрәм. Инди көрүрәм ки, мәни истәйирмишсән. Билирәм, базарда дейибсән ки, кишинин яван шорба емәкдән гарнында шорба ағачы битиб. Гой бир аз әт алым апарым, она плов биширим. Беләдирми, Баһар?

Б а һ а р. Мән яхшы арвадам, амма сән пис киши-сән, мәнә ачығын тутур, үстүмә чығырырсан.

М а һ м у д. Валлаһ, мәним сәнә ачығым тутмур, мәним ачығым Адәмә тутур. Ахы о, нийә арвада епәләк олурду? Аллаһын алтында онун еринә мән олайдым.

Б а һ а р. Бәли, демәк олмаз, дағы да үстүнә гоардын! Нә олсун, мән дә Һәвванын еринә олсайдым, неч буғдая көзүмүн гулағы илә дә бахмаздым.

М а һ м у д. Йә'ни инаным?

Б а һ а р. Нийә инанмаясан? Адама дейирләр: әлини вурма — вурма, емә — емә!

М а һ м у д. Бәлкә үрәйин истәди, онда нечә?

Б а һ а р. Чәһәннәмә истәсин, кора истәсин. Нәфсинә тәт дейиб сәбр эләрсән.

М а һ м у д. Йә'ни сәбр эләрсән?

Б а һ а р. Әлбәтте эләрәм.

М а һ м у д. Элә өмрүн оланы сәбр эләрдин?

Б а һ а р. Өмүр оланы, даһа да артыг.

Г а с ы м б ә й. (*дахил олур*). Хош көрдүк, әзизләрим!

Баһар үзүнү өртүб, дивара гысылыр.

М а һ м у д. (*баш әйир*). Аға! Сән бизим бу касыб комамыза хош кәлибсән! Әвимиз, эшийимиз һамысы сәнә гурбан! (*Өврәтинә.*) Ай өврәт, дивара нийә гысылыбсан? Өз ағамыздыр, яд адам дейил. Кет ичәридән бир тәмиз дөшәк кәтир, бәй отурсун.

Г а с ы м б ә й. Лазым дейил, отурмаячағам, бурада кәзирдим, сизин сөһбәтинизи эшидиб кәлдим. Сиз билирсиниз ки, мәним чохлу дөвләтим вар, өзүмүн дә вари-

сим йохдур. Сизин сөһбәтиниз мәнә чох хош кәлди, оңа көрә истәйирәм сизи бир аз хошбәхт эләйим, өз дөвләтин мин, мүлкүмүн ярысыны сизә верим. Мән кедирәм, бир саат бундан сонра сиз икиниз дә кәрәк мәним эвимдә оласыныз. Саламат галын.

М а һ м у д. Аға! биз нәкарәйик...

Г а с ы м б ә й (кедә-кедә). Артыг сөз лазым дейил. Бир саатдан сонра мән сизи өз эвимдә көзләйәчәйәм...

Гасым бәй кедир. Маһмуд вә Баһар баш әйә-әйә апарыб өтүрүб, икиси дә мүтәһәйир гайыдырлар.

М а һ м у д. Баһар!

Б а һ а р. Нәдир, Маһмуд?

М а һ м у д. Бу нә ишдир?

Б а һ а р. Маһмуд!

М а һ м у д. Нәдир, Баһар?

Б а һ а р. Бу нә ишдир?

М а һ м у д. Ағлын нә кәсир?

Б а һ а р. Қимин? Мәним?

М а һ м у д. Һә, сәнин.

Б а һ а р. Мәним ағлым һеч зад кәсмир. Бәс сәнин ағлын нә кәсир?

М а һ м у д. Қимин? Мәним?

Б а һ а р. Һә, сәнин.

М а һ м у д. Мәним дә ағлым һеч зад кәсмир.

Б а һ а р. Инди нә дейирсән? Кедәк?

М а һ м у д. Бәс ағамыз буюрандан сонра нә гайырачағы? Тез ол йығыш, кедәк!

Б а һ а р. Ди онда мән чәһрәни, хурчуну гоюм ичәри, гапыны бағлайым кедәк. (Баһар чәһрәни, хурчуну көтүрүр, Маһмуд да одунлары гучагына йығыб, онун далынча кедир.) А киши, балта галды! Көрүнүр ағлын башындан чыхыб. Балтаны бурада гоюб, одуну нийә ичәри апарысан? (Маһмуд гайыдыб балтаны көтүрүр.) Одун нәйә лазымдыр? Төк ерә.

М а һ м у д. Йох, арвад, элә демә! Бәй сөзүнә бел бағламаг олмаз, бәлкә бирдән салдылар эшийә, енә һәр нәдир одундур, әмәлә кәләр.

Һәр икиси ичәри кириб шейләрини гоюрлар. Арвад чаршабынчә көтүрүр, чыхырлар.

Б а һ а р. Инди, дейирсән кедәк?

М а һ м у д. Бәс нәдир, кедәк.

Б а һ а р. Нә дейирәм, кедәк дейирсән, кедәк!

Кедирләр

пәрлә

ИКИНЧИ МЭЧЛИС

Гасым бэйин эвиндэ бир отаг. Отагын ортасында стол гурулуб, столун үстүндэ нэр нөв хөрөклөр вэ шәрбәтләр. Отага халылар салыныб вэ юмшаг диван вэ күрсүләр гоюлуб. Сол тәрәфдә кирдә столун үстүндэ ағзы өртүлү бир габ вар. Маһмуд вэ Баһар дахил олулар.

Маһмуд. Йә'ни Гасым бэй көрәсэн бир белә чәләлы бизә верәчәк? Валлаһ, һеч инанмырам. Дәскаһа бах, чәләлә бах! *(Күрсүләрн көстәрир.)* Инди көрәсэн бунлары да гоюблар үстүндә отураг? *(Әйләшир диванын үстүндә, диван ону юхары туллайыр.)* Бәһ, бәһ!.. Баһар, Баһар, ай Баһар, кәл яныма!

Баһар *(өзүнү диванын үстүндә йыхыр)*. Бәһ, бәһ!.. Сәнин чанын үчүн, Маһмуд, архын гырагындакы гумдан юмшагдыр.

Маһмуд. Сән бир аягынын алтындакы халыя бах, көр белә шейи дә адам гыйыб аяг алтына салармы?

Баһар *(галхыб халчанын үстүндә чөкүр)*. Маһмуд, Маһмуд! Пишийә бах, көр нә көйчәк тохуюблар! Бах, диши дә вар, көзү дә вар, гулаглары да вар. Көрәсэн бэй буна ийирми манат верибдирми?

Гасым бэй *(дахил олур, күлә-күлә)*. Ийирми манат йох, он сәккиз манат ярым вермишәм.

Баһар, Маһмуд диксинирләр.

Баһар. Бый, мәним башыма хейир! Бэй бурада имиш.

Маһмуд. Бэй бағышлакинән, ганмаз, рәиййәт адамыг.

Гасым бэй. Әйби йохдур! Хош кәлибсиниз, мәним әзиз гонагларым! Бу мәнзил сизин тәзә мәнзилиниздир. Анчаг сизлә мәним бирчә шәртим вар. Әкәр о шәртә әмәл эләйә билсәниз, бу чәләлы һәмишәлик сизә верәчәйәм, йох, әмәл эләйә билмәсәниз, енә дә гайыдачагсыныз өз команыза.

Маһмуд. Буюр көрәк, нә шәртдир, бәлкә элә чәтиндир ки, биз бачарасы дейил.

Гасым бэй. Хейр, мәним шәртим чох-чоҳ асандыр. Гулаг асын: сиз бурада әйләшин, бу сүфрәнин кәнарында, кефиниз истәдикчә ейин, ичин. Анчаг индидән үч саат кечинчә кәрәк бу ағзы өртүлү габы ериндән тәрпәт-мәйәсиниз вә ағзыны ачыб ичинә бахмаясыныз. Чүнки бу габын ичиндә бир шей вар ки, ону сиз кәрәк үч саат көрмәйәсиниз. Үч саатдан сонра габын ичиндәкини сизә верәчәйәм. Мәним шәртим будур, әкәр әмәлә кәтирдиниз, бу дөвләт һамысы сизә галасыдыр, йохса...

Маһмуд. Йохса, бизи әл-әлә вериб, һәр биримизә бир тәпик вуруб, ити мәсчиддән гован кими говачагсан.

Гасым бэй. Йох, әкәр мәним шәртимә әмәл эләйә билмәсәниз, бу дөвләт енә мәним өзүмә галасыдыр. Баша дүшдүнүз? *(Саат бир дәфә вурур.)* Инди күн-ортадан бир саат кечиб, мән кедирәм, дүз үч саатдан сонра кәләчәйәм. *(Кедә-кедә.)* Габ кәрәк ачылмасын вә ичинә бахылмасын. *(Кедир.)*

Маһмуд. Һа!.. Һа!.. Мән дә дейирәм көрәсэн, бэй нә шәрт гоячаг. *(Арвадынын голундан чәкир сүфрәйә тәрәф.)* Кәл көрәк, е бу көзәл хөрәкләрдән.

Отурурлар.

Баһар *(ейир)*. Дейирәм, Маһмуд, аллаһ бизә элә күн верибдир ки, ятсаг юхумузда да көрмәрик.

Маһмуд. Әкәр мәним вағиәмә бир белә чәләл кирә, ялан дейән адам дейил, итә дөнүм, о бири бөйрүм үстүнә чөнүб, тәзәдән ятарам. Белә бәхт һарадан элә дүшәр?

Баһар. Үч саатдан сонра бунлар һамысы бизим олачаг. Сән дә олачагсан Маһмуд бэй!

Маһмуд. Сән дә олачагсан Баһар ханым!

Б а н а р. Дейэсэн ахы бизим бэйин ағлы чашыб, яхшы, үч саат габын ичинэ бахмага нэ бөйүк ишдир ки, буюрду?

М а н м у д. Эһ! . Габ мәним чохдан ядымдан чыхыб, истэр үч йүз габ орада бир-биринин янына дүзүлэ энэ мәним налыма тэфавүт элэмэз. Бир белэ ейинти олан ердэ адамын ядына габмы дүшэр? Бир кэтэйэ бах, шит яғы да басыблар арасына, адамын ағзынын сую ахыр. Сэнэ дэ веримми?

Б а н а р. Бир тикэ вер.

М а н м у д. Бир тикэ нэдир, ай ахмаг? Бүтөйүнү көтүрүб ломбалая билмирсэн? Ала, гой габагына! Шәрбэт дэ истәйирсэнми?

Б а н а р. Бир аз төк вер.

М а н м у д. Шүшәсини көтүр чэк башына. Бир аз төк вер нэдир, ай сәфег? Бунлар намысы бизим ихтиярымыздадыр. Бирчә ағзы өртүлү габдан савай. (Саат ики дэфә вурур.) Көр вахт нэ тез кечир? Саатын бири неч билмәдик нэ төвр кечди.

Б а н а р. Аллах, сэнэ шүкүр! Икичә саатдан сонра габын ичиндәкини биләчәйәм. Амма, Маһмуд, бах көр нэ көзәл габдыр, мән неч белә габ көрмәмишәм.

М а н м у д. Истәмирәм, бахмырам, нэ лазым, яхшы дейил, неч сән дэ бахма.

Б а н а р. Нийә бахмайым, ырагдан бахмаг да ки, гадаған дейил, нэ олар баханда?

М а н м у д. Бахма, бәлкә бир шей олду.

Б а н а р. Яхшы, бәс көзүюмулу отурум? Габдыр, дуруб көзүнүн габагында, нэ төвр бахмайым?

М а н м у д. Үзүнү о яна дөндәр, көзүн көрмәсин.

Б а н а р. Ахы үзүмү кери дөндәрсәм, сәни көрмәрәм. Кәл еримизи дәйишәк.

М а н м у д. Яхшы, дәйишәк дейирсэн, дәйишәк. (Чох ағыр галхыр.) Элә белә яхшыдыр, нэ лазым, бәлкә бир шейтан хатасы олду.

Ерләрини дәйиширләр. Баһар көзүнү дөндәрир габа тәрәф.

М а н м у д. Энә нийә бахырсан?

Б а н а р. Бахыб эләмирәм, горхурам голум тохуна, көрмүрсән, лап бөйрүмдәдир? Неч билмирәм бу габ нэ

иди, бәй кәтирди бизә абал эләди? Валлах, яландыр, онун ичиндә неч зад йохдур.

М а н м у д. Ай арвад, аллахы севәрсән, башыны ашағы сал, чөрәйини е. Нэ габ-габ дейиб учулуюбсан?

Б а н а р. Доғру дейирсэн, Маһмуд. Неч даһа ядыма да салмарам.

Маһмуд башыны ашағы әйир. Баһар аһәстә галхыб гулагыны габа верир.

М а н м у д (көрүб учадан ышыгырыр). Ай арвад, нэ гайырырсан?

Б а н а р (диксинир). А киши, үрәйим гопду, нийә белә бағырырсан? Әлими ки, вурмурам, гулаг асмаг да олмаз?

М а н м у д. Йох, олмаз, мән изи вермирәм. Арвад, ахы дейэсэн шейтан сәнә динчлик вермир?

Б а н а р (әйләшиб). Яхшы, бахмарам, бахмарам. (Бир аздан сонра.) Маһмуд!

М а н м у д. Нэ дейирсэн?

Б а н а р. Сән аллах, гой бирчә тикә габын ырагыны галхызым бахым.

М а н м у д. Арвад, кәл сән, лә'нәт шейтана де, мәним чиними тутдурма, валлах, сәнә бир той тутарам ки, өмрүн оланы дады дамагындан кетмәз.

Б а н а р (ачыглы). Валлах, неч пуф да эләйә билмәзсэн! Ахы мәнә дейән кәрәк, бунун нәйиннә ялварырсан? (Истәйир гапағы галхызысын.)

М а н м у д (һөвләк). Көзүнү ган өртүбдүр нэдир, ай арвад? (Галхыб голундан тутуб сүрүйүр.) Кәл бәри, кәл отур бурада. Үзүнү дэ белә чөндәр. На, белә на!.. Инди нэ көзләрин көрсүн, нэ үрәйин булансын.

Б а н а р. Киши, валлах, сән мәни лап өлдүрмәк истәйирсэн! Мән дәхи бурада отурмурам, кедәчәйәм өз эвимизә, бурада бир сән гал, бир дэ бу габ.

М а н м у д. Ай арвад, бирчә көзләрин олсун! Ахы бура халис беһиштдир, о һисли-паслы дахмада нэ көрүбсэн? Ахы бирчә баша дүшкнән, валлах бахмаг олмаз.

Б а н а р. Бахмаг олмаз, чүнки сәнин мәндән зәһлән кедир. Истәйирсэн мән өлүм, кедиб өзүнә бир көй-

чэк ханым арвад алыб кәтирәсэн. Мән бу эвә ярашмырам. (Ағлайыр.)

М а һ м у д. Баһар, Баһар, сән аллаһ, ағлама! Сән ағлаянда мәним дә үрәйим көйрәлир, ағламағым тутур... Ай арвад, нә олар бир азча сәбр эләйәсэн.

Б а һ а р. Ди онда саламат гал, даһы мән кедирәм. (Дуруб габыя тәрәф кедир.)

М а һ м у д. Нә дейирәм, кедирсән кет, аллаһ яхшы йол версин. Көрүнүр сән әриндән әл чәкәрсән, өз һөчәт-лийиндән әл чәкмәзсән.

Б а һ а р. Бәли, мән бурада ағлайым, мәним бағрым чатласын, сән дә бунун адыны һөчәтлик гой! Мән бурада бир дәгигә отурмарам, саламат гал!

М а һ м у д. Нә дейирәм, хош кәлдин. (Кедиб узынр диванын үстүндә.)

Б а һ а р (габыя кедиб, гайыдыр). Нә дедин? Тез ол сөзүнү де, тәләсирәм.

М а һ м у д. Ким нә деди?

Б а һ а р. Бәс сән мәни инди чә чағырмадын?

М а һ м у д. Неч ағлыма да кәлмәйиб.

Б а һ а р. Онда саламат гал!

М а һ м у д. Хош кәлдин!

Б а һ а р (габыя кедиб, гайыдыр). Маһмуд!

М а һ м у д. Нә дейирсән?

Б а һ а р. Инди, дейирсән, габын ағзыны ачмаг ол-маз?

М а һ м у д. Хейр, олмаз.

Б а һ а р (гейзлә). Олмаз!

Саат үч дөфә вурур.

М а һ м у д. Йох, йох, йох!.. Бир аз сакит ол, мәним юхум кәлир ятачағам, бәйин кәлмәйинә бир саат галыр.

Б а һ а р. Нәлә бир саат галыб?

М а һ м у д. Бир саат чохдур?

Б а һ а р (гәзәбли). Йә'ни дейирсән олмаз?

М а һ м у д. Хейр, олмаз!

Б а һ а р (гейзли). Олмаз?

М а һ м у д. Олмаз!

Б а һ а р (йыхылыр). Ай үрәйим дағылды!.. Ай өл-дүм!.. Ай аллаһы севән!..

М а һ м у д (галхыб чәлд онун янына кәлир). Баһар, нә гайырырсан? Нә олду сәнә, гурбанын олум!..

Б а һ а р. Өлдүм, өлдүм, өлдүм!..

М а һ м у д. Ахы нә олду сәнә? Нийә элә эләйирсән? Ала, шәрбәт верим, ич! Ичмирсән?.. Бәс нә истәйирсән, ону де?

Б а һ а р. О габын ағзыны ачмасан, өләчәйәм.

М а һ м у д. Ди яхшы, кәл ачым. (Баһар дуруб кәлир габын янына.) Инди үрәйин сакит олдуму?

Б а һ а р. Нә, олду.

М а һ м у д. Чох кәзәл, ди кет отур ериндә.

Б а һ а р. Бәс габ?

М а һ м у д. Ахы олмаз, валлаһ олмаз. Бир азча кәзләсән нә олар?

Б а һ а р. Көрүнүр сән мәним өлмәйими истәйирсән, мән дә өлүрәм. (Йыхылыр.) Даһа мән өлдүм, мән сәни һалал эләдим, сән дә мәни һалал элә.

М а һ м у д (Ағлайыр). Өлдү, валлаһ өлдү! Мән нә төвр эләйим, башыма нә чарә гылым? Баһар, Баһар, өлмә, гурбанын олум... Бах, будур, ачырам...

Б а һ а р. Ди тез ол, ач... Чаным чыхмамыш бир көзүм көрсүн.

М а һ м у д. Пәнаһ аллаһа, һәр нә ола-ола! (Габын ағзыны ачыр, ичиндән бир гуш чыхып учур.)

Б а һ а р (ериндән сычрайыб). Гойма гачды! Тут! Гойма!

М а һ м у д. Көр нә тез дирилди.

Б а һ а р. Ай әмәзәк, аллаһ сәни дөйсүн! Нийә гоюр-дун, гачсын, инди нә төвр эләйәк?.. Көдән, һейван, Өкүз!..

М а һ м у д. Бәли, кәл инсана яхшылыг элә, адыны да өкүз гойсунлар! Мән сәнә демәдимми кн, арвад, сәбр элә?

Б а һ а р (ағзыны әйир). Сәбр элә, сәбр элә... Чох да мән сәбр эләмәдим, кәрәк элә сән һейванлыгына салыб, гушу гачырдайдын? Айынын екәси!..

М а һ м у д. Нә эләйәйим, ай арвад, өлүрдүн ахы?

Б а һ а р. Элә мән өлүрәм дедим, сән дә инандын?

М а һ м у д. Ай бәдбәхт кишиләр! Өврәтләр иши хараб эләсинләр, сизи дә сөйсүнләр, көрүнүр бизим бәхтимизә беләдир. Ах!.. Ах!.. Ах!.. Бир белә дөвләт бу кәзәл әв, бөйүк чәлал, һамысы бир дәгигә пырр... учду

көйө. (Саат дөрд дөфө бирүр.) Бәли, ләззәт гуртарды!

Г а с ы м Б ә й (дахил олу). Нечәсиниз, әзизләрим!? Яхшы кечиндинизми?

М а һ м у д. Аллаһ өмрүнү узун эләсин, аға, чох яхшы кечиндик.

Г а с ы м б ә й. Габла ки, ишиниз олмайыбдыр?

М а һ м у д. Хейр, ишимиз йохдур.

Г а с ы м б ә й (гулағыны верир габа). Ичәридән бир сәс кәлмир, дейәсән габын алтындакы йохдур? (Габын ағзыны ачыр.) Баһ!.. Бәс бурадакы гуш нечә олду? Инди, әзизләрим, белә көрүнүр ки, дүняда инсана нә гәдәр наз-не'мәт версән, енә онун көзләри доймаз. Чох яхшы олар ки, сиз енә гайыдасыныз өз дахманыза. Сизин күнүнүз орада бурадан яхшы кечир. Һәр бир әһтиячыныз да олса енә мәним яңыма кәлә биләрсиниз. Мән сизә һәмишә көмәк эләмәйә һазырам. (Кедир.)

М а һ м у д. Баһар!

Б а һ а р. Нәдир, Маһмуд?

М а һ м у д. Бу нә ишди?

Б а һ а р. Маһмуд!

М а һ м у д. Нәдир, Баһар?

Б а һ а р. Бу нә ишди?

М а һ м у д. Ағлын нә кәсир?

Б а һ а р. Қимин? Мәним?

М а һ м у д. Һә, сәнин.

Б а һ а р. Мәним ағлым һеч зад кәсмир. Сәнин ағлын нә кәсир?

М а һ м у д. Қимин? Мәним?

Б а һ а р. Һә, сәнин.

М а һ м у д. Мәним дә ағлым һеч зад кәсмир.

Б а һ а р. Инди, дейирсән, кедәк?

М а һ м у д. Бәс, ағамыз буюрандан сонра кетмәйиб нә гайырачағы? Даянма, тез ол кедәк!

Б а һ а р. Нә дейирәм, кедәк дейирсән кедәк.

М а һ м у д. Ди дүш габағыма. Ай һәвванын һалалча баласы.

АЧ ҺӘРИФЛӘР

Мәһкәкә бир мәчлисдә

Кедирләр

пәрдә

ӘШХАС

Һәсән — кабабчы.
 Зәрбәли — шакирди.
 Ибраһим бәй — чиновник.
 Вәли } — артистлар.
 Һүсейн }
 Мирзә Маһмуд — «Ифтира» газетинин мүнәррири.
 Салман } — ики йолдаш.
 Сүлейман }
 Ләтиф }
 Сәмәд } — гонаглар.
 Әһмәд }
 Рза }

Әһвалат кечир кабабчы Һәсәнин дүканында, бизим әсрдә.

ӘВВӘЛИНЧИ МӘЧЛИС

Кабабчы Һәсәнин дүканы. Беш дәнә гырмызы сүфрә илә өртүлмүш стол гоюлуб, икиси мугабилдә, икиси далда бири ортада. Дүканын ики гапысы вар: бири ортадан күчә гапысы вә сағ тәрәфдән мәтбәх гапысы. Мугабилдә, сағ тәрәфдә гоюлмуш столун далында үзү чамаата тәрәф Ибраһим бәй әйләшиб. Дал столларын бириндә Ләтиф вә Сәмәд, орталыгда Рза әйләшибләр. Намы чөрәк емәйә мәшгулдулар. Мәтбәхдән дәһрә — тахта сәси кәлир.

Ибраһим бәй (*Гашыгла су шүшәсини дөйүр*).
Кабабчы! Кабабчы!

Зәрбәли (*кәлир*). Нә буюрурсан?

Ибраһим бәй. Хозейни бурая чағыр.

Зәрбәли. Хозейн долма бүкүр, нә гуллуғун вар буюр.

Ибраһим бәй. Кет хозейни чағыр дейирәм сәнә, хозейни чағыр. Фүзул милләти фүзул! Чәлд ол! Сүрүн.

Зәрбәли кедир.

Һәсән (*дахил олу*). Бәй, нә буюрурдун?

Ибраһим бәй. Яхына кәл көрүм. (*Һәсән яхына кәлир*.) Нә олуб енә гаш-габағыны туршалдыбсан?

Һәсән. Һеч, элә белә, базарын касадлығы овгатымы тәлх эләйиб.

Ибраһим бәй. Әһ, мән дә дейирәм көрәсэн нә олуб. Адам да дүня малы үчүн үрәйини гысармы? Бир күн мәдахил чох олар, бир күн аз олар, нә лазым үрәк гысмаг. Мәсәлән, мән дүнән алдығым мәвачибн гәпийинәдәк удузмушам, Һеч әсла вечимә дейил.

Һәсән. Онда, көрүнүр, бу күн дә бизим һесабы чәкмәйәчәксән?

И б р а ђ и м б э й. Несабын бура нэ дэхли вар?
Мэн сэнэ нечэ борчлуям?

Н э с э н. Бу саат. *(Чагырыр.)* Ай кедэ, Зэрбэли,
Зэрбэли!

З э р б э л и. Бэли!

Н э с э н. Чорткэни бура кэтир! Тез!.. *(Зэрбэли чох циркли чорткэни кэтириб верир, энэ кедир.)* Кечмиш-
дэн галыб ики манат алты шаһы үч гэпик, бу күнкү дэ
ики аббасы. Чүмлэтани элэйир ики манат он дөрд шаһы
үч гэпик.

И б р а ђ и м б э й. Ики манат он дөрд шаһы үч
гэпик. Йэ'ни ики манат етмиш үч гэпик.

Н э с э н. Бэли, ики манат етмиш үч гэпик!

И б р а ђ и м б э й. Чох көзэл! Нэ аз имиш, мэн
чих билирдм. Ики манат етмиш үч гэпик! А киши, ал-
лаһ бэрэкэт версин мүсэлман ашпазханасына. Гарнын
доюнча ейирсэн, өзү дэ учуз. О күн бир нэфэр йолда-
шым мэни ресторана гонаг апармышды. Гузу эти истэ-
дим, бир парча кэтирди, неч ярым кирвэнкэ олмазды.
Гиймэти нечэ? Манат ярым. Дедим: ай наинсаф ушағы,
мэкэр сизин аллаһыныз йохдур? Бизим ерлэрдэ манат
ярыма бир бүтөв гузу алмаг олар. Дейир ки, бэс нэ би-
лим, ичарэ бир белэ верирэм, мэвачиб бир белэ, түстү
пулу бир белэ... Чэһэннэмэ вер, кора вер! Аллаһ бэрэкэт
версин Нэсэн дайынын ресторанына, несабын нэ элэди?

Н э с э н. Ики манат етмиш үч гэпик.

И б р а ђ и м б э й. Чох көзэл. *(Элини шалвар
чибинэ салыр, эввэл сағ тэрэфэ, сонра сол тэрэфэ, ахыр-
да голтуг чибинэ салыб, папирос гутусуну чыхарыб
ичиндэн бир папирос чыхарыр.)* Бир спичка вер.

Н э с э н *(чагырыр)*. А кедэ, Зэрбэли!

З э р б э л и *(мэтбэхдэн)*. Бэли!

Н э с э н. Чор бэли, зэһримар бэли, вэрэм бэли,
спичка кэтир!

Зэрбэли спичка эвэзинэ машада од кэтирир.

И б р а ђ и м б э й *(яндырыб аяға галхыр)*. Ики
манат етмиш үч гэпик, хуб, сабаһ чатар.

Н э с э н. А башына дөнүм, нечэ чатар? Айын ийир-
мисинэ вэ'дэ гоймушдун, айын ийирмиси дэ дүнэн кеч-

ли, кэлмэдин, бу күн дэ белэ дейирсэн, ахы мэн дэ язы-
гам!

И б р а ђ и м б э й. Языгам дейэндэ, мэним ики ма-
нат етмиш үч гэпийимэ мөһтач дейилсэн ки? Адамсан,
дейирэм сабаһ чатар.

Н э с э н. Бэй, догрус, кэрэк бу күн верэсэн, саба-
һа көзлэйэ билмэйэчэйэм.

И б р а ђ и м б э й. Көзлэйэ билмэйэчэксэн, көз-
ләмэ! Ердэн чыхардым пулу? Адамсан, сэнэ дедим ки,
олан пулуму удузмушам.

Н э с э н. Ай бэй, бэлкэ сабаһ да вермэдин, нечэ ол-
сун?

И б р а ђ и м б э й. Нечэ олсун? Сабаһ олмасын,
ики күндэн сонра олсун, беш күндэн сонра олсун, кэлэн
һэфтэ олсун. Емэйэчэйэм сэнин ики манат етмиш үч гэ-
пийини. *(Гапыя тэрэф кедир.)*

Н э с э н *(ону габаглайыр)*. Бэй, аллаһы арада көр,
мэни инчитмэ.

И б р а ђ и м б э й. А киши, чэкил кэнара, көрүм
а! Сэнинлэ юмшаг данышдыгча азырсан. *(Итэлэйиб тез
гапыдан чыхыр.)*

Н э с э н *(онун далынча)* Ай бэй! Ай бэй! *(Гайы-
дыр, үзүнү тутур саир чөрэк ейэнлэрэ.)* Бу да бэй! Гоя-
сан ахшамадэк папағын эйри гоюб, чэкмэсини чыртыл-
дада-чыртылдада княз кими кэээ. Чинбндэ дэ бир гэпик
гара пул йох! Адамла да элэ данышыр, куя Бабахан Сэр-
дарын оғлудур! Апар, истэмэдим о ики манат етмиш үч
гэпийи. О да сэнин, аллаһын мин бир бэласы да! Адын
да утанмыр, бэй гоюр.

М и р з э М а ђ м у д дахил олур.

Н э с э н. Мирзэ, буюрун кэлин! Нэ ейэчэксэн? *(Ер
көстэрир.)*

М и р з э М а ђ м у д *(эйлэшир, ишарэ илэ Нэсэни
чагырыб явашдан гулағына дейир)*. Мэним үчүн, деки-
нэн, ярым порсия котлет версинлэр.

Н э с э н *(учадан чагырыр)*. А кедэ, Зэрбэли!

Мирзэ Маһмуд ишарэ эдир ки, гышгымасын.

З э р б э л и (учадан). Бэли.
Н э с э н (учадан). Мирзэ Маһмуд үчүн ярым порс
котлет кәтир!
З э р б э л и (мәтбәхдән). Бу саат!

Зәрбәли бошгаб, чөрәк кәтириб гоюр. Ләтиф бошгабы дәйүр,
Зәрбәли ора тәрәф кедир. Нәсән мәтбәхә кедир.

Л ә т и ф. Зәрбәли, гочаг оглан, кәлсәнә мәнә бир
манат борч верәсән, шәнбә күнү сәнә бир манат алты
шаһы верим!

З э р б э л и. Баш үстә, өзүмдә йохдур, кедим хо-
зәйнән алым. (Кедир, сонра котлет кәтириб Мирзэ Маһ-
мудун габагына гоюр. Манаты да апарыб Ләтифә ве-
рир.) Буюр!

Л ә т и ф (пулу алыр). Чох сағ ол. (Чагырыр.) Нә-
сән дайы!

Н э с э н (мәтбәхдән). Бэли, бу саат! (Дахил олур.)
Нә буюурсан?

Л ә т и ф. Нечә верәчәйик?

Н э с э н. Зәрбәли, ағалара нә верибсән?

З э р б э л и. Бир дәнә пити, он дәнә лүләкабаб.

Н э с э н. Пити ики аббасы, лүләкабаб да бир абба-
сы, чәми үч аббасы.

Л ә т и ф. Ал. (Манаты верир.)

Н э с э н (пулу алыб артыгыны гайтарыр). Бу да
сизин ики аббасыныз. Аллаһ бәрәкәт версин.

Л ә т и ф вә С ә м ә д. Худаһафиз.

Кедирләр.

Н э с э н. Мүшәррәф эләдиниз, көз үстә кәлдиниз.
Н ү с е й н, В ә л и дахил олурлар, икисе дә Нәсәнә яхынлашыб,
гулагына сөз дейирләр.

Н э с э н (учадан). Хейр, хейр, әстәгфүруллаһ, мән,
әлһәмдүлиллаһ, өзүм мүсәлман, бура да мүсәлман аш-
пазханасы, мән элә шейләри бурада сахлаямы биләрәм?
Гиямәтдә мән нә чаваб верәрәм.

Н ү с е й н. Мән өлүм, мүмкүн исә, дүзәлт, йохса биз
артист бабайыг, онсуз бир тикә чөрәк ейә билмәрик.

Н э с э н. Әрз эләйирәм ки, тапылмаз.

В ә л и (Нүсәйнә). А киши, һаһаг ерә нә башыны
аггыдырсан! Көрүрсән вермир! Кәл кедәк, ресторанла-
рын бирисиндә гайдасынча өзүмүзү доюздурар. Мән де-
дим, мәнфәәти мүсәлмана верәк. Нийә гарадовой дал га-
пыдан мәтбәхә кирәндә тапылар, артист кәләндә тапыл-
маз? Кәл бәри, кедәк. (Истәйирләр кетсинләр.)

Н э с э н. Бир керн гайыдын. (Нүсәйн, Вәли гайы-
дырлар.) Тәвәгге әдирәм бир адам билмәсин, йохса аг-
сиз кәләр дүканымы көкүндән бағлар.

В ә л и вә Н ү с е й н. Бу нә сөздүр, биз мәкәр
шпйонуг?

Н э с э н. Онда буюрун мәтбәхә.

Нүсәйн вә Вәли мәтбәхә кедирләр.

М и р з э М а һ м у д (онлары сәсләйир). Чәнаб
артистләр!

В ә л и. Мирзэ Маһмуд, бурада имншән? Бағыш-
ла, сәнин чанын үчүн, көрмәдик.

М и р з э М а һ м у д. Артистин ә'тибары беләдир,
әһтиячы оlanda адамы кечә-күндүз ахтарар, олмаянда
арагы тәк ичәрләр. Эйби йохдур, мән дә бу һәфтә гәзет-
дә сизин башыныза бир оюн ачым ки, бир дә сәһнә ады
эшидәндә көзләриниз хортдамыш өлүпүн көзләринә ох-
шасын. Эйби йох!

Н ү с е й н вә В ә л и. А киши, сән аллаһ, оюн-
базлыг эләмә. Сән өләсән көрмәдик, кәл бәри. (Дартыб
ону да мәтбәхә апарырлар.)

Ә һ м ә д дахил олур.

Р з а. Ди кәл чых да! Көзләмәкдән сәни, тәнкә кәл-
дим ки. Будур, ярым саатдыр һаһагы гуртармышам,
дура билмирәм.

Ә һ м ә д (әйләшир). Чох данышма, нөкәрни чагыр!

Р з а (юмругла столу дәйүр, Зәрбәли кәлир). Көр
аға нә истәйир, кәтир. (Әһмәдә.) Нә ейәчәксән?

Ә һ м ә д. Нечә зад емәйәчәйәм, бу саат һаһаг элә-
мишәм. Әкәр олса бир стәкан гәһвә ичәрәм.

З э р б э л и. Гәһвә йохдур, яхшы тәзә дәмләнмиш
Попов чайымыз вар.

Ә һ м ә д. Бир стәкан төк кәтир, ачыг элә, өзү дә
дишләмә.

З э р б э л и. Баш үстә. (Кедир.)

Һ ү с е й н, В э л и, Мирзэ Маһмуд гайыдырлар. Һәрәсинин элиндә бир парча чөрәк вә бир гәдәр пенир. Мирзэ Маһмуд өз ериндә әйләшир, Һүсейн, Вәли дә өзкә стулда. З э р б э л и бир стәкан чай кәтириб Әһмәдә верир, сонра кедир Һүсейнлә Вәлийә тәрәф.

З э р б э л и. Нә буюрачагсыныз?

Һ ү с е й н. Нәйин вар емәйә?

Данышыг әснасында С а л м а н аһәстә дахил олу, гапынын ағзында даяныб гарныны овчалай-овчалай о ян-бу яна бахыр, сонра кәлиб габагда, саг тәрәфдә гоюлмуш столун янында отурур.

З э р б э л и. Яхшы, ләтиф пити вар, күфтә бозбаш вар, кәлләпача вар, котлет вар.

Һ ү с е й н. Мәним үчүн кәлләпача кәтир.

В э л и. Мәни үчүн дә.

З э р б э л и. Баш үстә (Кедир.)

С ү л е й м а н дахил олуб Салманын янында отурур.

С ү л е й м а н. А балам, сән Салман дейилсэн?

С а л м а н. Оям. Бәс сән дә Сүлейман дейилсэн?

С ү л е й м а н. Ай сәнә гурбан олум, а Салман, бу нечә илдир һарадасан? Бирчә кәл өпүшәк! (Гучаглашыб өпүшүрләр.)

С а л м а н. Бир әйләш көрәк. (Юмругу илә столу дөйүр.)

З э р б э л и (мәтбәхдән). Бу саат! (Дахил олуб, ики габ кәлләпача Һүсейнлә Вәлийә верир. Сонра Салманла Сүлейманын янына кәлир.)

С а л м а н. Ики дәнә пити кәтир!

З э р б э л и. Баш үстә! (Кедир.)

С а л м а н (Сүлеймана). Бирчә де көрүм, бу нечә илдә һарада идин? Неч сәндән бир хәбәр кәлмирди.

С ү л е й м а н. Сибирдә дәмир йол подратына кирмишдим. Бир нечә ил яхшы газандым. Ахырда ишим әйди. Әлимдә оланын һамысы чыхды, анчаг бир йол хәрчи дүзәлдиб вәтәнә гайытмышам. Сән һарада идин, нә ишдә сән?

Зәрбәли питиләри кәтириб гоюр.

С а л м а н. Чөрәйимизи ейәк, кедәк шәһәр бағына. Мәним гәзавү гәдәрим чох узундур. Орада нағыл эдәрәм. (Ейирләр, аһәстә сөһбәт эдирләр.)

М и р з э М а һ м у д (һирсли галхыб столу бәрк дөйүр). Кабабчы! Кабабчы!

З э р б э л и (дахил олуб). Нә буюрурсан?

М и р з э М а һ м у д. Бу саат хозейни бурая көндәр!

Зәрбәли чыхыр.

Һ э с э н (дахил олуб) А мирзә, нә олуб белә гышыгырырсан?

М и р з э М а һ м у д. Нә олачаг, яхына кәл! (Һәсән кәлир.) Бу нәдир?

Һ э с э н. Бир шей дейил, әтин дамарыдыр.

М и р з э М а һ м у д. Дүрүст бах, бу дамардыр, я ки, сичан гуйруғу? Сән мәни нә һесаб эләйирсэн? Инди мән дүшүнүрәм ки, әһали арасында күндән-күнә интишары артан таунун, вәбанын, яталағын вә саир имразимисрийәнин сәбәби нәдир. Һамысына баис сәнин ашханан тәк мәнбәләрди.

Һ э с э н (үзүнү гонаглара тутур). А сизә гурбан олум, бирчә мәни баша салын көрүм, бу нә дейир? Итәм әкәр бунун бир сөзүнү анлайырамса.

М и р з э М а һ м у д. Әлбәттә анламазсан вә анламамағын да тәбнидир. Сиз логантачылар фәгәт өз мәнәфеи-шәхсийәтинизи тә'гиб этмәкдәсиниз. Одур ки, мәнәфейинизә анд олан даянаты анламырсыныз. Сән мәни таныйырсан, я йох?

Һ э с э н. Нечә танымырам, Мирзә Маһмудсан да!

М и р з э М а һ м у д. Бәли, Мирзә Маһмуд, нечә Мирзә Маһмуд? «Ифтира» чәридәсинин мәшһур мүһәрири. Мән, әлбәттә, кәрәк өз һифзисәһһәти үчүн мүғәй-йәд оланлары мүттәлә эдәм. Иштә, сабаһ «Ифтиранын» әввәлинчи сәһифәсиндә, йүз сәтирдән ибарәт бу сәрлөв-һәли мәгаләни охуярсан. «Тәхриб мәдәһайи-хәлайиг, яхуд котлет ичиндә сичан гуйруғу.» О мәгаләни охуяңлар һамысы белә мәбдәйи-имразадан әлбәттә ичтинаб эдәрләр.

Һ э с э н. Ай мирзә, аллаһы севәрсән, касыб адамам,

Мәним әвими йыхма, едийин наһар да ана сүдү кими һалалын олсун.

М и р з э М а һ м у д. Нә дедин? Сән мәним мәсләкми бир наһара сатын алмаг истәйирсән? Мән сәнә о ихтияры һеч вәдә вермәрәм.

Һ ә с ә н (артистләрә). Ай ағалар, сиз аллаһ, буну бир төвр көрүн рәһмә кәтирә биләрсинизми?

Һ ү с е й н. Һәсән дайы, бура я кәл. (Кәһара чәкир.) Көр бир-ики манатын вармы, вер ағзы юмулсун. Һәгигәт, кедиб гәзәтдә язса, кәрәк дүканыны бағлаясан.

Һ ә с ә н. Валлаһ, бир манат пулум вар.

Һ ү с е й н. Һәр нәдир вер, гәбул әләр.

Һ ә с ә н (кедиб Мирзә Маһмудун овчуна бир манат басыр). Мирзә, тәвәггә эдирәм, буну да папироса верәсән! Алты баш күлфәтим вар, мәним әвими йыхма!

М и р з э М а һ м у д (пулу атыр). Хам хәял әтмә, әзиним! Сән буну бил ки, гәзәт мүнәррири, әләлхүсүс «Ифтира» чәридәсинин мүнәррири һеч вәдә өз әгидәсини вә мәсләкнин чифейи-дүня сатмаз.

В ә л и (манаты көтүрүб верир Мирзә Маһмуда). А киши, физиулуг нә ләзимдыр? Йүз сәтир языб бир манат алачагсан, бу сәнин бир манатын. Наһар да мүнәтә дүшдү, даһы нә истәйирсән?

Һ ә с ә н (Салманла Сүлеймана). Ай ағалар, сиз аллаһ, сиз дә тәвәггә эдин бәлкә мәнә рәһми кәлә.

Салман, Сүлейман вә артистләр Мирзә Маһмуду әһатә эдирләр.

Р з а (Әһмәдә). Аралыг гарышыг икән мән әкилим, сән отур бурада.

Ә һ м ә д. Әкил, әйби йохдур.

Рзә кедир.

М и р з э М а һ м у д. Бу дәфә сәни бу шәхсләрә бағышладым. Бундан сонра тәбхләрә дүрүст диггәт эдәрәсән. (Кедир.)

Һ ә с ә н. Баш үстә, чан үстә. Шүкүр аллаһа, бир манат пул, ярым порс котлетлә гуртардым.

Гонаглар гайыдыб ерләриндә әйләширләр. Әһмәд стәканы дөйүр. Һәсән она тәрәф кәлир.

Ә һ м ә д. Ал. (Пул верир.)

Һ ә с ә н (пула бахыр). Нә верирсән?

Ә һ м ә д. Нә верәчәйәм. Бир стәкан дишләмә чай ичмишәм, әләр бир гәппик, гәппийини ал!

Һ ә с ә н. Бәс йолдашын ейән наһарын пулу нечә олсун?

Ә һ м ә д. Мән нә билим нечә олсун? Она да ки, мән борчлу дейиләм. Бир стәкан чай ичмишәм, борчлуям пулуну верим.

Һ ә с ә н. Бәс йолдашын нечә олду?

Ә һ м ә д. Чыхды. Деди, бу саат гайыдырам. Гайыдар пулуну аларсан. (Кедир.)

Һ ә с ә н (чагырыр). Зәрбәли! Зәрбәли! (Зәрбәли дахил олур.) А кедә, кор оғлу кор, гонаг дурур кедир, хәбәрин нийә олмур? Бир чых көр бурада чөрәк ейән нечә олду. Чәлд! (Зәрбәли чыхыр.) Ай чамәат, бу күнкү күн мән нә күнаһ эләмишәм? Ким мәнә гаргыйыб? Чөрәк ейән гачыр, чөрәк ейән гачыр. Адларыны аға гоюблар, һамысы жуликдирләр. Жулик!.. (Зәрбәли кәлир.) Нечә олду?

З ә р б ә л и. Уста, кетдим йолда әтәкләдим, бир гапаз вурду йыхылдым, мән дурунча, минди конка я гачды.

Һ ә с ә н. Ерә сохум сәни, гарадавой чагыра билмирдин? Яхшы, кет мәтбәхә, ай тамам олан кими сәни ити гован кими говачағам! Кет.

Һәсән вә Зәрбәли мәтбәхә кедирләр.

Һ ү с е й н (Вәлийә). Един гуртардын?..

В ә л и. Гуртардым.

Һ ү с е й н. Ди башла көрәк.

В ә л и (Өскүрүр). А балам, сән дә өзүнә артист дейирсән, сән йүз ил гангал отлаясан, Мазандаранскинин бир дырнагычан ола билмәзсән.

Һ ү с е й н. Сән нә аңлайырсан артист нәйә дейирләр? Нә гәдәр эшшәк эфәранпловдан бир шей аңласа, бир әлә дә сән аңларсан ки, артист тракик нәдир?

В ә л и. Мән аңламырам? Мән өзүм тракик олмадым, нә олар? Мән башымын түкү саны артистләр көрмүшәм. Сәнин тәк дурәз һәзәрәт артистин йүзүнү чая сусуз апарыб сусуз гайтарарам. Мазандаранскинин мү-

габилиндэ сэн неч бир милчэк дэ дейилсэн. Онун Франс Фон Мор ролунда атасыны боғмағы сәнин чәми ойнамағына дэйэр.

Һ ү с е й н. Одур ки, неч зад анламырсан да. Мән Мазандарански тәк адамла сәһнәйә чыхмағы өз адыма лайиг билмирәм. Бойнун ардындан тутуб шаһ дамары сыхмаға боғмаг дейэрләр? Одур ки, гырх яшын вар, һәлә простагсан.

В ә л и. Һирсләнмәк лазым дейил.

Һ ү с е й н. Нечә Һирсләнмәйим? Ганмайыб, данышыб бәдәнимә од гоюрсан. Мазандарански дэ артистдир, о да артистдир?

Һ ә с ә н (*яһына кәлиб*). А башыныза дөнүм, сизә нә олуб далашырсыныз?

Һ ү с е й н. Неч бир адыны артист гоян, адамы далда боғмаз. Адамы, бах, белә боғарлар. (*Һәсәнин боғазындан явышыб боғур.*)

Һ ә с ә н (*ғышгырыр*). А башына дөнүм, мәни нийә өлдүрүрсән? Ай боғулдум, ай өлдүм, гоймайын. (*Йыхылыр.*)

Һ ү с е й н (*Вәлийә*). Ннди көрүрсәнми, һейван, нечә боғмаг лазымдыр ки, эффект олсун? Сәнин Мазандаранскин мәним әлимә су төкмәйә ярамаз.

Һ ә с ә н (*ачға галхыр*). Ай чаным, мәни нийә өлдүрүрсүнүз, мән нә күнаһын саһибийәм?

Һ ү с е й н. Бағышла, Һәсән дайы. (*Үзүндән өпүр.*) Артист ки, гызышды, даһа көзләри ери-көйү көрмәз. Мән бу һейван йолдашыма сәһнәдә адам боғмағын гайдасыны көстәрирәм.

Һ ә с ә н. Йолдашына театр гайдасы көстәрирсән, мәним боғазымын тагсыры нәдир? Бәлкә мән өләйдим.

Һ ү с е й н. Ондан хатирчәм ол. Артист адамы элә боғмаз ки, өлә. Мән өлүм, бағышла. Элә сәндән соруша чагам, Һәсән дайы, неч театра кедибсэн?

Һ ә с ә н. Бу ил азындан йүз дәфә.

Һ ү с е й н. Афәрин, Һәсән дайы!

Һ ә с ә н. Элә күн олуб беш дәфә кетмишәм.

Һ ү с е й н. Нечә, беш дәфә? Театра бир күндә бир дәфә кедәрләр. Дүшәндә бир-ики дәфә кедәрләр, о да байрамда-задда.

Һ ә с ә н. Мәним еримә сән олсайдын, күндә ийирми беш дәфә кедәрдин. Аллаһ әвләрини йыхсын рус оюнчуларынын. Мәндән гырх-әлли манатлыг ейинти апармышдылар, кедиб кәлмәкдән тәнкә кәлдим. Ахырда бир он ики манатым да гырылды онларда галды. Дедим, аталарынын әти олсун, гой апарсынлар.

Һ ү с е й н. Бәс, неч театрын ичинә кирмәйибсэн?

Һ ә с ә н. Театрын ичиндә мәним нә ишим вар? Ка-сыб бабаям, мәним театрым элә бу ашпазханамдыр. (*Кедир.*)

В ә л и. Йохса өз ойнамағын барәсиндә кабабчы Һәсән кими бөйүк бир тәнгидчинин рә'йини сорушмаг истәйирдин? Афәрин сәнин тәк тракик артистә.

Һ ү с е й н (*гейзли*). Вәли, буна намуса саташмаг дейэрләр. Артистин намуса һәр намуса бәһзәмәз Мән буну гәбул эләйә билмәрәм. Кәрәк бу саат бурада мәнимлә дуэлә чыхасан (*Тапанча чыхарыр.*) Бу дүнада кәрәк я сән галасан, я мән. (*Салманла Сүлеймана*) Гардашлар, бурая зәһмәт чәкин, сиз бурада бизим секундантымыз олун. (*Вәлийә.*) Тапанчаны чыхар!

Салман вә Сүлейман дуруб кәлирләр.

В ә л и. Мәним әгидәмчә, дуэл һарам бир әмәлдир. Мән һарама мүртәкиб ола билмәрәм.

Һ ү с е й н. Бәс онда сән горхаг түлкүсән. Түлкүнү дә кәрәк түлкү тәк өлдүрмәк. Ал кәлди... (*Һавая бир күллә атыр.*)

В ә л и (*ғышгырыр*). Ай мүсәлманлар, гоймайын, бу кафир мәни өлдүрдү! Ай һарай, ай аман!..

Һ ә с ә н (*чәлд кәлир*). А кишиләр, нийә бир-биринизи гырырсыныз, амандыр, аллаһдан горхун, бура ган төкмәйин. А кедә Зәрбәли! Зәрбәли!

З ә р б ә л и. Бурадаям, хозейин!

Һ ә с ә н. А кедә, тез ол, гарадовой чағыр! Чәлд ол, йүйүр!

Зәрбәли гапыя тәрәф кедир, Һүсейн габагыны кәсир.

Һ ү с е й н. Гайыт кери, йохса ити өлдүрән кими өлүрәрәм.

Зәрбәли мәтбәхә гачыр, Вәли исә «Ай һарай, ай гоймайын», дейә-йә доланыр, Һүсейн онун далынча, ахырда Вәли өзүнү пәһчәрәдән чөлә атыр.

Мәним элимдән сән һеч һарая гачыб гуртара билмә-йәчәксән. *(Далынча пәнчәрәдән атылып.)*

Һ ә с ә н. А кишиләр, көрүрсүнүз? Һеч һаһагдан бир-бирини өлдүрүб, ганы төкәчәкдиләр дүкана, мән дә дүшә-чәкдим ишә. Кәрәк ил узуну ишими-күчүмү, дүканымы үнүдүб, дивана йол дөйәйдим. Яхшы рәдд олдулар. Кәл-ләпачанын да пулу чәһәннәм, тәк, хаталарыны башымдан совсунлар. Лап дәли имишләр ки! Бу оюнбазларын элин-дән нәләр чәкмишәм, ону бир тәк мән билирәм. Рус оюн-чуларындан әлли манатымын отуз сәккизини алынча, анадан әмдийим сүд бурнумдан кәлди. Бу мүсәлман оюн-базлары да онлардан галмазлар. Бунларын һамысыны бир галыбдан чыхарыблар. Гәрибә дә өзләринә ад гоюб-лар: дейирләр, биз оюнбаз дейилик, биз «арсыз»ыг. Һеч белә ад олмаз, арсыз ки, арсыз. *(Кедир.)*

С а л м а н. Сүлейман, кетмәйәк?

С ү л е й м а н. Наһары эләдик, тай нә отураг, дур кедәк баға.

С а л м а н. Онда чағыраг ашпазы, пулуну верәк. *(Әлини чибинә салыр.)*

С ү л е й м а н. Нә гайырысан? Әлә шей ола билмәз. Наһарын пулу мәнәдән чатачаг.

С а л м а н. Сәнин чанын үчүн, әсла гәбул эләмәрәм. Йохса нечә илин айрылыгындан сонра истәйирсән арамыза инчиклик дүшсүн? Сәни мән көйдә ахтарырдым, ердә элимә дүшүбсән. Мән ки, сәни бир дәфә гонаг этмәйәчә-йәм нәйә лазымам?

С ү л е й м а н. Бу дәфә гой мән верим пулу. Сабаһ да мән сәнә гонаг оларам.

С а л м а н. Мән сәнин чаныва анд ичдим, андымы позсам адам олмарам.

С ү л е й м а н. Хоб, сөзүм йохдур, тәк сәнин хати-рини хош олсуң, верирсән вер.

С а л м а н. Бах, белә сөйлә ки, хошума кәләсән. *(Чибләрини ахтарыр.)* Сүлейман, бир иш вар ахы... Сән өләсән, Һеч белә яман ишә дүшмәмишдим...

С ү л е й м а н. Нә олуб?

С а л м а н. Нә олачаг, хәчаләт чәкирәм демәйә, пул кисәм әвдә галыб.

С ү л е й м а н. Бирдибли декинән пулум йохдур. Сән

өләсән, мәним өзүмдә дә диш гуртламаға бир гуруш та-пылмаз.

С а л м а н. Бәс онда тәдбир лазымдыр. *(Дуруб Сү-лейманын гулагына сөз дейиб әйләшир ериндә.)*

С ү л е й м а н. Чох көзәл тәдбирдир. Һеч белә тәд-бир олмаз. *(Габы дөйүр.)*

Һ ә с ә н. *(дахил олур.)* Нә буюрүрсүнүз?

С ү л е й м а н. Нечә чатачаг? *(Дурур аяга.)*

Һ ә с ә н. Дөрд аббасы. *(Сүлейман әлини чибинә са-лыр.)*

С а л м а н. *(яхына кәлиб).* Һеч мүмкүн дейил, һаһа-рын пулу мәнәдән чатачаг, мәшәди, бурая кәл. *(Һәсәнин голундан тутуб сәһнәнин о башына апарыр.)*

С ү л е й м а н. Кишинин сөзү бир олар. Демишәм һаһара гонагсан, данышма. *(Кедиб Һәсәнин голундан ту-туб сәһнәнин о бири тәрәфинә чәкир. Орада чибини гур-далайыр, куя пул чыхармаг истәйир.)*

С а л м а н. Сүлейман, мән өлүм, бу гәдим һөчәтли-йиндән әл көтүр. Бу нә хасийәтдир сәндә? *(Кәлиб Һәсә-нин голундан тутуб о бири тәрәфә апарыр.)* Бәри кәл.

С ү л е й м а н. Дейирәм гәбул этмәйәчәйәм, инан! Йохса арамызда, һәгигәт, инчиклик олар. *(Һәсәнин Го-лундан тутуб о баша апарыр.)* Бурая кәл!

Һ ә с ә н. А башыныза дөнүм, бунун малийиәти дөрд аббасыдыр. Һансыныз верирсиниз верин, даһа мәни нийә чаггал сүрүтмәси эләйирсиниз?

С а л м а н. *(Һәсәнә).* Мәшәди, биз ики достуг, нечә илдир бир-биримиздән айрылмышыг. Һеч сән дә разы олмакинән ки, дөрд аббасынын үстүндә бизим давамыз дүшсүн.

Һ ә с ә н. Аллаһ эләмәсин, дөрд аббасы нә артыг шейдир ки, онун үстүндә бир дава да саласыныз. Һәр би-риниз ики аббасы верин гуртарсын кетсин.

С а л м а н. О да олмаячаг. Сән кәл бир шейн гәбул элә. Биз дәсмалла сәнин көзләрини баяғлаяг. Һансымы-зы тутсан пулу о версин.

Һ ә с ә н. Нә дейирәм, тәки сизин араныза инчиклик дүшмәсин.

Һәсәнин кәмәриндән дәсмалыны алыб көзләрини бағлайырлар, сон-ра гачырлар. Һәсән ики голларыны ачыб ахтарыр. Бу һалда Зәр-бәли мәтбәхдән чыхыб Һәсәнә тәрәф кәлир.

Ҳ а с ە н *(Зарбалини гучаглайыр)*. Аһа, яхшы тутму-
шам. *(Дасмалы кезүндән кетүрүб, Зарбалинин башына*
гапаз вурур.) Сән нә әл-аяға долашырсан, надүрүст мөл'-
ун! Йолла дүз кедә билмирсән? Бәһ!.. *(Мат-мәбһут о ян-*
бу яна бахыр.)

пәрдә

ХӘЯЛАТ

Мирзә Фәтали Ахундовун тәвәллүдүнүн
йүз иллийи мунасибәтилә язылмыш

Драма бир пәрдәдә

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Мирзэ Фэтэли Ахундов.

Рэшид — онун оглу.

Китабпайлаян.

Натэмхан ара — мүлкөдөр, гарабагы.

Начы Гара — сөвдакөр.

Дэрвиш Мэстэли шаһ — чадукөри-мөшһүр.

Молла Ибраһим Хелил — кимьякөр.

Нөкөр — Мирзэ Фэтэлинин эвиндэ.

Әһвалат ваге олур Тифлисдэ, Мирзэ Фэтэлинин эвиндэ. Мирзэ Фэтэли әйләшиб язы столунун дасында. Дахил олур китабпайлаян шөхс.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Нэ, нэ хәбәрлә кәлдин? Китабларын һамысыны пайлая билдинми?

Китабпайлаян. Нэ әрз әдим? Элэ пайладым ки, пайламасайдым ондан яхшы оларды.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Немә?

Китабпайлаян. Бир мүсәлман китаба яхын дүшмәди. Нәр кәсә вердим деди...

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Нэ деди?

Китабпайлаян. Дейә билмирәм. Горхурам өвгатыныз тәлх ола.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Сәп демәминдә мән өзүм анлайырам. Дейибләр, ат о яна бу кафирин китабыны! Беләдирми?

Китабпайлаян. Бәли! Дейирләр китаб охумаг истәсәк, о гәдәр лазымлы китаблар вар ки, үстүнү тоз баса-баса галыб бу шкафларда. Отуруб нәр гаравәллини охусаг, кәрәк адымызы дәли гояг. Нәтта бир бәй вар иди, деди: «Мән Мирзэ Фэтэлини яхшы танийырам, өзү илэ дэ гәдимдән ашналығым вар. Она декинән ки, о бир ағыллы адам сайылыр, айыб дейилми ки, белә чәфәнкията гәләмини сәрф әдиб, өзүнү аләм ичиндә рүсвай әдир». Бу һалда бир начы үзүнү чамаата тутуб деди: «Чамаат, гачын бу китаблардан. Әкәр бунлар мәнфәәтли китаблар олсайды, чамаата мүфтә пайламаздылар. Йогин, Мирзэ Фэтэли, нечә ки, өзү ламәзһәб олуб, аллаһын йолундан чыхыб, элэ дэ истәйир чамааты ламәзһәб этсин». Хүласә, бир нәфәр китаблара яхын дүшмәди.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Бэс китаблар нечэ олду?

Китабпайлаян. Сабаһы күнү чамаат китабларын үстүнә бир һаләтлә төкүлдү ки, өзүм дә тәэччүб этдим; дедим, ая, бир кечәдә бу тәғйир бунларда һарадан әмәлә кәлди? Сонра эшитдим ки, бир молланын тәһрикинә көрә кәлиб, мәндән китаблары алыб апарыб одлайыблар вә бир гәдәрини дә бири бир манатдан әрмәниләрә сатыблар. Һейф олсун сизин зәһмәтиниз, сәййиниз!

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Эйби йохдур. Анлаяна нәсирһәт әтмәк ағылсызлыға дәләләт әдәр. Нәсирһәти авама, гаһмаяна әдәрләр. Авам, әввәл сәнин нәсирһәтини анламаячас, сәнә әзийһәт әдәчәк, фәһш верәчәк. Һамысына мүтәһәммил олмалы. Биздән габаг да кишиләр кәлибләр вә милләт йолунда чалышыбдырлар. Онлары нә мүсибәтләрә дүчәр әдибләр? Әлдүрүбләр, ода атыблар, китабларыны мәним китабларым кими одлайыблар. Илләр кечиб, зәманәләр доланыб, о шәхсләрин әдикләри тохумлар бар вериб. Инди онларын гәбрләри зиярәткәһ олубдур. Вахт олар мәним дә тохумларым бар верәр. Мән бәлкә о күнләри көрмәйим. Амма оғлум, нәвәләрим дә көрсәләр мәнә һесабыр. Чамаатын авамлығына бахма, мән сәпдийим тохум габил торпаға сәпилиб. Мән милләтимин кәләчәйинә вә хошбәхт күнләринә хатирчәмәм вә бу хәялла да өлүб кедәчәйәм. Һәр бир гаранлығын ахыры ишыгдыр вә мәним милләтим дә йәгинимдир ки, зүлмәти-әбәди ичиндә дейил, онун да бир ишыглы күнләри вар. О вәдә өз бабаларынын әмәлләриндән хәчаләт чәкиб, хейрхәһлары илә бәдхәһларыны, әлбәттә, таныячаглар. Арзу әдәрдим ки, мәним тәк тәкфир оланларын гәдәри чох олайды, бәлкә милләтин ишыглы күнү тез кәләйди. (Китабпайлаяна.) Зәһмәт чәкибсән, йорулубсан, кет раһат ол!

Китабпайлаян. Мирзә! Мәним зәһмәтләрим сизин зәһмәтләринизин йүздән бири ола билмәз. Милләт йолундә зәһмәт чәкмәк, бөйүк раһатлыг дейилми?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Каш һамы белә анлайды! Нә оларды, бизим дә саир милләтләр тәк һәр шәһәрдә үч-дөрд ганан, охумуш адамларымыз олайды ки, авама тәрбийә вериб тәрәгги йоллары көстәрәйдиләр. Бу әйямда шәһәр чамаатынын үмидкәһлары ахундлар вә

һачылардыр. Кәнд әһалисинин үмидкәһы бәйләрдәр. Бунларын һеч бириси милләт үчүн чалышымыр. Һамысы өз чибләри үчүн зәһмәт чәкирләр. Утанмырлар, һәя әләмирләр, диндирәндә бир мәсәл дә чәкирләр, дейирләр: «Эл үчүн ағлаян көзсүз галар». Һеч кәс онлара демир ки, ағлайын әл үчүн, ағлайын милләт үчүн, гоюн көзләриниз кор олсун. О гәдәр ағлайын чаныңыз чыхынча вә билни ки, сизин милләт йолунда кор олан көзләриниз, ағламаян көзләрин һамысындан яхшыдыр! Намәрдләр, намәрдләр!.. Көзлү икән корлар!.. Дири икән өлмүшләр!.. (Китабпайлаяна.) Кет раһат ол!

Китабпайлаян кедир. Рәшид он беш яшында ушаг, рәнки гачмыш дахил олур.

Мирзэ Фэтэли Ахундов (Рәшидә). Бала, рәнкин нийә гачыб?

Рәшид. Ата, йола чыхырам, чамаат мәни раһат гоймур. Школая кедиб кәлинчә ики мин пис-пис сөzlәр дейирләр. Дейирләр ки, бу, Мирзэ Фәтәлинин оғлудур, бунун атасы бүтүн мүсәлманларын кишиләрини, өврәтләрини һәчв әдиб. Онун эвини дағыдыб, өзүнү дә өлдүрәчәйик. Бир ушаг да далымча бир даш атды, дәйсә иди, өлмүшдүм. Яхшы ки, дәймәди. Ата, бәлкә кәдиләр бизи гырдылар.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Горхма, бала, һеч кәс бизи өлдүрә билмәз. Сәнин атан чамаата һагг йолу көстәрир. Бөйүйүб тәварихдә дә көрәрсән ки, һагг данышанлара нә әзийһәтләр әдибләр. Нә әйби вар, гой бизә дә әзийһәт этсинләр. Бир вахт олар бу яман данышан адамларын өвлады зәһмәтләримә гиймәт верәрләр. Кет ананын янына, наһарыны элә.

Рәшид кедир.

Нөкәр (дахил олур). Аға, һатәмхан аға, будур, чох һирсли кәлир.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Гой кәлсин. Нөкәр чыхыр.

Һатәмхан аға (дахил олур). Чох сағ ол, мирзә! Чох сағ ол! Биз һәмншә фәхр әдәрдик ки, мүсәлман-

дан да бир нәфәр чыхыбдыр ки, бу мәнсәбә чатыб, сәрда-
ра дилманч олуб. Сән дә белә? А киши, сәнин атан бир
мө'мин, мүгәддәс молла иди, һеч сән утанмырсан, ата-ба-
банын йолуну итиирсэн?

Мирзә Фәтәли Ахундов. Гызышма, һа-
тәмхан аға! Бирчә әйләш, көрүм нә дейирсэн?

Һатәмхан аға. Әйләшмәймәйәм. Кедирәм, әлә
бир нечә сөз демәлийәм.

Мирзә Фәтәли Ахундов. Буюр, көрәк нә
дейәчәксән?

Һатәмхан аға. Чәми аләм билир ки, сән мү-
сәлманлыгдан узаг бир адамсан! Оруч билмәзсән, намаз
билмәзсән, өзүн дә рус гайдасы илә доланырсан. Бу сәнин
өз ишиндир, өзүн биләрсән вә аллаһына да гиямәтдә өзүн
чаваб верәрсән! Бирчә де көрүм саңр чамаатдан нә ис-
тәйирсэн? Сәнсиз дә әлә чамаат аллаһ йолуну итириб.
Бир нәфәр чөр-чөп йыған кафир фирәнки нечә вахт
эвимдә сахламышам. Эвим-эшийим олуб мурдар. Габ-
гачағым һамысы сәкдәм. Даһы бундан артыг мәнән нә
истәйирсэн? Йохса хаһиш әдирсэн ки, бу ағсаггал вах-
тымда өврәтин башындан йылығыны атым, бурахым кү-
чәләрә? Вә я голуну голума кечириб апарым о Мүчтәһид
бағыдыр, нә дағылмышдыр, орада она русун чайыны, гәһ-
вәсини ичирдим? Вә я бу ки, мән дә гардашым оғлу Шаһ-
баз тәк башымын түкүнү узадыб, ики яна дарайым? Зәһ-
мәт чәкмә, мирзә! Зәһмәт чәкмә! Мән һеч вахт аяғыма
чәкмә кейиб, күчәләрин палчығыны эвимә кәтирмәрәм!
Һеч вахт һәнадан, рәнкдән әл чәкмәрәм. Йүз сәнин тәк
Мирзә Фәтәли кәлә, мән бу кәзәл әлләримә гоюб гашыгла
хөрәк емәрәм. Мән дәли дейиләм дөрд ағачы бир-биринә
чалайыб, адыны күрсү гоюб, Мәһәртәм бәйин гырғысы тәк
үстүнә гонам. Айыбдыр, әзизим, өзүн, енә дейирәм, һәр нә
билирсән әлә! Даһа мүсәлманларын әмәлләринә тохунма!
Бунун ахыры хейир нәтичә вермәз. Ахырда русвайи-ча-
һан оларсан.

Мирзә Фәтәли Ахундов. Һатәмхан аға!
Мән әлимә гәләм аланда русвайи-чаһан олмағы, тәкфи-
ри, фәһшү, һәтта өлүмү гәбул этмишәм. Сән нә дейәчәксән
де! Һамысы гәбулдур вә нә сәбәбә дә гәбул этмишәм, ону
сән анламазсан. Анчаг бир вахт олар, сәнин оғлун вә нә-

вән анлар. Сән мәнә сөйүрсән, амма сәнин оғлун вә нә-
вән мәнә рәһмәт охуячаглар, йәгин бил!

Һатәмхан аға. Мәним оғлум? Мәним нәвәм? Сәһв
әтмә! Мәним оғлум мәним белимдән әмәлә кәлиб. Мәним
оғлум кәдафәрзәндән доғулмайыбдыр! (Гейзли.) Әкәр
мәним оғлум мән тутдугум йолдан бир гәдәм кәнара го-
я, мәнә аллаһ лә'нәт әтсин әкәр она нифрин әдиб, ону оғул-
лугдан чыхартмасам. Әлә оғлу аллаһ кәрәк гиямәтдә до-
нуз сифәтиндә кәтирсин. Һәлә бунлар һамысы бир кәнара,
сән мәним өзүмү мәсхәрәйә гоюбсан, бу һеч, бу өврәт-
ушагла нә ишин вар? Сән өзүн һәрчәнд мүсәлманлыгдан
кәнар бир адамсан, амма, енә нә гәдәр олса, сәнин ганын
мүсәлман ганыдыр. Һеч сәнә мүсәлманын исмәтинә тохун-
маг ярашармы? Гардаш, нийә мәним өврәтимин, гызымын
адыны чамаат билсин? Айыб олсун сәнин үчүн, чох айыб
олсун!

Мирзә Фәтәли Ахундов. Һаггын вар, һа-
тәмхан аға, сәнин дә вә чәми сәнә охшаянларын да һаг-
лары вар. Мән синәми сизин насәза сөзләринизә сипәр
әләмишәм.

Һатәмхан аға. Бунлар һамысы һеч бир шей
дейил, мәкәринки әдават. Әлбәттә, кәда оғлу кәлиб бир
мәнсәб саһиби оlanda, бизим тәк нәчиб бәйләри бәйән-
мәз. Айбы йохдур, мән дә кедәрәм чәми Гарабағын бәй-
ләрини йығарам бир ерә, дейәрәм: «Ай бәйләр, бир нәфәр
шәкили молласынын оғлу кедиб отуруб Тифлисдә, һамы
биз бәйләрдә саташмамыш ер гоймады. Өзүмүзү мәсхәрә
әдиб, өврәт-ушағларымызы мәсхәрә әдиб, доланаҗағымы-
за саташыр, динимизә, мәзһәбимизә әл атыр, кәрәк бу...
Әстәғфируллаһ, енә ағзыма кәләни демишдим... Кәрәк
онун ағзы юмулсун! Онда көрәрсән башына нә оюн ача-
рлар. (Аяға дуруп.) Чийиниңә бир гатма бағлайыбсан, әлә
билирсән ки, һеч кәсин сәнә әли чатмаз? Сәндән сәрдарын
худ өзүнә әлә бир мөһкәм данос вердирәрәм ки, сәни
бирбаш Сибирә итирсинләр. (Кәдә-кәдә.) Биз бәйләрини
әлинин зәрбини сынаярсан, сонра сакит оларсан!

Мирзә Фәтәли Ахундов. Кет, кет, саһиби-
ихтиярсан. (Чағырыр.) Ай кәдә, ағанын башмағларыны
чүт әдин.

Һатәмхан аға кедир. Мирзә Фәтәли гайыдыб өзүнү күрсүнүн үстүнә
йыхыр, ики әли илә башыны тутуб дирсәкләрини бәрк стола чырпыр.

Нөкөр (*дахил омур*). Ага, бир киши келиб, сизе көрмөк истейир. Дейир Агчабедидең келмишөм, адым да Начы Гарадыр.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Чагыр, келсин ичери.

Нөкөр чыхыр.

Начы Гара (*дахил омур*). Салам элейкүм!

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Элейкэссалам! Начы, буюр көрөк сөңдө нэ хөбөр вар. Төгүн мөнимлэ далашмага келибсөн, беләдирми?

Начы Гара. Нэ буюурсан, мирзэ, мөним нэ һәддим вар сөңнилэ далашам? Амма сөңә инкайәтим вар.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Кимдөн?

Начы Гара. Сөңни өзүңдөн.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Мөним өзүмдән мәнә инкайәт?

Начы Гара. Бәли!

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Нечә йә'ни?

Начы Гара. Мирзэ, бизим гәдим һагг-саламымыз вар вә өзүмүз дә чохданың мүштерисийик. Нечә дөфә келиб мөңдөн мал алыбсан. Неч бир дөфә сөңи алдатмышам? Кетдийим Бейтә анд олсун, сөңә һәмишә малың аршыныны өзкәләрдән ярым гөңик ашағы вермишәм. Ахыр мөним тагсырым нәдир ки, сөң мөңи белә мәсхәрә-йә гоюрсан? Пулу батан мән, малы тутулан мән, эви йы-хылан мән, бәс мәсхәрә олан да мән?.. Нэ элөйим, а сөңә гурбан олум? Рус малы алырам солгун чыхыр, гызылбаш малы алырам чүрүк чыхыр. Мал көрөк мүштерикир олсун. Одур, дүканы долдурмунам, бир нәфәр малың үзү-нә дә бахмыр. Куя эләтдән гайрыланларын совхасыдыр! Элачымы кәсиди, таман зор эләди, дөдим бу бәйләрлә кедәрәм Тәбризә, бир гәдәр фирәнк малы кәтиррәм, бәлкә зәрәрим чыха. О да белә кетди. һәм пулум элимдән кетди, һәм өзүм рүсвай олдум.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Билирсән, начы, сән бир ағлы башында кишисән. Өзүн көрүрсән ки, хаталы йола келәңни башына нэ бәлалар кәлир. О сәбәбә мән да сөңни кейфийәтини китабымда язмышам ки, халг охуоб ибрәт эдиб, һалал алыш-верини гоюб һарамын далынча кетмәсин.

Начы Гара. Гәләт эләрәм, төвбә, төвбә! Гурбанын олум, кетдим саггал кәтирмәйә, бығы да гойдум, кәлдим. Нөр бәйдә йүз түмәним батды. Малым тутуяду, өзүм Араздан кечәндә йыхылдым суя. Бир аз галмышды батам, өләм. Инди галмышам ач, эли гойнумда. Мирзә, бир төвәттеим вар сәңдән. Сәң бир бөйүк адамсан, көр бир төвр эдә биләрсәңни ки, мөним малымы өзүмә гайтарсынлар?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Баш үстә, сизни муров мөнимлә ашнадыр. Она язарам, сә'й эләсин, сөңни малың да өзүнә гайытсын вә бәйләрдән дә бир төвр сөңни пулуну алыб версин.

Начы Гара. Онда чанымы сөңә гурбан эдәрәм. Аллаһ сөңи мүсәлманларә чох көрмәсин! Аллаһ оглуну сахласын! Мүрәххәс олум.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Хош кәлдиң, начы! Бир нечә күндән соңра бир бурая кәл!

Начы Гара. Баш үстә, мән үстә. (*Кедир.*)

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Кет, кет... Эһ-тиячың олмаса, эһвәл төкфир эдән сән оларсан!

Дәрвиш Мәстәли шаһ (*сәзәбнак дахил омур*). Я һу, я һагг!.. (*Начагыны сәзә вурур.*) Сәңсән биз дәрвини сифини мәсхәрә эдән? Сәңсән чадуя, сәһрә шәкк кәтирән? Сәңсән чәми әчиннә таифәсини мөним итаәтимдә олмагыны инкар эдән? Сәңсән мөним Париси дагыт-магыма инанмаян?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Нэ ғышгырыр-сан, нэ истәйирсән?

Дәрвиш Мәстәли шаһ. Неч бир шей! Мөним бурая кәлмәкдән мурадым сөңә өз гүввәтимн сүбүт әтмәкдир. Мән сөңни бу эвини башына учурдарам, о вә-дә ағлын башына кәләр вә инанарсан ки, Париси дә учуртмушам! Мән бу саат элә бурада, бу отағын ичиндә бир даирә чәкиб әйләнәрәм о даирәдә, башларам Шаһ нәфири чалмаға. Онда көрәрсән ки, нечә сөңни эвин тар-мар олуб башына учар.

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Сәбр әт, ага дәрвиш, сәбр әт! Мән сөңни барәндә сәһв әтмишәм вә китабымда да сәңдән язмагама пешман олмунам. Мән билирәм вә әтигадым да буидадыр ки, нэ гәдәр сиз дәр-вишләр вә сизин әмсалыңыз вә һәммәсләкениз дүня үзүндә

мөвчүдсунуз, нэинки мэним эвим, чэми ислам алэми пай-малдыр. Догру дейирсэн, һэлэликдэ сизин гүввэтиниз чох бөйүкдүр вэ сүбутуна да эһтиях йохдур. Тэвэгте эдирэм бурадан кедэсэн вэ мэнни эфв эдэсэн.

Дэрвиш Мэстэли шаһ. Белэ ки, ялвара-чагсан, бэс нэ үчүн һэр һэдяны язырсан? Бундан сонра адамыны таны!

Мирзэ Фэтэли Ахундов (чагырыр). А кэдэ! (Нөкэр дахил олу.) Дэрвиши йола сал, кетсин!

Нөкэр. Баба дэрвиш, буюр!

Дэрвиш Мэстэли шаһ (Мирзэ Фэтэлийә). Эмэлиндэн пешман олмасайдын, көрөрдин күнүнү. (Кедир.)

Нөкэр дэрвиши йола салыб гайыдыр.

Нөкэр. Аға! Кимякэр Молла Ибраһим Хэлил чох-лу адамла кэлиб, истэйир зорла ичэри кирсин. Нэ бую-рурсан?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Бурах ичэри.

Нөкэр чыхыр.

Молла Ибраһим Хэлил (дахил олу). Бэһ, бэһ, бэһ!.. Яхшы икидин адыны эшит, үзүнү көрмө! Бу сифэтдэ адамдан мэкэр ондан артыг эмэл баш верэ-чэк?! Бир шэхсин ки, сифэтиндэ эсла мүсэлманлыг ниша-нэси олмая, ондан нэ көзлэмэк олар?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Сөзүнү буюр, дибачэ лазым дейил.

Молла Ибраһим Хэлил. Бир де көрүм, сэннин аллаһдан, диндэн, имандан, мүсэлманлыгдан хэб-рин вармы?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Тэвэгте эдирэм мүхтэсэр эдэсэн!

Молла Ибраһим Хэлил. Буюр көрэк сэн нэ һагла элми-кимяны даныб, биз кимякэрлэри мэххэрэ эдирсэн? Бир элм ки, һэзрәти Сүлейман әлейһиссаламдан гала, ону данмагмы олар? Мэкэр сэн Хачэ Нэсири-Туси-нин элми-кимядан ичтиһад етирдийини вэ башгасынын чэр-мәкисини гызыл этдийини охумайыбсан? Вэ яинки сэн Шейх Бәһани даначагсан? Я Мир Дамады инкар эдәчәк-сэн? һәким Мир Фендерскидәнми хэбәрин йохдур? Я рисалейи-Сабир Әнсарини охумайыбсан? Бунлар кечән-

дән сонра, мэкэр мәнэ бу Тифлидән верилән кимякэрлик шәһадәтнамәсиндән хэбәрин йохдур? Ким дейә биләр ки, нечә шәһидин янында Әйлис эрмәниләринин кэлиб мән-дән элли пуд халис күмүш апардылары яландыр? Бун-лары көтүрүб мэххэрә эдинчә, нэ оларды ки, өз һәмшәһ-рин Шейх Сәләһи чагырыб сорушайдын ки, көзү илә көр-дүйүнү сәнә сөйләйә иди? Сән пейғәмбәрләрдән галап элми данырсан! Она көрә сән лайиги-тәкфирсэн! Будур, гапыда минләрчә адамлар һазырдырлар. Әкәр чыхыб он-ларын көзүнүн габағында төвбә эләмәйәсэн, мән сәни тәкфир эләйәчәйм вэ билкинән ки, ондан сонра дүняда тәк галачагсан! Бир нәфәр сәнә салам вермәйәчәк. Бир нәфәр сәнни хейир-шәрринә кәлмәйәчәк вэ өлөндә дә бир молла сәнни намазыны гылмаячәк!

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Аға! Сән кимн алдатмаг истэйирсэн? Сән кет Хачмаз дағларында Нуха бәйләрини алдат, пулларыны ал! Кимя нәдир? Мән элми-кимяя гаиләм, нэинки дашын дөнүб гызыл олмағына. Кет, нэ эдәчәксэн эт! (Стол үстүндән бир дәстә кағыз көтүрүр.) Будур, бах, Кәһчәдән тәкфир, Нухадан нифир, Гарабағдан данос, Бақыдан тәл'ин, Ширвандан һәчв, Дәрбәнддән фәһш! Кет сән дә тәкфир эт, гәбулумдур.

Молла Ибраһим Хэлил. Көрәсэн ахыры-ны, көрәрсән! (Чыхыр, чөлдән сәси кәлир.) Чамаат, би-лин вэ акаһ олун ки, Мирзэ Фэтэли өз кафирлийини иг-рар этди.

Чөлдән сәсләр. Кафирдир, кафирдир, кафир-дир!..

Рәшид (горхмуш дахил олу). Ата! Бу чамаат нийә күйләшир. Йохса бизн өлдүрәчәкләр?

Мирзэ Фэтэли Ахундов. Горхма, бала, һеч кәс бизн өлдүрмәз. (Өз-өзүнә.) һамы мәнән үз дөн-дәриб вэ буна да сәбәб мәним һәгг язмагым, һәгг даныш-магым вэ чамаатын айбыны ачыг үзүнә демәйимдир. һәгг ачы исә дә мейвәси ширин олар! Бәли! Инди мән тәкәм вэ бу тәклииймә дә фәхр эдирәм.

Нөкэр (дахил олуб телеграм кәтир). Аға! Бакы-дан кэлиб.

Мирзэ Фэтэли Ахундов (ачыб охуор). «Бу саат бурада, клубун залында реалны мәктәбинин шакирдләринин иштиракы илә сизин «Мәрди-хәсис» адлы

комедияныз ойнанды. Мәктәб шакирдләри Нәчәф Вәзир, Хәсән Адыкөзәлов өз вәзифәләрини лайигинчә ифә этдиләр. Чәм олан әшхасын тәвәггеинә көрә бу телеграмы сизә көндәриб, сизин тәснифатынызын әввәл сәһнейи-тамашая гәдәм гоймағыны үрәкдән тәбрик әдирәм. Хәсән бәй Мәликов». (Рәшидә.) Әшитдинми, оғлум? Даһа мәним гәмим йохдур. Чох шүкүр олсун аллаһыма ки, әкдидим тохум өз сағлығымда бар верди! Дүняда чох яшамаға үмидим йох иди. Чүнки бир яндан гочалыг, бир яндан зүлмәт ичиндә галмыш чамаатын дәрди мәни әлдән салыб. Амма телеграм мәним өмрүмү он ил артырды. Шүкүр олсун аллаһа!

п е р д а

ПАДШАҢЫН МӘНӘББӘТИ

Бир мәчлисдә

ӘШХАС

Падшаһ.
Өврәти.
Вәзир.
Тачүл-үләмә.
Сәид.
Тәлхәк.
Гулам.

Ваге олур падшаһын сарайында

Падшаһ вә өврәти.

Өврәт. Әзизим, әбәс ерә нә олүб өзүнү бу һала салыбсан? Будур, тамам ики һәфтәдир ки, сәнин раһатлығын йохдур. Кечәләр көзүнә юху кетмир, һөкүмәт ишләрини билмәррә бурахыбсан. Сән бу вахтында мәнһәббәтдән дәм вурурсан. Бу мәкәр падшаһа ярашан сифәтдир ки, бир кәданын өврәтинә ашиг олүб, дәрдиндән өзүнү чүрүдә-чүрүдә юхуну, чөрәйини өзүнә һарам эдә?

Падшаһ. Бу данышыгларын һеч бири мәнним гулағыма кирән дейил. Сән өзүн өврәт олдугда, бурая бир башга өврәтин кәлмәйинә давам әтмәзсән. Буна рәгабәт дейәрләр. Буну билкинән, әкәр Сәидин өврәтинин бошадыб алмаг мәнә мүмкүн олмаса, бүтүн һәрәмханадакы өврәтләри гырдырачағам сәнинлә бир ердә вә ахырда өзүмү һәлак әдәчәйәм. Мән сәнә әмр әдирәм: Сәидин өврәтиндән риза алмаг сәнин өһдәнә тапшырылыр, Сәиди дә разы әтмәк вәзирә тапшырылыб. Буна сөз йохдур ки, әсрин падшаһыям, хаһиш әтсәм бир анда Сәидин башы бойнундан көтүрүләр вә өврәти дә фөврән һәрәмхана чәкиләр. Амма мән истәйирәм ки, һәм мәнним хаһишим әмәлә кәлсин, һәм дә мәмләкәтдә әдаләтсизлик төрәмәсин. Кет, нә тәдбир әдирсән әт.

Өврәт. Султаным, әзизим!..

Падшаһ. Данышма, кет, әмримә итаәт тәләб әдирәм. (Өврәт кедир.) Гулам! (Гулам кәлир.) Кет вәзири, бурая чағыр!

Гулам баш әйиб чыхыр. Падшаһ аяға дуруб бир-ики баш мүтәфәк-кир отагда кәзинир. Сонра пәнчәрәни ачыб тәзә һавадан нәфәс алыб, бир аһ чәкир. Вәзир даһил олур.

В э з и р. Гиблейи-аләм, әмриниз?

П а д ш а һ. Сәидлә сөһбәтиниз нә ерә мүнчәр олду?

В э з и р. Гиблейи-аләм, һеч вәчһлә разы әтмәк олмур. Нә гәдәр нәсинәт әтдим, гулаг асмады, һәдсиз гызыл тәклиф әтдим, гәбул әтмәди. Ахыры будур дөрд күндүр ки, бурада зиндандадыр, гуру чөрәклә судан башга бир шей гоймурам верәләр, бәлкә бу нөвлә разы әтмәк ола. Амма дейир: бу зинданда чүрүйүб өләрәм, өврәтиме бошамарам.

П а д ш а һ. Адын вәзирдир, башында ағыл йох, тәдбир йох. Кет, мөһкәм тәдбирләр әт. Үләманы чәм әлә вә онлардан фитва ал. Билірсән мән нә дейирәм, хәзинин ярысы лазым олса, вер, анчаг фитва ал!

В э з и р. Падшаһым, үләма нечә шәриәти поза биләр, вахт ки, шәхс өз өврәтини бошамар истәмир.

П а д ш а һ. Пул версән йол тапылар. Кет, нә гәдәр истәсәләр пул вер. Кет, Тәлхәйи мәним яныма кәтир, бәлкә бир гәдәр мәним фикрими мәшгул әдә.

В э з и р. Гиблейи-аләм! Бөйүк бир мәмләкәт сәнин тәһти, һөкүмәтиндәдир. Әһалидә чаван гызлар вар ки, Сәидин өврәтиндән мин дәфә вәһиһәлидирләр, кәлин бу хәялдан дашынын. Ах, худая, нә оларды, бизим шикар йолумуз Сәидин әвинин габагындан дүшмәйәйди вә гиблейи-аләм дә онун өврәтини көрмәйәйди!

П а д ш а һ. Кет, вәзир, әмримә итаәт әт! Тәлхәйи көндәр кәлсин!

Вәзир баш әйиб чыхыр. Падшаһ фикрә кедиб, аһ чәкир. Бирдән Тәлхәк «һопп...» — дейиб, атылараг ичәри дүшүр, падшаһ диксинир.

Т ә л х ә к. Палчыг диздән, су гуршагдан, ердән тоз гопар, эшшәк ағача чыхар, чамыш башыны гырхдырар, дөвә дәлләклик әләди, гарышга бир шыллаг вурду дөвәнин көзү төкүлдү. Һа, һа, һа! Падшаһым мәни сөһбәтә чағырыб?

П а д ш а һ. Кәл, кәл мәним әбләһим, тәлхәйим, кәл бир гәдәр һәдьян сөйлә, бәлкә үрәйим ачылсын. О сөзү нечә дедин? Гарышга шыллаг вурду дөвәнин көзү төкүлдү? Ай ахмаг, мөкәр гарышга шыллагындан дөвә көзү төкүләр?

Т ә л х ә к. Бәли, ишләр тәрсинә дөнәндә гарышга

шыллагы дөвә көзү төкәр. Иланын гуйругуну басарсан, гайыдыб башындакы тача бахмайыб чалар. Падшаһым! Дейирләр, эшг диванәси олубсан? Һеч пис иш дейил, Падшаһ олуб чамаат фикри чәкинчә, дәли ол, гой чамаат сәнин фикрини чәксин. Валлаһ, доғру дейирәм, Мәчнун да Лейлийә ашиг иди, кедиб мешәдә әйләшмишди, һейванларла үнс тутмушду, башында гушлар юва тикмишдиләр. Сән дә кет мешәдә отур, башында гушлар юва тиксинләр. Һәрдән-бирдән Сәидин өврәтинә гушлардан мәктуб көндәр. Валлаһы яхшы олар. Амма, бәшәрт ки, мәни дә өзүнлә апарасан. Мәсләһәт дә беләдир. Чүнки ики дәлинин гиймәти бир дәлинин гиймәтиндән артыг олур.

П а д ш а һ (ону чубугла вурур). Дур, намәрбут, рәдд ол, дәхи дә өвгатымы тәлх әләдин, кет.

Т ә л х ә к. Гиблейи-аләм! Ахмаг сөзүн доғрусу ағыллы сөзүн яланындан яхшыдыр. Гәзәбин тутуб говарсан, мәрһәмәт үстә кәлиб енә чағырарсан, енә кәләрәм. Ширин яланлары бурахыб, ачы доғрулардан дашышарам. Кетдим, һопп, милчәк бир шыллаг вурду, дөвәнин көзү төкүлдү. (Кедир.)

Падшаһ ики әли илә башыны тутуб юмругуну тахта чырпыр. Сонра әл чалыр, Гула м дахил олур.

П а д ш а һ. Декинән рәггасәләр кәлсин.

Гулам баш әйиб чыхыр. Рәггасәләр кәлирләр, мусиги чалыныр, рәггасәләр рәгс әдирләр. Рәггасәләр кедирләр. Вәзир, Тачүл-үләма вә һәмчинин Сәид дахил олулар.

В э з и р. Гиблейи-аләм, лазыми тәдбир олубдур. Ағайи Тачүл-үләма бир нөв йол тапыб, анчаг илтифатыңыз олса, бир дәгигәлийә о бири отаға кечәсиниз. Мәсәлә һәлл оландан сонра тәшриф кәтирәрсиниз.

Падшаһ кедир.

Т а ч ү л - ү л ә м а. Сәид, көрүнүр сән аллаһын ән бәдбәхт вә кор бәндәлариндәнсән. Виләйәтин падшаһы шикара кедәркән сәнин өврәтини көрүб, она эшг етириб вә әмр әдир ки, сән өврәтинин талағыны верәсән вә пад-

шаһи ону өзүнә әял әтсин. Амма сән кор бәндә буну гә-
бул әтмирсән. Ахмаг киши, пул нә гәдәр истәйирсән ве-
рилир, рүтбә истәйирсән һазыр, мәмләкәтин көзәл гыз-
ларындан һәр кәси бәйәнсән сәнин үчүн алсынлар вә
мәмләкәтдә мөһтәрәм шәхсләрин бири ол. Белә бир не-
мәтә сән өз ахмаглығындан яхын дурмурсан. Будур, не-
чә күндүр зинданда әзпийәт чәкирсән, нәйә лазымдыр?
Кәл, сән өз разылығынла өврәтинин талағыны вер, пад-
шаһи-аләмпәнаһы да өзүндән разы сал.

В ә з и р (*Сәидә*). Билкинән ки, Сәид, падшаһ әмр
әтсә, сәни бир анда йох эдәрләр. Амма көр, гиблейн-
аләм нечә рәһмдилдир ки, истәмир сәнин өврәтини зорла
алсын.

С ә и д. Чәнаб вәзир, Ағайи Тачүл-үләма, падшаһын
мәним малыма ихтияры кечәр, мәним малымы зәбт әт-
дирә биләр, өзүмү өлдүрмәйә, яндырмаға, дар ағачына
чәкдирмәйә мухтардыр. Амма мәним намусума һеч кә-
син әл атмаға һаггы йохдур. Истәр падшаһ ола, истәр
рәийәт. Өврәтә талаг вермәк мәним ихтиярымдадыр.
Мән дә өләнә гәдәр талаг вермәйәчәйәм.

В ә з и р. Сән билкинән ки, Сәид, сәнин өврәтин бу
саат бурададыр. Инди ки, сән өз инадында белә мөһ-
кәм дурурсан, өврәтин һәмишә бурада галачаг, өзүн дә
зинданда һәмишәлик мәһбус олуб, хәрәйин дузлу су илә
гуру чөрәк олачаг. Һәр кечә дә өврәтин падшаһын ята-
чаг отағына апарылмасыны сәнә көстәрәчәкләр. Инди
ихтиярын вар.

С ә и д. Сиз әдаләтдән дәм вуурсунуз! Буна әда-
ләтми дейирләр? Худая, бир белә инсана зүлм эдәрләр?

Т а ч ү л-ү л ә м а. Чәнаб Сәид, мән вәзирин бу
сөзләрини һеч вәһлә хошламырам, чүнки вәзир буюран
хлафи-шәһр бир әмәлдир вә хилафи-шәһр әмәлә һеч
вахт кәрәк адил падшаһи мүртәкиб олмасын. Амма мән
ишин сәлаһи үчүн бир мәсләһәт көрүрәм. Сән кәл бу
йүнкүл мәсәләйә разы олкинән, һәм падшаһын хаһиши
бир нөв әмәлә кәлсин, һәм сәнин өврәтин галсын өзүндә,
әләвә зиндандан гуртар вә бир гәдәр дә пул саһиби ол.

С ә и д. Буюрун, аға!

Т а ч ү л-ү л ә м а. Сөз йохдур ки, сәнин өврәтин
шәр'ән сәнин малындыр, тамамән сәнин ихтиярында-

дыр. Сәнә мүмкүндүр ки, өврәтә олан ихтиярынын яры-
сыны падшаһа сатасан. Әввәлә, бөйүк мәбләг аларсан
вә бу сатышын нәтичәси бу олар ки, падшаһи үрәйиндә
сәнин өврәтинә бир гәдәр ихтияры олдуғуну һиссә эдиб,
ади һалына кәләр, мәшғул олар мәмләкәт ишләринә вә
ахырда тәдричән үмүратын чохлағундан сәнин өврәтинин
фикри онун башындан билмәррә чыхар. Сән кәл, сәлаһи-
мәмләкәт үчүн бу йүнкүл тәклифи гәбул әт!

С ә и д. Әкәр сән өврәтимин һәмишәлик эвимдә гал-
масына зәманәт эдирсәнсә, мән бу тәклифи гәбул эдә-
рәм.

Т а ч ү л-ү л ә м а. Зәманәт эдирәм.

В ә з и р. Мән дә зәманәт эдирәм. Чәнаб Тачүл-
үләма, сиз бу бейишәри зәһмәт гәбул эдиб, язы вәзифә-
сини чари эдин, мән дә кедим падшаһа мүждә верим.
(*Чыхыр.*)

Т а ч ү л-ү л ә м а (*кағызы языб верир Сәидә*). Имза
әт.

С ә и д. Сиз алимин сөзүнә э'тибарән вә сәлаһи-
мәмләкәти нәзәрә алыб, имза эдирәм. (*Имза эдир.*)

Вәзир, падшаһ дахил олулар. Падшаһ әйләшир тахтын
үстүндә.

В ә з и р. Чәнаб Тачүл-үләма, кағыз һазырдыр?

Т а ч ү л-ү л ә м а. Бәли, чәнаб, буюрун. (*Кағызы
верир вәзирә.*)

В ә з и р (*охуор*). Чәнаб Тачүл-үләма өз ишини
гуртарды. Инди мән өз ишимә шүрү эдирәм. Де көрүм
өврәтини алдығын нечә мүддәтдир?

С ә и д. Үч ай тамамдыр.

В ә з и р. Фитванын мөвчибинчә, чүнки сән ихтия-
рынын ярысыны ә'лаһәзрәтә сатыбсан, кәрәк сәнин өврә-
тин үч ай да падшаһа мал олсун. Ондан сонра һәмчинин
илин ярысыны өврәтә сән малик олачагсан вә ярысыны
падшаһ.

С ә и д. Наинсафлар! Бимүрүвәтләр! Мәкәр сиз
мәнимлә белә шәрт әтдиниз? Чәнаб Тачүл-үләма, мәкәр
сизин фитванызын нәтичәси будур?

Т а ч ү л-ү л ә м а. Фитваны белә дә имза әтмәк
олар.

С э и д. Наинсафлар! Чанилэр!..

В э з и р. Сэид, чох сөйлэмэйн ери йохдур, пул алыб мал сатыбсан, данымшыг файда вермэз. Экэр фитванын элейһинэ сөз сөйлэрсэнсэ, гануна көрә гәтлин вачиб кәләр.

С э и д. Чәнаб вәзир, сиз унудубсунуз. Бу фитвадан башга бир фитва да вар. О да намус фитвасыдыр. О да будур. *(Вурур.)* Сизин ганунуза көрә намуса тәчавүз эдәнә э'дам чәзасы верирләр. Инди мән сизин ихтиярыныздаям. Мән өлөндән сонра да өврәтим азаддыр. Мәһв олсун зүлм, яшасын эдаләт! *(Өзүнү падишаһын тахтынын үстүнә йыхыр.)*

п ә р д ә

ЭДАЛӘТ ГАПЫЛАРЫ

Драм ики шәкилдә

ИШТИРАК ЭДӨНЛӨР

П а д ш а Һ.
П а д ш а Һ ы н ғ ы з ы.
Р и з в а н — бағбан оғлу.
А с ы й э — кәниз.
Х а ч ө Ф и р у з — гулам.
Гуламлар, кәнизләр, рәгасәләр.

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Ваге олур падшаһын һәрәмханасында. П а д ш а Һ ы н ғ ы з ы, этрафында нечә нәфәр рәфигәләри әйләшибләр. Рәгасәләр ойнайырлар. Һамысынын көзләриндә фәрәһ, шадлығ әләмәти көрүнүр. Тәк падшаһын ғызы мә'юс әйләшиб. Рәгасәләр бир гәдәр рәгс этдикдән сонра, падшаһын ғызы ишарә эдир, Асийәдән башға һамы кедир.

П а д ш а Һ ы н ғ ы з ы. Мәһрибан бачым, будур, ики айдыр мән нахошам, мәрәзим күн-күндән шиддәт этмәкдәдир. Мәмләкәтдә бир тәбиб галмайыбдыр ки, атам ону мәнә мүаличә этмәк үчүн кәтирмәмиш олсун. Һеч бири мәним дәрдимин дәрманыны тапмайыб, әл чәкиб кедибләр. Ахырда әчнәби вилайәтдән кәлмиш бир тәбибин мәсләһәтинә көрә, мәни һәр күн рәфигәләр арасында, чәмәнләр сәяһәтинә вә рәгсләр тамашасына мәчбур эдирләр. Бунларын һеч бири мәним дәрдимин әлачы дейилдир. Нә рәгс, нә ханәндә, нә чәмәнләрдә вә нә чай кәнарында сәяһәт, һеч бири мәним үрәйми ачмыр. Баш ағрысы, үрәк ағрысы күн-күндән артмагдадыр. Амма тәнһа галыб, бир гәдәр ағлаяндан сонра раһат олурам. Рича эдирәм мәни ялғыз бурах!

А с ы й э. Ханым, нечә илдир ки, мән сизин хидмәтиниздәйәм, сәдагәтим сизә мә'лумдур. Нә олар дәрдинниси ачыб мәнә сөйләйәйдиниз?! Сизин кәнара чәкилиб ағламағыныздан бир шей анлайырам. Әфв эдиниз, ачығ данышачағам. Мәрәзиниз мәнәббәт мәрәзидир. Нә олар ки, ачыб падшаһа дейәсиниз? Бахын, этраф мәмләкәтләрин һамысындан әлчиләр кәлир, һеч биринә атаныз сизин хаһишинизи билмәмиш чаваб вермир. Көрүнүр, сизин хаһишиниз падшаһ хаһишидир.

П а д ш а Һ ы н ғ ы з ы. Әзиз бачым! Мәним мә-

рәзини дүрүст анлайыбсан. Фәгәт мән атама бир сөз ачыб демәрәм. Чүнки атам билсә, ону йүз парча эләр. Одур ки, даныша билмәйиб күн-күндән шам төк әрийи-рәм. (Бир нәфәр гара гул һәрдән кәлиб, хәлвәт гулаз асыр.) Бурада анчаг бир нәфәр мәним дәрими билир. Ондан савайы һеч кәсә дәрими ачмарам. Кет, бачы, сән дә кет, мәни төк бурах!

Асийә кедир.

П а д ш а һ ы н г ы з ы (аһәстә кедиб сол гапы-дан чагырыр). Хачә Фируз!

Х а ч ә Ф и р у з (гоча гара гул дахил олу). Әм-риниз нәдир, ханым?

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Кәлибдирми?

Х а ч ә Ф и р у з. Бәли кәлибдир, мүнтәзирдир.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Көндәр кәлсин, өзүн гапы-да ол, көрдүн ки, бир кәлән вар, фөврән хәбәр вер!

Х а ч ә Ф и р у з. Баш үстә, ханым. (Чыхыр.)

Чавак, көзәл оғлан Р и з в а н дахил олу.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Ах, Ризван! (Бойнуну гу-чаглайыр.)

Р и з в а н. Мән сизин ачиз бәндәниз, сизин мәнәб-бәтинизә наил олмушам. Мәним бу габа үрәйимдә назик һиссләр күн-күндән артмагдадыр. Сиз чәкән әзиййәти мән билирәм. Фәгәт, ики-үч дәфә артыг чәкирәм. Нә күн-дүзләр иш көрә билирәм, нә кечәләр көзүмә юху кедир. Кечәләр сүбһә кими айла, улдузларла данышырам. Сөз йохдур ки, гиблейи-аләм сизи бағбан оғлуна вермәйчәк вә бизим мәнәббәтимиздән хәбәрдар олса, йәгин нәтичәси һәм сизин, һәм мәним үчүн яман олачаг...

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Өлүмдән яман нәтичә ола билмәз. Мән мәнәббәт йолунда өлүмдән горхмурам. Бир вахт ки, әлим ярымдан үзүлчәк, әлбәттә, өлүм мәсләһәт-дир. Сәнин горхмағын мәни һейрәтә кәтирир. Мән сәни белә ачиз билмәздим.

Р и з в а н. Ханым! Дүняда ики дәфә өлүм йохдур. Һәр дүня кәлән бир дәфә дүнядан кедәчәк. Анчаг кечи, тези вар. Һамымыз өләчәйик вә сизин мәнәббәтиниң йо-

лунда чан вермәк мәним үчүн әйни-сәадәтдир. Мән өлүмдән горхмурам, ондан бәдтәриндән горхурам.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Өлүмдән бәдтәр нә ола бил-ләр?

Р и з в а н. Өлүмдән бәдтәр әдаләт гапысындан кеч-мәкдир. Ондан горхурам.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. О нечә гапыдыр?

Р и з в а н. Бу, тәзә биладыр! Бир гаранлыг мағара-нын ичиндә дөрд дәнә гапы вар ки, онлара «Әдаләт га-пылары» дейирләр. Палшаһын әмри илә мүгәсирләри кәтирирләр о гапынын бәрәбәринә вә һөкм әдирләр ки, гапыларын бирини өз хаһиши илә ачыб дахил олсун. Га-пынын бириндән дахил олан әф'и иланлара дүчар олу. О бирисиндән кирән вәһши чанаварлара хөрәк олу. Үчүн-чүсүндән дахил олан чәһәннәм тәк нә'рә вуран алов ичи-нә дүшүб яныр. Бир төк дөрдүнчү гапыны ачан, гадына дүчар кәлир вә о гадыны алмаға мәчбур олунур, тагсыры бағышланыр. Анчаг һансы гапыда бәла вә һансы гапыда гадын олдуғуну мүгәсир билмир. Будур әдаләт гапыла-ры. Һәр гапыдан дахил олсам, әлим сәндән чыхачаг. Атәш ичинә, илан вә чанаварлар йығынчагына дүшсәм, өзүмү бәхтияр һесаб эдәрәм. Амма ахырычысындан гор-хурам.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Горхма, Ризваным! Хачә Фируз һәр тәдбири көрүбдүр. Бу кечә биз бурадан га-чарыг. Сүбһ ачылмамыш мәмләкәт сәрһәддини кечәрик. Ондан сонра бизи һеч кәс әлә кәтирә билмәз. Бир кәнар кушәйә чәкилиб, истираһәтлә өмүр баша апарарыг вә лазыми гәдәр өзүмлә чәваһират көтүрмүшәм. О да олма-са, әлимизлә ишләйиб доланарыг.

Х а ч ә Ф и р у з (өзүнү итирмиш дахил олу). Амандыр, гиблейи-аләм бураа кәлир. (Чыхыр.)

П а д ш а һ ы н г ы з ы (тәләсик). Кет, кет, әзизим, тез кет. Кечә үчүн һазыр ол.

Ризван чыхыр.

П а д ш а һ (дахил олу, гәзәбини сахламыш). Не-чәсән, гызым, башынын ағрысы кәсилибдирми?

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Бәли, ата, бир аз яхшыям.

П а д ш а һ (истеһза илә). Сағаларсан, гызым, тез-

ликлэ сагаларсан. Сэнин үчүн тэээ бир чүт көзэл ат алмышам. Чых бир тамаша элэ. (*Гыз чыхыр. Падшаһ гапыдан.*) Хачэ Фируз!..

Х а ч э Ф и р у з (*дахил олу*). Бэли, гурбан!

Падшаһ хачэнин ики голундан тутуб дизи үстэ чөкдүрүр.

П а д ш а һ. Гоча мэл'ун, сэн ки, мөним гызымын чэми сиррлэрини билирсэн, индийэдэк нийэ мөнэ хэбэр этмэйибсэн?

Х а ч э Ф и р у з. Гиблейи-алэм! Сиз мөни шаһзадэ ханымын хидмэтинэ тэ'йин эдэндэ, эмир этдиниз ки, она сэдагэтлэ хидмэт эдим вэ сэдагэт дэ бундан ибарэтдир ки, көрдүйүмү вэ эшитдийими бир кэсэ сөйлэмэйим.

П а д ш а һ. Мөнэдэми сөйлэмэйэсэн?

Х а ч э Ф и р у з. Шаһзадэ ханымын эмири олмаса, сизэ дэ сөйлэмэйим.

П а д ш а һ (*вуру*). Мэл'ун! Де көрүм, бу саат бурада ким вар иди?

Х а ч э Ф и р у з. Билмирэм, гиблейи-алэм!

П а д ш а һ. Ялан данышма, ифритэ! Сэн билмирсэн, мэн билирэм. Бурадан келэн тутулуб һөбсэдир вэ сабаһ эдалэт гапысындан кечэчэк вэ сэни дэ сэдагэтлэ хидмэт этдийин ханымын гаршысында парча-парча этдирэчэйэм. (*Эл чалыр, ики гулам дахил олу*.) Апарын буну, мөһкөм сахлайын.

Хачэ Фирузу апарырлар.

П а д ш а һ ы н г ы з ы (*дахил олу*). Ата, атлар чох эчөбдирлэр.

П а д ш а һ. Бэли, көзэл һейванлардыр. Онлары бир нэфэр Мэккэдэн кэлмиш тачир төһфэ кэтириб. Ди кэл, гызым, эйлэш. Иншааллаһ, ики күнэдэк саламата чыхарсан. Сабаһ сэнин үчүн бир көзэл тамаша тәртиб этдирэчэйэм ки, индийэ гэдэр көрмэйибсэн. Сэнэ тэээ бина этдийим эдалэт гапыларыны көстэрэчэйэм.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Ах, эшитмишэм, эшитмишэм, истэмирэм. Нэ кедэрэм, нэ тамаша элэрэм.

П а д ш а һ (*истегза илэ*). Кедэрсэн гызым, сэнин үчүн хүсуси бир тамашадыр. (*Падшаһ кедир*.)

310

А с и й э (*Падшаһын гызына яхынлашыр*). Сабаһ бир нэфэр көзэл оғланы эдалэт гапысындан кечирэчэк-лэр. Падшаһ һөкм верэндэ эшитдим. Нэдэнсэ, гоча Хачэ Фируз да һөбс эдилмишдир.

П а д ш а һ ы н г ы з ы (*мүтэгэйир*). Сөйлэ, сөйлэ!

А с и й э. Падшаһ һөкм верди ки, һөбөшдэн тэээ кэтирилмиш гара кэнизи үчүнчү гапынын далында гойсунлар. Билмирэм языг нэ тагсырын саһибидир. Дейирлэр, эдалэт гапысындан кечирилмэк бөйүк бир тәнбиһдир.

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Дейирсэн Хачэ Фируз да һөбсэдир?

А с и й э. Бэли! Шаһзадэ ханым! Нэ олду ки, рэнки-низ белэ саралды?

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Неч, бир шей йохдур. Гоча нөкэрэ язығым кэлди. Мэн кедиб атамдан онун эфвини истэрэм. Нэ... нэ... билирэм... нэ ишдир... Дейирсэн гапынын далында һөбөш гызы гоячаглар?

А с и й э. Бэли, үчүнчү гапынын далында.

П а д ш а һ ы н г ы з ы (*бир гэдэр фикир эдир*). Чох көзэл, чох көзэл! (*Тэләсик кедир*.)

пәрдэ

И К И Н Ч И Ш Ә К И Л

Гара, магарая охшар бир мәнзилдир. Мүгабилдэ дөрд гапы вар. Гапыларын габағында гара либаслы дәрбанлар даяныблар вэ сол тәрәфдэ падшаһ үчүн тахт гоюлубдур. Шейпур чалыныр, П а д ш а һ э'янла дахил олуб, тахт үстүндэ гэрар тутур. Янында бир нэфэр үзү өртүклү гыз эйләшибдир.

П а д ш а һ. Гызым, көр сэнин үчүн нэ көзэл тамашалар һазырламышам. Кэтирин мүгәсирлэри! (*Ризваны вэ Хачэ Фирузу кэтириллэр*.) Ризван, сэн мөним көһнэ вэ истәкли бағбаным Нәсирин оғлусан. Атан Нәсир ки-ми садиг, фәгир вэ эдәбли кишинин оғлундан садир олан бу бэд әмәлин сәбәби нәдир? Нэ һөдлэ сэн мөним һәрәм-ханама аяг басырсан вэ өз мөгәмыны аңламырсан? Нәт-та чүр'эти бу мәртәбәйә етирибсэн ки, мөним гызыма изһари мөһәббәт эдибсэн? Мәкәр сэн өз мәртәбәнлэ шаһ-задэ мәртәбәсинин тәфавүтүнү аңламырсан? Бу тагсыр-ларын мүгабилиндэ бу дөрд гапынын биринэ дахил олма-

лысан. Яй Һейванлара вә атәшә хәрәк оларсан вә я бир арвада малик оларсан ки, ону алмаға мәчбур эдиләрсән. О вахт әдаләт йолу илә сәни азад эдиб, арвадынла бир ердә харич эдәчәйәм...

Р и з в а н. Гиблейи-аләм! Әмринизә итаәт әтмәк борчумдур. Фәгәт өлмәкдән габаг бир нечә сөз демәйә изн истәйчәйәм.

П а д ш а һ. Сөйлә!

Р и з в а н. Гиблейи-аләм! Сиз падшаһсыныз, мән рәиййәт вә әдна. Буюрун көрәк, сизин әчдадыныз дунья падшаһмы вә мәним әчдадым бағбанмы кәлибдир? Вә я падшаһ бәдәни гызылдан бағбан бәдәни палчыгданмы йоғрулубдур? Мәкәр падшаһ үрәйи чәваһиратдан вә бағбан үрәйи әтдәндирми? Намынын палчыгы бир ердән көтүрүлүб, һамы бир нүтфәдән әмәлә кәлибдир. Намынын үрәйи әтдәндир вә өләндән сонра һеч бир кәс падшаһ сүмүкләрини бағбан сүмүкләриндән айыра билмәз. Сиз бағда кәзиб, мәним әлләримлә бечәрилмиш күлләрин әтриндән ләззәт апарысыныз. Сиз падшаһ, әмр эдә биләрсинизми ки, о күлләрин әтрини мәним димағым һисс әтмәсин? Инсан димагы бирдир. Истәр падшаһ олсун, истәр кәда. Һавая әмр эдә биләрсинизми ки, мәни бәсләмәсин? Күнә әмр эдә биләрсинизми ки, мәним үзәримә шәфәгини салмасын? Әлавә, һансы падшаһ үрәйә һөкм эдә биләр ки, севмәсин? Һансы падшаһ көзәллийә әмр эдә биләр ки, үрәкләрә тәсир әтмәсин? Көз көрән көзәли үрәк севәчәк! Истәр падшаһ үрәйи, истәр бағбан. Сизин гызыныз мәни севиб, мән дә ону севмишәм. Мәһәббәт олан ердә нә падшаһ олар, нә бағбан вә тәк мәһәббәт ики үрәйин падшаһы олуб, онлара һөкм верәр. Сизин һөкмүнүз мәним чаныма, малыма кечә биләр, амма үрәйимә хейр. Чанымы сиз бурада ода яха биләрсиниз, амма үрәйимдәки мәһәббәт янмаз.

П а д ш а һ. Дәхи кифайәтдир! Мәним гызым падшаһ гызыдыр, һеч вахт сән тәк кәдалара рәғбәт көстәрмәз. Әкәр онун үрәйиндә зәррәчә мәһәббәт олсайды белә сакит отурмазды. Кифайәтдир! Ач, гапынын биринә дахил ол!

Р и з в а н. Үрәйимдә өлмәз бир мәһәббәтлә өлүмә кедирәм.

Падшаһын янында әйләшән гыз Ризвана үч бармағыны көстәрир. Ризван үчүнчү гапыны ачыр, орадан бир үзү өртүлү гадын чыхы.

П а д ш а һ. Әдаләтим мәнә әмр әдир ки, сәнин тагысырындан кечим. Кәрәк бу арвады никаһ эдиб, бунунла баһәм мәмләкәтдән чыхасан!

Р и з в а н. Гиблейи-аләм! Изн верин о бири гапылардан биринә дахил олум. Мәним үрәйимдә бир мәһәббәт вардыр. Онунла да өлмәк истәйирәм. Мән бу арвада саһиб ола билмәрәм.

Истәйир о бири гапыны ачыб дахил олсун, бу һалда үчүнчү гапыдан чыхмыш олан падшаһын гызы үзүнүн нигабыны атыр.

П а д ш а һ ы н г ы з ы (Ризвана). Даян, падшаһын ахырынчы сөзү гәт'идир, кәрәк буна әмәл олунсун.

П а д ш а һ (өз гызыны таныйыр, тәәччүблә). Ах, гызым! Бу нә аләмдир? Сән нә нөв бурая кәлдин? Бәс бу мәним янымда отуран кимдир?

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Ата, әфв әдиниз, мән хәбәр тутдум ки, бу гапынын далында һәбәш гызы гоюлачаг. Кечә кедиб она ялварыб, онун либасыны кейиниб вә өз либасымы она вердим вә өзүм дә кәлиб әйләшдим онун мәнзилиндә, ону да көндәрдим өз мәнзилимә. Гызын мәнзилиндән мәни көтүрүб бурая кәтирибләр. Сәнин янында отуран һәммин һәбәш гызыдыр ки, мәним йолумда чанындан кечибдир. Ата, әмриндә баги гал. Мән бу оғланы севирәм. Әкәр бизим издивачымызы өз шәһиннә лайиғ билмирсән, бурадан башымызы көтүрүб бир элә дияра кедәрик ки, бизим һарада олдуғумузу әсла билмәзсән.

П а д ш а һ. Бу мүмкүн дейил. Бу саат сәни дә өлдүрәчәйәм!

П а д ш а һ ы н г ы з ы. Мән Ризванла бир ердә өлмәйә һазырам! Амма бу әдаләтдирми?

П а д ш а һ. Әдаләт мәним хаһишимдир. Көтүрүн бу оғланы атын биринчи гапы, далынча бу һәбәш гызынык атын! Гызымын тәнбиһини хачә Фирузла бир ердә эдәчәйәм. Көтүрүн!

Гуламлар истәйирләр Ризваны көтүрсүнләр.

Х а ч ە Ф и р у з (ерийир габага). Даянын, гардашларым! (Һамы даяныр.) Мән гоча Хачә Фируз алтмыш илдир ки, бу дәрбарда хидмәт әдирәм. Бу алтмыш илнн мүддәтиндә бу мәмләкәтдә әдаләт нә олдуғуну мән көрмәмишәм. Чамаат һәмишә азар вә әзийәтдә, аһу нәлә вә

нифрин көйө дирэнибдир. Бу падшаһын сайәсиндә һөкүмәт эрканы һәмишә чамааты гулдур тәк соймаға мәшғүлдур. Чамаатын әкдийи, бичдийи, газандығы бунун үмәрайи-дөвләтинин вә онун әтрафында дуран бу мүфтәхорларын чибиндәдир. Чамаат ач, көз яшы төкүр. Амма бунлар ейиб шиширләр. Бу падшаһ тахта әйләшән күндән индийә-дәк сәлаһи-мәмләкәт вә чамаат үчүн бир дәгигә дә олсун фикир этмәйиб. Пешәси вәзирләри башына йығыб, чамаата азар вермәк үчүн әнван-тәнбиһләр ичад этмәкдир. Каһ Һиндистандан чамаат пулу илә әф'и иланлар кәтирдир вә я мешәләрдән йыртычы һейванлар кәтирлиб, мүгәсирләри онларла күлөшдириб, ләззәт апарыр. Гардашлар, будур онун һөкүмәтинин чамаата хидмәти! Онун ахырынчы ичады да бу чәһәннәм гапыларыдыр ки, адына «Әдаләт гапылары» дейир. Архадашлар, дәхи кифайәтдир! Көз яшлары силаб тәк мәмләкәти тутуб. Буна давам этмәк олмаз. Мән гоча Хачә Фируза, сиз һәмишә ата дейибсиниз. Инди дә мәним ата сөзүмә гулаг асын. Алын бу залым падшаһын өзүнү вә янындакы хунхарлары, онун өз тикдирдийи бинанын ичинә атын! Гоюн газыдығы гуоя өзү дүшсүн!

П а д ш а һ (галхыр аяға, гейз илә). Мәл'ун, нә чүр'әт әдиб бу сөзү дейирсән? (Гылынчы чәкир).

Әмәлә падшаһын үзәринә һүчүм әдиб гылынчларыны алыб, өзләрини тутурлар.

Х а ч ә Ф и р у з. Мән етмиш ил дүняда өмр эләмишәм. Неч кәс бу мүддәтдә мәнән ялан вә яманлыг көрмәйибдир. Мәл'ун сәнсән ки, мәмләкәти мазаристана дөндәрибсән! Көтүрүн, гардашлар!

Әмәләләр падшаһы вә вәзирләри атырлар одун ичәрисинә. Хачә Фируз Ризванла падшаһын гызыны әл әлә верир.

Һ а м ы. Яшасын гоча атамыз Хачә Фируз!

пәрдә

АҒАЧ КӨЛЖӘСИНДӘ

Ики пәрдәли драм

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Мустафа бэй — мүлкөдөр.
Күлмэммэд — онун даргасы.
Очагверди — кэндли.
Күлпэри — онун гызы, Мустафа бэйин сөгөсү.
Мирзэ Керим — кэнд мүөлүмү.
Кэнд эһли: гадынлар, чаванлар, чочуглар.

БИРИНЧИ ПЭРДЭ

Эһвалат ваге олур Мустафа бэйин эвинин габагында. Сөһнөнин ортасында бир бөйүк ағач. Күлпэри ағачын алтына бир бөйүк халча вә дөшөк салыб өтрафына су сөпир. Нечә нәфәр кэндли өллөрində торба, хурчун мөнтөзир дурублар. Саир кэндлиләр өллөрində ораг, балта, бел, күрөк кәлиб, йыгыланлара салам вериб, сөһнөдән кечирләр.

Очагверди (*өлиндә торба, Күлпэрийә*). А гыз, аған һөлә кәлмәйибдир ки?

Күлпэри. Инди чә атдан дүшүб, дөдә, бу саат кәләр. Амма чох һирслидир.

Очагверди. Енә нә хәбәрдир?

Күлпэри. Нә олачаг? Сөһәр дарга хәбәр кәтирди ки, бу кечә Атакиши оғлу Чәфәр су оғурлайыб. Кәһриздән гол айырыб, апарыб памбыгыны суварыб. Бэй дә чох һирсли дуруб, атыны миниб кетди. Инди Чәфәрин боғазына ип салыб, йәһәрин далына бағлайыб бураядәк сүрүйүб. Язығы о гәдәр дөйдүрүбдүр ки, бәдәниндә сағер галмайыб. (*Сәс кәлир.*) Будур, аға кәлир.

Һамы кәнара чәкилир. Мустафа бэй дахил олур.

Мустафа бэй. Һейван ушағы Һейван! (*Күлпэрийә.*) Ай гыз, кет, айран кәтир! (*Күлпэри кәдир.*) Һейван ушағы Һейван! (*Отурур ағачын дибиндә.*) Нә һалал ганырлар, нә һарам. Залым оғлу, памбыга су лазымдыр, инсан кими кәл истә, апар! (*Чамаата*). Һамыныз һарамхорсунуз, һамыныз оғрусунуз! Куя аллаһ буюран йолла су апарыб, памбыг мәһсулунун дөрддә бирини бәйә версәниз, чаныныз чыхар. Одур ки, аллаһын гәзәби

сизэ кечиб, экинларинизи каһ чэйирткэ ейир, каһ долу вурур, каһ гураг апарыр. Өзүнүз дә яз экинчи, гыш дилэнчи. (*Күлпәри касада айран кәтирир, бэй ичир.*) Инди, будур, бурая йыгылыбсыныз, нэ истәйирсиниз?

Биринчи кәндли. Аға, чөрәйимиз гуртарыб, бир аз арпая кәлмишик. Өзүн билирсән, бичин вахтына бир шей галмайыб, хырман вахты кәтириб верәрик.

Мустафа бэй. Будур... Ики айдан сонра арпа дөйчәксиниз. Инди ачындан өлүрсүнүз. Нэ гәдәр арпа лазымдыр?

Биринчи кәндли. Адама ярым чувал олса, бәсдир.

Мустафа бэй. Адама ярым чувал верәрәм, бәшәртиһа хырманда һәр бириниз бир чувал арпа верәсиниз!

Икинчи кәндли. Ай аға, ахы биз сәнин өвладыныг. Бизи нийә белә дара гыснайырсан?

Мустафа бэй. Эскик олмаз. Истәмирсиниз, чаныныз чыхсын, ачындан гырылың! Залым ушаглары, мәнимлә шәрикли кәһриз чыхартдырыбсыныз ки, суюму да оғурлайырсыныз?!

Очагверди. Ушаглар, данышыг лазым дейил, бэй бир чувал истәйир, биз дә бир чувал верәрик. Кәлин бәри!

Мустафа бэй. Очагверди, сән чох баш апарырсан! Йохса куман эдирсән ки, гызын мәним эвимдәдир, сәнә мән һеч бир шей эдә билмәрәм? Валлаһи, сәни Чәфәрдән пис көкә гојрам!

Очагверди. Бэй, бизим чанымыз бәркдир. Һәр шейә давамымыз вар, нэ олар, дөйәндә дөйәрсән. Гызымы зорла эвимдән чәкдириб апарыб өзүнә сифә эләдин, элимдән нэ кәлди ки, енә дә нэ кәлсин?..

Мустафа бэй. Сәнин гызын мәним эвимдә арваддыр, сән кәрәк фәхр эләйәсән. Нәинки бош-бош данышасан. (*Мирзә Кәрим көрүнүр.*) Намынызы, бах, бу кәлән (*көстәрир*) хараб эләйиб.

Очагверди кәндлиләрә әл эдир, һамысы кедирләр.

Күлпәри. А бэй, ахы Чәфәр киши өлүр. Бәдәниндә саламат ер йохдур. Өлү кими йыхылыб, нәфәси дә чыхмыр. Боғазындан бир дамчы су кечмир...

Мустафа бэй. Һеч зад омаз. Рәййәт чаны ит чанындан бәрк олар. Кет кәдәләрә декинән, бәдәнинә тәпитмәдән, заддан салсынлар.

Күлпәри кедир. Мирзә Кәрим дахил олур.

Мирзә Кәрим. Салам әлейкүм!

Мустафа бэй. Әлейкәссалам. Буюр көрәк. (*Мирзә әйләшир.*) Тәзә гәзет алыбсанмы? Нә вар, нә йох, енә нә ялан-палан язылар?

Мирзә Кәрим. Ялан-паландан сәнә сонра сөйләрәм. Анчаг, бэй, яхшы иш көрмүрсүнүз. Инди бу саат Чәфәрин оғлу кәлмишиди яныма, дейир, бэй атамы о гәдәр дөйдүрүбдүр ки, атам өлүр. Бэй, доғрусу, белә ишләрин ахыры хейир олмаз.

Мустафа бэй. Мирзә Кәрим, бу кәндин ичиндә бирчә ағыллы адам сәнсән. Сән дә бу чүр данышанда мән тәәччүб эдирәм. Мән хәрч чәкмишәм, пул төкмүшәм гат-гат габыг гоюб, кәһриз чыхартмышам. Чамаатдан мән сую мүзайигә этмирәм, кәлсинләр апарсынлар. Амма гайдасы илә, аллаһ буюран йолла. Нәинки оғурлугла. Сән дә, эшидирәм, чамаата нәсифәт этмәкдән, онлары башына йыгыб һамысыны да хараб эләйирсән. Будур, чамаат тамам итаәтдән чыхыб. Чамааты йыгыб онлара гәзет охуюрсан, нэ билим, Русийәдә бәйләри күллә габагына гоюрлар, мүлкләрини алыб чамаата верирләр, даһы нә гайырырлар... Билмирәм, ахы бунлар нәйә лазымдыр? Нә гәдәр ки, сән бу кәндә кәлмәмишидин, чамаат бундан юмшаг иди. Инди ушағы да диндирмәк олмур.

Мирзә Кәрим. Бэй, чамаатын мүәллимнә мән дейиләм, вахт өзү мүәллимдир. Замана өзү мүәллимдир. Гаранлыгда галанларын, ишыг арзусунда, әсарәтдә, зинданда галанларын азадлыг арзусунда олмалары тәбииндир. Дөрд әтрафы ишыг тутан заман гапылары басыб чамааты ишыгдан мәһрум этмәйин нәтичәси бу олар ки, тәгазайи-вахт о гапыны ачар вә бағлаяны чәзасына етирәр. Бағышлайын, бэй, сөһбәт дүшүбдүр, данышырам. Одур, Чәфәр кишинин боғазына ип салыб сүрүтдүйүбсән вә өзүнү дә о гәдәр дөйдүрүбсән ки, индийәдәк өзүнә кәлмәйиб. Бунун адыны нә гоймаг олар? Мәкәр инди хан әсридир? Чамаатын аяғы Тифлисдә, Бақыда, Кәһчәдә.

Һамысынын көзләри ачылыб, һамысы айылыблар. Началникләре, приставлара, ясовуллара бел багламаг олмаз. Чамаат гисасы сел тәк ахарса, онун габагыны алмаг чәтин олар. Сиз инди буюрдунуз ки, пул гоюб кәһриз чыхартмышам. Һарадандыр о пул? О пул рәийәтләрин эзийәтинин нәтичәси дейилми? Буюрурсunuz гат-гат габыг гоймушам. Хейр, яландыр. Сиз габыг гоймамышсыныз. О габыгы бу фәгир чамаат гоюб. Сиз анчаг фәһләнин башынын үстүнү залым кими кәсдириб, тамаша эләйбсиниз. Кәһризи чыхаран фәһләдир. Бунлар кечәндән сонра Чәфәр киши су огурамалыб. Сәнин оғлун, она бир кечәлик сатыб, пулуну алыб шәһәрә кефә кедиб. Буну мән тәһгиг этмишәм.

М у с т а ф а б ә й. Гуртардын?

М и р з ә К ә р и м. Бәли, бәй, гуртардым. Багышлайын, башагырысы олду.

М у с т а ф а б ә й. Инди дә мән дейим.

М и р з ә К ә р и м. Буюрунuz!

М у с т а ф а б ә й. Билирсән, Мирзә Кәрим, мән сәнин хатырыны чох истәйирәм. Чүнки доғрудан да башыдолу оғлансан. Амма сәндән мән тәвәгге эдирәм, күндүз кедиб школада дәрсини вериб, гайыдыб эвиндә отурасан. Сәндән дә габаг бурада мүәллим вар иди. Нә чамаат ону таныйрды, нә о чамааты. Сән учителсән, дәрсинә мәшгул ол. Сәнин нә борчуна, бәй белә кәлди, рәийәт белә кетди? Газет алырсан, өзүн оху. Йыгыб онлара газет охумаг лазым дейил. Чамаат газети нә эләйир? Гой кетсинләр әкинләринин, бичинләринин далынча. Енә сәнә дейирәм, ағыллы ол! Сән бир ағыллы оғлансан. Бир касыб кишинин оғлусан, кәлиб бурада бир парча чөрәк ейирсән. Мән истәмирәм ки, бизим арамызда инчиклик олсун.

М и р з ә К ә р и м. Бәй, мән сизин хейринизи дедим. Мән йохсул бир мүәллим бабаям. Һарая кетсәм, беш ушага дәрс вериб доланачагам. Мүлкүм йох, эвим йох, малым йох, говулмагдан да горхмурам. Дустагханая салдырсан, бир парча чөрәк ейиб дустаглара дәрс верәрәм. Сүркүн эләтдирсән, Һарая кетсәм, мүәллимлик мәнә чөрәк верәчәк. Амма вай сизин һалыныза! Буна көрә дә мән сизин өз мәсләһәтинизи дейирәм. Йохса, бир әһтиячым йохдур. Ахыры сизин үчүн пис кечәр.

М у с т а ф а б ә й. Мәним үчүн пис кечәрсә, әлачыны да өзүм эләрәм. Сәндән тәвәгге эдирәм чамаатын ишләринә гарышмаясан. Һамыны хараб эдибсән. (Бу һалда Очагверди элиндә торба кечир.) Нә һалалы һарамдан сечирләр; нә алдыгларыны верирләр. Будур, һәммин бу Очагверди үч ил тамамдыр, беш манат алыб вермир.

О ч а г в е р д и (далыңыр). Бәй, нечә беш манат?

М у с т а ф а б ә й. Ядындадырмы ки, сәнин эвиндә гонаг галан казакын гамчысы итмишди. Казак сәни ағач алтына салыб өлдүрүрдү. Беш манат казака вердим, сәни гуртардым.

О ч а г в е р д и. Ядымдадыр.

М у с т а ф а б ә й. Вахти ки, ядындадыр, нийә индийәдәк борчуну вермирсән?

О ч а г в е р д и. Бәй, мән сәндән тәвәгге эләдим ки, казака пул вериб мәни гуртарасан? Мәним белим атабабадан ағача өйрәниб. Йүз дәфә сән дөйүбсән, гой бир дәфә дә казак дөйсүн. Нә оларды, өлмәйәчәкдим ки? Әлбәттә, дөйүб, дөйүб чыхыб кедәрди. Мәнә борч пул лазым олсайды, алдыгым ери биләрдим. Бир дә, мән, белә күман эләдим ки, сән о пулу казака пешкәш верирсән. Инди ки, борч һесап эдирсән, баш үстә, кедиб бу саат кәтирим. (Мирзәйә.) Мирзә Кәрим, көр янында пул варса беш манат вер. Сабаһ һәфтә базарына инәк апарачагам сатмаға, сатыб кәтириб пулуну верәрәм.

Мирзә әлини салыр чибинә.

М у с т а ф а б ә й. Бәс мәним пулум үч илдир гапыб, онун мүамиләси нечә олсун? Мән һесап эләмишәм, сәнин мәнә олан борчун мүамиләси илә бир ердә ийирми дөрд манат эләр.

М и р з ә К ә р и м. Бәй, сиз белә этмәйин, белә ишләре инсаф йол вермәз!

М у с т а ф а б ә й. Мән кәрәк бунларын нәфәсини кәсим ки, ағыллары башларына кәлсин.

О ч а г в е р д и. Мирзә Кәрим, һеч бир сөз лазым дейил. Белә дөвләтли бәй истәйән ердә, мән чулучырыг верәчәйәм. Истәр ийирми дөрд манат олмасын, йүз ийирми дөрд манат олсун. Бәй, сабаһ пулун чатар. Бир күнүн дә мүамиләсини кәләрсән үстүнә, һәр нә гәдәр эдәрсә, аларсан. Мән касыб бабаям, будур, арпа апарырам, чө-

рәк элэйиб ейәчәйәм. Амма сәнә плов лазымдыр, үстүндә яғлы әмлик әти олсун.

М у с т а ф а б ә й (*һирсли*). Ди, сүрүн кет. Көзү нә кирсин ийирми дөрд манат.

О ч а г в е р д и. Хейр, бәй, көзүмә кирмәз, гәпийинә-дәк кәтириб верәчәйәм. Ейиб кечәләр дә раһат ятасан! (*Кедир*.)

Чамаат далларында торба кечирләр.

М у с т а ф а б ә й. Биһәя оғлу биһәянын данышығына бах. Мирзә Кәрим, бунлар һамысы сәнин кәләйиндир.

М и р з ә К ә р и м. Хейр, бәй, чийәр янанда нәфәс әвәзинә алов чыхар.

У ш а г (*гәзет кәтирир*). Мирзә, дәфтәрханадан көндәрибләр. (*Кедир*.)

М и р з ә К ә р и м (*гәзети ачыр*). Гәрибә ишдир! Шәһәрдән узаг олмағын сәмәри будур.

М у с т а ф а б ә й. Нә олубдур?

М и р з ә К ә р и м. Тәзә гәзетдир. Бақыдан кәлиб, «Коммунист».

М у с т а ф а б ә й. Коммунист? Йә'ни нә олсун?

М и р з ә К ә р и м. Коммунистин нә олдуғуну чамаат сизә анладар. Бақыда Шура һөкүмәти э'лан олунду. Дөвләтлиләрин мал, әмлакы кечир үмүми чамаат ихтиярына. Фабрикләр, заводлар һамысы чамаат малы олур. Бәйләрин, ханларын ерләри һамысы әлләриндән алыныб чамаата, рәнчбәрләрә верилир.

М у с т а ф а б ә й. Яландыр, ялан! Әлә шей ола билмәз. Кимин нә ихтияры вар мәним ата-бабадан галан мал, дөвләтими, әмлакымы әлимдән алыб, чамаата пайласын?! Яландыр!

М и р з ә К ә р и м (*гәзети көстәрир*). Будур, бахын!

М у с т а ф а б ә й. Нәйә бахачағам! Һансы савадла бахачағам? Бу яландыр. Көрәсән һансы әли динч дурмаз бу гәзети языб көндәрибдир. Мирзә Кәрим, тәвәгте эдирәм, бу гәзети бир адама көстәрмә! Мән шәһәрә атлы көндәрим, бир сәһиһ хәбәр кәтирсин. (*Чағырыр*.) Күлмәммәд! (*Күлмәммәд дахил олур*.) Кәрәк бу саат аты миниб, шәһәрә келәсен.

К ү л м ә м м ә д. Бәй, Чәфәр өлдү. Инди нечә эләйәк?

М у с т а ф а б ә й. Нә данышырсан? Нечә, өлдү?..

К ү л м ә м м ә д. Һәгигәт, өлдү.

М у с т а ф а б ә й (*һөвләк галхыр*). Кедәк! (*Үрәйи дарыхмыш йыхылыр Күлмәммәдин гучағына*.)

М и р з ә К ә р и м. Әлмәз, горхма, юхуя кедиб. Айылыб башга бир дүня көрәчәк. Гисас дүнясы, гырмызы дүня!..

пәрдә

ИКИНЧИ ПЭРДЭ

Һәмин ердә, Мустафа бәй вә Күлмәммәд
сөһбәт эдирләр.

Мустафа бәй. А балам, бу кәндә нә олуб? Харабая дөнүб, бир инсан көрүмүр.

Күлмәммәд. Чамаат ахшамдан кедиб, вахтдыр, инди гайыдарлар.

Мустафа бәй. Нарая кедибләр?

Күлмәммәд. Һәфтәбазарына. Ахшам йүзбашы һөкм кәтирмишди ки, Бақыда тәзә һөкүмәт эмәлә кәлиб. Нә билим, дейирләр ки, бәйләрин ерләрини бүтүн алыб рәийһәтә пайлаячгалар. Инди һәфтә базарына һөкүмәт адамлары кәлиб. Чамааты орая чагырырлар ки, тәзә закону онлара хәбәр версинләр. Бу хәбәр кәлән кими учетел Мирзә Кәрим чамааты йығыб башына деди: Кәрәк кәндә бир нәфәр башылапаглы галмая! Һамыны да һәфтә базарына апарды. Йүзбашынын да аягына бухов вуруб, төйләйә салдылар. Чамаатдан аягына күчү чатан, һәмин саат пияда йола дүшдү. Галаны да адама бир ат, ики адама бир ат миниб кетдиләр.

Мустафа бәй. Бәс, буну нийә мәнә ахшам хәбәр вермәдин?

Күлмәммәд. О вәдә сән ятмышдын. Оятмаға чүрәт эләмәдим. Бир дә, бәй, хәбәр вермәйин нә файдасы?! Буранын бәйи Мирзә Кәримдир. Чамаатын ушагла-рынның башларыны тутуб бир-бир кәсә, ондан инчимәзләр.

Мустафа бәй. Мирзә Кәрим дә кедиб?

Күлмәммәд. Мәкәр билмирсән ки, чамаат ишләриндә һәмишә габаға дүшән Мирзә Кәримдир? Вах-

тында чиловуну чәкмәдин. Инди дә далыны багламаг олмайыр.

Мустафа бәй. Нә чарә гылым? Пристава нечә дәфә дедим. Началник бизә кәләндә она ялвардым, бу надүрүстү мәним башымдан: рәдд эләсин, сөз верди. Сонра школалар бөйүйү кәлди. О да дейир ки, бәй, индийә тәк бу кәнд школасы он-он бешдән артыг шакирд көрмәйиб. Амма Мирзә Кәрим етминшдән артыг йығыб. Белә әвәзсиз мүәллимә һеч вахт көтүрмәк олмаз. Дейир, әкәр школа тутса, чамаат она ики йүз ушаг верәр. Хүләсә, ондан да әләч олмады. Инди кәрәк башымызы нохталайыб верәк огул-ушаг әлине.

Күлмәммәд. Бәй, өзүн дә бошлуг эләйибсән. Нә оларды, кәдәләрин биринә мин манат верәйдин, гулагынын дибинә бир күллә гояйды, ятайды ерә!..

Мустафа бәй. Әлә ону де дә! О дә мәним ахмаглығымдан! Бундан сонра онун габагында дурмаг олачаг?

Күлмәммәд. Бәй, мән бундан да бәдтәриндән горхурам.

Мустафа бәй. Нечә бәдтәриндән?

Күлмәммәд. Горхурам, чанымыз да әлдән кедә. Йүзбашынын аягына бухов вуран кими, бизә дә әл гатарлар. Әләлхүсус ки, һәфтәбазарындан ағзы елли кәләләр. Һәтта буну сизә демәк истәйирдим, кәләндә дейирди ки, базардан гайыдандан сонра Мустафа бәйи йүзбашыдан пис көкә гоячагам!..

Мустафа бәй (фигрә кедир). Яман күнә дүшмүшүк. Догрудан да о һарамзададан нә десән чыхар. Билирсән, Күлмәммәд, биз бурада даяна билмәйәчәйик. Ушаглара декинән атлары чәксинләр, минәк, бир яна чыхаг.

Күлмәммәд. Ат нә кәзир минәсән.

Мустафа бәй. Нечә, нә сөйләйирсән?

Күлмәммәд. Сөйләмәк йохдур, ахшам меһтәр төйләнин гапысыны ачыб, атларын һамысыны верди чамаата! Сәнин күрән атыны да Мирзә Кәрим минди.

Мустафа бәй. Бирчә о надүрүст меһтәри бурая чагыр, атасына од вурум. Тез, чагыр!..

Күлмәммәд. Бурада меһтәр нә кәзир, чагырым?! О дә мәним атымы миниб кедиб.

М у с т а ф а б э й. Бәс, а бәдбәхт оғлу, нийә кәлиб мәнә хәбәр вермәдин? Ятмышдым, аяғымдан сүрүйүб ояда идин.

К ү л м ә м м ә д. Чох да оятдым, нә файдасы? Бир аз да һөрмәтин кедәчәк иди. Меһтәрә мән дейәндә ки, ай балам, мәним атымы нийә минирсән, деди, даян, базардан кәлиб сәнин өзүнү минәчәйәм. Һәлә чох сөз деди, доғрусу, демәк истәмирәм. *(Бир аз даяныб.)* Һәлә сәнин дә һаггында бир аз артыг әскик данышды. Дейир, ағанла сән мәнә эшшәк арпасы едиртмисиниз. Инди дә плову ейиб арпаны сизә едирәчәйәм. Хүласә, чох баш апарды.

М у с т а ф а б э й. Йох, иш горхулудур. *(Күлмәм-мәдә.)* Хата көрүнүр, ушағлара декинән ки, һамысы яраглансынлар.

К ү л м ә м м ә д. Бәй, бу кәнддә башыпапаглы бир сәнсэн, бир дә мән.

М у с т а ф а б э й. Бәс нә этмәли, нә чарә этмәли?

К ү л м ә м м ә д. Өзүнү тохдаг сахла, будур, чамаат гайыдыр.

М у с т а ф а б э й *(һәйәчанлы кәзир)*. Йох, яман ердә ахшамладыг. Һамысыны эләйән о Мирзә Кәримдир. *(Чаван бир кәндли сәһнәдән кечир.)* Ай кәдә, бир даян көрүм. *(Кәндли даяныб әйри-әйри бахыр.)* Кечәндә нийә салам вермирсән? *(Кәндли чаваб вермәйиб кечир.)* А кәдә, бир даян!

Ч а в а н к ә н д л и *(даяныр)*. Нә дейирсән?

М у с т а ф а б э й. Һарадан кәлирсән?

Ч а в а н к ә н д л и. Һәфтәбазарындан.

М у с т а ф а б э й. О Бакыдан кәләнләр кимдир? Нә данышырдылар?

Ч а в а н к ә н д л и. Инди вахтым йохдур, сонра дейәрәм. *(Кедир.)*

М у с т а ф а б э й. Биһәяны көрүрсән?

К ү л м ә м м ә д. Аллаһ бәдтәриндән сахласын.

М и р з э К ә р и м сәһнәдән кечир.

М у с т а ф а б э й. Мирзә Кәрим, Мирзә Кәрим! Бир бурая зәһмәт чәк.

Ч а м а а т дәстә илә кечир.

М и р з э К ә р и м. Нә буюурсан, бәй?

М у с т а ф а б э й. Бирчә сән бу ишләри мәнә баша сал!

М и р з э К ә р и м. Мән, доғрусу, һеч бир шей баша сала билмәрәм!

М у с т а ф а б э й. Бу Бакыдан кәләнләр, нечә шей-дир?

М и р з э К ә р и м. Бәй, мән бир нечә илләрдир ки, бу барәдә данышырам. Инди дәхи сөзүм йохдур. Бундан сонра чамаатла өзүнүз данышачагсыныз. Мән вәзифәми гуртармышам!

М у с т а ф а б э й. Доғрусу, мирзә, чамаатын һалыны пис көрүрәм. Горхурам, мәни биһүрмәт эләйәләр. Сән онлара нәсиһәт элә. Декинән ағсаггал ағаныздыр, онун һөрмәти вачибдир. Әкәр истәмирләр, баш үстә, мән элә бу күн бурадан баш көтүрүб кедәрәм. Кәнд дә сизин, мүлк дә сизин, әкин дә, су да, һейванлар да...

М и р з э К ә р и м. Бәй, бунун чавабыны бир нечә күн бундан габаг дөйдүрүб өлдүрдүйүнүз Атакиши оғлу Чәфәрин оғлу сизә верәр. Мән чох дедим. Һәркаһ, мәним дедикләримә әмәл олунсайды, кирә дә дүшмәздиниз!

М у с т а ф а б э й. Мирзә Кәрим, авамам, савадым йохдур, дәрсим йохдур. Баша дүшмәмишәм, амандыр. Чамаат һамысы сәнин сөзүнә бахыр. Кәрәк мәнә сән бир тәһәр чәкәсэн!

М и р з э К ә р и м. Сәһв әдирсиниз! Һеч савад әһли сән көрән иши бачармаз. Һеч бир алим уstadлыгда сизә чатмаз. Сиз нә буюурсунуз? Бағышлайын, мәним әлимдән һеч бир шей кәлмәз. Будур, чамаат кәлир. Сәһбәти эләйә биләрсиниз.

Мирзә Кәрим чәкилир кәнара. Бир дәстә чамаат, габагында О ч а г в е р д и, әлиндә үстү гырмызы өртүлү табаг дахил олур. Сәһнә оғул-ушагла долур.

О ч а г в е р д и *(баш әйир)*. Бәй, сән индийәдәк бизә ағалыг эләйибсән. Бабаларымыз сәнин бабаларына гуллуг әдиб. Аталарымыз атанызын гапысында олублар. Өзүмүз дә өзүнүзә нөкәр олмушуг. Инди дә ишләр дәйишиб, һамы бәйләрин ерләри вә дөвләтләри рәийәтә пайланыр. Биз дә борч билирик, кәлиб сәндән индийәдәк көрдүйүмүз инсанийәтлийин, яхшылығын разылығыны

эдэк. Һәмнишә гапына тахыла, пула кәлмишик, чөрәйә кәлмишик, һеч вәдә элибаш йола салмайыбсан! Биз сәндән чох разыйыг. Аллаһ сәндән разы олсун.

М у с т а ф а б ә й. Чамаат, аллаһ билир ки, мән һеч вәдә сизи өз өвладымдан сечмәмишәм. Һәмнишә сизин хошбәхтлийинизи истәмишәм. Доғрудур, бә'зинизи инчитмишәм, ола билсин дөймүшәм, я сөймүшәм. Һамысыны аталыг, бөйүклүк чәһәтинчә эләмишәм. Амма енә дә тәвәгге эдирәм мәни бағышлаясыныз! Мән өзүм өз хошумла вар-йохуму сизә вериб, бу күн бурадан кедә-чәйм.

О ч а г в е р д и. Аллаһ сиздән разы олсун, аға! Биз сәндән чох разыйыг вә сәни бурадан һеч яна гоймаяча-ғыг кедәсән! Кәрәк һәмнишәлик бизим ичимиздә галасан. (Табағы гоюр ерә.) Бу пешкәши дә тәвәгге эдирик биз нөкәрләриндән гәбул эдәсән!

Мустафа бәй өртүйү көтүрлүклә бир дәнә илмәк һөрүлмүш кәндир көрүр. Рәнки гачыр вә өзүн итирир.

М у с т а ф а б ә й. Бу нәдир?

О ч а г в е р д и. Бәй, бу бир шей дейил, бу һәмни Чәфәр кишинин боғазына салыб сүрүтдүрдүйүнүз кәндирдир. Билирсән, бәй, сән бу ағачы чох севирсән вә һәмнишә дә дейирдин ки, мән вәсиййәт эләйчәйәм ки, өлән-дә мәни бу ағачын дибиндә басдырсынлар. Инди биз дә белә мәсләһәт көрмүшүк ки, сәни һәмни бу ганлы иплә бу ағачдан асаг вә бәдәнини дә өз вәсиййәтинә көрә бура-да басдыраг! Та һәмнишәлик бу севкили ағачын көлкәсиндә ятасан. Бу истәкли нөкәрин Күлмәммәди дә сәндән айырмайчағыг. Зәһмәт олмаса, аяға галх! (Мустафа бәй истәйир сөз десин, дили тутулур, сөз дейә билмир.) Ушаглар, дейәсән бәйин гычы ағрыйыр, аяға галха билмир. Һеч зәһмәт вермәйин! Кәлин өзүнүз көтүрүн! (Бәйә.) Бәй, һеч сизә эзиййәт олмаячаг. Кәндир гайда илә сабунланыбдыр. Үч дәгигәдән сонра руһун чәннәтдә плов ейчәк. Кәтирин, ушаглар! (Һечә нәфәр чаван, бәйи кәтириб ағачдан асырлар.) Күлмәммәдин дә голларыны бағлайын! (Күлмәммәди тутурлар.)

К ү л п ә р и (дахил олур). Бунуму истәйирдин, Мустафа бәй? Инди ал пайыны! Чамаат, мән сизин гызыны-

зам. Бу зальым мәни күчлә атамын әлиндән алыб, кәтириб зиндана салыб, индийәдәк эзаб верирди. Инди бу, чәзасына чатды. Мән дә бунун гапысыны сизә ачырам. Кәлин нә гәдәр пулу, малы, дөвләти, гызылы вар, һамысыны апарын! Һамысы сизә гурбандыр.

Чамаат төкүлүшүрләр.

М и р з ә К ә р и м (габаға ерийир). Чамаат, сакит олун! (Һамы сакит олур.) Мустафа бәйин дөвләтиндән кәрәк һеч шей дағылмасын. Һамысы кәрәк сияһийә салынсын вә гайда үзрә чамаат вәкилләринин ихтиярына верилсин ки, онлар да чамаата тәгсим этсинләр. Инди, чамаат, мин илләрлә бойнумузда олан әсарәт зәнчири гырылды вә бу әмләкә сиз саһиб олдуруз! Сиз дә кәрәк сүбүт эдәсиниз ки, бу не'мәтләрә лайинсиниз. Индийәдәк бәйләрә ишләмисиниз, инди өзүнүзә ишләйчәксиниз. Бәй сизи зорла ишләдиб, инди исә өзүнүзә һәвәслә ушаглы, бөйүклү чалышасыныз вә икигат, үчгат зәһмәт чәкиб бу ихтиярынызә кечән мүлкү абад эдәсиниз. Индийә гәдәр күндүзләр ишләйиб кечәләр ятыбсыныз. Инди исә лазым олса кәрәк кечә дә ишләйәсиниз. Кәрәк сизин һәр биринизин дахмалар әвәзинә көзәл имарәтиниз олсун. Гапынызда һейванларыныз олсун. Әвләриниздә электрик чыраглары янсын, яван чәрәк әвәзинә плов ейәсиниз. Бунун һамысы зәһмәтлә олар. Индийәдәк һөкүмәт пулун әлиндә иди. Бундан сонра һөкүмәт зәһмәткешләрин әлиндә олачаг. Ағ әлләрин дүнясы мәһв олду. Инди, яшасын габарлы әлләр!

Ч а м а а т. Яшасын Мирзә Кәрим! Яшасын бизим мүәллимимиз!

М и р з ә К ә р и м. Аналар, бачылар, сиз дә чәһрәләринизи, дарагларынызы сазлайын, башлайын юн әйирмәйә, шал тохумаға! Сизин йолунузда ганлар төкүлчәк! Чүнки һәлә дүня тәмизләnmәйибдир. Мустафа бәйләр чохдур. Бу йолда чалышан чаванларымызә либас лазымдыр. Буну сиз аналар верәчәксиниз. Хырда ушаглар да кәрәк мәктәбә кетсинләр. Чүнки бизим кәлчәк үмидләримиз балалардыр. Мәктәбимиз дар олмағына көрә Мустафа бәйин эвини мәктәб вә чамаат эви гайыарыг.

Байды, гардашлар, үрөклө япышын котанын дэстэсин-
дэн! Яшасын зəһмэт! Мəһв олсун зүлм!

Ч а м а а т. Яшасын зəһмэт! Яшасын Мирзə Кəрим!

М и р з ə К ə р и м. Яшасын чамаат һөкүмəти!

п ө р д ө

БАВЕЙЛА

Ики пəрдəли драм

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Фазили-Дербендинин хейкэли.

Молла Казым — Иранда фалабахан, Гафгазда мэрсийэхан.

Молла Чаббар — Иранда меймунойнадан, Гафгазда шэбин-кэрдан.

Молла Гурбан — Иранда дэрвиш, Гафгазда шэбинкэрдан.

Кербэлайи Худаверди.

Экбэр — онун оғлу.

Экберин арвады.

Экберин анасы.

Рәсул — ариф бир оғлан.

Кербэлайи Гэдим.

Шәһәр эһалиси: гоча, чаван, арвад-ушаглар.

БИРИНЧИ ПЭРДЭ

Пэрдэ ачылдыгда, Иранда шәһәр мейданы көрүнүр. Сәһнәнин орталыгында Фазили-Дербендинин хейкэли эшшәк үстүндә әйләшиб, әтрафында нечә нәфәр көһнә кулак, боюнларында кәндир вә кәндирийн учлары Фазилийн әлиндә. Фазил кәһ мәчлисә, кәһ әтрафдакылар бахыр.

Фазили-Дербендинин хейкэли. Исмәу-ифһәму-я әййүһәл-гафилун. Эшидин вә айылын, ай аллаһын хаби-гәфләтдә уюмуш бәдбәхт бәндәләри! Ачын көзләринизи вә кар гулагларыныздан пәнбейи-гәфләти кәнар әдиниз. Мәнәм габәғи-дәһи, мәнәм мәш'әли-дини-ислам, мәнәм әфзәлүл-үләма, мәнәм Фазили-Дербенди... (Мәчлисә.) Нә бахырсыныз көзүмүн ичинә? Нә сәбәбә һамылыгла аяға галхыб тә'зим әтмирсиниз?! Фикир әдин, һамыныз өләчәксиниз вә сиз ки, белә фикир дәрәсәна гәрг олубсунуз, ая гиямәтә нә сифәтлә кәлиб, күнаһларыныз нә үзр кәтирәчәксиниз? Ёушунузу башыныз чәм әдин, төвбә гапысы һәмишә ачыгдыр. Горхун гиямәт әзабындан, нийә сакит әйләшиб ә'тина әтмирсиниз? Йох-са күнаһларынызын һесабынын чохлауу сизни мат әдибдир. Горхмайын, горхмайын. Бир гәдәр көз яшы сизин чәми күнаһларынызы юуб апарар. Исмәу-ифһәму-я әййү-һәл-гафилун. Мән бәка-өв әбка-өв тәбака вәчәбәт-ләһүл-чәннәт. Һәр кәс ағлая, ағлада вә я ағлаяна өзүнү охшада беһишт она вачибдир. Буну мән дейирәм, мән, молла аға Фазили-Дербенди дейирәм сизә, мәһәдрәм айы яхынлашыр, ағлайын, башыныз дәйүн... Синәләриннизи гара дашла әзин, башыныз саман төкүн, һәр нә күнаһ әтмиш олсаныз истәр сәғирә, истәр кәбирә, һамысы бир анда бағышланар. Бахын мәнәм әтрафымдакы мө'минлә-

рә. (Этрафдакылар дизләри үстә чөкүб, аглашырлар.) Будур мәшһур тачир, дүняда нә аршыны, нә тәрәзиси дүз олмайыб, пешәси авам кәндилләрә чүрүк малы ики-гат гиймәтә алдадыб сатмаг олуб, нечә етимә гәйюм олуб, малларыны ейиб... Амма, эй гәфләтдә ятанлар! Ай имансызлар! Билин, бирчә дегигә ашура күнү сидги-дилдән агламагына көрә чәми күнаһлары бағышланыб, өзүнә дә мәнимлә бир ердә беһиштдә мөкан верилиб. Будур, ийирми сәнә галабәйилик этмиш. Будур, отуз ил кәндхудалыг эдән. Будур, мәшһур гочу ки, әлиндән һесабысыз ганлар төкүлүб. Будур, мәшһур шүрби ки, илдә он бир ай айыг олмайыб. Бирчә мәнһәррәм айы ичкини кәнар гоюб, тәзийәдар олуб... Көрүн буңлары, ибрәт эдин. Бир бу гәдәр ишләри көрәндән сонра, йохса енә инанмырсыныз? Дүрүст фикир эдин, өзүнүзә, өвләдыныза язығыныз кәлсин. Билин ки, бир гәтрә көз яшы нәинки сизин, һәтта ата-бабаларынызын да күнаһларыны ююб апарар. (Этрафдакылар енә аглайырлар.) Буну мән дейирәм, мән, Фазили-Дәрбәнди, мән бәка-өв-әбка-өв тәбака вәчәбәт-ләһүл-чәһнәт. Кедәк, эй аллаһын мө'мин бәндәләри. (Кедир чамаат да далынча.)

Сәһнәнин далындан Молла Казым әммамәсиз, башында папаг, янында бир гоча арвад, бир чаван ослан вә бир гоча киши дахил олулар. Молла Казым даш үстә әйләшир.

Молла Казым. Һә, сөйләйин көрүм, дәрдиниз нәдир? (Арвада.) Бачы, сән яхына кәл (галанлара), сиз бир гәдәр кәнара кедин, бәлкә бачынын дәрди хәлвәтдир.

Чәкириләр.

Гоча арвад. Бәли, гурбанын олум, мән кәрәк сөзүмү ахунд агая хәлвәт дейим.

Молла Казым. Оңлар кетдиләр, сөзүнү де...

Гоча арвад. Молла Казым, аягларынын алтын-да өлүм, көйдә аллаһ, ердә сәнин этәйиндән тутмушам. Нә истәйирсән мәнән ал, мәним дәрдимә әлач элә.

Молла Казым. Мүхтәсәр элә, көрүрсән халг мәттәлдир. Дәрд бир сәнин дәрдин дейил.

Гоча арвад. Дейирәм, сәнә гурбан олум, аллаһдан кизлин дейил, бәндәдән нә кизлин. Үч ил бундан габаг кедиб оғлума бир кәлин кәтирмишәм. Нечә кәлин?

Бир күл парчасы, бирчә эйби будур ки, өвләды олмур. Оғлум дейир: о сәнин аягынын ағырлығындандыр, бунун әвәзинә кедиб башга арвад алсайдын, йәгин инди ики ушаг атасы олардым.

Молла Казым. Оғлун бу саат һарададыр?

Гоча арвад. Оғлум, башына дөнүм, бу сәһәр Тәбризә йола дүшдү вә тапшырды ки, әкәр мән Тәбриздән гайыдыб арвадымы һамилә көрмәсәм, һаман күн бошая-чағам вә сәни дә о гәдәр дөйәчәйәм, бәдәнин гара тулуға дөнүнчә. Башына дөнүм, Молла Казым, әл мәним, әтәк сәнин. Я әлими кәс, я әтәйини.

Молла Казым. Чох әчәб. Мүаличәси асандыр. Белә арвадларын чохусуна мән мүаличә этмишәм.

Гоча арвад. Билирәм, сәнә чаным гурбан, олу ки, этәйиндән япышмышам.

Молла Казым. Чәми шәһәрдә бизим очағын кәрәмәти мә'лумдур.

Гоча арвад. Очағына гурбан олум, ай аға!

Молла Казым. Даян. Бу ахшам кәлинини кәтирәрсән бизим эвә. Мән оңун сурәтинә чәшән-кәбир оху-ярам вә бу кечә дә бизим очагда ятар, сабаһ кәлиб апарарсан. Габагча сәндән белә бир динар истәмирәм. Әкәр, дөрд айдан сонра кәлинин һамилә олдуғу мә'лум олса, онда мәним хәләтими кәтирәрсән, йохса, олмаса, сәнә бир динар истәмирәм.

Гоча арвад. Гурбан олум, ахунд, оғлум кәлиб билсә сүмүкләrimi сындырар.

Молла Казым. Үрәйинә гара фикирләр кәлмәсин, арвад айыбдыр, күнаһдыр. Молла Гияс очағына шәкк кәтирәнин көзләри тутулар. Сәнин кәлинин мәним зөвчәмлә бир отагда ятачаг. Дәхи кет, чамааты мәттәл эләмә.

Гоча арвад. Кедирәм, башына дөнүм. Бу ахшам кәлинимлә кәләрәм. Мән дә кәлиллә бир ердә ята билә-рәмми?

Молла Казым. Йох, арвад, йохса енә шәкк эләйирсән, чых кет, мән кәлининә мүаличә этмирәм.

Гоча арвад. Ачығын тутмасын, ай ахунд, нә дейирәм, сән буюран олсун.

Молла Казым. Нахашун янында мәним зөвчәмдән башга һеч кимсә ола билмәз. Чүнки кечә ярысы

ону Һазрәт Хызыр әлейһиссәләм йолухачаг, о вахт орада яд адам ола билмәз.

Г о ч а а р в а д. Һазрәт Хызра да гурбан олум, сә-
нә дә. Бу бир чүт чорабы да сәнин адына тохуюб кәтир-
мишәм. Буну мәнән гәбул элә!

М о л л а К а з ы м. Мән дедим ки, габагча бир ди-
нар алмарам. Дәхи сән кәтирибсән, үрәйнә дәймишәм.
(Чорабы алыр.) Әчәб чорабдыр. Нәзрин гәбул олсун...

Г о ч а а р в а д. Дәхи мән гуллуғундан мүрәххәс
олурам. (Кедир.)

М о л л а К а з ы м. Хош кәлдин. (Арвадын далын-
ча бахыб өскүрүр вә әлләрини бир-биринә сүртүб, сонра
гоча кишини чагырыр.) А киши, кәл көрүм сәнин дәрдин
нәдир?

Г о ч а к и ш и (яхына кәлир). Молла Казым, мәни
Молла Гияс Ахундун гәбринә доландыр, мәнә әлач элә.

М о л л а К а з ы м. Мүхтәсәр элә, дәрдини дел

Г о ч а к и ш и. Ахунд, аллаһдан кизлин дейил, сән-
дән нә кизлин. Будур, нечә күн олар ки, өзүмә бир әял
кәтирмишәм. Залымын гызы һәрчи эдирәм үзүмә бахмыр.
Янына кедәндә элә ғышгырыр ки, куя ки, бир илан, әж-
даһа көрүр. Багрым чатлайыр, өлүрәм, мәни ердән көтүр.
Нә дә истәйирсән ал...

М о л л а К а з ы м. Әялын нечә синниндәдир?

Г о ч а к и ш и. Бу да лазымдыр?..

М о л л а К а з ы м. Әлбәттә лазымдыр, лазым ол-
маса сорушарам?

Г о ч а к и ш и. Олар бир он дөрд, он беш яшында.

М о л л а К а з ы м. Бәс нә әчәб белә гыз сәнә әял-
лыга разы олуб.

Г о ч а к и ш и. Бурасыны хәбәр алмасаныз яхшы-
дыр.

М о л л а К а з ы м. Йох, ишин һәр тәрәфин бил-
мәк лазымдыр.

Г о ч а к и ш и. Доғрусу, ону мән оғлумун адына
кәтирмишәм. Амма кәбинини өз адыма кәсдирмишәм.
Инди кәлиб көрүр әри оғлум дейил, мәнәм. Ахшамадәк
көзү оғлумдадыр. Мән тәрәфә һеч бахмыр.

М о л л а К а з ы м. Нә лазым белә эләйирдин ки,
инди дә әл-аяга дүшәсән? Гыз севмишдин, кәләйдин мән
Молла Казымның янына, бир дәгигәдә дүзәлдәйдем.

Г о ч а к и ш и. Кечибдир, анламамышам, гурбанын
олум, әлач элә.

М о л л а К а з ы м. Ики түмән пул вер.

Г о ч а к и ш и. Ал, гурбанын олум. (Верир.)

М о л л а К а з ы м (бир парча кағыз чыхардыр).
Гызын вә анасының ады?

Г о ч а к и ш и. Гызын ады Пәричаһан, анасының
да ады Күлсүмдүр.

М о л л а К а з ы м. Пәричаһан зайәндейи-Күлсүм.
(Языр.) Ал, мәним голтуғумда һәр дөрд үчүн дуа һазыр-
дыр. Элә шәхсин өз ады илә анасының ерләри гоюлур.
Бу дуаны дилинин алтында кизләдиб, кедәрсән әялының
янына, әлбәттә, сәнә бундан сонра мәһәббәт салар.

Г о ч а к и ш и. Мүрәххәс олум. Аллаһ сәни бу ча-
маата чох көрмәсин. Худаһафиз. (Кедир.)

М о л л а К а з ы м. Хош кәлдин. (Чаван оғлана.)
Сән кәл көрүм, дәрдин нәдир? (Оғлан яхына кәлир.) Ам-
ма сөзүнү мүхтәсәр элә, вахтым йохдур.

Ч а в а н о г л а н. Сөзүм мүхтәсәр. Амма, валлаһ,
доғрусу, хәчаләт чәкирәм демәйә!

М о л л а К а з ы м. Сән демәсән дә мән билирәм.
Чаван дәрди нә олар? Йәгин гыз севмишсән, о да сәнә
кәлмир.

Ч а в а н о г л а н. Элә она охшаян бир ишдир.

М о л л а К а з ы м. Нечә она охшаян? Мүхтәсәр
элә, вахтым йохдур.

Ч а в а н о г л а н. Гыз дейил, кәлиндир. Әринә ар-
тыг мәһәббәти олдуғундан, мәнә мәһәл гоймур. Мән дә
од тутуб янырам.

М о л л а К а з ы м. Оғлан, сәнә нә дүшүб өзкәнин
әялына тәэшшүг етирирсән? Мәкәр билмирсәнми бу, кү-
наһи-кәбирә һесаб олунур?

Ч а в а н о г л а н. Нә эләйим, ай ахунд? Үрәйә әмр
вермәк олмаз. Көз көрүб, көнүл севиб. Мәним нә күна-
һым вар? Һәр мачәрамы башдан нағыл этсәм, доғрудан
да, мәнә язығыңыз кәләр!

М о л л а К а з ы м. Мүхтәсәр элә, вахтым йохдур!

Ч а в а н о г л а н. Мүхтәсәрми? Беш түмән, вәс-
салам.

Молла Казым. Бу ағыл кәсэн вә чох мүхтәсәр дәжилдир. Гызын ады вә анасынын ады.

Чаван оғлан. Гызын ады Мәләкниса, анасынын ады да Сәрәнчамдыр.

Молла хурчундан бир шүшә чыхардыр.

Молла Казым. Бу шүшәдәки гурд яғыдыр. Буну арвадын әринин палтарынын үстүнә сүртәрсән. О вахт арвад ондан нифрәт эдәчәк вә ону әсла көрмәк истәмәйәчәк. (Бир ат налы чыхардыр.) Әлә ки, һәммин яры сүртдүн, үч күн ондан сонра кечә ярысы очаг галайыб бу налы саларсан очаға, нал гызаран төк һәммин кәлин янында олачаг. Әкәр зәнчирә бағлы ола енә кәләчәк. Кәлинин адыны вә анасынын адыны бу саат бу налын үстүнә язарам. (Языр.) Мәләкниса зайәндейи-Сәрәнчам, буюр...

Чаван оғлан. Чох разыям, ахунд аға, буюрун. (Пул верир.) Кәләчәкдә сәнә артыг гуллуғ эдәрәм. Ху-даһафиз. (Кедир.)

Молла Казым. Хош кәлдин! (Пуллары сайыр.)

Бу һалда сәһнәннин сағ тәрәфиндән меймун ойнадан сәһн кәлир.

Меймун ойнадан. Ай шәләкүм, мәәлләкүм,

Ери-ери, чобан ери,
Дағлары долан, ери,
Мәрһәба, оғлан, ери,
А барәкаллаһ, а барәкаллаһ.

Молла Казым (сәс кәлән тәрәфә бахыр). Па-но, ай Молла Чаббар.

Молла Чаббар меймунун ипини бурахыб кәлир.

Молла Казым. Оғлан, бу нә оюндур?

Молла Чаббар. Гардаш, нә этмәли? Мәһәр-рәмлик кәлинчәйәдәк кәрәк бир нөв доланаг. Аллаһ бәрәкәт версин, үч йолдаш бир меймунун сәбәбинә чөрәк ейрик. Бәс сән нә ишдәсән, йохса маядан ейирсән?

Молла Казым. Нийә, мән дә дөй-сындыр дола-нырам. Дуадан, филандан языб чамаатын карына кәли-

рәм, чамаат да мәним карыма кәлир. Аллаһын дөвләтин-дән нә чохдур дүняда баш-гулаг, нә гәдәр истәйирсән гырк. Доғрудур, чамаат бир гәдәр айылана охшайыр, ча-дуя, филана инанмырлар, амма енә дә бизә кифайәт элә-йән гәдәр тапылыр.

Дәрвиш (сол тәрәфдән). Эй дуст, мөвләйи-мән, һәзар шүкүр ки, тутдум тәриги-иманы, өзүмә фәрз элә-дим мәзнәби-мүсәлманы. (Дахил олу.) Салам әлейкүм, аға Молла Казым, аға Молла Чаббар! Әһвали-шәриф, димағи-ләтиф, нә әчәб сиз дә бурадасыныз!

Молла Чаббар. Вә әлейкүмәссалам, ағайи Молла Гурбан, сән дә дейсән бу лотулугла мейдана чы-хыбсан, инди дә дәрвишлик әдирсән.

Молла Гурбан. Нә этмәли? Илин он бир айы-ны бекарыг, чөрәк лазымдыр. Арвад-ушағы ач сахламағ олмаз, кәрәк әлдә бир вәсилә олсун!

Молла Казым. А киши, сәнин пенән көзәл пешәдир. (Молла Чаббары көстәрир.) Бу бәдбәхт оғлу, меймун ойнатмагла чөрәк газаныр.

Молла Чаббар. Мән меймун ойнадыб, халгын пулуну алыб, һеч олмаса, әвәзиндә бир тамаша вери-рәм. Сән нә гайырысан? Ялан-палан чадуларла халгын башыны товлайыб, пулуну алырсан.

Молла Казым. Әслинә баханда биз һамымыз меймунойнаданыг! Өз арамыздыр, бир яд адам йохдур. Ону сөйләйин көрәк мәһәррәм айы яхышлашыб, һарая кетмәк лазымдыр?

Молла Гурбан. Мәним хәялым Кәңчә — Гара-бағ тәрәфә кетмәкдир. Хейирли, бәрәкәтли чамаатдыр, һәр ил орая кедирәм вә яхшы мәнфәәтлә гайыдырам.

Молла Казым. Мән өзүмү Бақы — Ләнкәран тәрәфә вурачағам. Орада мәним мүридләрим чохдур. Бу-дур, нечә әдәд кағыз языблар, мәни дө'вәт әдирләр.

Молла Чаббар. Мәним әлимдән мәрсиһәхан-лыг кәлмәз. Меймунуму, айыб олмасын, ушағларын ана-сына тапшырыб, дүшәчәйәм йола, кедиб Ширван тәрәфдә шәбиһ чыхардыб доланачағам. Бир дәнә узун байраг, дө-билгәдән, зирһдән, галхандан, гылынчдан эшшәйә йүк-ләйиб дүшәчәйәм кәндбәкәнд. Өзүм дә чох яхшы езид, Ибнәсә'д, Шүмүр вә һарис шәбиһләри олурам. Йолдаш-ларым да мөндән галмазлар.

Молла Казым. Бәс сәнин моллалыг либасын
һарададыр?

Молла Чаббар. Будур янымда. *(Хурчуну ерә
гоюб, бир дәст молла либасыны чыхары.)* Бу мән.

Молла Гурбан *(хурчундан әммамә чыхары)*.
Бу да мән.

Кәрбәлайи Худаверди илә оғлу дахил олур.

Кәрбәлайи Худаверди. Салам әлейкүм.

Моллалар. Вәәлейкүмәссалам-вәрәһмәттуллаһ-
вәбәрәкәтү, һарадан тәширф кәтирибсиниз?

Кәрбәлайи Худаверди. Оғлумла Кәрбәла
зиярәтинә кетмишдим, инди орадан гайыдырыг, вәтәнә
кедәчәйик. Бурада бир дүшмәли карвансара йохдурму?

Молла Казым *(көстәрип)*. Бу күчәнин ахы-
рында бөйүк бир тәмиз карвансара вар, дүшә биләрси-
низ. Сәфәриниз һараядыр?

Кәрбәлайи Худаверди. Биз Азәрбайчан
тәрәфә кедәчәйик. Мәһәrrәмлик яхынлашыр, оғлумун да
бир хейир иши вар. Кәрәк вәтәнә етириб тамам эдәк. Ал-
лаһ сизин дә өвладларыныза гисмәт әләсин.

Молла Казым. Аллаһ мүбарәк әләсин! Биз үчү-
мүз дә о тәрәфләрә кедирик, йолдашлы кедәрик!

Кәрбәлайи Худаверди. Тезми йола дү-
шәчәксиниз?

Молла Казым. Сабаһ саат хошдур. Сабаһ, ал-
лаһ гойса, йола дүшәрик.

Кәрбәлайи Худаверди. Чох яхшы олар.
Әлә мән дә сизин гуллуғунузда кедәрәм. Буюрдунуз, кар-
вансара һарададыр?

Молла Казым. Бу күчә илә кедиб, һачы Шү-
күр карвансарасыны сорушарсыныз.

Кәрбәлайи Худаверди. Худаһафиз. Ал-
лаһ сизин өмрүнүзү узун әләсин. Кедәк, бала.

Һәр икиси кедирләр.

Молла Казым. А киши, доғру мәсәлдир ки,
кор лейләйин ювасыны аллаһ өз әли илә тикәр. Будур,
ики нәфәр узунгулаг кечиб әлимизә. Аразы о тәрәфә кә-
чинчә әлимизи чибимизә салмаячағы!

Һәр үчү гол-гола вериб охуюрлар:

Чүн кәлди мәһәrrәм, енә мейдан да бизимдир,
Мейдан да бизим, әрсәдә чөвланда бизимдир.

Сәрсүфрәдә әрбаби-ниәм мәһзәримиздә,
Әйзәз илә, икрам илә дөври-бәримиздә.
Мин не'мәти әлван дүзүлүб гәншәримиздә,
Сөвдайи-плов, шури-чығыртма сәримиздә.

Әлийовм енә сәрвәти-саман да бизимдир...
Тачир дә бизим, бәй дә бизим, хан да бизимдир.
Ә'ян да бизимдир — фәрман да бизимдир.
Чүн кәлди мәһәrrәм, енә мейдан да бизимдир.

Кедирләр. Фазили-Дәрбәнди сәһнәнин дәринлийиндән ики әлини
узадыр.

Фазили Дәрбәндиinin һейкәли. Мән
бәка-өв әбка-өв табәка вәчәбәт-ләһүл-чәннәт.

пәрдә

ИКИНЧИ ПЭРДЭ

Гафгазда шәһәр мейданында бөйүк издиһам. Арвад, ушаг, кишиһәр бир-биринә гарышыб. Сәһнәнин далындан тәбил вә синч сәси кәлир. Шахсей-вахсей сәдасы эшидилпр. Чаванларын боюнларына арвадлар бир-бир кәфән тикиб, йола салырлар. Ә к б ә р элиндә гылынч, голтуғунда ағ кәлиб, арвадларын ичиндә анасыны тапыб чағырыр.

Ә к б ә р. Ана, кәл бу ағы мәним бойнума тик.

Ә к б ә р и н а н а с ы (*Әкбәрин арвадына*). А балам, кәл, өзүн Әкбәрин бойнуна ағ тик.

Арвады әлләри титрәйә-титрәйә Әкбәрин бойнуна ағ тикир

Ә к б ә р и н а р в а д ы. Әкбәр, кәл сән бойнундакы ағы бир етимә бағышла. Кечә пис юху көрмүшәм, үрәйимә гара фикирләр кәлир.

Ә к б ә р. Әлә данышма, бу имам йолудур, бу йолда хата ола билмәз. Дөрд илдир ки, гүрбәтдәйәм, ағкөйнәк олмамышам, инди кәрәк һамысынын әвезини чыхам. Сән бир уча ерә чых, орадан тамаша эт, көр нә гиямәт гопар-дачагам.

Ә к б ә р и н а н а с ы. Әкбәр, нә сөһбәт эдирсән?

Ә к б ә р. Неч, ана, кәлинин мәнә ағкөйнәк олмағы мәсләһәт көрмүр.

Ә к б ә р и н а н а с ы. О сәни чох истәмәкләндир. (*Әкбәрин арвадына*.) Бала, имам йолудур, бурада данышмаг күнаһдыр. Мәним оғлум нечә тай-тушдан кери гала биләр?

Ә к б ә р. Икид кәрәк өзүнү белә-белә ерләрдә көс-тәрсин. (*Онлардан айрылыр, бир нечә гәдәмдә Расула раст кәлир.*)

Р ә с у л. Сән һарая кедирсән?

Ә к б ә р. Көрмүрсән һарая кедирәм? Даһа сорушма-ғын нә лүзуму.

Р ә с у л. Көрүрәм һарая кедирсән, дөрд ил кедиб дүняны сәяһәт эдиб гайыдандан сонра, ешә ағын башына кәлмәйиб. Вурдун башыны ярдын. Бир беш кирвәнкә дә ганын ахды, көрәк нә газаначагсан дүня үчүн вә я ахирәт үчүн...

Ә к б ә р. Дүняда өзүм үчүн ад газанарам, ахирәтдә беһишт. Мәним данышмаға мачалым йохдур. Тәвәгге эдирәм белә күнләрдә мәнимлә белә сөһбәтләри эләмәйәсэн. Өзкә вахт данышарыг. Инди мәним көзләрим гызыб, ган вуруб башыма, гулағым неч бир шей эшитмир, һәтта әлимдән хата да чыха биләр. Одур Молла Казым мәрсийәхан кәлир. Онунла даныш, о мәнән ағыллыдыр. Будур, он беш күндүр бизим эвдә гонагдыр. Ирандан мәнимлә бир ердә кәлиб. Он беш күндә мәнә сөйләдийи нәсиһәт-ләрдән сәнә дә десә, бәлкә сән дә имана кәләрсән. Сән чохданын бидинисән.

Арвадлар вә Әкбәр кедирләр. Молла Казым вә әтрафында бир нечә нәфәр дахил олурлар.

М о л л а К а з ы м. Һәзәрәт, билин вә акаһ олун, һәр кәс бу күн бир гәтрә көз яшы төксә, онун етмиш едди мин күнаһы олса бағышланар.

Һамы ағлайыр.

К ә р б ә л а й и Г ә д и м (*Йүйүрәк дахил олур*). Худая, чәлалына шүкүр! Инди сәнә инанмаянлар сәнин гүдрәтини өз көзләри илә көрдүләр.

Р ә с у л. Нә вар, ай Кәрбәлайи, нә олуб?

К ә р б ә л а й и Г ә д и м. Нә хәбәр олачаг, хулавәнди-аләм бу саат өз гүдрәтини бүтүн бидинләрә сүбүт этди. Бундан сонра һансы кафирин дили вар данышсын. Белә бөйүк мө'чүзәнин габағында көрүм, бир пара дини, мәзһәби бәйәнмәйәнләр, адларыны мүсәлман гоян мөл'унлар нә данышачаглар вә нә даныша биләчәкләр?..

М о л л а К а з ы м. Бир тез де көрүм нә мө'чүзәдир?

Һамы ону эһәтә эдир.

К э р б э л а й и Г э д и м. Ярым саат бундан эг-
дэм, бир нэфэр эрмәни арвады, он беш яшында, анадан-
догма кор оғлуну кәтириб йыхды мәечидин гапысына. Де-
ди: ай мүсәлманларын аллаһы! Экәр сән һагг аллаһсан,
мәним бу оғлумун көзләринә ишыг вер. Фөврән ушағын
көзләри ачылды, эрмәни арвады һәмнин саат дөнүб мү-
сәлман олду. Ушағын либасыны парча-парча эдиб чамаат
өз арасында гисмәт этди. Пул арвадын башындан долу
кими яғыр, будур, бурая кәлир.

Э р м ә н и а р в а д ы янында ушаг, этрафыны чамаат
алмыш дахил олулар.

Э р м ә н и а р в а д ы. Белә мусурманларын алла-
һына гурбан олум. Мусурманларын дининә, мәзнәбинә
гурбан олум. Он беш илдир бу пағыр ушаг кор иди, элә
анадан кор кәлиб. Дедим: апарыб бу шахсей-вахсей кү-
нү мусурманларын аллаһынын аяғына йыхачағам, оғлу-
мун көзләринә шапаг версин. Будур, кор көзү кедиб, ери-
нә шапаглы көз кәлиб.

Рәсул кәнардан жүлүр.

Ч а м а а т. Худая, кәрамәтинә шүкүр! Сәнә инан-
маяна мин лә'нәт, мө'чүзә шәкк кәтирәнләрә мин лә'нәт!

М о л л а К а з ы м. Азанчы Мәшәди Сәлимә дейин
чыхсын минарәдә миначат чәксин, та бүтүн шәһәр белә
бөйүк мө'чүзәдән хәбәрдар олсун.

К э р б э л а й и Г э д и м. Мәшәди Сәлим чохдан
минарәнин башындадыр. Мәкәр сәсини эшитмирсиниз?

М о л л а К а з ы м. Һәзәрәт, ахыр вахтларда бир
пара бидинләр чыхыблар орталыга, чамааты да өzlәри
кими бидин эләмәк истәйирләр. Дейирләр: оруч наһаг,
намаз наһагдыр. Имам тәзийәси наһагдыр. Аллаһ, фи-
лан йохдур. Инсаны доландыран навадыр. Инсанын Адәм
әлейһиссаламдан хәбәри йохдур, һамы меймундан әмәлә
кәлибдир. Һәлә бидинләр һагг йолдан чыхыб чамаатын
да әгидәсини позмаг истәйирләр. Мән һәр ил бу тәрәфлә-
рә кәлирәм. Илбәйл чамаатын әгидәсинин кәлдикчә поз-
гунлуг тәрәфинә кетмәйини мүшәһидә эдирәм. Белә
кетсә, бүтүн чамаат ахырда бидин олуб йолдан чыхачаг-

дыр. Одур ки, худаваңди-аләм белә мө'чүзәләрлә бидин-
ләрин бәталәтләрини сүбут эдир. Илаһи, чәлалына шү-
күр.

Һ а м ы. Худая, чәлалына шүкүр!

М о л л а К а з ы м. Чамаат, һәр кәс гүввәсиндән
нә кәлир, аз-чох, бу арвада әһсан эдин, гәбул оласы әһ-
сандыр.

Чамаат пул верир.

Э р м ә н и а р в а д ы. Аллаһ сизә бәрәкәт версин,
мәзнәбинизә гурбан олум.

Ш ә һ ә р л и (Рәсула). Сән нийә белә кәнардан ба-
хырсан?

Р ә с у л. Мө'чүзәйә тамаша эдирәм, гәрибә мө'чүзә-
дир.

Ш ә һ ә р л и. Ай Рәсул, сән һәмнишә данышарсан,
инди нә олуб дилин батыб? Ахы мән бу эрмәни арвадыны
таныйырам, о да мәни яхшы таныйыр. Мән бунларын
кәндиндән һәмнишә кедиб тоюг-чүчә, юмурта алырам.
Валлаһ, бунун кор оғлу йохдур. Бу ушағын өзүнү дә һә-
мишә гапыда көрүрдүм ки, ойнайыр. Кор, филан да де-
йилди. Данышмаг ери индидир.

Р ә с у л. Бу һалда белә башларын һансыны инан-
дырмаг олар. Көзләр ганла долуб, бейин гызышыб, чох
данышарсан вуруб чәмдәйини йыхарлар ерә. Һәр кәс бир
лотулугла чыхыр мейдана, чамаатын гулағыны кәсир.
Эрмәни арвады да бу кәләклә мейдана чыхыб. Касыб ар-
ваддыр, гой пулдан-заддан версинләр, апарыб гапысына
бир-ики өкүздән-инәкдән алсын. Эрмәни арвады илә Мол-
ла Казымын һеч тәфавүтү йохдур. Вахтында бу гоюн ки-
ми чамаат хейир-шәррини көзәлчә анлаячаг. Бу эрмәни
арвадыны тәк сән танымырсан, сәндән савайы таныян
чохдур. Амма данышмага горхурлар, чүнки мөвгә мүсә-
ид дейил, вахты дейил. (Эрмәни арвады чамаатдан уза-
лашыр.) Кетди гулаг кәсмәйә, айбы йохдур.

К э р б э л а й и Х у д а в е р д и (башына дөйә-дә-
йә). Эвимин йыхан оғлум вай! Мәни гоча вахтымда дүз-
ләрдә гоян оғлум вай! Белими сындыран оғлум вай! Кө-
зүмүн ишыгы, голумун гүввәти оғлум вай!..

Молла Казым. Аглама, Кербэлайи Худаверди, күнаһдыр.

Кербэлайи Худаверди. Нэ олачаг? Көзүмүн ағы-гарасы бирчә оғлум әлимдән кетди.

Молла Казым. Сәнин оғлун бу саат чәннәти-әлада мәгам тутуб. Белә өлүмү һамы кәрәк арзу әләсин, аглама...

Кербэлайи Худаверди. Мәним әвими йыхан сән Молла Казымсан. Аллаһ сәнин әвини йыхсын! Сәни дә мәним кими әли гойнунда баласыз гойсун! Будур, ики һәфтәдир кечә-күндүз оғлумун башыны долдурдун. Бир учдан дедин: һәр кәс бу йолда өзүнү шәһид әләсә, ери, бисуал, чәннәтдир. Инди мән гоча атасыны, гоча анасыны, чаван он беш күнлүк арвадыны ким сахлаячаг? Аллаһ сәнин әвини йыхсын! (Кедир.)

Әкбәрин анасы. Һаны мәним оғлумун ганылысы? Һаны о инсафсыз, мүрүввәтсиз? Ала көзлү балам вай! (Молла Казымы көрүр.)

Молла Казым. Бачы, һаһаг ерә өзүнү күнаһа батырма. Аллаһ бизим һамымыза әлә бир өлүм гисмәт әләсин! Оғлун бу саат беһиштә әйләшиб, сәнин вә атасынын күнаһыны бағышламаға истирһам әдир.

Әкбәрин анасы. Тою яса дәнән балам вай! Аллаһ, мәни оғулсуз гоһаны оғулсуз гой!

Рәсул. Бу да мөвһумат гурбаны!

Шәһәрли. Үч һәфәр дә енә өлдү. Бири һачы Валинин оғлу, бири Кербэлайи Намазын оғлу Әсәд, бири дә һачы Гәмбәр оғлу Бәшир.

Үч һәфәр башларына дөйә-дөйә йүйүрүрләр.

Рәсул. Бу да үч гурбан.

Молла Казым. Һамысынын руһу бу дәмдә чәннәтдәдир.

Бир һәфәр иранлы дахил олур.

Иранлы. Һәзәрәт, бурада Молла Казым кимдир?

Молла Казым. Мәнәм, нә буюурсан?

Иранлы. Сәнмисән о мәл'ун, бидин лоту? Мән сәнин сорағыны кәндбәкәнд, шәһәрбәшәһәр алыб, кәлиб бурада тапмышам. Чоһ яхшы әлимә кечибсән. Инди сәнин ким олдуғуну чамаата билдиррәм!

Молла Казым. Мәл'ун, күфр данышма! Алимин үзүнә аг оланын ери чәһәннәмдир!

Иранлы. Алим сәнмисән, ғырышмал?! Һәзәрәт, танийын буну, бу Молла Казым дейилән бизим шәһәрдә кәлиб әйләшиб арвадлара чаду язырды. Ушағы олмаян арвадлара кәтириб әвинә ятырдыб, онлара әл атырды. Истәйирди бу оюну мәним дә арвадымын башына кәтирсин. Амма яхасы вә саггалы намуслу арвад әлине кечди. Мән бунун нечә лазымдыр гуллуғун әдәчәйм. Амма сиз дә билин, мәрсийәхан сифәти илә кәлиб сизи товлайыб, пулунузу алан лотулар Иранда чоһдур.

Молла Казым. Һәзәрәт, бу бабыдыр, яланчыдыр. Бунун сөзүнә инанмайын.

Иранлы. Яланчы мән дейиләм, сәнсән. Фикир әдин, һәзәрәт, һеч бир чаван, үрәйи янмаса, кәлиб чамаат арасында өз арвадынын сөһбәтини әдәрми? Корүн бу ләин вүчуд мәни нечә ода яхыб?

Рәсул. Һәзәрәт, бу оғлан яланчы дейил. Мән һәр вахт сизә дейәндә бир пара лотуларә инаныб малынызы, пулунузу чөлләрә дағытмайын, мәнә кафир дединиз. Будур, бу күн дөрд чаван, әчәлсиз, дүниадан кетди. Онларын ана-бачылары, әяллары сәһибсиз галдылар. Инди көрәк Молла Казым онлара чөрәк верәчәкми? Бунлар сизә дейирләр ки, бу йолда өлән шәһид зүмрәсиндән олурлар. Әлә исә бәс бунлар өзләри нийә башларыны чапмырлар? Фикир әдин бирчә, һеч бир молла агкөйнәк олуб, башыны ярдығыны көрән вармы? Сәбәб нәдир?

Чамаатдан бири. Доғрудан да һеч молладан, мәрсийәхандан агкөйнәк, баш яран, зәнчир вуран көрмәмишәм.

Рәсул. Инди ки, көрмәйибсиниз, билин ки, бу әмәл яхшы олса габагча моллалар кедәр. Бунлар анчаг мөвһуматлары өзләри үчүн мәдаһил йолу гайырыблар. Чамаатын башыны долдуруб, кәнардан тамаша әтмәклә ләззәт апарырлар. Инанмайын, чамаат, белә адамлара. Кедин сәнәт далынча, әлм далынча, та бир ишыға чыхасыныз! О, куя көзү кор ушаг ки, әрмәни арвады кәздирди, ону бу шәһәрдә чоһ адам танийыр. Мәним бир яхшы достум бу саат мәнә леди ки, о әрмәни арвадыны бир илдә отуз дәфә көрүр вә өзүнү дә танийыр. Ону оғлу

кор дейил. Дейир: бурада ону таныян чохдур, данышма-
га-горхурлар.

Нечэ нэфэр чаматдан (үрәклә). Мән
дә таныйырам.

Рәсул. Будур, эшидин, ағлынызы башыныза чәм
эдин. Молла Қазымлардан өзүнүзү горуюн.

Иранлы (истеһза илә). Инди, чәнаб ахунд Мол-
ла Қазым, зәһмәт чәк кедәк сөһбәтә!

Молла Қазым. Оғлан, әл чәк мәнән!

Иранлы. Һәлә сәнә әл вурмамышам ки, әл чәким.
Бир гәдәр әлим дәйәндән сонра әл чәкәрәм. Буюр, зәһмәт
чәк! (Бир-и́ки дәфә бойнуна вуруб апарыр.)

Чамаат мат-мүтәһәйир онларын далынча кәлирләр. Нечә әдәл
мейит сәһнәдән кечириб апарылып. Мейитләрин далынча арвад-
ушаг ағлаяраг кедирләр.

Сәһнә далындан сәс. Мән бәка-өв әбка-өв
тәбака-вәчәбәт-ләһүл-чәннәт...

пәрдә

КӨҢНӘ ДУДМАН

Ики һиссә вә доггуз пәрдәдән ибарәт фация

БИРИНЧИ ҺИССӘ

(Дөрд пәрдәдә)

ИШТИРАК ЭДӘНЛәр

Пәрвиз хан — бөйүк мülкәдар.
Мирзә Исмайл — ханын вәкили.
Садыг бәй — ханын яхын көмәкчиси.
Рәчәб кәндхуда — кәндхуда.
Ханын гызы.
Баш һәрәм.
Икинчи һәрәм.
Рәшид — ханын гуллуғчусу.
Аллаһгулу — касыб кәндли.
Бәдәл — онун оғлу.
Күлсәнәм — онун гызы.
Һүсейн — пишхидмәт.
Абдулла хан — Пәрвиз ханын дүшмәни.

Тагы
Һейдәр
Хәллә
Ширин
Сәфи

— Гачаглар.

Агсаггаллар, чаванлар, фәррашлар, нөкәр, хачә, пәһливан, гасид, сәркәрдә, гаровул, эрмәни вә кәнд чамаеты.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Пәрвиз ханын кәндидә. Амилли эви. Эвин габагында мейданчада бөйүк издиһам. Ханын вәкили Мирзә Исмайл бал-конда әлләшиб. Чамает дәстә-дәстә орада-бурада топлашыб данышырлар. Бир кәнарда бир гоча кәндли илә бир чаван кәндли сөнбәт әдирләр.

Чаван кәндли. Дейирләр, хан бу күн кәндә буюрачаг. Неч билирсән, онун һәр кәлмәйиндән рәийәтә нә гәдәр зиян тохунур? Онун да ки, өз рәийәтинә язығы кәлмир. Рәийәт, дейәндә, ағанын өвләдыдыр. Аға да кәрәк өз өвләдына зүлм этмәсин.

Гоча кәндли. Оғлум, һәлә сән чавансан. Әлә ки, мән яша етдин, онда бир аз ағыллы данышарсан. (Этрафа бахыр.) Бир аз кәнара чәкиләк, данышдығымызы эшитмәсинләр. (Чәкилирләр кәнара.) Бала, аға нә гәдәр узагда олса, кәндли үчүн бир әлә яхшыдыр. Отурар эвиндә, лазым оlanda мал-чәһәт үчүн өз вәкилини көндәрәр. Биз дә вәкилә аз вериб, чох ялварарыг, чох вериб, аз ялварарыг, бир төврә йола саларыг келәр.

Чаван кәндли. Аға да кәләндә, келиб аягына йыхылыб, дейәрсән гурбанын олум, мәһсулумуз аз олду. Гураглыг дүшдү, су азлыг әләди, сел кәлмәди, чәйирткә еди. Дөвләтли хандыр, көрәрсән чамаета рәһм әләйиб, веркини ярысындан кечди.

Гоча кәндли. Оғлум, дүня көрмәйибсән, сән дейән Пәрвиз хан дейил, көлкәсидир. Бир хан ки, рәийәти гарамал кими гулагындан тутуб сата, она нә ялвармаг, нә яхармаг! Онун әлә кәндә кәлиб, үч күн галыб кетмәси, мәдахил истәмәсә дә чамаетын нәфәсини кәсир.

Мирзэ Исмайл (балкондан). Рәчәб кәндхуда, чамааты бир ерә топла!

Рәчәб кәндхуда (кәлир). Ай чамаат, бурая йыгылып, Мирзәнин сизә буйруғу вар.

Чамаат балконун габағында топлашыр.

Гоча кәндли. Кедәк явуға. Гулаг ас, көр мирзә нә буюрачаг, о вахт мән дедикләrimi анларсан.

Кедирләр явуға.

Мирзэ Исмайл. Чамаат, Пәрвиз хан, нечә ки, сизә мә'лумдур, илтифат эләйиб, бу күн сизә гонаг кәлир.

Чамаат. Чох хош кәлир, көзүмүз үстүндә ери вар! Аллаһ онун көлкәсин бизим башымыздан әскик эләмәсин.

Мирзэ Исмайл. Кәрәк гонаға, нечә ки ләзымдыр, гуллуғ эләйсиниз! Әввәлә, ағсаггаллар һамысы, габагларында кәндин молласы, кәрәк кәндин кирәчәйиндә кедиб даянсынлар. Чаванлар да һамысы атланыб ханын габагына кетсинләр. Хана етишиб, баш әйәндән сонра, гайыдыб кәндә киринчә ханын габағында ат ойнасынлар. Яхшы ат ойнаданлара хан хәләт багышлаячаг. Хан кәндә дахил олан тәк, кәрәк аяғынын алтында бир өкүз кәсилсин. Икинчи өкүз гурбаны кәндин ортасында кәсилмәлидир. Хан сизә үч күн гонаг галачаг. Бу үч күндә ханын өзүнә вә онун үстүнчә кәлән отуз нәфәр атлыя кәрәк бачардығыныз һөрмәти эләйсиниз. Рәчәб кәндхуда, бинакүзарлыг сәнинләдир. (Ичәри дахил олу.)

Рәчәб кәндхуда. Чамаат, мирзәнин буйруғуну эшитдиниз ки?

Чамаат. Бәли, эшитдик.

Рәчәб кәндхуда. Ди даянмаг ери дейил. Хан кәндә яхынлашмагдадыр. Ағсаггаллар кедиб ханлыг дәйirmanын габағында ханы көзләсинләр. Моллая да хәбәр верин. Чаванлар, нә даяныбсыныз?! Һайды, тез олун, бу саат йола дүшүн! Йохса сизә бир элчи дә көндәрәчәкләр? Тез олун!

Ағсаггаллар, чаванлар кедирләр.

Гоча кәндли (чавана). Ди кет, сән дә атыны мин, чап ханын габагына! Көрүрсәнми, бала? Ханын кәлмәйи белә олур. Ики өкүз бу күн кәсилчәк. Һәр күндә дә кәрәк ики өкүз кәсилсин ки, бәлкә ханын үстүнчә кәлән ач гурдларын гарынлары дойсун. Ондан савайы да Һәр кәсин эвиндә нә вар, кәрәк ханын гуллуғуна чәксин: гатыгмы, гаймагмы, яғмы, моталмы, гузumu. Хан бурадан кедәндә дә бир нечә араба да белә шейләрлә доллуруб өзү илә апарачаг. Инди, бала, көрүрсәнми, «хан кәлди» нечә олар?

Чаван кәндли. Көрүрәм, әми, мән белә билмирдим!

Гоча кәндли. Һәлә бу нә учудур нә ортасы, чох шей көрәчәксән. Бундан да ямап ишләр вар. Хан үчүн чамаатын арвадларыны, гызларыны чәкәчәкләр.

Чаван кәндли. Әми, мәкәр рәнийәтин намусу ағанын намусу дейил? Белә иши дә аға эләрми?

Гоча кәндли. Рәнийәтдә мәкәр намус гоюблар? Бизим һамымызы бинамус эләйибләр.

Чаван кәндли. Әкәр бир кәс мәнним күлфәти-мә, анама, бачыма тохуна, Һәр кәс олур олсун, чәмдәйини ердә гоярам.

Гоча кәндли. Бу сөzlәри чохлары дейибләр.

Рәчәб кәндхуда (гочая). Аллаһгулу, нә узун сөйләйирсән? Кәл, чәлд ол, ханлыг дәйirmanа тәрәф йола дүш! Инди ханын кәлән вахтыдыр. (Чаван кәндлийә.) Бала, Гәнбәр, сән дә даянма! Сөнбәтин хан кедәндән сонра галсын.

Гоча кәндли. Демәли, мән ханын габагына чыхмасам хан йолдан гайыдыб, кәндә кирмәйчәк?

Рәчәб кәндхуда. Кәл кет, айыбдыр, ганынын баһасыны ағзына алма. Билирсән ки, хан эшитсә атаны гәбрдән чыхардар.

Гоча кәндли. Кедирәм, кедирәм. (Чаван кәндлийә.) Бала, сән дә кет, атыны мин чап ханын габагына. Бәлкә хәләтдән, филандан сәнә илтифат эләйә.

Рәчәб кәндхуда. Аллаһгулу, кет дейирәм сәнә. Узун данышыг файда вермәз. Көрүнүр ағсаггал вахтында белин көтәк истәйир.

Гоча кәндли. Биз көтәксиз мәкәр долана би-

лэрик? Белимиз адэт элэйиб. Ики күн көтэк дэймэйэндэ бөдөннимиз гашынмаға башлайыр.

Рэчэб кэндхуда. Кэл, кет дейирэм. Ондаң горх ки, бир көтөклэ чанын гуртармая.

Гоча кэндли (чавана). Кедэк, бала!

Кедирлэр.

Мирзэ Исмайыл (балкона чыхыр). Рэчэб кэндхуда, чамаат һамысы кетдими?

Рэчэб кэндхуда. Бэли, мирзэ, һамы кетди. (Гоча вэ чаваны көстэрир.) Бунлар да, будур, кедирлэр.

Мирзэ Исмайыл. Онларла нэ сөһбөт элэйирдин? Сэн дэ фүзул оғлу фүзул, сөһбөт эләмэйә вахт тапыбсан? Бир адамын яхасындан япышанда бурахмаг истәмирсән. (Кэндлилэрә.) Кедин, гардашлар, даянмайын. (Гоча вэ чаван кедирлэр. Мирзэ Исмайыл энир ашагыя.) Де көрүм онларла нэ данышырдын?

Рэчэб кэндхуда. Бир данышмаг йох иди. Бу Аллаһгулу киши кэнддә бир дикбашын биридир. Неч кәсдән дилини сахламыр. Онун дилини кәсиб бир яхшы төвбә вермәк лазымдыр.

Мирзэ Исмайыл. Нечә?

Рэчэб кэндхуда. Нечәси йохдур. Ағзына кәлән ханын һаггында данышыр. Бир адам да йохдур ки, онун ағзынын ипини чәксин. Дейирәм кет дэйирманын габагына, дейир, мән кетмәсәм, хан күсүб дала гайыдачаг?

Мирзэ Исмайыл. Нечә? Йохса ханын гәзәбиндән хәбәри йохдур? Билмирми ки, о гәдәр вурарлар, гамчы алтында чаны чыхыб, ит кими мурдар олар?

Рэчэб кэндхуда. Һәнгәт, мирзэ, белә адамларә төвбә вермәк лазымдыр. Йохса, көрәрсән, чамааты да, йолдан чыхартды.

Мирзэ Исмайыл. Хан кәләр, мән гуллуғуна әрз эләрәм.

Рэчэб кэндхуда. Мирзэ, сәнә бир сөз дэ дейим. Сәнин чөрәйин һаггы, Аллаһгулунун эвиндә тәзәстишмиш элә бир гызы вар ки, дүнянын ярысына вермәзсән. Мән дейә биләрәм ки, ханын һәрәмханасында да элә чан йохдур. Халис падшаһ малыдыр.

Мирзэ Исмайыл. Бәс, а залым оғлу, индийәдәк буну мәнә нийә хәбәр вермәйибсән?

Рэчэб кэндхуда. Хәбәр верәрдим, гызын гардашындан горхурам, ондан ган ийи кәлир.

Мирзэ Исмайыл. Онун горхусу йохдур. Һәнгәт, гыз чох көзәлдир?

Рэчэб кэндхуда. Әрз эләдим ки, падшаһа лаҗиг гыздыр: узун бойлу, гара көзлү, янаг — демә көрмәдим, бир шүшә долу ган, ериши сона ериши, сачлары топуғундан, куя залым гызына күн ишығы дэймәйиб.

Мирзэ Исмайыл. Даһа кәс сәсини, кафир. Ағзымын сую ахды. Элбәттә, хана бир белә пешкеш вачибдир.

Рэчэб кэндхуда. Анчаг, мирзэ, сәндән тәзәге эләйирәм, о гызын хәбәрини мән кәтирдийими ханын гуллуғуна әрз эләйәсән. Бәлкә хандан мәнә бир хәләт чыха.

Мирзэ Исмайыл. Элбәттә дейәрәм.

Рэчэб кэндхуда. Анчаг, мирзэ, бир шей вар.

Мирзэ Исмайыл. Нә шей?

Рэчэб кэндхуда. Доғрусу, енә дейирәм, Аллаһгулунун оғлунун хатасындан кәрәк мәнни горуясан.

Мирзэ Исмайыл. Онун алачы асандыр. Архайын ол. (Ат аяғы сәси эшидилир.) Рэчэб кэндхуда, көр хандырмы кәлән?

Рэчэб кэндхуда (йүйүрүб бахыб, тез дала гайыдыр). Бэли, мирзэ, хан тәшриф кәтирир.

Мирзэ Исмайыл. Йүйүр ханын атыны өзүн тут! Сонра мән сәни ханын нәзәринә верәрәм: гочаг адамсан, сәдагәтли гуллуғчусан.

Рэчэб кэндхуда. Өләнәдәк башла, чанла хана гуллуғ эләмәк борчумуздур.

Мирзэ Исмайыл. Тез ол, йүйүр!

Рэчэб кэндхуда, Мирзэ Исмайыл да онун далынча кедирлэр. Пәрвиз хан янында Мирзэ Исмайыл, әтрафында кәндин ағсагаллары вэ чаванлары дахил олурлар.

Пәрвиз хан. Чамаат, сизин һамынызы хош көрдүк!

Чамат. Хош бәхтиниз олсун, хан!

Пәрвиз хан. Нечәсиниз, саламатсынызмы?

Чамат. Шәфаәтин артыг олсун, хан! Аллаһ сизин көлкәнизни бизим башымыздан әскик эләмәсин!

П е р в и з х а н. Экәнәчәйиниз нечәдир? Малыңыз, гоюнunuz саламатдырмы?

Ч а м а а т. Довләтиниздән саламатлыгдыр.

Чамаатла хан данышан әснада Аллаһгулу кәнарда дуруб динмәз гулаг асыр. Хан она тәрәф баханда нахаһи баш әйир.

М и р з э И с м а й ы л. Чамаат, хан йорулубдур. Сиз дә сабаһдан аяг үстүндә мээттәлсиниз. Кедин әвләринизә, хан да динчини алсын. Һәр кәсин нә дәрди вар, сабаһ кәлиб хана әрз әләйә биләр.

Чамаат бир-бир: мурәххәс олаг, мурәххәс олаг, — дейәрәк кедирләр. Аллаһгулу баш әймәйиб чамаатын далынча кедир.

П е р в и з х а н. Мирзә, тәк кәнарда дуран киши ким иди?

М и р з э И с м а й ы л. Гурбанын олум, она Аллаһгулу Оруч оғлу дейирләр.

П е р в и з х а н. Бәли, әшитмишәм. О еңә чамаата гарышмайыб, биздән боюн гачыртды?

М и р з э И с м а й ы л. Хан сағ олсун, онун өһдәсиндән нә мән, нә дә языг Рәчәб кәндхуда кәлә билирик. Башы дикин биридик. Кәнддә ағзына кәләни данышыр, чамааты да йолдан чыхардыр.

П е р в и з х а н. Айбы йохдур, чәзасына чатар.

М и р з э И с м а й ы л. Амма, хан сағ олсун, дейирләр, әвиндә әлә бир вәчиһә гызы вар ки, неч вәсфә кәлән дейил.

П е р в и з х а н. Нә данышырсан?

М и р з э И с м а й ы л. Башын үчүн, хан, әкәр дейилән догру исә, һәгигәт, һәрәмхана малыдыр ки, өзүнлә апарасан.

П е р в и з х а н. Бу кечә ону мәним яныма кәтирәрсән. Хошума кәлсә апарарам һәрәмханая.

М и р з э И с м а й ы л. Баш үстә, хан. Хошуна кәлсә Рәчәб кәндхудая кәрәк хәләт верәсэн. Чүнки гыз хәбәрини кәтирән одур. Өзү дә ит сәдагәтиндә бир гуллуғчудур.

П е р в и з х а н. Бир адам кәндәр, Аллаһгулуну бурая кәтирсин.

М и р з э И с м а й ы л (чагырыр). Рәчәб кәндхуда!

Рәчәб кәндхуда (йүйүрәрәк кәлир). Бәли, Мирзә!

М и р з э И с м а й ы л. Бу саат ханын фәррашларындан да бир нечә нәфәр кәтүрүб, кедиб Аллаһгулу Оруч оғлуну ханын гуллуғуна кәтирәрсән. Дейәрсән, хан сәни һүзура истәйир.

Рәчәб кәндхуда. Баш үстә! (Баш әйиб кедир.)

П е р в и з х а н. Мирзә, чаванларын сияһиси һазырдырмы?

М и р з э И с м а й ы л. Бәли, һазырдыр. Икидләрдән он беш нәфәр сечмәләринин адларыны сияһи әләмишәм.

П е р в и з х а н. Билирсән бу нә үчүндүр?

М и р з э И с м а й ы л. Хейр, гурбан, билмирәм.

П е р в и з х а н. Ядындадырмы нечә ил бундан әгдәм Рәһим хан мәнә ики күләшән дөвә вә ики дә яхшы богушан көпәк көндәрмишди?

М и р з э И с м а й ы л. Бәли, гурбанын олум, чох көзәл ядындадыр. Һәтта гызыл көпәк, Абдулла ханын йүз гызыла алдыгы көпәйини боғду да, ядымдадыр. Абдулла хан һаман саат ити күллә илә вуруб өлдүрдү. Өзү дә атыны миниб һаһарсыз кетди.

П е р в и з х а н. Афәрин! Көзәлчә ядындадыр. Инди дә Рәһим хан мәнә мәктүб көндәриб, языр ки, сизин һейдәрханлынын чаванчары чох икид олурлар. Тәвәгге әдирәм, онлардан он беш нәфәр мәнә сатасыңыз ки, янымча лазым олан ерләрә атлансынлар. Һәр биринә дә йүз әлли гызыл тәклиф әләйир. Бу да чох яхшы гиймәтдир. Мән дә чавабында яздым ки, бу гиймәтдән сатмаға һазырам. Бурада һәм пул вар, һәм дә дөвәләрин вә көпәкләрини хәчаләтиндән чыхарам. Абдулла хан инди дә мәнимлә данышыр. Һа, һа, һа...

М и р з э И с м а й ы л. Чох яхшы сөвдадыр, аллаһ хейир версин. (Сияһини узадыр.) Буюр, гурбан!! (Хан сияһини алыб охуор.) Анчаг бурада бир сәһв вар, ону дүзәлтмәк лазымдыр.

П е р в и з х а н. Нә сәһв?

М и р з э И с м а й ы л. Яхшы олар ки, сияһидән һәсэн Пиргулу оғлуну позуб, әвәзинә Аллаһгулу оғлу Бәләли язаг. Онун бурадан кетмәйи мәсләһәтдир. Дәли икиддир, әлиндән хата чыха биләр.

Первиз хан. Анладым нә дейирсән. Чох көзәл, ал, позурсан поз! Әвәзинә Бәдәли яз! *(Сияһини верир.)*

Мирзә Исмайыл *(сияһини алыб, дүзәлдир).* Буюр, гурбан! *(Верир хана.)*

Аллаһгулу оғлу илә ханын гуллуғуна кәтирирләр. Һәр икиси баш вуруб әли бағлы дурурлар.

Первиз хан *(диггәтлә Аллаһгулунун оғлуна баһыр).* Явуға кәл, гочаг! *(Бәдәл габаға ерийир.)* Адын нәдир?

Бәдәл. Ханын нөкәринин ады Бәдәлдир.

Первиз хан. Афәрин! Көзәл чаваб вердин. Йәгин ки, мәним садиг рәйийәтләримдәнсән. *(Бәдәл баш айиб бир сөз демир.)* Мирзә Исмайыл, бу оғланы һарая лазым билирсән көндәр!

Мирзә Исмайыл *(Рәчәбә).* Рәчәб кәндхуда, сияһи илә чағырылан чаванлар һарададырлар?

Рәчәб кәндхуда. Диванханададырлар.

Мирзә Исмайыл. Бу оғланы да апар орая! Һәсән Пиргулу оғлуну да бошла кетсин эвинә!

Рәчәб кәндхуда. Ери, кедәк! *(Апарыр.)*

Первиз хан. Чох гочаг оғлана охшайыр.

Мирзә Исмайыл. Икидликдә, гочаглыгда таһы, бәрабәри йохдур.

Первиз хан. Сифәтиндән, баһанда гочаглыг яғыр. Белә бир оғланы йүз әлли гызыла вермәк чәфадыр.

Мирзә Исмайыл. Мәсләһәт беләдир.

Первиз хан. Доғрудур, белә оғланы көрүб, Рәһим хан да мөндән разы галар.

Аллаһгулу. Мирзә, мәним оғлуму һарая көндәрдин?

Мирзә Исмайыл. Сән нә һагла бу суалы мәнә верирсән?

Аллаһгулу. Нечә? Мәкәр мән ата дейиләм? Оғлумун һарая апарылдығыны билмәйим?

Мирзә Исмайыл. Һамынын атасы хандыр. Һамынын ихтияры да онун әлиндәдир. Нә истәрсә, әләр. Һәр кәсә өл деди кәрәк өлсүн, гал деди галсын вә сәнин дә хан гуллуғунда данышмаға ихтиярын йохдур. Гоча ки-

шйисән, бу йолларын Һамысыны яхшы билирсән. Сәни һузура чағырыблар, нә хәбәр аларлар чаваб вериб, эвинә кедәрсән.

Аллаһгулу. Мирзә, мән оғлумун һарая апарылдығын яхшы билирәм. Мәкәр рәйийәт гарамалдыр ки, бир-бир апарыб сатасыныз?

Мирзә Исмайыл. Хан сағ олсун, инди өзүнүз бунун нә нөв бир инсан олдуғуну көрүрсүнүз. Хан гуллуғунда чүр'әт эләйиб бу диллә данышан, көрүн кәнарда нәләр сөйләйә биләр!

Первиз хан. Көрүрәм. *(Аллаһгулу.)* Аллаһгулу, мән сәнин һаггында чох шейләр вә сөzlәр эшитмишдим. Амма бөһтан һесаб эләйиб, инанмырдым. Инди мән сәни дүрүст таныдым. Кәрәк мәнимлә кедиб һәмншәлик янымда галасан. Сәни бу кәнддә гоймаг олмаз.

Аллаһгулу. Хан сағ олсун, мәкәр ата үрәйи янанда данышмаг да гадағандыр? Һейванын баласы итәндә о да көрүрсән һәр ери доланыб ахтарыр. Мәкәр мән һейванча да дейиләм?

Рәчәб кәндхуда *(дахил олу).* Мирзә, апарыб диванханада гойдум. Пиргулу оғлуну да бурахдым кетди.

Первиз хан *(Аллаһгулу.)* Мәним нәинки сәнин оғлуна, һәтта тамам күлфәтинә, сәнин малына, чанына белә ихтиярым чатар. Сәнин көзләринин габағында азмы адам дара чәкилиб. Рәчәб кәндхуда, буну апарыб үч йүз чубуг вурдурарсан! Бир дә хан гуллуғунда чүр'әт эләйиб данышмаз.

Рәчәб кәндхуда *(Аллаһгулунун голундан япышыр).* Кедәк! *(Аллаһгулу чәкинир.)*

Балача ушаг *(йүйүрәрәк кәлир).* Ата! Бу саат ханын адамлары кәлиб, бачымы чәкиб апардылар. Гардашымы нә гәдәр ахтардым тапмадым.

Аллаһгулу *(башына дөйүр).* Бу да бир мүсибәт! Хан, оғлуму апарыб мәни көмәксиз гойдун! Инди дә мәним намусума әл атырсан? Адыны беләми ата гоюбсан? Батсын сәнин кими ата! Сән ата дейилсән, ганичәнсән, чанаварсан!

Первиз хан. Даһа кифайәтдир! Рәчәб кәндхуда, бунун боғазына кәндир кечириб, дал һәйәтдә, мәним көзүмүн габағында тут ағачындан асарсан! Мәл'ун, көпәки!

Сән билирсәнми ки, сизин һамынызын чанынын, майынын, күлфәтинин ихтиярыны аллаһ өзү мәнә тапшырыбдыр.

А л л а һ г у л у. Бир аллаһ ки, чамаатын ихтиярыны сәнин кими чанавара тапшыра, элә аллаһа мән бәндәлик эләмәк истәмирәм!

Пәрвиз хан. Чәлд олун, апарын дилини кәсин!

Аллаһгулуну чәкирләр.

А л л а һ г у л у (фәррашлары итәләйир). Чәкилин кәнара! Мәним оғлум кетди, гызым кетди, намусум аяг алтында тапдаланды, чаным да кедир! Хан мәни дара чәкдирмәсә дә, мән өзүм дүняда бундан сонра яшамаячагам! Неч кәсдән дә бу саат горхум йохдур! (Хана.) Хан, сәнин атаң Сурхай хан мәним атамы гаядан атдырды. Языг гаянын синәсиндә битмиш кола илишиб башы үстүндә асылы галды. Гузгунлар, чалағанлар дири-дири онун бәдәнини сөкдүләр. Ахырда кишинин гуру сүмүкләри гаянын дибинә төкүлдү. Сән дә мәни дара чәкдирсән, нә эйб эләр?! Элбәт бир вахт сәндән вә сәнин өвладындан һайыф алан тапылар.

Аллаһгулуну чәкиб апарырлар.

Пәрвиз хан. Нәгигәт, өлмәли мәл'унмуш!
Мирзә Исмайыл. Аллаһа да сәбб эләдийини эшитдиниз?! Белә адамын шәр'ән дә гәтли вачибдир.
Пәрвиз хан. Элбәттә, вачибдир.

Фәрраш кәлиб кәнардан Мирзә Исмайыла ишарә эдир.

Мирзә Исмайыл (хана). Хан сағ олсун, гыз һазырдыр.

Пәрвиз хан. Чох көзәл, өтүрсүнләр ятачаг отагына! Кәдәк, Мирзә, истәйирәм пәнчәрәдән о мәл'ун Аллаһгулунун чабаламасына тамаша эләйим. Сонра да бир гәдәр истираһәтә мәшғул олаг. Кәдәк!

Кедирләр

пәрдә

И К И Н Ч И П Ә Р Д Ә

Пәрвиз ханын сарайында бир отаг. Нәрәмләр, нәрәмхана әмәләлери чалыб ойнайырлар.

Х а ч ә (дахил олур). Хан тәшриф кәтирди. Өзү илә дә бир марал кәтирибди ки, емә, ичмә хәтгү халына, күл чамалына тамаша элә.

И к и н ч и н ә р ә м. Нечә, йохса бизим һамымыздан көзәлдир?

Х а ч ә. Сизин һеч бириниз онун бәрәбәри ола билмәсиниз.

Б а ш н ә р ә м. Кәләр, бахарыг. (О бири гадынлар.) Дагылын бурадан, һеч кәс галмасын!

Һамы баш әйиб кедир. Пәрвиз хан дахил олур.
Баш нәрәм тәзим эдир.

Пәрвиз хан. Нечәсиниз, саламатлыгдырмы?

Б а ш н ә р ә м. Бизим саламат олуб, я олмадыгмыз сизә лагымдырмы? Сизин үчүн өз раһатлыгыңыз һәр шейдән әфзәлдир. Буюруб, кәндә истираһәт эләйиб, бир назәнин сәнәм дә гуллуғунуза кәтирибсиниз. Куя бурадакылар сизин үчүн аздырлар.

Пәрвиз хан. Үрәйинә башга бир фикир кәлмәсин, әзизим. Сән бу нәрәмхананын баш нәрәми олуб, һәм ишә өз ериндә мөһкәм әйләшәчәксән. Сән куман әтмә ки, мән өзүм үчүн тәзә бир кәниз кәтирмишәм. Хейр! Даһа кифәйәтдир. Анчаг етим вә билмәррә саһибсиз бир гыз олдуғундан кәтирмишәм ки, нәрәмханада сизә гуллуғ эләсин.

Б а ш Һ э р э м. Кәтирсән дә, кәтирмәсән дә саһиб-
ихтиярсан. Бизим нә сөзүмүз ола биләр?

П э р в и з х а н. Мән сәнә енә дейирәм ки, хәялына
өзкә фикир кәлмәсин. (*Әл чалыр, гулам дахил олур.*) Кет,
көндән тәзә кәлән гызы бурая көндәр. (*Гулам баш әйиб
чыхыр.*) Ону сәнин ихтиярына верәчәйәм. Нечә бир һәялы
гыз олдуғуну көрәрсән. (*Гыз дахил олуб гапыда даяныр.*)
Горхма, яхшы гыз, явуға кәл! (*Гыз гысылараг, явуға
кәлир.*) Сән бу күндән бу ханымын гуллуғунда олачагсан.
Онун кәрәк һәр әмринә сәдагәтлә итаәт эләйәсән. Анла-
дыным, яхшы гыз? (*Гыз башы илә ишарә әдир. Хан баш
һәрәмә.*) Көрүрсән нечә һәялы гыздыр? Инди өзүн
бунунла сөһбәт эләйә биләрсән. (*Кедир.*)

Икинчи һәрәм дахил олур.

Б а ш Һ э р э м. А гыз, адын нәдир?

К ү л с ә н ә м. Адым, Күлсәнәмдир!

Б а ш Һ э р э м. Атан, анан чохданмы өлүбләр?

К ү л с ә н ә м. Анам чохдан өлүб. Атамы да ханын
үзүнә ағ олдуғуна көрә, үч күн бундан габаг боғазындан
асдылар.

Б а ш Һ э р э м (*икинчи һәрәмә*). Инди бунун нечә
етим гыз олдуғуну билдик. (*Күлсәнәмә.*) Нечә яшын вар,
гызым?

К ү л с ә н ә м. Он алты!

И к и н ч и Һ э р э м. Енә данышдыр, бундан чох әһ-
вал билмәк олачаг.

Б а ш Һ э р э м. Бачындан, гардашындан нәйин вар?

К ү л с ә н ә м. Ики гардашым вар. Бөйүк гардашы-
мы хан бу сәфәр кәләндә Рәһим хана сатды, апардылар.
Бир балача гардашым вар, о да әвдә галды.

Б а ш Һ э р э м. Бәс она ким пәрәстар олур?

К ү л с ә н ә м. Билмирәм.

Б а ш Һ э р э м. Нечә билмирәм? Бәс сән ону нечә
саһибсиз гоюб кәлдин?

К ү л с ә н ә м. Мән өзүм кәлмәдим. Мәни фәррашлар
күчлә чәкиб кәтирдиләр ханын янына. Орадан да бурая
кәтирдиләр. Даһа гардашымдан хәбәрим йохдур.

Б а ш Һ э р э м. Чох көзәл. Ди кет, гызым, кәһһәл-
рин ичиндә отур. Чагыранда кәләрсән. (*Гыз кедир. Икин-
чи һәрәмә.*) Бу ишләрдән нә көрүрсән?

И к и н ч и Һ э р э м. Иш айдындыр. Он алты яшын-
да бир гыз, һәгигәт дә һамымыздан көзәл, бир аз кечәчәк
ки, һамымызын үстүмүздә бөйүклүк эләйәчәк.

Б а ш Һ э р э м. Онда тәдбир лазымдыр.

И к и н ч и Һ э р э м. Тәдбир нә ола биләр? Башыны
батырмагдан өзкә бир тәдбир ола билмәз.

Б а ш Һ э р э м. Ондан сонра ханын гәзәбинин габа-
ғында дурмагмы олар?

И к и н ч и Һ э р э м. Нәтичәсинә мән чаваб верә-
рәм.

Б а ш Һ э р э м. Тәдбирин нәдир, сөйлә?

И к и н ч и Һ э р э м. Бурада, бизә әл әлә вериб иш-
ләмәк лазымдыр. Она көрә сәндән бир сөз хәбәр алачагам.
Анчаг кәрәк суалымдан гәзәбләнмәйәсән.

Б а ш Һ э р э м. Гәзәбләнмәрәм, хәбәр ал!

И к и н ч и Һ э р э м. Пишхидмәт Рәшидин сәнә бәнд
олдуғундан хәбәрин вармы?

Б а ш Һ э р э м. Бу нә нөв суалдыр эләйирсән?

И к и н ч и Һ э р э м. Вә'дәндә мөһкәм дур. Гәзәблән-
мә. Мән гулағымла эшитдийими дейирәм. Мәтбәхдә аш-
пазла данышдығыны эшитмишәм. Дейирди, бир күн ханы-
мы көрмәйәндә кечә ята билмирәм.

Б а ш Һ э р э м. Онун нә һәдди вар мәним адымы чә-
кир?! Мәкәр билмир ки, хан хәбәрдар олса, онун атасы-
нын сүмүкләрини гәбрдән чыхардыб одлар.

И к и н ч и Һ э р э м. Эшг баша вурандан сонра, адам
өлүмә дә һәвәслә кедәр. Анчаг, инди гәзәбләнмәк ери йох-
дур. Нә тәнбиһ лазымса сонра эләйә биләрсән. Һәләлик
дүшмәни арадан көтүрмәк лазымдыр. Сән Рәшиди хәлвәт
кәтирт янына, онула бир нөв мөһрибан сөһбәт элә, гаш-
көзлә она бир пара үмидләр вер. Сонра Күлсәнәмин ара-
дан көтүрүлмәсини она тәклиф элә.

Б а ш Һ э р э м. О бу тәклифи гәбул эләрми?

И к и н ч и Һ э р э м. О сөзләри ки, мән эшитмишәм,
нәинки баш вә чанла гәбул эләр, һәтта сәнин йолунда өз
атасынын да башындан кечәр.

Б а ш Һ э р э м. Сонра ханын өһдәсиндән нечә кә-
ләрсән?

И к и н ч и Һ э р э м. Һәләлик онун ады кәһнәздир. Бир кәһнәз үстүндә хан өзүнә эһһәмәт вериб данышмаз. Она нә вар? Ханлығын гызларынын һамысынын тәәллүгү она дейилми? Кедиб бирини дә кәтирәр. Онун үчүн я арвад өлүмү, я бир тоюг өлүмү. Бир аз сөйләниб отурачаг ернидә. Амма вахт ки, она һәрәм ады гоюб юхары баһа алдатды, онда кәрәк биз һамымыз бурадан башымызы көтүрүб, чыхаг кедәк.

Б а ш Һ э р э м. Хан бу саат һарададыр?

И к и н ч и Һ э р э м. Йорулуб, ятыбдыр.

Б а ш Һ э р э м. Хуб, мән Рәһиди бу саат бурая чагыртдырыб, онунла данышарам. *(О бири гапыны ачыб хачәни чагырыр. Хачә дахил олур.)* Мәним үчүн бир гәлян кәтир. Рәһиди дә бу саат хәлвәтчә мәним яныма өтүр. *(Хачә кедир. Икинчи һәрәмә.)* Сән ханын ятачаг отагынын гапысында кизләп. Элә ки, ояңдығыны көрдүн, мәнә тез хәбәр вер, Рәһиди гачырдым.

И к и н ч и Һ э р э м. Баш үстә, мән кедирәм. Кәрәк Рәһидлә элә бир ширин диллә данышасан ки, сәндә она мәнәһәбәттин олдуғуна дүрүст инана.

Б а ш Һ э р э м. Яхшы, меһрибан данышарам. Сән кет, гапыдан узаглашма!

И к и н ч и Һ э р э м. Ишини хатирчәм тут. *(Кедир.)*

Х а ч ә эһһиндә гәлян, даһынча Р э ш и д дахил олур. Гәляны ханыма вериб чыхыр. Рәһид әли бағлы гапыда даяныр. Баш һәрәм тахт үстүндә әйләшмиш гәлян чәкир, һәрдәнбир көзүнүн алты илә Рәһидә бахыр. Бу минвалла нечә дәһигә кечир. Сонра үзүнү Рәһидә тутур.

Б а ш Һ э р э м. Явуға кәл, Рәһид, сәндән сөз сорушачағам.

Р э ш и д *(явуға кәлиб)*. Әмриниз нәдир, ханым?

Б а ш Һ э р э м. Сән мәним үзүмә нийә белә мәзлум бахырсан? Куя үрәһиндә дәрмансыз бир дәрдин вар?

Р э ш и д. Сизин тәк ханымын, Пәрвиз хан кими ағанын гуллуғунда яшайнын нә дәрди ола биләр?

Б а ш Һ э р э м. Рәнкин күн-күндән саралыр. Йохса бир адама бәндсән? Һәр кәсдирсә декинән бу саат әмр эдим версинләр сәнә. *(Рәһид дәрин бир аһ чәкир.)* Нийә белә аһ чәкдин?

Р э ш и д. Бағышлайын ханым, гуллуғунузда биәдәблик эләдим.

Б а ш Һ э р э м. Сәндән бир сөз сорушачағам, доғру чаваб вер.

Р э ш и д. Ялан чаваб вермәйә һәддим йохдур, ханым.

Б а ш Һ э р э м. Де көрүм, мән сәһни хошуна кәлирәмми?

Р э ш и д. Ханым, бу нә суалдыр әдирсиниз?

Б а ш Һ э р э м. Суалыма чаваб вер, я декинән бәли, я декинән хейр!

Р э ш и д. Ханым, мән нәкараям, чүр'әт эләйиб белә шейләри хәялымдан да кечирә биләм!

Б а ш Һ э р э м. Мән сорушдуғуму билирәм. Сәһни дә данышдығларыны эшитмишәм.

Р э ш и д. Атам сәнә гурбан, ханым, мәһни Пәрвиз ханын гәзәбинә тохума. Йохса бәдәһнимин һәр тикәси бир колда галар. Һәр нә дейибләрсә әдавәтлә дейибләр. Ахы мән нечә чүр'әт әдиб сизин сөзүнүзү даныша биләрәм.

Б а ш Һ э р э м. Дөрд күн бундан габаг мәтбәхдә ашпазла нә данышырдын? Һа, рәнкин гачдымы? Көрүрсән, һамысыны билирәм. Ди суалыма чаваб вер!

Р э ш и д *(онун аяғына йыхылыр)*. Ханым, мәһни балаларынын башына чевир. Мәһни Пәрвиз ханын башына чевир. Бир гәләтдир эләмишәм, аһламамышам. Артыг-әс-кик сөз данышмышам.

Б а ш Һ э р э м. Дур аяғ! *(Рәһид галхыр.)* Айбы йохдур, көйчәк ханымларын һаггында һамы данышар. Нә олар? Мәкәр нөкәр үрәһи илә саһр үрәкләрдә тәфавүг вар? Һамынын үрәһиндә мәһәббәт ола биләр. Пәрвиз хан, мәсәлә, хандыр, нечә мин рәһийәттин чанынын, малынын саһибидир. Бунунла белә, мәһәббәт нә олдуғуну аһламыр. Будур, һәрәмханасында он ики арвады вар. Онларын һансына о мәһәббәт бағлайыб? Һәр бириндән дояндан сонра, кедиб бир тәзәсини кәтирир. Буна мәһәббәт демәзләр, бу һейванлыгдыр. Будур, инди дә кәндән бир тәзәсини кәтириб. Кәрәк онунла нечә мүддәт доһаначағ. Амма биз арвадлар һейванлыг ахтармырыг. Биз һәһиги мәһәббәт ахтарырыг. Сән мәһним эһһимдә нөкәрсән. Сәһни дә дилиндән мәһәббәт сөзү эһһидәндә үрәһимиз ойнайыр. Де көрүм, ашпаза дедийин сөзләр үрәкдән иди я йох?

Р э ш и д. Аягынын алтында гурбан кәселим, ханым, мәнә изн вер бу күн бурадан чыхыб, башымы көтүрүб бир узаг ерә кедим.

Б а ш һ э р э м. Әкәр доғрусуну сөйләмәсән, сәни Пәрвиз ханын әлиһә верәчәйәм. О да билирсән ки, әтини кабаб эләйчәк.

Р э ш и д. Ай ханым, сәнә атам, анам гурбан! Ахы, мән әви йыхылмыш, нә дейим?

Б а ш һ э р э м. Бойнуна ал, көрүм мән сәнин хошуна кәлирәм я йох?

Р э ш и д. Бу нә гәләт иди мән эләдим? Нә даш иди башыма салдым?!

Б а ш һ э р э м. Ахыр суалымдыр, чаваб вер!

Р э ш и д. Доғрудур, ханым, бир гәләт эләйиб демишәм, гәзәбин тутмасын.

Б а ш һ э р э м. Үрәкдән дейибсән, я лаг илә?

Р э ш и д. Мәним нә һәддим вар сәнә лаг эләйим?!

Б а ш һ э р э м. Демәли, мән көйчәк ханымаммы?

Р э ш и д. Мәкәр буна бир сөз олар? Көйчәк олмасын Пәрвиз хан сәни баш һәрәм эләрдими?

Б а ш һ э р э м. Ону демирәм. Сәнин көзүндә нечә?

Р э ш и д. Вахт ки, мәним ағамсан, әлбәттә көзәлсән!

Б а ш һ э р э м. Ачыг даныш, йохса бу саат дәрини сойдурам.

Р э ш и д. Даһа нә кизләтмәк, көзәлсән!

Б а ш һ э р э м. Ди ал мәним әлимдән өп.

Р э ш и д. Гәләт эләрәм, ханым.

Б а ш һ э р э м. Өп дейирәм сәнә! (Рәшид онун әлиһәдән өлүр.) Нечәдир, дадлыдырмы?

Р э ш и д. Даһа нә сөз ола биләр?

Б а ш һ э р э м. Әкәр мәним хаһишими әмәлә кәтирсән, мән дә сәнин һәр хаһишини әмәлә кәтирәрәм. Бу күн әлимдән өлдүн, сонра да анла нә дейирәм...

Р э ш и д. Әмр элә, ханым, өзүмү суя гәрг эләйим, бәдәними одлара атым, яндырым. Көзүнүн габагында хәнчәри үрәйимә чыхыб, ганымы сәнин аягынын алтына төкүм.

Б а ш һ э р э м. Хейр, мәним хаһишим бунларын һеч бириси дейил. Хан кәндән тәзә бир кәниз кәтириб.

Мән бахырам о, мәнән чаһан вә көзәлдир. Горхурам бир аздан сонра хан ону бизим башымыза миндирә. Әкәр сәнин үрәйиндә мәнә мәһәббәт варса, кәрәк о гызын башыны батырасан.

Р э ш и д. Ханым, мәним өз чаныма гүввәтим чатар. Ону да, нечә ки, әрз эләдим, сәнин йолунда гоймаға һазырам. Анчаг мәнә сән һаһаг ган төкдүрмә.

Б а ш һ э р э м. Бәс онда сәнин мәһәббәтин яланмыш.

Р э ш и д. (өзүнү дубарә онун аягына атыр). Ханым, ал бу хәнчәри, чах мәним үрәйимә, көр мән «уф» да дейәрәмми?! Амма мәним мәһәббәтимә ялан демә... Нә буюурсан, һазырам!

Б а ш һ э р э м. Мән сабаһ о гызы хачәләрин бири си илә чай кәнарына палтар юмаға көндәрәчәйәм. Бир колун даһындан ону күллә илә вуруб өлдүрәрсән. Әкәр хачә эшидиб, сәни көрүб таныса, әйб эләмәз, ону да вуруб өлдүрәрсән. Гәбул эләйирсән?

Р э ш и д. Гәбул эләрәм, ханым, анчаг...

Б а ш һ э р э м. Бу саат һәр шейи гәбул эләрсән. (Бармагы илә үзүнү көстәтир.) Ди бурадан да бир өпүш ала биләрсән.

Рәшид ханымын үзүндән өпән һалда Пәрвиз хан даһил олур. Рәшид гачыр.

Пәрвиз хан. Ай ләчәр, ай фаһишә, бу он сәккиз илин мүддәтиндә беләми сәдагәтлә доланыбсан? Бәс көрүнүр он сәккиз ил мәним өз бинамуслуғумдан хәбәрим олмайыб! Мән Пәрвиз хан олум, тамам әтраф ханлар мәним адым кәләндә титрәшмәйә дүшсүнләр, амма эвимин ичиндә, өз һәрәмим, баш һәрәмим мәни бинамус эләсин? Йох! Йох!.. Бурада гиямәти бәрпа эдәчәйәм! Тамам һәрәмхана әһлини гырачағам! Бахын, Пәрвиз ханын баш һәрәми өз әринин көзүнүн габагында нөкәрлә мазәг эләйир. Даһа дүняда бундан да бөйүк биабырчылыг мүмкүндүрмү? Бундан сонра һансы арвада әтибар эләйәсән? (Әл чалыр, хачәләр даһил олурлар.) Кәлини, апарын бу фаһишәни салын зиндана! Сабаһ буна бир чәза верим ки, чәми һәрәмханая ибрәт олсун. О мөл'ун Рәшиди дә, һарада олса, тапыб яныма кәтирирсиниз.

Баш һәрәми апарырлар.

И к и н ч и н а р а м (дадил олур). Көрдүнү арвадынын вэфасыны? Мән дейэндэ, инанмырдын. Ахырда онун эмелинэ өз көзлөрүнлэ тамаша элэдин. Дейирдин, ондан сэдэгетли арвад йохдур. Кәтириб баш һәрәм элэйнб, бизим башымыза чыхартмышдын! Инди сэдэгетли ким олдугуну көрүрсәнми?

П а р в и з х а н. Намыныз бир нәслдәсиниз, намыныз фәһишәсиниз, намынызы ғылынча чәкдирәчәйм!

И к и н ч и н а р а м. Бизләрдән бир хата көрсән, баш үстә! Бир дәфә чәкдирмә, ики дәфә, беш дәфә ғылынча чәкдир. Мән чох севиндим ки, сән доғру илә әйрини көрдүн.

П а р в и з х а н. Инди, сабаһ көрәрсән ки, она мән нә чәза верәчәйм. Кәрәк ону сизин көзүнүзүн габағында өз ашһасы Рәһиндә өлдүрдәм. Сонра Рәһидин бәдәнини ики парча элэйнб, шәһәрин дарвазасына вурдурам.

И к и н ч и н а р а м. Рәһиддә тагсыр нәдир? Чаван оғлан көйчәк арвадда эңги көрөндә, әлбәттә, сусаячаг. Рәһиддә тагсыр йохдур!

П а р в и з х а н. Йох! О мөл'ун бөйүк тәнбиһә лаһингдир. Онун нә һәдди вар, мөндән бизин мәнним арвадымын отагына кирсин?! Мән она тәнбиһә этмәсәм, саир әмәләнин дә ағлы башына кәлмәз.

И к и н ч и н а р а м. Мән сәнә бундан да бәдтәрини дейәрәм ки, хәбәрин йохдур. Анчаг гәзәбин тутмуш вахты демәйә горхурам.

П а р в и з х а н. Сөйлә көрүм даһа нә билирсән?

И к и н ч и н а р а м. Доғрусу, гәзәбиндән горхурам.

П а р в и з х а н. Сөйлә, йохса нә'шини бурада йыхарам ерә!

И к и н ч и н а р а м. Онун ғызы да өзү кимидир.

П а р в и з х а н. Нә дедин, мәнним ғызым?

И к и н ч и н а р а м. Бәли, сәнин ғызын!

П а р в и з х а н. Бөһтан дейирсән, ләчәр! Неч кәс мәнним ғызыма ләкә вура билмәз. Мәнним ғызым ғызыл күлдән тәмиздир.

И к и н ч и н а р а м. Ялан олса, һәр бир чәзая лаһингәм. Сәнин ғызын Рәһим ханын көндәрдийи пәһливанла ашһадыр. Онун мәрданә күләшмәйини көрүб, бәнд олудур. Нечә дәфә онлары бир ердә көрүбләр. Амма горху-

дан сәнә хәбәр верә билмәйибләр. Будур, ғызын өзү дә кәлир. (Кедир.)

Х а н ы н ғызы (дадил олур). Ата, мәнним анамын күнаһы нә иди, ону зиндана салдырыбсан? Атачан, валлаһ, мәнним анамын неч тагсыры йохдур. Ялварырам, ата, аяғларындан өпүрәм, әмр элә мәнним анамы зиндандан чыхартсынлар.

П а р в и з х а н. Сәнин өзүнә анандан бәд тәнбиһә эләйчәйм!

Х а н ы н ғызы. Мән нә күнаһ эләмишәм, ата?

П а р в и з х а н. Сөйлә көрүм, Рәһим хан көндәрән пәһливанла сәнин аранда нә вар?

Х а н ы н ғызы. Неч бир шей йохдур, ата!

П а р в и з х а н. Неч бир шей йохдур? (Әл чалыр, хачә дадил олур.) Чубуг һазыр эләйин! Рәһим ханын янындан кәлән пәһливаны да мәнним яныма кәтирин! (Хачә баш әйиб кедир.) Доғрусу де, йохса сәни союндуруб бәдәнинә өлүнчә чубуг вурдурачағам. (Хачә бир дәстә чубуг кәтирир.) Союндур, буну!

Х а н ы н ғызы. Ата, рәһм элә, мәнним күнаһым йохдур.

П а р в и з х а н. Чубуг дәйэндә күнаһыны бойнуна аларсан. (Пәһливаны кәтириләр.) Явуг кәл, гочаг! (пәһливан явуға кәлир.) Де көрүм, нә һәдлә мәнним ғызыма әл атыбсан?

П а р в и з х а н. Хан сағ олсун, бурада әл атмаг сөзү йохдур. Сәнин ғызын мәнни севиб, мән дә ону севмишәм. Арамызда да кәбин вар.

П а р в и з х а н. Бәс белә?! Элә олан сурәтдә мәнним өзүм сизә яхшы кәбин кәсдирәрәм.

Х а н ы н ғызы. Ата, изи вер икичә сөз дейим. Сән мәнни Рәһим ханын оғлуна ниһанландырыбсан. Мән кендән о оғланы көрмүшәм. Арыг, рәнки саралмыш, йол келәндә, дейирсән индичә йыхылыб өләчәк. Өзүнүн дә, дейирләр, башында бир тикә ағлы йохдур. Амма сән бирчә бу оғлана бах! Көр нечә көзәл, нечә шад, гүввәтли, бойлу, бухунлудур! Өзү дә мәнни сағ көзүндән артыг нестәйир. Рәһим ханын оғлу чох да олсун хан оғлу, мән ғызыл тәшти нейләйирәм ичинә ган гусам. Мән бу шүчаәттә оғланы ики йүз Рәһим ханын оғлу кими тәлкүйә дәйишдирмәрәм. Мән буну севмишәм, нә биләрсән мәнә элә!

Өлүмө да көндөрсөн, шөвглө кедэчэйэм! Ону да бил ки, боюм долудур.

П э р в и з х а н. Ах, нэ биnamуслуг, нэ бөйүк биa-бырчылыгы! Рәһим хана мән нэ чаваб верэчэйэм? Сән мәни Рәһим хан кими кишинин янында хэчалэтли элэдин! Сәни көрүм ики дүняда үзүн гара олсун! (*Хачаларэ, фэр-рашлара.*) Буллары апарын! Дейин даш вэ гум назыр элэсинлэр! Көрөк булларын икисини дэ мәним көзүмүн габагында дири-дири дивар ичинэ гоюб һөрсүнлэр. Апарын икисини дэ!..

П э һ л и в а н. Хан, булларын мәнэ күчлэри чатмаз. Амма мән өзүм кедиб өз севкилимлэ бир гәбрэ һөвәслэ дахил оларам.

Х а н ы н г ы з ы. Кедэк, эзизим. Элвида, севкили атам.

Кедирлэр.

Г у л а м (*дахил олур*). Хан сағ олсун, Рәшиди һеч ердэ тапмаг мүмкүн олмур. Тамам әтрафы атлылар кәзиблэр, кәнддән кәтирдийиниз гыз да онунла баһәм гачыбдыр.

П э р в и з х а н (*гәзәбнак*). Бу нэ хәбәрди? Бу саат ики йүз атлы һәр тәрәфә салынсын вэ онларын икисинин дэ өзләрини, я мейитләрини тапыб кәтирсинлэр! Йохса гапы су еринэ ахыдарам. Ах, ах!.. (*Башыны тутуб, тахтын үстүнэ йыхылыр.*)

п ә р д э

Ү Ч Ү Н Ч Ү П Ә Р Д Э

Даглар арасында гачагларын мәскәни. Ики нәфәр гачагларлан Т а ғ ы в э һ е й д э р газанда хөрәк бишириллэр. Бир нәфәр юхарыда әли түфәнкли гаровул чәкир.

Г а р о в у л (*әлини көзүнүн үстүнэ гоюб, узага та-маша эләйир*). Һеч бир гаралты көрүшмүр. Кедән йол-дашлардан да көзә бир нишан дәймир. Дәстәбашымыз да өз мағарасында әйләшнб, үч күндүр нэ исә бизимлэ данышмаг истәмир.

Т а ғ ы. Дәстәбашының дәрдини мән билирәм. Онуң никаранлығы эвиндәндир. Бачысыны хан чәкдириб апарандан сонра, эвдә галмыш балача гардашының геийди оу алыбдыр.

Һ е й д э р. Йох, о, атасының вэ бачысының һайфыны алмайынча, раһат олмаячгадыр.

Т а ғ ы. Пәрвиз ханын ады кәләндә чәми аләм түк салыр. Бәдәл она нэ эләйэ биләчәк?

Һ е й д э р. Дүняның ишини билмәк олмаз. Фәләк чох Бәдәл қимиләри юхары галхызыб, Пәрвиз хан қимиләри аяг алтына салыбдыр. Пәрвиз ханын чамаатла рәфтары бир аз да белә келәрсә, ахырда тәк галар.

Г а р о в у л. Бир хан ки, өз рәйийәтнин гарамал қими сата, о, рәйийәт мәһәббәтнин газанамы биләр ки, чәтинә дэ дүшәндә рәйийәт онун архасында дурсун.

Т а ғ ы. Рәйийәт алыш-вериши эләйән бир Пәрвиз хан дейил, һамы ханлар бу иши тутурлар.

Г а р о в у л. Һамысының да ахыры бир олачаг!

Һ е й д э р. Доғру дейирсән, гарданым. Биз гочар чыхдыг. Рәһим хана сатылмыш он беш нәфәр силаһлан-нандан сонра, дағлар арасына гачыб, гулдурлуға гуршан-

дыг. Гачмаг бачармаянлар һамысы орада, бурада боюн-
дуруг алтында гырылырлар.

Һ е й д э р. Бәхтимиз онда кәсди ки, бизим он беши-
мизи дә бир адама сатдылар. Йохса бөлүшдүрүб һәр
биримизи бир яна сатсайдылар, һамымыз пуч олмушдуг.

Т а ғ ы. Бәдәл тәк икид йолдаш бизим арамызда ол-
масайды, Рәһим ханын гуллуғунда бизим әтимиз төкү-
лүб, сүмүкләримиз галачагды.

Б ә д ә л ичәридән чыхыр, гачаглар галхырлар.

Б ә д ә л. Ушаглардан бир хәбәр йохдур?

Г а р о в у л. Бу ердән көз ишләдикчә, дөрд әтрафа
бахырам, һеч бир шей көрсәмиш.

Т а ғ ы. Рәһим ханын адамлары инди бизи ахтарма-
мыш ер гоймайбылар. Горхурам йолдашларымыз кирә
кечәләр.

Бәдәл. Мән Рәһим хандан горхмурам. Һеч кәслән
дә горхмурам. Бизим гачдығымыза көрә, Пәрвиз ханла
Рәһим ханын араларына, әлбәттә, әдавәт дүшәчәкдир. Бу
да бизә әлверинли олар. Ит итлә боғушар, йолчунун иши
аванда дүшәр. Бизә бу дағларын арасында һеч бир гүв-
вәт бата билмәз.

Г а р о в у л. Ики гаралты көрүнүр, йәгин онлардыр.

Т а ғ ы. Ай Бәдәл, нә олубдур сәнә ки, нечә күндүр
һалын өзүнлә дейил? Йохса бир шейдән горхурсан? Әкәр
бир горху варса, бизи дә хәбәрдар элә!

Б ә д ә л. Мән нәдән горхачағам? Узаг башы өлүм-
дүр. Өлүмдән дә мән горхан дейиләм! Анчаг мәни чәр-
ләдән бир дәрлдир. Мән Бәдәл олам, икидлийим һәр ердә
данышыла, мәним атамы өлдүрүб бачымы кәлиб сүрү-
йүб апарсынлар?! Йох, мән бу биабырчылығы ейә бил-
мәйчәйәм вә нә гәдәр дә ки, һайыф алмамышам, мән
өзүмә кәлмәйчәйәм.

Г а р о в у л. Өзләри илә бир көзү бағлы адам кәти-
рирләр.

Б ә д ә л. Кәтирсиләр көрәк, нә ишдир. Йәгин кери
гайыдасы бир адамдыр, истәмирләр йолу өйрәнсин.

Гачаглардан Х ә л и в ә Ш и р и н бир нәфәри көзү
бағлы кәтирирләр.

Б ә д ә л. Ачын онун көзләрини, өзүнү дә апарын бир
кәнарда сахлайын. Сонра данышдырарам. (*Әсирин көз-
ләрини ачыб бир кәнара апарырлар*). Хәлил, сөйләйин
көрүм, нә иш көрә билдиниз?

Х ә л и л. Хорузлар банлашан заман кирдик кәндә.
Һамы ятмышды. Новрузгулунун әвинә чатанда итләр
үстүмүзә кәлдиләр. Итләрин габағына янымызча көтүр-
дүйүмүз бир парча әти атыб, еридик габаға. Гапыны дей-
дүк. Новрузгулу ояныб, хәбәр алды: «Кимсән?» Дедик:
«Бизик». Сәсимиздән таныйыб гапыны ачды, кирдик
ичәри. Хорузларын үчүнчү банынадәк сөһбәт эләдик.
Дейир, чамаатын чаны богазына йығылыб, бирчә күллә-
нин атылмасына мәттәлдир. Халгын көзү, дейир, Бәдәл-
дәдир. Һамы, дейир, Бәдәлин атлы, кәндин ортасына кир-
мәйини көзләйир. Дейир, чамаатын сөзү булур: белә
яшамагданса өлмәк яхшыдыр!

Б ә д ә л (*бир гәдәр фикирдән сонра*). Новрузгулу
яланчы киши дейил. О, ишин һәгигәтини сөйләйиб. Мәним
балача гардашымдан нә әһвал билдиниз?

Х ә л и л. Новрузгулу дуа көндәриб дейирли, гарда-
шындан һәр барәдә архайын олсун. Һамымыз она аталыг,
гардашлыг эләйирик. Кечән ил хан дара чәкдирдийи
Сәфдәр кишинин арвадыны кәтириб сәнин әвиндә гоюб-
лар. Гардашына мүгәййәд олур. Һәр күн дә долапача-
ғына лазым олан чамаатдан верилир. Новрузгулу дейир,
өзүмүз ач, чылпаг галмаға разыйыг, амма Бәдәлин гар-
дашыны корлуг чәкмәйә гоймарыг.

Б ә д ә л. Гардашлар, чох разыйам сиздән. Чох зәһ-
мәт чәкдиниз. Вахтында Новрузгулунун да хәчаләтиндән
чыхарыг. Көзү бағлы кәтирдийиниз кимдир?

Х ә л и л. Бу адам бизә йолда раст кәлди. Деди Бә-
дәл хана вачиб сифарини апарырам, онун ернин мәңә
көстәрин. Биз дә көзләрини баглайыб кәтирдик ки, хәл-
вәт йолу көрмәсин.

Б ә д ә л. Бура кәтирин ону! (*Хәлил кәдир*.) Йол-
дашлар, даһа бундан сонра мәни бикәф көрмәзиниз.
Бирчә гейдим бачымын әсирликдән гүртармасыдыр. О да
сизин көмәйинизлә мүмкүн олар. (*Хәлил, кишини кәти-
рир*.) Кимсән, нәчисән?

К и ш и. Мән Абдулла ханын яхын адамларынданам.

Мәни хан өзү сәнин янына көндөриб. Сәнинлө көрүшүб, бир пара ишләр һаггында сөһбәт эләмәк истәйир.

Б ә д ә л. Абдулла ханын гачаглар дәстәбашчысы илә нә алыб-верәчәйи ола биләр?

К и ш и. Ханын сизинлә вә сизин йолдашларынызла вачиб сөһбәти вар. Разы олсаныз икичә нәфәр адамла кәләр.

Б ә д ә л. Абдулла хан узагдадырмы?

К и ш и. Хейр, бу явугда, чайын кәнарында гуш овладыр.

Б ә д ә л. О ерләр ки, Пәрвиз ханын овлағыдыр?

К и ш и. Бәли!

Б ә д ә л. Пәрвиз хан она гуш овлатмаға изн вериб-дирми?

К и ш и. Хейр! Абдулла хан буюрур ки, кәрәк Пәрвиз ханын овлағыны хараба гоям.

Б ә д ә л. Сәбәби нәдир? Онлар ки, дост идиләр?

К и ш и. Даһа сәбәбини билмирәм.

Б ә д ә л. Кет, Абдулла хана мәним тәрәфимдән әрз элә ки, һәр вахт буюрса, онун гуллуғунда һазырам. Бу кишини апарын өтүрүн кетсин.

Бир нәфәр ону апарыр.

Г а р ь в у л. Йолла бир атлы кедир, тәркиндә дә долу хурчун.

Б ә д ә л. Ики нәфәр кедин, көрүн кимдир, кәтирин бурая! (*Ики нәфәр кедир.*) Билирсинизми, гардашлар, биз, доғрудур, адымызы гачаг-гулдур гоймушуг, амма бизим гәсдимиз йол адамларыны чапыб таламаг дейил. Биринчи гәсдимиз чалышыб өзүмүзү вә өз касыб гардашларымызы Пәрвиз хан вә Рәһим хан кими ганичәнләрин гайнагларындан гуртармагдыр. Бизим кими эвиндән, эшийиндән дидәркин дүшәнләр чохдур. Онларын һәр биринин далынча галан көзләр вар! Чамаат ханларын зүлмүндән тәнкә кәлиб. Онлара бирчә ишарә лазымдыр ки, һамысы бир адам тәк, ханларын үзләринә дурсунлар. Одур ки, биз кәрәк гүввәмизи артырыб, кәндлиләрин арасына адам салыб, чамааты тәрпәдәк. Ондан сонра асанлыгла мәрәмымыза чатарыг...

Т а ғ ы. Ондан сонра сән бизим ханымыз оларсан.

Б ә д ә л. Һеч кәс хан олмаз, фарағат чәкилиб, хышымын дәстәсиндән япышсам өзүмү ханларын һамысындан бөйүк һесаб эләрәм.

Ш и р и н. Бәс белә олан сурәтдә, биз бурада нә ейиб доланаचाғы?

Б ә д ә л. Әввәла, Рәһим хандан кәтирдийимиз сурат нечә мүддәт бизи көрәр. Әлавә, мән демирәм ки, биз бурада бикар отурачағыг. Дөвләтли хандан, бәйдән, та-чирдән элә кечди, әлбәттә, соячағыг. Амма касыб-кусубла кәрәк һеч кәсин иши олмасын. Дөвләтлинин малы һалалдыр. (*Гачаглар бир эрмәни кәтирирләр.*) Йолла кедән атлы бу идими?

Г а ч а г. Бәли!

Б ә д ә л. Аллаһ сахласын, а кирвә, яхына кәл көрүм.

Э р м ә н и. Ай хан, гурбанын олум, мәни балаларынын башына пырландыр. Һәр нәйим вар верим, мәни бошла кедим. Инди балаларымын көзләри йолдадыр.

Б ә д ә л. Мән хан дейиләм, яхына кәл. (*Эрмәни явуга кәлир.*) Һарадан кәлирдин?

Э р м ә н и. Гурбанын олум, хан!

Б ә д ә л. Енә мәнә хан дедин? Бир дә хан десән, сәни өлдүрәрәм!

Э р м ә н и. Йох, башыға дөнүм даһа демәрәм. Шәһәрдән кәлирәм. Гызым үчүн бир аз ялавачлыг алмышам, апарырам. Сабаһ гызымын тоюдур.

Б ә д ә л. Ач көрүм нә алыбсан! (*Эрмәни горха-горха хурчуну ачыр.*) Элә бу?

Э р м ә н и. Бә нә олар башыға дөнүм! Мәним дә күчүм буна чатыр. Элә буну ал, мәни бошла кедим. Истәмирәм, гызымы чәһизсиз дә йола саларам.

Б ә д ә л. Бу аздыр, ай кирвә, бунунла той олмаз. (*Чыхарыб пул верир.*) Ал, бу беш гызылы, гайыт базара, бир аз да парчадан-заддан ал апар. Гызына әмәлли той элә!

Э р м ә н и (*горхуб, пулу алмаг истәмир*). Йох, гурбанын олум, мәнимлә зарапат эләмә. Пағыр адамам, бурах кедим. Һәмишә сана килсада дуа эләйим.

Б ә д ә л. Дуаң лазым дейил. Ал пулу. (*Эрмәни пулу алыр.*) Ди шейләрини дә гайтар йыг хурчунуна. (*Эрмәни йыгышдырыр.*) Ди кедә биләрсән. (*Йолдашларына.*) Ушаглар, буну саламат өтүрүн, кетсин!

Эрмәни. Аллаһ сәни өз пәнаһында сахласын. Та-
ваһга элэйирәм зәһмәт чәкиб йолдашларыңла мәним гы-
зымын тоюна кәләсэн.

Бәдәл. Йох, тәя кәлә билмәрик. Анчаг һәр кәс
сәндән сорушса ки, бу бир белә пулу сәнә ким верди, де-
кинән Аллаһгулу оғлу Бәдәл!

Эрмәни. Башыға дөнүм, о Бәдәл дейилән сәнсэн?
Бәс сәни бир яман ганичән адам сөйләйирләр?

Бәдәл. Ган ичдийими көрдүн. Ди кет, нағыл элә.

Эрмәни. Мурахас олум.

Бәдәл. Хош кәлдин!

Эрмәни (*кедә-кедә*). Һәр базар күнү сана дуа
эләйәчәйәм.

Бәдәл. Кет, нә гәдәр кефиндир дуа элә!

Эрмәни келир. Абдулла хан ики нәфәрлә дахил олу.

Абдулла хан. Бәдәл сәнсэнми?

Бәдәл. Бәли, мәнәм. Мәнә көрә гуллуғун нәдир,
хан?

Абдулла хан. Хәниш эдирәм бурада сәндән вә
мәндән башга адам галмасын.

Бәдәл (*йолдашларына*). Кәнара чәкилин!

Һамы кедир.

Абдулла хан (*адамларына*). Сиз дә кедин,
о янда мәни көзләйин! (*Адамлар кедирләр, Бәдәл.*)
Инди әйләш сөһбәт эләйәк.

Һәр икиси даш үстүндә әйләширләр.

Абдулла хан. Билирсәнми, мән сәнин янына
нийә кәлмишәм?

Бәдәл. Буюр, хан!

Абдулла хан. Бурая кәлмәкдән гәсдим, сәндән
өзүмә көмәк истәмәкдир.

Бәдәл. Хан, мән бир балача адамам. Беш-он йол-
дашла сәнә нә көмәк верә биләрәм?

Абдулла хан. Сәнин икидлийин һәр ердә сөй-
ләнир. Пәрвиз ханын әлиндән рәнийәт чана доюб. Һәр
дәгигәдә онун үстүнә һүчума һазырдырлар. Анчаг баш-
биләнләри йохдур. Сәнин кими бир икид онларын габа-
ғына дүшсә, һамысы онун далынча кедәрләр. Одур ки,
сәнин мәнә чох көмәйин дәйә биләр. Мәним беш йүздән
зияда атлым вар. Һамысынын да сәркәрдәлийини сәнә

верәрәм. Сәнин үрәйин Пәрвиз хандан дағланыб. Мән
дә көрәк онун һәфтад пүштүнә од вурам.

Бәдәл. Сизин аранызда әдавәт олдугуну мән эшит-
мәмишәм.

Абдулла хан. Үчил бундан габаг о мәнә бир
яра вуруб, һәлә дә сағалмыр!

Бәдәл. Нечә яра?

Абдулла хан. Бу әһвалаты һамы билир. Мән
Абдулла хан олам, һамы бәйләрин, ханларын янында
мәним һөрмәтим олсун, амма Пәрвиз хан мәним көпәйи-
ми өз көпәйинә боғдурсун? Мән бу бинамуслугу неч вахт
ейә билмәрәм.

Бәдәл. Ай хан, ити боғулмаг нә бөйүк ишидр?

Абдулла хан. Сән билмирсән, оғлум! Биз хан-
ларын арасында адамын я ити боғулду, я өзү, неч тәфа-
вүтү йохдур. Мән көрәк Пәрвиз ханын өзүнү ит кими
боғам!

Бәдәл. Хан, сәнин бу тәклифин үрәкдәндир, я дил-
дән?

Абдулла хан. Абдулла хан ялан данышмаз.
Мән сәнә халис үрәк сөзүмү дедим. Әлини мәнә вер! Сән
мәнә көмәкчи, мән дә сәнә!

Бәдәл (*бир аз фикир эдиб*). Ал, бу да мәним әлим!
Һазырам!

Абдулла хан. Мән кедирәм, һәр һазырлығым-
дан һәр вахт сәни хәбәрдар эдәчәйәм!

Бәдәл. Чох көзәл, э'тибар эләдийин адамлардан
бир нечәсини диләнчи, я чәрчи сифәти илә сал Пәрвиз
ханын кәндләринә, чамааты һазырласыңлар.

Абдулла хан. Көзәл мәсләһәтдир, эләрәм. Са-
ламат гал! (*Әл верир.*)

Бәдәл. Хош кәлдин, хан! Яхшы оларды, әйләшәй-
дин бир гузу кәсдирәйдим.

Абдулла хан. Чох сағ ол. Сәнин мәнимлә бир-
ләшмәйин өзү бир бөйүк гонаглыгдыр. (*Кедир.*)

Бәдәл (*оңу өтүрүб гайыдыр*). Йолдашлар, бурая
йыгылын! (*Йолдашлары чәм олулар.*) Гардашлар, аз
кечәр ки, һамымыз енә әвләримизә гайыдыб касыблығы-
мыза мәшгул оларыг!

Ширин. Йохса, Пәрвиз хан бизим тагсырымызда
кечиб вә Абдулла ханы да бурая тәвәггә үчүн көндәриб?

Бәдәл. Йох, Абдулла хан бизимлә бир ердә онун үстүнә кедәчәк.

Ширин. Инанма, Бәдәл. Адам хана инанмаз. Хан ханын аягыны басмаз. Ахырда енә һәр нә тохунса бизә тохуначаг.

Бәдәл. Йох, элә дейил. Бизим биримизин бачысыны чәкибләр, биримизин гызыны чәкибләр. Киминин атасыны өлдүрүбләр, киминин оғлуну атасынын көзүнүн габагында сатыблар. Бунлар чох бөйүк зүлмдүр. Амма Абдулла хана дэйн зүлм бунларын һамысындан ямандыр.

Йолдашлары. Нә зүлм? Нә зүлм?

Бәдәл. Пәрвиз ханын көпәйи, Абдулла ханын көпәйини боғубдур.

Йолдашлар күлүшүрләр.

Ширин. Доғрудан да бөйүк зүлмдүр! Ханын ити боғула, һайфыны чыхмая!? Онда кәрәк ханлығындан әл чәксин.

Бәдәл. Һәгигәт, зарафата салмайын, йолдашлар, хан ити боғулмаг бөйүк ишдир!

Сәфи вә бир нәфәр йолдашы Мирзә Исмайылла Рәчәб кәндхуаны голу бағлы кәтириләр.

Бәдәл. Бәһ!.. Бәһ!.. Нә көзәл гонагларымыз кәлирләр. Бу бөйүклүкдә габанлары һарадан овладыныз?

Сәфи. Доғрусу, ахыр күнләрдә биз сәнин үзүнә баха билмирдик. Сәни бикәф көрдүкчә үрәймиз гана дөңүрдү. Ахыр фикирләшдик ки, кедиб буна бир яхшы пешкәш кәтирәк, бәлкә кефи ачыла. Кечә, хәлвәт кедиб кирдик кәндә. Ушаглардан бир нечә нәфәр көтүрүб, кедиб Мирзә Исмайылын ятдығы ердә ағзыны бәрк бағлайыб, әвиндән чыхарыб чәкдик ханлыг дәйирмана. Орада гоюб, кетдик Рәчәб кәндхуанын үстүнә. Бирбаш кирдик әвинә, «кимсән» дейиб, галхан кими ики тәрәфдән түфәнки даядыг габырғасына. Сәсини орада кәсди. Ону да апардыг дәйирмана. Орада һәр икисинин голларыны гыс-гывраг бағлайыб кәтирдик гуллуғуна. Бундан сонра бунларын ихтияры сәнин әлиндәдир. Истәрсән өлдүр, истәрсән дигилт!

Бәдәл. Чох разы олдум сиздән, гардашлар. Белә гуллуға чандан кечмәк дейәрләр. Һәгигәт, дәйәрли пешкәш кәтирибсиниз. (Мирзә Исмайыла.) Мирзә Исмайыл! Әһвалын нечәдир, саламатсанмы?

Мирзә Исмайыл. Даһа мән нә сөйләйим, әһвалымын нечә олдугуну көрүрсән.

Бәдәл. Көрүрәм, яхшы көрүрәм. Бәс билмирдинми ки, хан әвиндә едийин плову бир күн буриундан төкәрләр? Күман әдирдин ки, һәмишә хан гуллуғунда галыб, ейиб ятачагсан?

Мирзә Исмайыл. Ай Бәдәл хан...

Бәдәл. Хан өзүнсән, һәр бир гулдур хан демәйә дилин өйрәниб. Мәним атамы хана чуғуллуяб, боғазындан чәкдирәндә, бачымы сүрүйүб ханын ятачаг отагына саланда мәнә хан демирдин, инди нә олубдур?..

Мирзә Исмайыл. Биз ата-бабадан хан әвиндә, хан гуллуғунда, хан чөрәйи илә бөйүмүш адамларыг. Сәдагәтлә ханлара хидмәт эләмәк бизим вәзифәмиз олубдур. Башга гуллуғу нә көрмүшүк, нә дә эшитмишик. Биз рәиййәти ханын гапысында кәзән дәрдаглыдан айырмамышыг. Бу тагсыр да биздә дейил. Бизә ата-бабадан верилән тәрбийәдәдир.

Бәдәл. Бәли, сәнин сөзүнү эшитдик. Инди Рәчәб кәндхуда, буюр көрәк сәнин үзрүн нәдир? Бу киши ата-бабадан, нечә ки, сөйләди, хан гуллуғунда олуб. Хана доғрулуғла гуллуғ эләйир. Сән ки, ай екабаш һейван, кәндли оғлусан, кәндлә ейиб, ичиб бөйүйүбсән, сәнә нә дүшүбдүр бу мүфтәхорлара гошулуб, рәиййәти ханын аягына верирдин? Кәндлә гыз галмады чәкиб апарыб хана вермәйәсән. Кәндин нечә икидләрини күдаза вердин. Тфу сәнин сифәтинә! Инди өзүн де көрүм, сәнин чәзан нәдир?

Рәчәб кәндхуда. Бәдәл, әмиоғлу, гурбанын олум, бир гәләтдир эләмишәм. Башымы дашын бөйүйүнә дөймүшәм. Мәни Аллаһулу әминин коруна багышла! Бурада мәни янында сахла, сәнә ит кими гуллуғ эләйим.

Бәдәл. Сәнин гуллуғун мәнә лазым дейил. (Йолдашларына.) Чәкин буну дашын далында раһат эләйиң.

Рәчәб кәндхуда (Бәдәлин аяғларына йыхылып). Атам, анам сәнә гурбан, Бәдәл. Мәним балаларымы етим гойма.

Бәдәл. Сән өзүн аз балалар етим гоймайыбсан. Сүрүйүн буну бурадан! (*Рәчәб кәндхуданы сүрүйүб апарырлар.*) Мирзә Исмайыл, инди сәнин ахыр сөзүн нәдир?

Мирзә Исмайыл. Мәним бир сөзүм йохдур. Мәним ихтиярым сәнин әлиндәдир. Өлдүрмәк, я бағышламаг сәнинләдир. (*Ики күллә сәси кәлир.*) Хаһиш эләр-сән, сәнин янында галыб, садагәтлә хидмәт эләрәм. Сәнә бир савадлы адам лазымдыр.

Рәчәб кәндхуданы апаранлар гайыдырлар.

Бәдәл. Нечә олду?

Йолдашлардан бири. Сағ, саламат кәндәрдик ата-бабасынын янына.

Бәдәл. Чох көзәл! (*Мирзә Исмайыла.*) Биз өз башымызын чарәсини өзүмүз эләйәчәйик. Гарны, ханлыг ашпазханасынын газмағы илә долу оланлардан биззә фәйда чатмаз. (*Йолдашларына.*) Ушаглар, буну да апарын Рәчәб кәндхуданын янына. Бунлары бир-бириндән айырмаг күнаһдыр.

Мирзә Исмайылы апарырлар.

Гаровул. Юхарыдан, бир нәфәр атлы тәркиндә бир гыз чапараг бурая тәрәф кәлир.

Бәдәл. Йәгин, һәр кәс исә, гыз көтүрүб гачыб, биззә пәнаһланмаға кәлир, гой кәлсин көрәк. (*Ики күллә атылыр.*) Бәли, Мирзә Исмайыл дә тәшриф апарды. Инди нөвбәт Пәрвиз ханындыр. Гардашлар, доғрудур, һәр ердә мәни икид сөйләйирләр, амма индийәдәк һеч кәсин нә малына вә нә чанына гәсд эләмәмишәм. Янымда тоюг башы кәсиләндә үзүмү кәнара тутмушам. Амма бу мәл'уиларын өлүмү мәнә ләззәт верир.

Гачаглардан бири. Нийә, бир оймағын адамлары дейиликмиз? Сәни ким танымыр?

Рәшид. Янында Күлсәнәм дахил олур.

Күлсәнәм. Өлүмүм аяғынын алтында олсун, ай гардаш! Йүз шүкүрләр олсун ки, сәни кәлиб сағ-саламат тапдым. (*Өзүнү Бәдәлин үстүнә атыр.*)

Бәдәл (*ону гучаглайыр*). Әзиз бачым, хош кәлдин! Даһа мәним бир гейдим галмады. Бәс бу сәни кәтирән оглан кимдир?

Рәшид. Мән, Пәрвиз ханын пишхидмәтләриндә-нәм. Адым да Рәшиддир. Бу гызы кәтирдиләр ханын әвинә. Бахдым ки, һәрәмләр буну, көзәллийнә көрә өлдүрәчәкләр. Доғрусу, мән өзүм кәндли баласыям, бир кәндли гызынын мәним көзүмүн габагында өлдүрүлмәсини намулум көтүрмәди. Буну гапыда көрүб дедим, бачы, сән бурдан гачмасан, сәни өлдүрәчәкләр. Кәл мән сәни гачырым. Гыз разы олду. Пәрвиз ханын атларынын бир яхшысыны йәһәрләйиб, миниб буну да тәркимә алыб гачдым. Һара гачдығымы өзүм дә билмирдим. Кәндбәкәнд кәзиб орада бурада кизләнирдик. Сонра сәнин Рәһим ханын янындан йолдашларыла гачдығын хәбәри яйымды. Бу, ағлайыб өзүнү өлдүрдү ки, кәрәк мәни гардашыма етирәсән. Будур, мән дә кәтирдим.

Бәдәл. Чох разыям, гардашым! Адын Рәшиддир, йәгин өзүн дә рәшидсән!

Рәшид. Изн олса, мән дә һәмишәлик бурада, сизин янынызда галарам.

Бәдәл. Чох яхшы олар. Гардаш, сәнин бу яхшылығын әвәзиндә сәнә бир лайигли ән'ам верәчәйәм. Онү да Пәрвиз ханын нә'шнин үстүндә алачагсан. Йолдашлар, бурая йығылын! (*Йолдашлар чәм олурлар.*) Йолдашлар, даһа биз бурада гала билмәрик. Пәрвиз хан, Мирзә Исмайылын вә Рәчәб кәндхуданын оғурландыларыны эшидиб, йәгин кәлиб кәнди дағыдачаг. Она көрә кәрәк өзүмүзү кәндиң көмәйинә етирәк. Кәнд дә бизим кәлмәйимизи көзләйир. Һазырлашын, гаранлыг дүшән-тәк кәрәк бурадан тәрпәнәк! (*Рәшиди көстәрир.*) Бу сәлан да ки, мәним бачымы әсирликдән гуртарыб, бизим йолдашымыз вә гардашымыз олачаг. Аз кечәр, гардашлар, Пәрвиз хан хараба гойдуғу ерләрдә абаллыг көрәрсиниз. Чамаатымыз хан чайнагындан гуртарыб өз әлинин әмәйини раһат ейиб яшаяр. Индисә, йолдашлар, бир гәдәр кеф чәкмәйин айбы йохдур. Бир аз чалыб-ойнайыб йола дүшәрик.

Балабан чалыыр. Чаванлар ойнайырлар.

пәрлә

ДӨРДҮНЧҮ ПЭРДЭ

Пэрвиз ханын сарайы. Бөйүк, шейләри дагыныг бир отаг. Хачаләр отагың шейләрини дышары чыхардырлар. П э р в и з х а н элиндә түфәнк әсәби һаләттә отагда кәзинир. С а д ы г б ә й дахил олур.

П э р в и з х а н. Де көрүм, нә хәбәр вар?
С а д ы г б ә й. Нә хәбәр олачаг. Абдулла хан ханлыг горугда чадырларыны гуруб әйләшиб. Ханлыгың һәр ериндән дә она көмәк кәлмәкдәдир.

П э р в и з х а н. Мәним өз чамаатым мәним үзүмә аг олуб, дүшмәнимә көмәк верир. Һейдәрханлы атлылары кәрәк бу күн өзләрини бурая етирәләр. Орадан да бир хәбәр йохдур. Мирзә Исмайыл, билмирәм, һансы чәһәннәмә кедибдир. Будур, бир һәфтәдир ондан кағыз йохдур. Һәтта Абдулла ханын мәним үстүмә еримәк хәбәрини эшидән тәк Мирзә Исмайылын үстүнә чапар көндәрмишәм. О да индийәдәк гайытмайыб. Нә гәдәр фикир әдирәмсә, бир шей анлая билмирәм. Чык әмр вер, тәзәдән Һейдәрханлыа бир чапар көндәрсинләр. Бәлкә Абдулла ханла бизим данышығымыз гуртарыңча атлылар өзләрини етирәләр.

С а д ы г б ә й. Хан, Һейдәрханлыа чапар көндәрмәйин файдасы йохдур, көндәрсәк дә кедиб кәлмәйчәк.

П э р в и з х а н. Бу нә сөздүр? Нә демәк истәйирсән? Мәнимлә ачыг даныш.

С а д ы г б ә й. Бағышлайың, хан. Биз анчаг ики йүз нәфәр атлы чәм элә билмишиң. Онлара да артыг үмид багламаг олмаз. Бәркә дүшәндә һамысы үз дөндәрәчәкләр. Рәһим хана сатдыгыңыз Бәдәл Аллахгулу оғ-

лу бу саат йолдашлары илә бир ердә әйләшиб Һейдәрханлыда. Тамам кәнд әһли дә яраглы, әсләһәли онун буйругларына итаәт әләмәкдәдирләр.

П э р в и з х а н. Бәс Мирзә Исмайыл нийә индийәдәк мәнә бир мә'лумат вермир? Мән бу әһвалаты билсәйдим Абдулла ханла бир өзкә диллә данышардым.

С а д ы г б ә й. Хан, Һейдәрханлыда бу саат нә Мирзә Исмайыл вә нә дә Рәчәб кәндхуда вар.

П э р в и з х а н. Нечә олублар?

С а д ы г б ә й. Онларын һәр икисини, ятдыглары ердә, Бәдәлин адамлары оғурлайыб апарыблар вә йәгин ки, өлдүрүбләр.

П э р в и з х а н. Бәс бу хәбәри индийәдәк мәнә нийә кәтирмәйибләр?

С а д ы г б ә й. Ким кәтирәчәк? Һейдәрханлыдан бурая бир нәфәр кәлмир. Сиз көндәрән адамлары да өлдүрмәйибләрсә дә, тутуб кәнддә сахлайыблар.

П э р в и з х а н. (бир гәдәр фикирдән сонра). Де-йирсән ики йүз атлын вар?

С а д ы г б ә й. Бәли! Анчаг топламаг мүмкүн олду.

П э р в и з х а н. Рәһим хандан да нечә күндүр бир хәбәр йохдур. Онун атлылары бу күнәдәк кәрәк бурада олайдылар.

С а д ы г б ә й. Хан, мәкәр Рәһим хан сизә көмәк көндәрәр?

П э р в и з х а н. Нечә көндәрмәз? Бәс нийә Рәһим хан Худаяр ханла дава әләйәндә мән она үч йүз нәфәр Һейдәрханлы атлысы көндәрдим? Вә онларын көмәкләри илә Рәһим хан галиб кәлди.

С а д ы г б ә й. Өзүңүз бир фикир әдин, хан, Рәһим хана он беш нәфәр Һейдәрханлы чаванларындан сатдышыз. Онлар да Рәһим хандан алдыглары ситлаһлары көтүрүб, онун мал-гоюнуну да габагларына салыб, лағлара чәкилдиләр вә гулдурлуға гуршандылар. Гызынызы Рәһим ханын оғлуна вермәйи вә'дә этдиниз, о да баш тутмады. Бундан сонра Рәһим хан сизә көмәкми верәр?

П э р в и з х а н. Мәкәр Рәһим хан анламырмы ки, Абдулла хан мәни мәғлуб әләйәндән сонра күчлә-

ниб, Рәһим ханы да раһат гоймаячар. Рәһим хан өз чаныны сахламагдан өтрү, кәрәк мәнә көмәк версин.

С а д ы г б э й. Рәһим ханын Абдулла ханла бир әдавәти йохдур. Һәлә, нечә ки, сизә мәлүмдур, араларында гоһумлуг да вар. Рәһим ханын гызы Абдулла ханын оғлундадыр. Әлавә, лазым олан вахт Рәһим хан Ирандан көмәк ала биләр. Бунун үчүн анчаг Иран шаһларынын төһти-һимайәләринә кечмәк лазымдыр.

П э р в и з х а н. Мәкәр мән дә бу йолла көмәк ала билмәрәм?

С а д ы г б э й. Кечдир, хан. Дүшмән әтрафы бүрүйүб, һәтта сизә гачмаг йолу да гоймайыблар.

П э р в и з х а н. Онда сән мәнә бир мәсләһәт төк! Ишдән чыхмыш, нечә белә чәтинликләре дүшмүш адамсан!

С а д ы г б э й. Мәсләһәт йолу галмайыбдыр. Хан, я кәрәк Абдулла ханын истәдийини верәсиниз, я. онунла давая киришәсиниз.

П э р в и з х а н. Абдулла ханын тәклифи мәкәр әмәл әдиләсидир? О мәнән халгымын ярысыны вә он мин гызыл пул төләб эләйир. Мән дә чавабында она мөктүб көндәриб язмышам ки, биз хырда ханларын һамысынын башларынын үстүндә Иран кими бөйүк бир дүшмән дурубдур. Онун мугабилиндә биз анчаг бирләшмәклә давам кәтирә биләрик. Бизим арамызда әдавәт оларса, тәкликдә бизи асанлыгла йох эләйәрләр. Буну язандан сонра она он беш кәнд вә ики мин дә гызым тәклиф эләмишәм. Инди чаваб көзләйирәм. Йәгин тәклифими гәбул эләйәчәк. Ондан сонра, мән билирәм үз дөндәрән, нәмәкбәһәрәм кәндлиләрин башларына нә мүсибәт кәтирәчәйәм. Сән даһа кет гошуларын янына. Һәр һалда бизә һазырлыг лазымдыр. (*Садыг бәй кедир. Пәрвиз хан башыны тутмуш отагда кәзинир. Гасид дахил олур.*) Һә, нә хәбәр кәтирдин?

Г а с и д. Хан сағ олсун, Абдулла хан кағызы охуяндан сонра сәркәрдәләрини йығыб мәсләһәт эләди. Сонра мәни чағырыб буюрлу ки, Пәрвиз ханла даһа һеч бир данышыга кирмәйәчәйәм. Һәтта ондан истәдийими дә версә гәбул эләмәйәчәйәм. Мән кәрәк онун бүтүн ханлығына саһибләнем. Һейдәрханлы Аллаһгулу оғлу Бә-

дәл дә нечә йүз атлы илә орададыр. Мәни кәнара чағырыб деди, кедиб ханына дейәрсән, Абдулла ханла барышса да иши мәнимлә олачаг вә Абдулла ханы онунла барышмаға да мән гоймурам.

П э р в и з х а н. Чых, чәлд Садыг бәйи кери дөндәр. (*Гасид чыхыр. Пәрвиз хан башыны тутмуш һалда отагда кәзинир вә тез-тез кедиб пәнчәрәдән бахыр. Садыг бәй дахил олур.*) Сәнә мәлүм әтмәлийәм ки, бизим мугарибәдән савайы башга йолумуз галмайыбдыр. Абдулла хан бизим тәклифимизи рәдд эләйибдир. Әкәр Абдулла ханын гошунуна фаиг кәлсәниз, мәнән истәдийи он мин гызылы сәнә вә сәнин сәркәрдә йолдашларына вәдә эләйирәм. Кет гардашым!

С а д ы г б э й. Биз давая һазырыг вә дава да эләйәчәйик. Анчаг Абдулла ханын гошуну беш бизимки гәдәрдир.

П э р в и з х а н. Сәнкәрләринизи бачардыгча мөһкәм эдин. Атлылара мүмкүн олдугча үрәк верин вә мәним тәрәфимдән оңлара яхшы әһамлар вә хәләтләр вәдә эләйин!

С а д ы г б э й. Баш үстә хан. Әлимиздән кәлән гәдәр чалышачағыг. Даһа мән кедим.

П э р в и з х а н. Кет, гардашым, кет оғлум!

Садыг бәй кедир. Хан диванәвари кәзинир.

И к и н ч и Һ э р э м (*инди баш һәрәм, дахил олур*). Әзизим хан, бу нә ишдир? Дейирләр бу саат Абдулла ханла дава башлайырсан?

П э р в и з х а н. Бәли, башлайырам, сәплик нә вар?

И к и н ч и Һ э р э м. Мәкәр һеч һәрәмхананын фикрини чәкмирсән? Бәс биз һарая гачачағыг?

П э р в и з х а н. Сиз гачачагысыныз чәһәннәмә, корал! Нә билим һарая гачачагысыныз. Мәним башыма кәлән мүсибәтләрин һамысынын сәбәби сән мәл'унсан!

И к и н ч и Һ э р э м. Даһы көр нә вар? Мән нийә сәбәб олурам? Мән нә эләмишәм?

П э р в и з х а н. Даһы нә эләйәчәксән? Баш һәрәм олмаг үчүн мәнә өз арвадымы өлдүртдүн. Өз әлимлә гызымы дивар арасына гоюб һөрдүрдүн. Инди мәним

гызым Рәһим ханын эвиндә олсайды Абдулла хан һеч вахт мәним үстүмә аяг алмаға чүр'әт эләмәзди.

И к и н ч и н Һ ә р ә м. Гызыйын ашнабазлыг эләди-йини мән ки, сәнә яландан демәдим. Арвадын Рәшидлә өпүшдүйүнү көзүңлә көрмәдинми?

П ә р в и з х а н. Көрдүм, көзүмлә көрдүм. Мәкәр мәним һәрәмханамда бир саламат арвад вар? Һамыныз фаһишәсиниз. Бу саат сәнин башыны өз әлимлә кәсәчә-йәм, мәл'ун! (Боғазындан япышыб йыхыр ерә, хәнчәри чәкир.)

И к и н ч и н Һ ә р ә м. Ай һарай, ай аман, гойма-йын!

Һ ү с е й н (чәлд дахил олуб, ханы итәләйир). Кәнар ол!

П ә р в и з х а н. Сән нәчисән? Нә ихтиярла бу-рая дахил олдун?

Һ ү с е й н. Мәним көзүмүн габағында һеч кәс севки-лими өлдүрә билмәз!

П ә р в и з х а н. Нә сөйләйирсән, намәрбут? Ким-дир сәнин севкили?

И к и н ч и н Һ ә р ә м. Севкилиси мәнәм, мән! Сән һәрәмхананы арвадла долдуруб, һамысыны йохса өзүчә итаәтдә билирсән? (Һүсейнә гысылыр.)

П ә р в и з х а н. Икинизи дә бурада парча-парча эләйчәйәм. Начисләр, нәмәкбәһәрамлар! (Истәйир үст-ләринә кетсин.)

Һүсейн ону итәләйиб йыхыр, икинчи һәрәмлә отагдан чыхыр. Хан элиндә хәнчәр онларын даһича йүйүрүр. Атышма башланыр, нөкәр ханы кәтирир отаға.

Н ө к ә р. Хан сағ олсун, һәр тәрәфдән күллә долу кими ягыр. Өзүнү хатая тохума! Әйләш отагда. Биз, нә гәдәр чанымыз вар, дава эдәчәйик.

П ә р в и з х а н. Кетмә, даян бурада мәним янымда, кетмә! (Өзүнү тахтын үстүнә йыхыр, көзләри бөйүмүш һалда о ян-бу яна бахыр, атышма кетдикчә ар-тыр вә явуглашыр.)

С ә р к ә р д ә (дахил олу). Хан сағ олсун, гошун давам кәтирә билмир. Абдулла ханын атлылары долуб-лар кәндә вә ханлыг тикилиләринә од гоюблар. Од кәл-

дикчә сарая явуглашмагдадыр. Бурадан сизин яйынма-ғыныз лазымдыр. (Чыхыр.)

П ә р в и з х а н. Мән хан дейиләм, һеч зад дейи-ләм. Мән йыртычы көпәйәм, чанаварам, чәлладам! Ая-ғымы бурадан бир гәдәм дә кәнара гоймайыб, өлүнчә га-лачагам. (Нөкәрә.) Түфәнки долдур, бурая вер! (Нө-кәр түфәнки сүмбә илә лүләсиндән долдуруб верир, Хан атыр.) Өлмәкдән габаг бу мәл'унлардан кәрәк бир не-чәсини чәһәннәмә көндәрим. (Хан бир түфәнки тушла-йыб атынча, нөкәр о бири түфәнки долдуруб һазыр эдир.) О бири түфәнки вер бурая! (Атыр.) Ал, буну долдур. Бах, о атлыны көзлә. (Атыр.) Бу да бириси Афәрин, Пәрвиз хан! Бу да бири.

Атышма даһа да шидләт эләйир. Хан күллә атмагда давам эдир. Алов эви әһатә эдир. Пәнчәрәдән бир күллә нөкәрә дәйир. Нөкәр йыхылыр Хан гәфәсә душмүш вәһши һейван тәк өзүнү о ян-бу яна чырпыр. Б ә д ә л в ә Р ә ш и д дахил олурлар.

П ә р в и з х а н. Сән кимсән? Сән кимсән?

Б ә д ә л. Хан сағ олсун, йохса танымырсан?

П ә р в и з х а н (диванавари). Йох, танымырам!

Б ә д ә л. Мән боғазындан асдырдығын Аллаһгулу-пун оғлу, зорла чәкдириб апардығын Күлсәнәмин гарда-шы, Рәһим хана йүз әлли гызыла сатдығын Бәдәләм.

П ә р в и з х а н. Сән нә ихтиярла өз ханынын үс-түнә кәлирсән?

Б ә д ә л. Нә ихтиярла? Бу ихтиярла! (Күллә илә вурур. Хан йыхылыр.) Даһа үрәйимдә дәрдим галмады. Ахырынчә һайыфы алдым. (Аяғыны гоюр ханын бәдә-нинин үстүнә.) Рәшид, явуға кәл! Мән бу ханын нә'ши-нин үстүндә сәнә бир хәләт вәд эләмишдим. Бу пешкәш мәним бачымдыр ки, бурада сәнә верирәм.

Р ә ш и д. Чох көзәл, бу мәним үрәйимдән кечән пешкәшдир. Кәл, гардаш, бу фәтһдән сонра бир ширин өпүшәк.

Гучаглашыб өпүшүрләр.

п ә р д ә

ИКИНЧИ ЊИССӘ

(Беш пәрдәдә)

ИШТИРАК ЭДӘНЛӘР

Чаһанкир аға — ийирминчи әсрин әввәлиндә, Пәрвиз хан нәслиндән бир мүлкәдар, отуз беш яшында.

Әһсан хан — гоча мүлкәдар, Чаһанкир ағанын мүлк гоншусу.

Намаз — Чаһанкир ағанын дарғасы.

Шаһмар бәй — пристав.

Балагыз } — кәнд гызлары.

Күлниса }

Һәсән — Күлнисанын атасы.

Тубу — Һәсәнин арвады.

Садыг } кәндлиләр.

Һәзрәтгулу }

Ашыг Чәфәр — сөз ашығы.

Искәндәрзадә — дәирә ичрайийә комитәси сәдри.

Мирзә Сәмәд — катиб.

Кәнд әһли: гоча, чаван, гадын, нөкәр, ясовул, йүзбашы, тойбашы, фәрраш, мираб, милиснонер, диләнчи, шикайәтчиләр вә с.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Чаһанкир ағанын әвинин габагында бир бағча. Нечә нәфәр фәһлә ишләйир. Арвадлар, гызлар алаг әдирләр.

Күлниса (Балагыз). А Балагыз, даһа мән сабаһдан бурая ишләмәйә кәлмәйәчәйәм.

Балагыз. Нийә кәлмәйәчәксән? Күндә дөрд аббасы пул алырсан, аз ки, дейил.

Күлниса. Дөрд аббасыны мәнә һарада ишләсәм верәрләр.

Балагыз. Инди ки, эләдир, даһа нийә кедиб гапыларда ишләйәсән. Өз әвинин ичиндә өз агамыза ишлә.

Күлниса. Йох, иш онда дейил.

Балагыз. Бәс нәдәдир?

Күлниса. Доғрусу, мән агадан горхурам.

Балагыз. Нийә горхурсан? Аға ки, сәни тутуб емәйәчәк.

Күлниса. Данышанда адамын көзүнүн ичинә бир төврлә бахыр ки, аз галыр адамын бағры ярылсын. Һәр-дәнбир ондан элә сөзләр эшидирәм ки, һеч анадан оландан эшитмәмишәм, лап гулагларым таггылдайыр.

Балагыз. Өзкә ағалар да бунун кими. Ағалар, бәйләр һамысы бир чүрдүр. Бир дүзкүн гыз сифәти көрәндә ағызларынын сую ахыр.

Күлниса. Мәндә дүзкүн сифәт нә кәзир, ағаларын хошүна кәлә?

Балагыз. Наһаг ерә өзүнү мазата гойма. Бу кәнддә сәндән көзәл ким вар ки? Кәндин оғланлары һамысы сәндән өтрү диванәдирләр! Бах, о гырагда ишләйән Садыгы көрүрсән? Будур, ики илдир сәнин далынча сүрүнүр. Элә билирсән һеч кәсин хәбәри йохдур? Сәфи оғлу Искәндәр

кечеләр сәһәрэдәк сизин доггазда баяты чагырыр. Неч наһаг ерә ағзыны йорма! Билирәм, сәнин дә онда көнлүн вар. Нә олар? Яхшы оғландыр? Чох мүбарәк олсун! Атайын дейәсән ондан хошу вар.

Күлниса. Атамын чох да хошу олсун, мәним онда (бармагынын учуну көстәрир) неч бирчә белә дә көнлүм йохдур. Гой богазы йыртылынча баяты чагырсын.

Балалыз. Билирәм, билирәм! Өзүнү фаггылыға вурма. О күнү гызлар нағыл эләйирдиләр ки, сән булагда су долдуран вахт Искәндәр сәни кендән алма илә вуруб. Сән дә дөнүб бахыб күлүбсән. Сонрадан о ян-бу яна көз кәздириб, көрүбсән ки, бахан йохдур, алманы явашчадан көтүрүб чибинә гоюбсан.

Күлниса. Яландыр, атамын чаны үчүн яландыр! Үстүмә наһагдан шәрр атырлар. Гадам онун алмасына да, өзүнә дә.

Балалыз. Ялан дейил. Наһаг ерә анд ичмә. Доғру-дур, бир дә үстүндән. Көзләри илә көрәнләр дейирләр.

Күлниса. Инди ки, беләдир, яхшы эләйирәм. Әлимин ичиндән кәлир, әввәл-ахыр бир гыз бир оғланындыр. Атамын эвиндә галыб ун чувалына тай олмаячагам ки?!

Чаһанкир аға ичәридән чыхыр. Гызлар данышығы кәсирләр.

Чаһанкир аға. Намаз! Намаз! (Чагырыр.)

Намаз (кәлир). Бәли, аға!

Чаһанкир аға. Бу ахшам ушаглардан бирики нәфәр көндәр, кедиб суюн башыны памбыға сары чевирсинләр. Памбыг яныр, неч кәсин хәбәри йохдур.

Намаз. Чох яхшы хәбәрим вар, аға! Анчаг ики күн Чәбрайыл кишийә ахачаг, ондан сонра нөвбәт бизим памбыға дүшәчәк.

Чаһанкир аға. Чәбрайыл киши гәләт эләйир. Онун ярым десятин памбығы яначаг дейә мән өзүмә отуз мин зиян вура билмәрәм ки! Нә төвр дейирәм, элә дә элә!

Намаз. Баш үстә, аға!

Чаһанкир аға. Узагдан нийә данышырсан? Явуға кәл көрүм. (Намаз явуға кәлир.) Кәдәләрин чөрәкләри гуртарыб, дәйирмана ярым чувал дары, ярым чувал арпа көндәр, үйүдүб кәтирсинләр. Йохса ахшам ушаглар ач галарлар.

Намаз. Баш үстә!

Чаһанкир аға. Арвадына да тапшыр, яғ чалхалаяндан сонра айраныны чүрүдүб шор гайырсын а!.. Сәһәр ушаглар чөрәкләринә яванлыг эләсинләр.

Намаз. Баш үстә, аға!

Чаһанкир аға. Ова кедән ушаглар бир шей вура билибләрми?

Намаз. Бәли, аға, ики гырговул, бир турач, бир дәнә дә довшан вурублар.

Чаһанкир аға. Хуб, довшаны вер өзләри бишириб есинләр. Турачы вер кабаб эләйиб ахшам пловун янына гойсунлар. Гырговуллары да бир адамнан пристава көндәрәрсән.

Намаз. Аға, пристав сәһәр бурадан Хочабәһмәнлийә адлайыб вә дейибдир ки, гайыдан баш Чаһанкир аға илә көрүшәчәйм. Гырговуллары да гайыданда ясовулуна верәрәм.

Чаһанкир аға. Хочабәһмәнлидә көрәсән нә иттифаг олуб? Ган-зад дүшмәмиш ола. Олсайды биз биләрдик. Кәрәк ки, чамаат зорла бәйин ерини әкиб! Пристав да бәйин һарайына кедиб. Гайыданда өзүндән сорушарам, нағыл эләр. Чамаат кетдикчә хараблашыр. Кәдә-күдәни диндирмәк дә олмур. Намаз, бир бура кәл! (Чәкир сәһнәнин габагына). Неч көрүрсән бу һәсән кишинин гызы Күлниса нә малдыр? Дүнянын хәрачына дәйәр.

Намаз. Нә чарә эләмәли, ай аға? Армудун яхшысыны мешәдә айы ейәр. Сәфи оғлу Искәндәр бу гыза бәнддир. Һәсән кишинин дә едәйини әлдән гоймур. Һәсән кишинин дә дейәсән гызы она вермәйә көнлү вар. Одур, енә икиси бир ердә кәлирләр.

Һәсән вә Искәндәр әлләриндә шана, кәлиб салам вериб кечмәк истәйирләр.

Чаһанкир аға. А Һәсән, ахы дейәсән бу Искәндәрлә чох достсан?

Һәсән. Нейләйим, ай аға? Огулсуз кәрәк өзүнә огул ахтарсын. Искәндәр дә мәним оғлум олуб. Чүт әкирәм өкүзләрин габагында кедир, хырман дөйөндә енә көмәк эләйир. Тахылы путга гайырыр, совурур... Яхшы оғланды, өмрү узун олсун.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Демәли, Искәндәри өзүнә оғул эләмәк истәйирсән? Чох мүбарәкдир! Тоюну да өзүм эләйчәйәм.

Һ э с ә н. Шәфаәтин артыг олсун! Көлкән бизим үстүмүздән әскик олмасын! Эләсән дә сағ ол, эләмәсән дә!

Ч а һ а н к и р а ғ а. Йох, йох!.. Искәндәр яхшы оғландыр, гуллуғдар оғландыр!

Һ э с ә н. Өз нөкәриндир. Мирәххәс олаг гуллуғундан.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Хош кәлдиниз. *(Һәсән вә Искәндәр кедирләр. Намаза.)* Неч инсафдыр ки, белә мәлаикә кими гызы әлдән бурахым? Кечмиш заманлар олсайды асанды, чәкиб апарардым эвә, неч кәсин дә ағзыны ачыб данышмаға һәдди олмазды. Инди зәманә башгадыр. Закон башгадыр. Эләмәк олмаз. Кәндләрин көзәл гызлары һамысы мәним бабаларымын маллары иди! Амма биз кендән бахыб ағзымызын суюну удуруг.

Н а м а з. Аға, истәсән һәсән кишинин гызы енә сәнин ола биләр, бир чәтин иш дейил.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Нечә ола биләр? Мән кедим рәийәтимин нишанлысыны әлиндән алым? Бу ярамаз. Бир өзкә йол да билмирәм.

Н а м а з. Айры йол, бир тәһәрлә Искәндәри арадан чыхартмаг. Сонра иш асандыр.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Ону мән дә фикир эләйирәм. Анчаг нечә эләмәли ки, үстү ачылмасын.

Н а м а з. О мәним әлимдә.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Йәгин?

Н а м а з. Йәгин!

Ч а һ а н к и р а ғ а. Бәшәрти, мәним адыма ләкә тохунмая.

Н а м а з. Дәрә иши мәним әлимдә, диван иши сәнин. Приставла достсан, силистчи илә достсан. Онлар сәни неч кәсин аягына вермәзләр. Неч сәнин адыны да чәкән олмаз. Сән яйын кет эвә, ишин ахырыны көзлә. Мән Намаз дейиләм әкәр Күлниса сәнин олмаса.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Мән кетдим, хәләтин дә көзүмүн үстүндә. *(Кедир.)*

Н а м а з *(кәнарда ишләйән кәндлини чағырыр.)* Садыг! Садыг!

С а д ы г. Нә дейирсән, Намаз әми?

Н а м а з. Кәл, дәйирмана бир аз арпа илә дары апар, үйүт кәтир. Ахшам емәк истәйчәксиниз.

С а д ы г *(явуға кәлир)*. Дәни дәйирмана нәдә апарачағам?

Н а м а з. Һәмишә нәдә апарыбсан, енә онда. Өкүзләри гош арабая, дәни ат арабанын үстүнә, сүр апар... Бир явуға кәл, бир сөз дә дейчәйәм сәнә.

С а д ы г *(кәлир онун янына)*. Нә сөз дейчәксән?

Н а м а з. Һәсәнлә Искәндәрин бурадан кечдикләрини көрдүн?

С а д ы г. Көрдүм.

Н а м а з. Көрдүн нечә мөһрибан кедирдиләр? Һәсән Күлнисаны она вермәк истәйир. Пайыз дүшән кими дә тоюну эләйчәк.

С а д ы г. Элә иш ола билмәз, Намаз әми! Мән дүнйаны дағыдарам. Өзүмү өлдүрәрәм ки, о гызы гоймарам башга адам апарсын.

Н а м а з. Сәнин намуслу оғлан олдуғуну бүтүн аләм билир. Һамыя да мә'лумдур ки, будур, ики илдир сән Күлнисаны истәйирсән. Әкәр мән сәни оғлумдан артыг истәмирәмсә езидә кәлән лә'нәт мәним чаныма кәлсин. Доғрусу, бу иши мәним дә намусум көтүрмүр.

С а д ы г. Гызын анасы мәним анама сөз верибдир. Инди нечә гызы өзкә адама верә биләрләр? Йохса мәним дәли чинимдән хәбәрләри йохдур?

Н а м а з. Анасы чох да сөз вериб. Һәсән киши арвадын ағзына бахачаг? Инди күл кими гызы көтүрүб верәчәк Искәндәр кими итин биринә. О да папагыны гийгач гоюб сәнин габагында кәзәчәк. Сән дә ондан сонра адыны киши гоюб, тай-туш арасында кәзәчәксән?

С а д ы г. Онда мән атамн оғлу олмарам, она бир элә күллә вурмаям ки, тоюг кими партласын!

Н а м а з. Гыз әлдән чыхандан сонра Искәндәрә отуз күллә вур нә файдасы? Бу саат Һәсән өзү ағая деди ки, Искәндәри оғуллуға көтүрмүшәм. Йә'ни ки, гызымы она верәчәйәм. Доғрусу, мән сәнә дейирәм, бу ишләри мәним намусум көтүрмүр. Нә дейим?! Сәнин еринә мән олайдым!.. Бу саат о кафир оғлу Искәндәрин габыргасына бир шах күллә чахардым. Искәндәр гызы алан-

дан сонра кэрэк даһа сэн кэндин арасында көрүнмәйиб, башыны алыб кедәсән.

С а д ы г. Нә олуб гүрбәтә кедим? Неч кетмәрәм, бир дә үстүндән, элэ бу саат онун атасыны яндырарам.

Н а м а з. Бах, белә даныш, гочаг оғлум! Инди көрүрәм сән Аслан кишинин аслан оғлусан. Әлиндән кәләни әсиркәмә. Чаһанкир ага кими кишинин нөкәринә кимин ағзыдыр күлдән агыр сөз дейә билсин. Гапы арада кедәр. Күлниса да олар сәнин һалал малын.

С а д ы г. Йәгин Искәндәр бу саат һәсән кишинин гапысында от таялайыр. Һәсән кишинин һәйәти, ағалыг дамын үстүндән апачыг көрүнүр. Чыхыб ону тушлайыб элэ вуррам ки, ағзыны бирчә дәфә ачыб юмар.

Н а м а з. Онда даһа даянмаг ери дейил.

С а д ы г. Намаз әми, түфәнк һарададыр?

Н а м а з. Дамда, дивардан асылыдыр. Өзү дә долу. (Садыг йүйүрүр. Намаз онун даһынча учадан.) Арпа да, дары да амбарладыр. Һәр бириндән ярым чувал өлч, апар дәйирмана!

С а д ы г. (кәнардан). Баш үстә!

Чаһанкир ага пәнчәрәдән бахыб, әһвалатын һамысыны көрүр. Садыг келәндән сонра, чыхыр эшикә.

Ч а һ а н к и р а г а. Намаз, дейәсән шейтан иши тутдун.

Н а м а з. Агасына догрулугла гуллу эләйән, шейтанын атасынын да ишини тутар. Инди чә иш тамам олар.

Н ө к ә р. (йүйүрәрәк кәлир). Пристав бу саат атдан дүшдү, кәлир бурая.

Ч а һ а н к и р а г а. Кәлсин.

Чаһанкир ага габага кедир. Пристав Шаһмар бәй кәлир. Бағчада ишләйәнләр галхырлар аяга. Чамаат приставын кәлдийини көрүб, орадан-бурадан һәйәтә йығышырлар.

Ч а һ а н к и р а г а. (пристава). Шаһмар бәй, сүбһ-лә бурадан өтүб кетдийинизи эшитдим. Нә ваге олмушду ки, йол үстүндән дөнүб бир-ики румка коняк да ичмәдиниз?

Ш а һ м а р б э й. Айбы йохдур, әвәзини инди чыхарарам. Йорулмушам, истәйирәм бу кечә сиздә гонаг галым.

Ч а һ а н к и р а г а. Бу, әвәсиз иш олду. Бәхтиниздән ушаглар бу күн ики дәнә гырговул вурублар. Ахшам пловун башына гоарыг.

Ш а һ м а р б э й. Чаһанкир ага, мән кәлмәсәйдим йәгин гырговуллары тәк ейәчәкдиниз, белә достлуг олмаз.

Ч а һ а н к и р а г а. Сизин чаныныз үчүн, икисини дә сизә көндәрәчәкдим. Намаза да тапшырмышдым. Намаз хәбәр кәтирди ки, сүбһ кәлиб бурадан өтүбсүнүз нә сифариш дә эләйибсиниз ки, гайыдан баш бурая дөнәчәк-синиз. О сәбәбә сахладым ки, өзүнүзлә апарасыныз. Инди ки, бурада галмалы олдуңуз, даһа яхшы, гырговуллары шәракәтли ейәрик. (Чагырыр.) Намаз!

Н а м а з. Бәли, ага!

Ч а һ а н к и р а г а. Декинән Шаһмар бәйин ясовулларына бир торлу версинләр, өзләри кәсиб нә кефләри истәсә биширсинләр.

Н а м а з. Баш үстә! (Кедир.)

Ч а һ а н к и р а г а. (нөкәрә). Ай кәлә, кет ичәри-дән ики дәнә күрсү кәтир! (Нөкәр кедир.) Шаһмар бәй, Хочабәһмәнлийә кетмәкдә хейир идими?

Ш а һ м а р б э й. Әждәр бәй кағыз язмышды ки, чамаат мәдахил вермәк истәмир, өзүнү мәнә етирәсән. Онун үчүн кетмишдим.

Ч а һ а н к и р а г а. Бу нә әһвалатдыр?

Ш а һ м а р б э й. Бош ишдир. Бу әйямын чаванларына аллаһ инсаф версин, һәм һөкүмәти раһат гоймурлар, һәм дә өз эвләрини йыхырлар. Бир нәфәр чаван оғлан Москваданмы, һараданмы кәлиб, чамаата дейир ки, нә һагла бәй кедиб әвиңдә аягларыны узадыб ятыр, сиз дә ишләйиб йығдығынызы апарыб она верирсиниз? (Нөкәр ики әдәд күрсү кәтириб гоюр. Чаһанкир ага, пристав әйләширләр.) Дейир, бәйин пәйи сиздән артыгдыр, чаны чыхсын, бәй дә кәлсин сизин кими ишләсин. Чамаат да онун сөзүнә инаныб, бәйин даргасыны дөйүб говублар. Кәндә кедиб һаман оғланы чағырыб дедим: «Оғлум, сән зәһмәт чәкиб охуюрсан ки, ахырда бир чөрәк йийәси, я рүтбә йийәси оласан. Инди мән сәни тутуб һөкүмәтә версәм, билирсәнми сәнә нә эләр?» Бирдән башыны галхызыб көрүн мәнә нә дейир: «Мән эләдийини дә чох яхшы анлайырам. Һөкүмәт әлиңә дә кечсәм, билирәм мәнә нә эләйәчәкләр. Тәвәггә эдирәм бу нәсиһәтләри өз гуллуғу-

Бузда сахлаясыңыз вә нә гәдәр дә мән ач галсам, сизин гапыңызга кәлмәйчәйәм».

Ч а һ а н к и р а ғ а. Ахмаг оғлу ахмағын биһәялыгыны көрүрсән?

Ш а һ м а р б э й. Мән өмрүмдә белә биһәя көрмәмишәм. Доғрусу, бир истәдим бурахам чыхсын кетсин, дедим, ушагдыр, анламыр. Анчаг даһа белә данышыгдан сонра, лабүд галыб, голларыны бағлайыб, көндәрдим шәһәрә начальникин ихтиярына. Йолда дейirmiш ки: «Аз кечмәз, приставын да голуну һа белә бағларлар».

Ч а һ а н к и р а ғ а. Йох, зәманә тамам дөнүб.

Ш а һ м а р б э й. Ону шәһәрә көндәрәндән сонра, көндин нечә нәфәр ағсагалларындан гарын-гарына сартылайыб, ағыллары башларына кәлинчә дөйдурдум. Сөз вердиләр ки, ағанын мәдахили үч күн әрзиндә чатар.

Күллә ачылыр, пристав диксинир.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Намаз, о нә түфәнк сәсидир? Көр түфәнк атан кимдир. Залым ушагларына мин дәфә тапшырмышам ки, кәнд ичиндә түфәнк атмасынлар, кедиб адама, я һейвана дөйәр, пешманчылыг олар.

Намаз кедир.

Я с о в у л. Түфәнк ағалыг дамын үстүндән атылды. Ш а һ м а р б э й (ясовула). Ушаглара хәбәр вер, әви әһатә эләсинләр. Күллә атан мәл'уну да һәр кәс исә кәтирсинләр бурая.

Ясовул кедир. Н а м а з гайдыр.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Намаз, атылан нә күллә иди?

Н а м а з. Дөйәсэн, күллә һәсэн кишинин гапысында бир адама дөйиб. Орадан ғышгырыг сәси кәлир. Арвад-ушаг да һәр ердән орая йүйүрүшүр.

К ү л н и с а (бирдән ғышгырыр). Ой!.. Ону вурдулар! Аман, аман!.. (Йыхылыр, Балагыз ону сахлайыр.)

Б а л а г ы з. Ай гыз, ғышгырма айыбдыр, аға бахыр. Ким билир, өлән кимдир. Бәлкә һеч адама дөймәйибдир.

К ү л н и с а. Йох, йох!.. ону вурдулар. Голун ғырылсын, ганлы! Гана батасан, ганлы! Ой, ой!.. (Ағлая-ағлая йүйүрүр, Балагыз да далынча.)

Я с о в у л (Садыгы кәтирир). Аға, дамдан күллә атан бу иди.

Ш а һ м а р б э й. Гочаг, дамдан күлләни һарая атырдын?

С а д ы г. Гарғая күллә атырдым, күндә кәлиб тоюгларын чүчәләрини дашыйыр.

Ш а һ м а р б э й. Инди вурдуғун гарғаны көрәрик.

Һ э с э н (ағлая-ағлая дахил олу). Ай пристав аға! Ай Чаһанкир аға! Мәним эвим йыхылды, голумун гүзвәтини, көмәйими әлимдән алдылар. Чаван, лай дивар тәк оғланы вуруб йыхдылар ерә. Әкәр әдаләт варса, кәрәк залымы чәзасына чатдырасан!

Ш а һ м а р б э й. Вурулан кимдир?

Һ э с э н. Башына дөнүм, вурулан Сәфи оғлу Искәндәр, өлдүрән дә бу залым оғлу! (Садыгы көстәрир.)

С а д ы г. Ай аға, башын үчүн мән гарғая күллә атышам. Мәним хәбәрим йохдур. Бәлкә күллә гәфләтән дөйиб. (Намаза.) Намаз әми, мәни пристав ағадан замына көтүр, мән һеч яна гачан дейиләм. Әкәр сонра мәнә бир күнаһ сүбут олса, мәни боғазымдан чәксинләр. Чаһанкир аға, сән дә пристав ағадан тәвәгге элә, мәни замына версин.

Н а м а з. Неч кәс сәни замына көтүрмәз. Мәл'ун, алаһын лә'нәти сәнин чанына кәлсин! Мән сәни дөйирмана дән үйүтмәйә көндәрдим, йохса, дедим кет, адам вур, өлдүр. Чанын чыхсын чәзаны чәк!

Ч а һ а н к и р а ғ а. Шаһмар бәй, тәвәгге эдирәм, бу һарамзадәйә нечә лазымдыр тәнбиһ олсун. Һарамзадә, мәним эвимдә әзиз гонаг, сән чыхыб мәним башымын үстүндән күллә атыб, адам өлдүрәсэн?

Ш а һ м а р б э й. Тәнбиһ, гануна көрә олачаг. (Ясовулара.) Йүзбашыны бурая чағырын!

Й ү з б а ш ы. Бурадаям, аға (Ерийир габага.)

Ш а һ м а р б э й (йүзбашы). Буну апар дустаг элә! (Ясовула.) Сән дә чәлд кет атыны һазырла, кағыз верәчәйәм, чапараг апарыб верәрсән силистчийә, һәкимлә бир ердә сабаһ бурада олсунлар. (Йүзбашы.) Йүзбашы, сән дә әмр элә һәким вә силистчи кәлинчә мейиди дәфн эләмәсинләр. (Чаһанкир ағая.) Чаһанкир аға, буюрун кағыз гәләм версинләр.

Чаһанкир аға. Буюрун, ичәридә язын.

Пристав кедир.

Иүзбашы (Садыга). Дүш габагыма, силистчи кәлинчә сәни мән яхшы данышдырачагам.

Садыг. Ай аға, ай Намаз әми, мәни замына көтүрүп. Мән силистчи кәлинчә һеч яна гачмарам.

Чаһанкир аға (йүзбашы). Иүзбашы, приставын әмринә әмәл элә! (Садыга.) Һарамзадә, күллә атмаға башына ер гәһәт иди. Кәрәк мәни приставын янында хәчәләт эләйәйдин?

Иүзбашы (Садыгы итәләйир). Дүш габагыма! (Апарыр, чамаат да дйлынча кедир.)

Һәсән (ағлайыр). Ай наинсаф оғлу, о языг сәнә нә әләмишди, ону ганына бәләдин?

Биринчи кәндли. Кәрәк буну богазындан асалар ки, халга да көз олсун.

Икинчи кәндли. Ай залым оғлу, адам да Искәндәр кими оғлана гыйыб күллә атармы? Ай сәнин голун янына дүшсүн!

Кедирләр.

Чаһанкир аға. Бәд олмады, Намаз, гочаг адаммышсан.

Намаз. Инди бунун далындан дәйиб, әлли-аяглы итирмәк лазымдыр.

Чаһанкир аға. О мәним әлимдә! (Кедир, Намаз да онун далынча.)

пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Һәсән кишинин әви. Орталыгда очаг яныр. Күнчүн бирини габагына чәтән чәкилиб, диварлардан торбалар асылыб. Һәсәнин арвады Тубу әйләшиб чәһрә әйирир. Гызы Күлниса тикиш ишинә мәшгүлдүр.

Тубу. Ай гыз, атанла бир ердә шәһәрә кедәиләр һамысы гайытдылар, индичә атан да кәләчәк. Галх аяға, очагын үстүнә бир газан гой. Бир аз дүйү арытла, атана бир дөврә сүтлү яйма бишир.

Күлниса. Бу саат дурарам, ана, тикишимин бир азча ери галыб, ону гой гуртарым.

Тубу. Билмирәм бу бир архалыг нә олудүр ки, булур, беш күндүр ону тикиб гуртара билмирсән. Мән әвә кирәндә тикиши алырсан әлинә, мән чыханда дәм верирсән көзләринә. Ахы, ай бала, нә вахтачан сән ағлаячагсан? Индийәчән оғлу өлән кириди, гардашы өлән кириди, амма сән киримәк билмирсән. Искәндәр сәнин әрин дейилди, нишанлын дейилди. Өлдүрүбләр, йәгин өлдүрәнә дә бир чәзә верәрләр. Даһа сән нийә көзләрини кор эләйирсән?

Күлниса (галхыб орта очагы дүзәлдир). Ана, мән она ағламырам. Мәни яндыран одур ки, ону Садыг мәним үстүмдә өлдүрдү. Атам вахтында мәни Садыга версәйди, инди о бәдбәхт сағ иди.

Тубу. Онда да Искәндәр вуруб Садыгы өлдүрәчәкди. Енә элә сәнин үстүндә бир ган олачагды. Наһаг ерә, гызым, өлән өлүб, сән дә өз чаныны пуч эләмә. Нә чохлур кәндимиздә ениетмә чаванлар. Онлардан да яхшысына кедәрсән. Бу өлүм дә ядындан чыхар. Өзүн дә хошбәхт оларсан.

Күлниса. Ана, мени даһа өлдүрсөлөр дө һеч кәсә кетмәйчәйәм. Бир дө атам кәләндә декинән мени апарсын Гызыләмәдлийә, халамкила.

Тубу. Чох яхшы олар. Инди атан кәләндә дейәрәм. Бир нечә күн орада галарсан, гәмин-гүссән дағылар.

Күлниса. Доғрусу, ана, даһа мән орадан бурая гайытмаячағам. Мән бурадан горхурам.

Тубу. Нәдән горхурсан, гызым?

Күлниса. Өзүм дө билмирәм нәдән горхурам. Искәндәр өлән күндән кечәләр раһат ята билмирәм. Үрәймә мин чүр гара-гура фикирләр кәлир. Кечә юхуда каһ мени гаядан атырлар, каһ гуя дибинә салырлар. Ахыр ки, мәним башымын бир бәласы вар.

Тубу. Бунлар һамысы Искәндәрин фикридир. Бачар, ядындан чыхарт. Ондан сонра пис юху көрмәсән.

Күлниса. Ондан дейил, ана, үрәймә өзкә фикирләр кәлир. Амма демәк истәмирәм.

Тубу. А гызым, бәс сән дәрдини анана демәйиб, кимә дейәчәксән?

Күлниса. Ана, дүйү торбасы һарададыр?

Тубу. Орада, чәтәнин далында көйдән асылыб. *(Күлниса кедиб, дүйүнү кәтирир.)* Ди, бирчә де көрүм дәрдин нәдир?

Күлниса. Ана, сүдлү яйманы чылхача сүддән биширим, йохса су да гатышдырым? *(Дүйү арыдыр.)*

Тубу. Яры сүд элә, яры су! Ди, тез ол дәрдини сөйлә!

Һәсән йорулмуш һалда дахил олур.

Һәсән. Бир белә дө эзаб олар ки, бу өлмүш ябы мәнә верди! Будур, тамам бир илдир, дейирәм апарым бу чәр дәймиши сатым, мени гоймурсан. Шаллаг вурмагдан голларым, тәкан вурмагдан аягларым аз галыб дүшә. Залым оғлунун сатдығы, дейир, чанын да чыхса еришимә бирчә тикә һарам гатмаячағам.

Тубу. Ябы, енә һәр нәдир, аягларыны ердән көтүрүр. Сатанда она нә пул верәчәкләр ки, бир яхшы ат ала биләсән?

Һәсән. Йолдашлар нә вахтдыр кәлиб, эвләриндәдирләр, амма мән инди кәлиб чыхырам. һамыдан далда галмышам. Йолда Намаз дейир: «А һәсән киши, өзүнә

нийә бир әмәлли ат алмырсан?» Дедим: «А сәни пир оласан, әмәлли ата әмәлли дө пул истәйирләр. һарадан алым?» Дейир: «Сән буну сат, башдан элә, Чәһанкир ағая мән дейәрәм кәһәр ябыны сәнә бағышласын, гуш кими учан бир атдыр». Дейирәм: «Яхшы, Чәһанкир аға мәнә нә үчүн ат бағышласын?» Дейир: «Ағанын сәнә чох илтифаты вар». *(Бу ердә Күлниса дүйү бошгабыны әлиндән салыб һөнкүртү илә ағлайыр.)* А гыз, сәнә нә олду, нийә белә ағладың?

Күлниса. Һеч, ата, элә сәнә үрәйим янды. Ахы сән нийә элә оласан ки, өзкәләрин рәһми кәлиб, ат бағышлайлар.

Һәсән. Ағлама, гызым, ағанын мәкәр рәйиәтинә шәфаәти олмаз?

Күлниса. Истәмирәм, бағышламасын, лазым дейил! *(Һөнкүрәрәк әвдән чыхыр.)*

Һәсән. Билмирәм бу языг гыза нә олуб, диндирирсән көзләриндән яш төкүлүр.

Тубу. Искәндәр вуруландан бәри, элә күнү будур. Нә гәдәр нәсиһәт эләйирәм, олмур. Инди дейир, атам мәнә халам эвинә апарсын. Сабаһда, залда ону апар, гой халасынын янында, бир-ики ай орада галсын, бәлкә фикри дағыла.

Һәсән. Ат мәнә чох инчидиб. Бир-ики күн динчими атым, көтүрүб апарарам, яхшы олар.

Күлниса дахил олуб, газаны кәтирир.

Тубу. Ай гыз, газаны һарая апарырсан?

Күлниса. Апарыб гапыда биширәчәйәм. Бурада эчаг түстү эләр, бәлкә атам ятачаг. *(Чыхыр.)*

Тубу. Языг гыз саралыб, эфәрана дөнүб.

Һәсән. Гара торпағын үзү союг олар. Ағлайыб, ағлайыб, ахырда сакит олуб, отурачаг ериндә.

Тубу. Бирчә де көрүм, Садығын иши һанчары олду?

Һәсән. Ай киши, чүмлә дүняны ахтарсан Чәһанкир аға кими аға бир дө өзүдүр. Шаһидләри нечә вар дойдурмушду. Намазын сөзү илә, шаһидләрә беш йүз манатачан пул пайлайыбдыр вә тапшырыбдыр ки, бачардыгча о кафир оғлунун пейини вурсунлар. Шаһидләр дө, гочаларым, нечә ки лазымдыр данышдылар. Көр кафир оғлу

судлара нэ дейир? Дейир: «Мәним Искәндәрлә бир әдәвәтим йох иди, мәни йолдан чыхардыб, ону өлдүрдән Чәһанкир ағанын дарғасы Намаз олду». Куя Намазын Искәндәрлә бир карасы вар иди. Ахмаг оглу ахмаг, данышамага сөз дә танмады. Ахырда едди ил Сибир кәсдиләр.

Т у б у. Бәс Искәндәр кими чаванын ганы ердә галачаг иди?

Күлиса дахил олуб, дүйү кәтирив вә данышыгы эшидиб, даяныр.

Һ ә с ә н. Хүласә, Чәһанкир ага олмасайды, шаһидләрин чоху сөзүнү дәйишдирәчәкдиләр. Ага дейир: «Мәним Искәндәр кими гочаг рәййәтими өлдүрәни көзүмүн габагында тикә-тикә доғраялар, оф да демәрәм». Сар олсун Чәһанкир ага, әсл ағадыр.

Чөлдән Намазын сәси кәлир.

Намаз. Ай Һәсән, ай Һәсән!

Һ ә с ә н (галхыр). Бу, Намазын сәсидир. (Чаваб верир.) Бәли! Бәли!

Намаз (чөлдән). Бир чых, бу итләрин габагына дур.

Күлиса. Ата, о бурая нийә кәлир?

Һ ә с ә н. Нә билим, ай бала, әлбәт бир иши вар ки, кәлир, кәләндә нә олар?

Күлиса. Йох, кәлмәсин, кәлмәсин! О бурая кәлсә, мән өзүмү богуб өлдүрәчәйәм.

Һ ә с ә н. Ахмаг гызы ахмаг. Башына һава кәлмәйиб? Өзүнү нийә богурсан? Намаз бурая кәләндә гиямәт гопмаз ки? Мән дуруб ағанын дарғасыны эвимдән говачагам? (Һаныя тәрәф кедир.)

Күлиса (онун этәйиндән япышыр). Ата, гурбанын олум, о кишини эвиңә гойма. Мән ондан горхурам.

Һ ә с ә н. Ахмагын бири, әл чәк көрүм а!..

Күлиса ағлаяраг о бири гаһадан кедир.

Т у б у. Бу гыз башыны көтүрүб һарая кетди? Дәли олду, нәдир? (Дуруб далынча чыхыр.)

Һ ә с ә н. Буюр ичәри, буюр!

Намаз (дахил олуб). Бәс бу эвин адамлары һарададырлар?

Һ ә с ә н. Йәгин байырдадырлар. Кәл отур көрәк бизи белә яда салмагда хейирдирми?

Намаз. Нәһләт шәррә! Хейир олмамыш нә вар? Элә бир әһвалат вар иди, ону сәнә сөйләмәйә кәлдим... (Чубугуну чыхардыб долдурур.) Нәлә бир габагча де көрүм, нәһәси өлмүш Чәһанкир ағаны нечә көрдүн? Нәдир, нәрі!..

Һ ә с ә н. Доғрусу, мән ону белә билмирдим. Киши нәчиб нәслдән олдуғуну һамыя апачыг көстәрди.

Намаз. Зарафат дейил, она Пәрвиз ханын нәвәси дейәрләр. Пәрвиз ханын ады инди дә дилләрдә данышылыр. Нечә ола, биләр ки, онун рәййәтини көзүнүн габагында өлдүрсүнләр, о да тамаша эләсин? Йох, Чәһанкир ага өзкә кишидир. Сән бир о ахмаг оглу Садыга бах, дейир: «Мәни өйрәдән ағанын дарғасы Намаз олду». Яхшы, Искәндәр Намаз нә эләмишди? Намазын атасыны өлдүрмүшдү? Намазын чөрәйини әлиндән алырды Намаз ону өлдүртсүн? Намаз ки, бир адамын тоюгуна даш атмайыб.

Һ ә с ә н. Бир аз бундан габаг элә мән дә һәмни сөзү арвада дейирдим. Сәни ким танымыр? Ахмаг сөзләрдир, ағзына кәлиб данышырды, элә билирди онула чаныны гуртарачаг.

Намаз. Һамы билир ки, о сәнин гызына нә гәдәр элчи көндәриб. Ахыр бахыб көрдү ки, сәнин көплүн Искәндәрдәдир, вурду языгы өлдүрдү.

Һ ә с ә н. Нәгигәт, әдаләт диван олду. Едди ил Сибир она аздыр, көрәк ону боғазындан чәкәйдиләр.

Намаз. Чәһанкир ағая дейирәм: ага, доғрудан, бөйүк иш көрдүн. Дейир: «Бәс инсафдыр ки, оғулсуз, йиһәсиз Һәсәнин әлиндән онун ахыр үмидини алыб, языг кишини әли гойнуңда гойсунлар?» Дейир: «Көрәк мән әлимдән кәлән яхшылығы Һәсәнә эләйим, та Искәндәрин өлүмү онун ядындан чыхынча». Мән дедим: ай ага, Һәсән кишини ябысы неч зада ярамыр, инди ки, она шәфаәтин вар, элә кәһәр ябымы она бағышла. Буюрду: «Йох, ал бу үч йүз манаты, апар вер Һәсәнә, декинән өзүнә бир яхшы ат алсын. Артыгына да бир муздур тутуб, ишини көрдүрсүн». (Пулу верир.)

Н а с э н (*пулу алып*). Шәфаәти артыг олсун, өмрү узун олсун! Аллаһ онун көлкәсини бизим үстүмүздән көтүрмәсин!

Н а м а з. Чаһанкир аға бир сөз дә буюруп.

Н а с э н. Бәли?

Н а м а з. Буюруп ки, бу чамаатын ачыгына кәрәк. Нәсәни өз дөшүмә чәкәм! Кәрәк ону элә бир адам эләйәм ки, баханын пахыллыгы тутсун.

Н а с э н. Аға мәнә, бир ердән, үч йүз манат пул көндәриб. Даһа бундан артыг нә илтифат ола биләр?

Н а м а з. Хейр, бу нәдир ки, белә хәләтләрдән чох алачагасан! Аға буюруп ки, инди ки, Искәндәри өзүнә оғул эләйә билмәди, чамаатын көзүнүн габагында өзүм она оғул олачагам.

Н а с э н. Нә дедин? Анламадым? Йә'ни нечә оғул олачагам!

Н а м а з. Даһа нийә анламырсан? Чаһанкир аға мәни сәнин гызына элчи көндәриб.

Н а с э н. Намаз! Бу данышыгы сән элә бурада гой галсын. Мән һара, Чаһанкир аға һара? Рәийәтлә дә ағанын гоһумлуғу тутармы? Гызымы апарыб беш күн-он күн сахлайыб, ахырда бир мурдар әски кими кәтириб үстүмә атачаг.

Н а м а з. Нә данышырсан, а киши, ағлыны бир башына йығ. Чаһанкир аға кими нәчиб аға һеч бир ой-магда тапылар? О сәнинлә нийә элә рәфтар эләсин? О, аллаһын әмри илә сәнин гызыны истәйир. Мәни дә өз тәрәфиндән кәбин кәсдирмәйә вәкил эләйиб. Сән дә өз гызыйын вәкили. Дур бу саат кедәк ахундун янына, кәбинини кәсдирәк, гуртарсын кетсин.

Н а с э н. Даян, ағлым башыма кәлсин, сонра!

Н а м а з. Ағлына нә олду ки? Ағанын анчаг сәнә языгы кәлир. Дейир: «Үрәйн сыныгдыр, дүшмәнин ачыгына, дейир, Нәсәнин гызыны ханым, өзүнү гайыната эләйчәйәм». Будур, инди үч йүз манат көндәрибдир, далынча бир нечә сағмал инәк верәр, гапында сахларсан. Учу-бучагы түкәнмәз мешәсиндән ағач-уғач верәр, өзүнә бир яхшы отаг тикдирәрсән. Өзүнә вә арвадына палтар алар. Бир беш адамын ичиндә дә тәшәххүслә өзүнү чәкиб дейәрсән ки, мән Чаһанкир ағанын гайынатасыям. Прис-

тав, көрәчәксән, сәнә эл верир. Бир һампа киши олачагасан. Йохса, дейирсән, гой ағлым башыма кәлсин. Сәнин ағлын башына кәлиңчә, көрәрсән ағаны да ериндән ойнатдылар. Одур, Әһсан хан айда бир ағаны эвинә гонаг чағырыр, нечә күнләрлә янында сахлайыр. Мән дә һәмишә ағанын янынча кедирәм. Көзүм дә кор дейил, ачыг көрүрәм ки, Әһсан хан истәйир Дараб агадан гызыны бошадыб, бизим Чаһанкир ағая версин. Аға да дейир: «Мән дул арвад алан дейиләм». Бир дә көрәрсән Әһсан утандырды, разы эләди вә я арвада чадудан-филандан дүзәлтди. Фүрсәти әлиндән вермә, дур кедәк молланын янына.

Н а с э н (*бир гәдәр фикирдән сонра*). Йә'ни сән замын олурсан ки, мәним гызым һәмишәлик Чаһанкир ағанын эвиндә арвад олачаг?

Н а м а з. Сәһәрдән бәри гур'ан охуюрам, бу енә өз дедийиндә дуруб.

Н а с э н. Яхшы, сән кет, мән дә далынча кәләрәм, дейирәм, гызын анасына да бир кәнәшим.

Н а м а з. Даһа нә кәнәшмәк? Арвадлыг бурада нә иш вар?

Н а с э н. Арвадлыг бир иш йохдурса да, енә элә яхшы олар. Хүләсә, сән кет мәни молланын эвиндә көзлә!

Н а м а з. Яхшы, сән дейән олсун. Мән кедим, анчаг ләнкимә, тез кәл!

Н а с э н. Ләнкимәрәм. Бу саат кәлирәм. (*Намаз кедир.*)

Т у б у (*дахил олур*). Намаз кетди? О һеч бизи бәйәниб буралара кәлмәз. Инди нә олмушду?

Н а с э н. Кәл бир яныны ерә гой, көр нә дейирәм.

Т у б у (*отурур*). Де көрүм нә вар?

Н а с э н. Шәһәрдән биз йола дүшәндә, баяг сәнә дедим ки, Намаз сөз верди ки, Чаһанкир ағая десин, мәнә ябы бағышласын. Инди, будур, аға, Намазнан үч йүз манат пул көндәриб ки, кетсин өзүнә бир ат алсын.

Т у б у. А киши, бу пуллардан аға ирәлиләрдә нийә көндәрмирди? Ядындадырмы, дарын янырды, кетдин агадан үч күнлүйә ярым баш су истәдин, ону сәнә пулсуз вермәди? Деди: «Кәрәк дарыйын дөрддә бирини мә-

но верасан?» Сән вермәдин, дары да янды? Инди үч йүз манат бирдән кәндәрир. Бурада йәгин бир кәләк вар.

Һ ә с ә н. Кәләк-мәләк йохдур. Аға дейир ки, Һәсәнин әли Искәндәрдән чыхыб, инди мән өзүм она, чамаатын ачыгына, огул олачагам.

Т у б у. Бир белә мыс-мыс эләйинчә, бир йоллуг декинән Мустафа. Декинән Намаз гызыма элчи кәлмишди. Дур бу саат, үч йүз манаты ат ағанын үстүнә, сохсун көзләринә! Бизә онун пулу лазым дейил. Мән үч йүз маната күл кими гызымы сатмарам.

Һ ә с ә н. Арвад, дәли-дәли нә сөйләйирсән? Сәндән пулнан гыз алан кимдир? Киши аллаһын әмри илә мән-дән гыз истәйир. Намазы да өз тәрәфиндән кәбин кәсдирмәйә вәкил эләйиб. Инди Намаз мәни молланын әвиндә көзләйир.

Т у б у. Киши, дейәсән сәнә гарға бейни едирибләр. Ағлын ойнайыб, аға сәнин тайын, тушундур, она сән гыз верирсән? Гызыны бир эләсинә вер ки, лазым олан вахт голундан япышсын. Бирчә де көрүм, сән чүт экән вахт, аға кәлиб сәнин чарковуна минәчәкдирми?

Һ ә с ә н. Ахмаг-ахмаг нә данышырсан, ай арвад?

Т у б у. Ахмаг данышмырам, сөзүн керчәйини мән дейирәм. Ахмаг сәнсэн ки, бир аз пул көрмүсән, ағзы-йын сую ахыр. Де көрүм, сән дары чадыны айрана доғрайыб ейәндә аға да бир гашыг көтүрүб сәнинлә о доғрамадан ейәчәкдирми? Сән боюндуругу өкүзләрин бойнуна гоянда, аға да кәлиб онун самы бағысыны бағ-лаячагдырмы?

Һ ә с ә н. Ай ахмағын гызы ахмаг! Чүрүк-чүрүк нә данышырсан? Киши мәни көзләйир. Сән дә бурада вәләззалин охуюрсан. Бунлар мәкәр аға ишидирми? Ағанын чиби пулнан долудур. Әскинасан вериб фәһлә тутуб ишләдәр. Өзү нийә чаркова минсин, я хырман дейсүн?

Т у б у. Бизә өзү ишләйән лазымдыр. Мән кедиб күнортаячан бойнуму бүкүб ағанын гапысында ишим-дән авара ола билмәрәм ки, көрүм һа вахт аға юхудан ояныб, мәним әлимә пул узадачаг, мән дә кедиб муздур тутачагам. Йох, аға мәним тайым, йолдашым дейил. Мән разы дейиләм.

Һ ә с ә н. Мән сәни хәбәрдар эләмәк истәдим. Сәнин разылығыны сорушан кимдир? Мән өз хейрими һамыдан яхшы көрүрәм. Разы олмурсан, һеч олма!

Т у б у. Кедирсән кет. Чан сәнин, чәһәннәм тапры-нын. Сонра вайсынанда, данышарам.

Күлниса йүйүрәк дахил олуб, атасынын әтәйиндән япышыр.

К ү л н и с а. Дәдә, аягларынын алтында өлүм, отур әвдә, кетмә!

Һ ә с ә н. Ай гыз, сән нә дейирсән? Мән һара кеди-рәм ки?

К ү л н и с а. Һамысыны эшитмишәм, гурбанын олум, дәдә, кетмә! Я кедирсән, габагча мәним башымы кәс, ондан сонра һара кедәчәксән, кет!

Һ ә с ә н. Ахмағын гызы, чәкил о яна, гой ишими көрүм. Доғру дейибләр: «Рәһмәт гапысы ачыг оlanda көпәйин юхусу кәләр.» Чәкил о яна! (Итәләйиб чыхыр.)

К ү л н и с а (йыхылыр галыр, гейри-тәбиш гыш-гырты илә). Ана, гурбанын олум, ону гойма кетсин! Ана, сәнә есир олум, гойма!

Т у б у. Анайын башына даш дүшсүн, өһдәсиндән кәлә билирәмми?

К ү л н и с а. Ана, сән гардашымын әзиз кору, гой-ма кедә! (Һөнкүртү илә ағлайыб, йыхылыр ерә).

пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ПЭРДЭ

Сәһнә ики парчадыр: солда Чаһанкир ағанын эвиндә бир отаг, сағда кәнд мейданчасы. Кәндлиләр йолла о ян-бу яна өтүрләр. Нечә нәфәр кәндли, эвин кирәчәйиндә пиллә үстүндә әйләшиб сөһбәт эдир. Отагда **Н а м а з** вә **Һ ә с ә н**.

Н а м а з. Һәсән! Ахы сән мәнимлә дүз доланмырсан. Горхурам ахырда арамызда бир дава дүшә.

Һ ә с ә н. Нечә?

Н а м а з. Даһа бурада бир «нечә» ери йохдур. Сән дейәндә бир готур кәндлинин бири идин. Мән сәни кәтириб бу мәртәбәйә чыхартмышам. Чаһанкир аға илә бир сүфрәдә отуруб хөрәк ейирсэн. Инди сәнин мәнә бадалаг гурмагынын һеч ады йохдур. Мәним адым дарғадыр. Сәндән габаг ағанын сағ әли мән идим. Сән бу гапыя аяг гоюдан бәри, мән билмирәм мәним ишимин ады нәдир? Сән кәл мәнимлә дүз йола кет. Йохса доғрудан далашарыг. Мәнә дә Намаз дейәрләр. Өзүн яхшы билирсэн ки, мән истәдийими тикәрәм вә тикдийими дә бир көз юмуб ачынча учурдарам.

Һ ә с ә н. Намаз, сән наһаг ерә мәнән инчийирсэн. Сән өз ишиндәсән, мән дә өз ишимдә. Мәним габагыма бир этәк гызыл төкәләр, мән истәмәрәм ки, сәнин әлиндән даргалыгы алыб мәнә версинләр. Мән ағанын гаһынатасы олуб, үстүмә дарға ады гоюм? Бу һеч мәнә лаһиг дейил. Дейирсэн, сән мәни чөрәйә етирибсэн? Мәним гызым олмасайды, көрүм мәни нечә чөрәйә етирәрдин? Мән гызымын сәбәбинә бу чөрәйә чатмышам, Мәнә миннәт гоймагын наһагдыр. Кет, атам, өз ишиндә ол, мән сәни диндириб сөйләтмирәм.

Н а м а з. Яхшы данышмырсан. Индийәдәк аға илә иши оланларын һамысы мәним яныма кәлирдиләр. Инди исә һеч мәнән сорушан йохдур ки, айын нечәсидир. Ериндән галхан бир баш сәнин үстүнә кәлир.

Һ ә с ә н. Чаңлары чыхсын, йүйүрмәсинләр. Мән һеч кәсә нә элчи кәндәрирәм, нә дә гәнд башы.

Н а м а з. Йох, йох, Һәсән, доғрусу, белә кетсә, арамыза инчиклик дүшәчәкдир. Бундан да зиян чәкән сән олачагсан.

Һ ә с ә н. Мәнә нә эләйчәксән? Әлиндән нә кәләчәк? Бу гапыда аздан, чохдан чөрәк ейирсэн, чох данышарсан, ону да әлиндән аларлар. Динмәз отур ериндә, мәнә дә саташма!

Н а м а з. Белә?

Һ ә с ә н. Бәли, белә!

Н а м а з. Онда, көрәк! *(Сол гапыдан кедир.)*

Һ ә с ә н. Көрәк! *(Кедиб йола чыхан гапыны ачыб, пиллә үстүндә отуранларын бирини чагырыр.)* Һәзрәтгулу, бурая кәл! *(Һәзрәтгулу ичәри дахил олур.)* Сәни бурая мән чагыртмышам. Будур, нечә күндүр ки, сәнин һейванларын ағалыг ятагда отлайыр, онун изнини сән кимдән алыбсан?

Һ ә з р ә т г у л у. Мәним һейванларым һәр ил паһызда ағалыг ятагда отлар. Изнини дә дарға Намаздан аларам.

Һ ә с ә н. Намаз нә адамдыр, изн версин я вермәсин? Бу саат кедиб һейванларыны ятагдан чыхардарсан. Өзүм дә кәлиб ятагын зиянлығыны йолухачағам. Зиянлығын һамысыны сәнин көнүндән соячағам.

Һ ә з р ә т г у л у. Һәсән әми, бу данышыг нәйә лазымдыр? Мән мүфтә мал отармырам. Чығчыға әскинаслар сайыб, ятаг алмышам. Һейванларымы нийә чыхардым, зиянлыг нийә верим?

Һ ә с ә н. Сән әввәлчә бир ағзыйын данышыгыны бил. Мән һәр адамын әмиси дейиләм ки, мәнә Һәсән әми дейәсэн. Икинчиси, чығчыға әскинас саймайыб, сары гызыл саймыш олсан, енә сәнин көнүнү соячағам. Ятаг лазымдыр, мәним яныма кәл! Сөзүн вар, мәнә де! Намаз кимдир, нә адамдыр? Бу саат кедиб һейванларыны ятагдан чыхарачагсан. Йохса кәлиб орада нә һейван көрсәм, һамысыны күлләләйиб гырачағам!

Һәзрәтгулу. Ахы, мән пул вериб алдығым ятагдан мәним һейванларымы сән нә һагла чыхара чагсан?

Һәсән. Сән чох гәләт эләйиб пул верибсән. Сәнә ятаг ичарәйә верән дә башыны дашын екәсинә дөйүб. Инди кәлиб сәнин һейванларыны ятагдан чыхарданда көрәрсән! Екә-екә данышмағына бах! Ди кет!

Һәзрәтгулу. Ахы, һәсән әми!..

Һәсән. Ахы-махы йохдур. Кет дейирәм, кет! (Итәләйиб чыхардыр.)

Һәзрәтгулу (Чыхыб, гапыдакы кәндилләрә). А башыныза дөнүм, бу нә бала олуп бизим чанымыза! Ики йүз әлли манат пул сайыб ятаг ичарәйә көтүрмүшәм. Инди дейир, я кет һейванларыны орадан чыхарт, я кәлиб һамысыны күллә илә ғырачағам.

Кәндли. Ондан нә десән чыхар. Онун кәсдийи башын сорғу-суалы йохдур. Варын исә беш, он, ийирми манат апар, бас овчуна, ағзы юмулсун. Онун гарнынын ағысы элә одур.

Һәсән отагда кәзинир вә һәрдән гапыя кедиб кәндилләрин данышығына гулаг асыр.

Һәзрәтгулу. Ахы, пулум йохдур, ийирми манат һарадан алым. Бир дә һәсәнин ғырымы яман ғырымдыр, пула-зада яхын дүшән чанавара охшамыр.

Кәндли. Сән мән дейәнә гулаг ас.

Һәзрәтгулу. Киши, дейирәм пулум йохдур.

Кәндли. Мән верәрәм. (Пул верир.) Ал, апар вер!

Һәзрәтгулу. Йох, гардаш, мән бир дә онунла үз-үзә кәлмәйәчәйм. Элә мәним әвәзимдән сән апар вер.

Кәндли. Чох яхшы. (Кәндли ичәри кирир.) Һәсән әми, һәзрәтгулу бир яхшы гуллуғдар оғландыр. Сән онун көнлүнә һаһаг дәйирсән. Билмәйиб, баша дүшмәйиб. Һәмишә ятағы Намаздан ичарәйә көтүрүб, енә онун янына кедиб. Гәләт эләйиб, бир дә бундан сонра Намазын һәндәвәринә доланмаз. Бу ийирми манаты да ал тәнбәкийә вер, онун тагсырындан кеч.

Һәсән. Сәнин атан Мәстала киши бир яхшы адамды. Сән дә элә она охшайыбсан. Һәр адамын ерини билирсән, әдәб-әрканла да данышырсан. Мән Һәзрәтгулуя адам кими сөз дейирәм, дейир, чығчыға әскинас вермишәм. Чығчыға әскинасы адамын бәбәкләринә дүртәрләр.

Кәндли. Даһа бир гәләтдир, эләйиб, чаһылдыр, ахламайыб. (Пул верир.)

Һәсән (пул алыр). Бу сәфәр ону сәнә бағышладым. Декинән кәләчәкдә бир дә белә гәләтләри эләмәсин. (Орта гапыдан кедир.)

Кәндли (далынча). Чох сағ ол, Һәсән әми, бөйүк инайәт эләдин. (Чыхыр, һәзрәтгулуя.) Пуллары алыб өтүрдү ичәри. Ди кет ишиндә ол.

Һәзрәтгулу. Ахы, ай гардаш, нә вахтачан бу Һәсән киши халгын башына бүйәләкчи олачаг. Ғызыны ағая вериб дейин, кәрәк халгын башына минсин?

Кәндли. Беләдир дә! Нә эләмәли?

Һәзрәтгулу. Тамам чамаат онун әлиндән чана доюб. Намаза мин рәһмәт! Мән буну белә гоймаячағам. Аләми бир-биринә ғырышдырачағам. Гой халг һамы йығылып кәлсин ағанын янына, Һәсәнин говулмасыны истәсин. Аға чамааты бир ердә көрүб сөз дейә билмәйәчәк. Гәбул эләмәз, биз дә папағымызы тәрсинә чевирәрик. Беш йүз эв чамааты ғырдырмайчагдыр ки.

Кәндиләр кедирләр.

Орта гапыдан Һәсән чыхыр. Далынча арвады Тубу.

Тубу. Һарая кедирсән? Бир даян көрүм.

Һәсән. Һарая кедирәм, мән билләм. Нә истәйирсән мәнән?

Тубу. Әмәзәк! Аллаһ сәни дөйсүн. Сәнин кими кишиләри көрүм гара торпаг алтында ятсын. Көр нечә аллаһдөймүшсән ки, бу дөрд илдә Намаз кими бир азғын кәдәнин дә өһдәсиндән кәлә билмирсән!

Һәсән. Нә эләйим, ай арвад? Намаз ата-бабадан бу гапыдадыр. Мән дүнән кәлмишәм. Ону нечә говдурум? Нечә дәфә ағая демишәм, гулаг асмыр. Каһ да көрүрсән гулагардына верир.

Тубу. Инди ки, сән ону говдура билмирсән, мән арвадлығымла ону говдурум, сән дә тамаша элә. Мән кечәязаны ағанын чанына салышдырым, ондан сонра көр говар, я йох?

Һәсән. Нә данышырсан, арвад, «кечәязан» нәдир?

Тубу. Кечәязан, һәр кишинин арвады. Мән инди Күлнисаны өйрәдәрәм, о ону яхшы говдурар. (Кедиб сол гапыдан чағырыр.) А ғыз, Күлниса, бурая кәл!

К у л н и с а (*кәлир*). Нә дейирсэн, ана?

Т у б у. Ай гыз, сымсырыгыны нийә саллайыбсан? Нә вахтачан гаш-габагың ерлән кедәчәк? Нә вахт бир сәнин үзүн күләчәк?

К у л н и с а. Хош күн көрәнин үзү күләр. Ахы мәним тагсырым нә иди, мәни көтүрүб бу чәһәннәм одунун ичинә салдыныз?

Һ ә с ә н. Йохса яманлыг эләмишик. Ага арвады олубсан. Ханымсан, габагыңда гуллугчулар дурублар. Йохса туманың балагыны белиңә санчыб алаг эләдийин күнләрин хиффәтини эләйирсэн?

К у л н и с а. Каш ки, йүз ил алаг эләйәйдем, даш дашыяйдым, бу чәһәннәм одуна янмаяйдым!

Һ ә с ә н. Ахмаг гызы ахмагың данышыгына бах! А гыз, таңрына нийә тәпик атырсан? Сүд көлүнүн ичинә дүшүб үзүрсән, еңә сәңә аздыр?

К у л н и с а. Истәмирәм бу сүд көлүнү. Агая анчаг мәним бу мүрдәшир юмуш ағым, бурнум лазымдыр. Мәнимлә бир сөз данышмаз. «Нә көйчәк көзләрин вар, нә гәшәнк гашларын вар, кәрдәнин миңа кимидир. Боюн сәрв ағачына охшайыр». Бундан савайы бир сөз эшитмирәм. Гуллугчулар мәни лаға гоюб күлүрләр, мәни кендән көрәндә дейрләр: «Ора бахын, сәрв ағачы кәлир». Мәкәр белә күнә давам эләмәк асандыр?

Т у б у. Одур ки, ахмагсан. Ага сәнинлә нә диллә данышыр, сән дә онунла о диллә даныш. Арвадын кәрәк гылыгы олсун. Сәнин гылыгың йохдур, кишинин дә көзүнә кирә билмирсэн.

К у л н и с а. Мән онун көзүнә кирим? Мәним онун көзләриндән зәһләм кедир. Онун көзләри көрүм кор олсун!

Т у б у. Һәлә бу килей-күзары гой дурсун. Әлиндә үч яшында оғлун вар, өләнәчән бурада галачагсан. Сәңә бир сөз дейәчәйәм. Онун үчүн чагырмышам.

К у л н и с а. Әлимдә бир олмая, сәндән дә айыб олмасын, йүз ушаг ола, еңә бурада мән чәһәннәм эзабы чәкәчәйәм.

Т у б у. Ди яхшы, гулаг ас, көр нә дейирәм. Сән ага арвадысан, лазымдыр ки, сәнин атан да ағаның янында, чамаатың көзүнүн габагыңда сайылан бир адам олсун. Сәнин атан галыб гырагда, Намаз һәр ердә гуйруг була-

йыр. Атайын хатири үчүн кәрәк ағаның гылыгына кириб, Намазы бурадан говдурасан!

К у л н и с а. Мәним бәдбәхтлийимә сәбәб элә мәним бу атамдыр. Мән нә гылыга кирәрәм, нә ағая сөз дейәрәм.

Т у б у. Гызым, дәли олма, Һәсән, һәр нечә олса, сәнин атандыр. Она нийә көмәк эләмәйәсән?

К у л н и с а. Мән Чаһанкир ага илә индийәдәк үзүә отуруб данышмамышам вә данышмаячагам да. Данышыга да кәлсәм она чох сөз дейә биләрәм. Онун да ахыры яхшы олмаз. Одур ки, мән онунла данышмаг истәмирәм. Ана, багышла мәни! (*Чәлд кедир*.)

Шаһмар бәй дахил олур, Тубу гачыр.

Шаһмар бәй. Баһо, Һәсән! Хош көрдүк! Кефин нечәдир?

Һ ә с ә н. Нийә, пис дейил.

Шаһмар бәй. Чаһанкир ага эвдәдирми?

Һ ә с ә н. Кәрәк эвдә олсун.

Ч а һ а н к и р а г а (*сол гапыдан чыхыр*). Я аллаһ, я аллаһ, Шаһмар бәй! Белә хәбәрсиз кәлмәкдә, хейирдирми?

Шаһмар бәй. Кәлмәйинмиң хейир олдуғуну дейә билмәрәм, шәһр дә дейил. Анчаг сәнинлә бир-ики кәлмә аягүстү данышыб кедәчәйәм. Конякын вармы?

Ч а һ а н к и р а г а. Коняксыз дүшмәнин олсун. Дөвләтиндән тапылар. Һәсән, Шаһмар бәйә коняк кәтир.

Һ ә с ә н (*сол гапыны ачыб*). Намаз, Чаһанкир ага коняк истәйир.

Шаһмар бәй (*Чаһанкир ага*). Сәнинлә бир хәлвәт сөһбәтим вар. Лазымдыр ки, бурада кәнар адам олмасын. Һәсән, сән кет һәйәтдә бир чубуг чәк, сонра кәләрән.

Һ ә с ә н. Чаһанкир ағаның мәндән хәлвәт сөһбәти олмаз.

Шаһмар бәй. Чаһанкир ағаның сәндән хәлвәт сөһбәти олмаз, амма мәнимки вар. (*Намаз коняк кәтир, пристав үч румка ичир*.) Ди һайды! Икиннз дә чөлә зәһмәт чәкин. (*Намаз сол гапыдан кедир, Һәсән һәйәтә чыхыр*.) Инди мән кәлмәйимдән нийәт нә олдуғуну дейәрәм.

Ч а һ а н к и р а г а. Бәли, буюр.

Шаһмар бәй. Сән кәндә отурубсан, дүнядан хәбәрин йохдур. Нечә вахт бундан габаг Русияда һамы

демир йоллар ятмышды. Почт-телеграф гуллагчулары тамамэн ишдэн эл чэкиб бикар отурмушдулар. Фабрик-лардэ ишлэйэн фэһлэлэр ишлэри ятырмышдылар. Бун-ларын ханишлэри бу иди ки, кэрэк чамаата һүррийэт верилсин.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Һүррийэт нэdir?

Ш а һ м а р б э й. Йәни һәр кәс нә истәйир даныш-сын, истәдийини язсын. Бу күн бириси русдур, сабаһ дөн-сүн мүсәлман олсун, я әрмәни олсун, нә мәнһәбә кечәчәк кечсин. Белә-белә ихтиярлар истәдиләр. Дейирләр, вәзир-ләр кэрэк өз ишлэри һаггында чамаат вәкилләринә һе-саб версинләр. Даһа белә ишләр.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Демәли, бундан сонра һәр гор-годуг чыхыб ағзына кәләни дейәчәк, язачаг, биз дә кә-рәк динмәз гулаг асаг! Бәс буна падшаһ нә дейир? О бе-лә ишләрә һеч вахт разы олмаз. Чох данышарлар, гошу-нуна буюрар, һамысыны ит уну кими дағыдар. Ахмаглар, көр нә хәялә дүшүбләр!

Ш а һ м а р б э й. Элә дәрәд будур ки, падшаһ да бу ихтияры верибдир. Һәтта үч-дөрд ил бундан габаг тутду-ғум студенти дә ачыб бурахыблар. Енә кәндбәкәнд дүшүб ағзына кәлән һәдьянлар данышырды. Лабуд галыб тәзә-дән тутуб дамламышам. Гышгырыр, чыгырыр, дейир: «Сә-нин мәни тутмаға ихтиярыш йохдур. Мәни манифестә кө-рә бурахыблар». Инди бу кечә ону шәһәрә көндәрәчәйәм, ушаглара да тапшырачагам ки, ону йолда манифестә версинләр. Һа, һа, һа!..

Ч а һ а н к и р а ғ а. Йох, бу яхшы олмады. Белә ишләрин ахырындан хейир чыхмаз.

Ш а һ м а р б э й. Адвокат Ибраһим бәй бир ағыл-лы адамдыр. Дейир рус япон давасында басылды. О сә-бәбдән мәмләкәтә белә шуриш дүшдү. Дейир әкәр рус падшаһ бир-дава да эләйиб басылса, онун өзүнү чамаат тахтдан салыб, һөкүмәт ихтиярыны өз элине алачаг.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Аллаһ элә күнлэри көстәр-мәсин.

Ш а һ м а р б э й. Мән, начальникин әмринә көрә мүлкәдарлары бир-бир көрүб хәбәрлар эләйирәм. Русия-нын ишлэри шулугдур. Һәр ердә рәйийәт төкүлүб бәйлә-рин мүлкәларини дағыдырлар, гарәт эләйирләр, яндырыр-лар. Бә'зи вахт өзләрини дә өлдүрүрләр. Оралардакы

күләк, олсун ки, бураларда әсә. Олур ки, сизә лазымдыр рәйийәтлә бир нөв мүдара илә доланасыныз вә рәйийәти үзә дурғузмаясыныз. Йохса о оюнлар бурада да чыхса, чинайәтин өһдәсиндән кәлмәк чәтин олар. Кәрәк гошун кәтирдәсән, чамааты күлләбаранла дағыда. Гошун да күллә атармы, я атмазмы, мәлум дейил. Чүнки Русия-да бир-ики ердә гошуна әмр верибләр ки, кәндлиләрә күллә атсынлар, атмайыблар, дейибләр, биз һамымыз кәндли балаларыйыг, өз кәндлиләримизи гырмарыг. Дү-ниә Әһсан ханын яһында идим. Онунла да бу барәдә чох данышдым. О да бу күн истәйирди сәнин яһына сөһбәтә кәлсин.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Демәли, Әһсан хан бу күн мәнә гонаг кәләчәк?

Ш а һ м а р б э й. Бәли!

Ч а һ а н к и р а ғ а. Онда бинакүзарлыг лазым-дыр.

Ш а һ м а р б э й. Даһа мән даяна билмәрәм. Кә-рәк кедиб саир мүлкәдарлары да көрүм.

Ч а һ а н к и р а ғ а. А киши, өзүн дейирсәң Әһ-сән хан кәлир, көзлә кәлсин бу кечәни бурада кечирин. Бизим чамаат динч чамаатдыр. Ондан сарсаг иш баш вермәз.

Ш а һ м а р б э й. Бу сөзләри Русия мүлкәдарла-ры да дейирдиләр. Рәйийәтә ә'тибар олмаз. Һәлә ки, ху-даһафиз!

Ч а һ а н к и р а ғ а. Демәли, галмаға һеч тәһарин йохдур?

Ш а һ м а р б э й. Ара сакитләшсин, асандыр, чох вахт кечирәчәйик. Һә, яхшы ядыма дүшдү. Һәсән киши-нин гызы нә гайыры? Тасасы ятыбдырмы?

Ч а һ а н к и р а ғ а. Ятмаянда од олуб мәни яп-дырмайчагдыр ки!

Ш а һ м а р б э й. Гочагсан. Күл вурубсан. Худа-һафиз! (Кедир.)

Ч а һ а н к и р а ғ а. Худаһафиз!

Н а м а з (дахил олур). Аға, сәнә бир сөз дейәчә-йәм, анчаг ачыгын тутмасын.

Ч а һ а н к и р а ғ а. Нә вар, нә сөздүр?

Н а м а з. Доғрусу, аға, ики гочун башы бир газан-да гайнамаз. Бу әвдә кәрәк я Һәсән отурсун, я мән.

Чаһанкир аға. Нечә, истәйирсэн ки, мән Һәсәни говум?

Намаз. Һәсәни нийә говурсан? Һәсән сәнин арвадынын атасыдыр. Мәнә изн вер, кедим өзүм үчүн бир касыблыг тапым.

Чаһанкир аға. Мән сизин һеч биринизи бураха билмәйчәйәм. Сәнсиз, өзүн билирсэн, мәним тамам ишләрим ятар. Һәсән дә ки!.. Белә, баша дүшүрсән... Һәсәни рәдд эләсәм, кәрәк гызыны да рәдд эләйим.

Намаз. Ону сән билирсэн. Чөрәйини мәнә һалал элә! Мән бурада гала билмәйчәйәм. Он-он беш илдир сәнә нөкәрчилик эләйирәм. Бундан сонра да кедиб башга бир чөрәк пулу ахтарачагам.

Чаһанкир аға. Мән енә дейирәм, нә сәни вә нә дә Һәсәни бураха билмәйчәйәм.

Намаз. Мән дә гала билмәйчәйәм.

Чаһанкир аға. Ай Намаз, буна, адамы дивара гыснамаг дейәрләр. Бир-ики күн даян, бир фикир эләйим, сонра сәнә чаваб верәрәм.

Намаз (чидди). Фикир ери йохдур. Дүзү, кәрәк Һәсән дә, арвады да вә гызы да бурадан чыхсынлар. Мән Һәсәни кәтириб бурада чөрәк йийәси эләмишәм, инди ейиб, көкәлиб, гудуруб. Миниб мәним башыма. Мән дә папағымы тәрсинә чевирәндә горхурам чох адам долаша. Мәним элимин алтында чох адамларын ишдәкләри вар. Мән дә ки, өзүн билирсэн, һеч заддан, һеч кимдән горхан дейиләм. Элә ки, һечәтә дүшдүм, мәндән өтрү газамат, Сибир — һамысы бирдир. Амма мәним далымча долашанлара чох тәфавүт эләр.

Чаһанкир аға. Ай Намаз, ахы бу бир тәклиф дейил ки, сән эләйирсэн. Доғрудур, мән нә Һәсәнин гызыны арвад ериндә, нә онун ушағыны ушаг ериндә сәййрам. Сәнин инсафын йохдур? Бир нечә вахт сәбр элә, сонра енә бурада бир сән галачагсан, бир дә мән!

Намаз. Чамаат Һәсәнин элиндән лад чәкир. Приставын да данышығыны тамамән-камал эшитмишәм. Халг мәним бирчә сөзүмә мәттәлдир ки, Һәсәнин дә, арвадынын да чүрүмүнү чәксинләр. Элавә, өзүн билирсэн ки, прокурор сәни долашдырмаға маһна ахтарыр. Кедиб өзүмү онун элинә вериб, сәнин угрунда тутдуғум ишләрин һамысыны она верәчәйәм. Ондан сонра мәндән ин-

чимә. Даһа гуллуғундан мүрәххәс олаг. (Истәйир кетсин.)

Чаһанкир аға. Нарая кедирсэн? Бир даян, гулаг ас, көр нә дейирәм. (Намаз даяныр.) А киши, сән һирсли адаммышсан. Ал бу йүз манаты, гой гойнуна, бир ики күн сәбр элә, бәлкә сән дейәни эләдим.

Намаз. Мәнә нә йүз манат лазымдыр, нә дә йүз мин манат. Эһсан хан нечә илдир сәнинлә гоһум олмага чалышыр, өзү дә инди чә кәлиб эвинә дүшәчәк. Күнү бу күн Эһсан ханын гызына элчи дүшүб, Һәсәнин өзүнү дә, гызыны да эвдән чыхарачагсан.

Чаһанкир аға. Бәс онун кәбини?

Намаз. Кәбинә гол чәкибсэн?

Чаһанкир аға. Нечә?

Намаз. Кәбиндә мән олмушам. Ону мән билмәрә бойнумдан атарам, дейәрәм кәбин сахтадыр. Молла, Һәсәндән рүшвәт алып, өз тәрәфиндән кәсиб. Мән дә ки, савадсызам, молланын эвинә кетдийими көкүндән данарам. Онда һәм гызы башдан эләрсән, һәм ушағын гәбул эләмәзсән. Аралыг союяндан сонра Һәсәни чағырыб, бир ики йүз манат хәрчлик вериб йола саларсан.

Чаһанкир аға. Бәс онда да молла долашар.

Намаз. Молла долашанда гиямәт ки, гоһмаз. Чәһәннәмә долашсын. Кедиб газаматда бир аз мүфтә чөрәк ейиб, енә чыхачаг.

Чөлдә чамаат топлашыр.

Чаһанкир аға (Намаз). Бир бах көр чөлдәки нә сәсдир?

Намаз (гапыны ачыб бахыб гайыдыр). Эһсан хан буюрубдур.

Чаһанкир аға. Ди чых ушаглара де, ханын атыны тутсунлар. (Намаз чыхыр, Эһсан хан нечә нәфәрлә дахил олур. Чаһанкир аға онун истигбалына ерийир.) Хан, бу эвә чох хош кәлибсиниз! Бу эв-әшийин һамысы сизә пешкәшдир!

Эһсан хан (үзүндән өчүр). Сән билирсэн ки, мән сәни өз оғлум кими истәйирәм. Будур, нечә вахтдыр сәни көрмәк арзусундаям. Нә эләйим, ишин чохлуғундан бир яна тәрпәнә билмирәм. Гоһчалыг да бир яндан гол-

гычымы бошалдыб. Сизин кими чаванлар кэрэк биз гочалары яда салалар. Мэн кэрэк сенин гулагыны чэкэм, хэрэнкэ. (Жулур.)

Ч а һ а н к и р а ғ а. Мэни өлдүрмөйө дә ихтиярыныз вар, буюрун ичэри!

Һәсән чөл гапыдан дахил олур, кәлиб Эһсан ханын янындан этинасыз кечир.

Э һ с а н х а н (Һәсәни даяндырыр). Ай кәдә, бир даян! (Һәсән даяныр.) Сән гудуз Пирвердинин оғлу Һәсән дейилсэн?

Һ ә с ә н. Нечә?

Э һ с а н х а н. Мәкәр бу адамлары көзүн көрмүр?

Һ ә с ә н. Кор ки дейиләм, нийә көрмүрәм?

Э һ с а н х а н. Вахт ки, көрүрсән, нийә салам вермирсән? Башын ки, гопуб ериндән дүшмәйәчәк!

Һ ә с ә н. Элә ки, мәним гызым Чаһанкир агадан бошанды, еринә сенин гызын кәлди, о вахт баш үстә, салам верәрәм.

Э һ с а н х а н. Ахмаг оғлунун данышығына бах! (Истеһза илә.) Паһ, бағышла, билмәдим, Һәсән аға! Сән ахы Чаһанкир ағанын гайынатасысан. Биз кэрәк сәнә салам верәк. (Чаһанкир ағая.) Ай Чаһанкир, мәкәр беш-он кирвәнкә арпа тапа билмирсән, бунун габағына төкәсән, мәшгул олуб тәйләдән эшиһә чыхмая? (Кедир сол гапыя тәрәф.)

Ч а һ а н к и р а ғ а (ону ичәри салыб гайыдыр. Һәсәнә). Һейван оғлу Һейван! Кэрәк һәр ердә мәним башымы ашағы эләйәсэн? Итил мәним көзүмүн габағындан.

Һ ә с ә н. Нечә? Мэни говурсан?

Ч а һ а н к и р а ғ а. Говурам, бир дә үстүндән!

Н а м а з (Һәсәнә). Чох данышма, чых чөлә, наггал оғлу наггал!

Намаз Һәсәнин бойнундан тутуб салыр эшиһә, чөлдә чамаат күйләшир.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Ай чамаат, көзүнүз айдын олсун, аға, Һәсәни ити мәсчиддән гован кими говду.

Чамаат Һәсәни эһатә эдир.

И к и н ч и к ә н д л и. Қефин нечәдир, ай ағанын гайынатасы?

Ү ч ү н ч ү к ә н д л и. Билдирчинин бәйлийи дары совуланачандыр. Бундан да сонра кет Кә'бәдә яғ ич.

Һ ә з р ә т г у л у. Һәсән әми, бирчә о ийирми манаты чәк эшиһә.

Һ ә с ә н. Нечә ийирми манат, ай оғул!

Һ ә з р ә т г у л у. Инди оғул олдум, ярымча саат бундан габаг алдығыны. Чох даянма, чәк эшиһә, йохса чуханы чыхардарам.

С ә с л ә р. Кишинин пулуну вер, кишинин пулуну вер!

Һ ә с ә н. (пулу верир). Ал, атам, әл чәк мәндән!

Һ ә з р ә т г у л у (чамаата). Гардашлар, бу пул мәндән чыхмышды. Инди әлимә мүфтә кечиб. Бир гоюн алыб, һамынызы кабаба гонаг эләйәчәйәм.

Ч а м а а т. Ура!..

Намаз орта гапыдан Тубуну чыхардыр.

Н а м а з. Кәл, сән дә әрийин далынча буюр. (Чөлә салыр.)

Б и р и н ч и к ә н д л и. Будур, Тубу ханым да кәлди. Ура!..

И к и н ч и к ә н д л и. Ағамын гайынанасы кәлди. Ура... ура...

Н а м а з. Ура!.. Ура... ура...

Узагдан алов көрүнүр.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Ай ушаглар, о көрүнән алов нәдир?

И к и н ч и к ә н д л и. Дейәсән чүвәллағылар Һәсәнин эвини яндырдылар.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Яхшы олду, һаггында олду. Еллә кәлән селлә кедәр!

Т у б у (алову көрүб). Ой!.. Ой!.. Эвинә од дүшсүн, а мәним эвими яндыран! Ай үстүнүзә од төкүлсүн, эвими нийә яндырырсыныз? А сизин ананыз мөләсин, эвими нийә яндырырсыныз?! (Һәсәнин бойнуна бир юмруг вурур.) А башы дашлы, әмәзәк, бивеч! Аллаһ дөйсүн сәң! Эвин яныр, өлү кими нийә даяныб бахырсан? Йүйүр, бир тәһәр чәк!

Һәр икиси йүйүрүр.

Ч а м а а т. Ай гоймайын, кетдилэр ha! Алабаш, тут ha!..

Һәр тәрәфдән фит верилир.

Б и р и н ч и к э н д л и. Халгдан союб алдыгы малдыр, инди дә истисинә гызышсын. Чанына лә'нәт кәлсин, ай онун эвинә бир афтафа да су төкән!

Сол гапыдан К ү л н и с а, голтуғунда үч яшында бир ушаг башынын түкләри пәжмүрдә чыхыр.

Н а м а з. Атайын эви яныр, сән дә һарая йүйүр.

К ү л н и с а. Кедирәм, кедирәм... Мәни гованып үстүнә күн доғсун. Бу күн мәним үчүн той-байрамдыр. Мән зиндандан гуртармышам. Кордан эвә гайыдырам. Атамын эвини яндырырлар. Элә атанын өзүнү кәрәк яндырсынлар. Мән кедирәм, амма бу ушагдан, мәнә чеза верәнләрин чанына бир ягы бәсләйәчәйәм ки, кәрәк онун өһдәсиндән кәлә билмәсинләр. (Йүйүрүб чыхыр.)

пәрдә

Д О Р Д У Н Ч У П Э Р Д Э

Той мәчлисн. Бейүк бир отагда кәндлиләр һалай вуруб әйләшибләр. Юхары башда Т о й б а ш ы әйләшиб, Ф ә р р а ш элиндә чубуг орталыгда доланыр. Балабанлар чалгысы тәғтиби илә шамларла бәзәнмиш вә гызыл вәрәгәләрлә өртүлмүш, мейвәчатла, һәлвийәтла долу бир хонча кәтириб тойбашынын мүгабилиндә гоюрлар. Чаванлардан ики-үч нәфәр ойнайыб әйләширләр. Чаванлар ойнай әснала фәрраш чубугуну чамаатын дизләринин габагында ерә чырпыр, гышгырыр вә өзү дә мусигинин һавасына атылыб дүшүр.

Ф ә р р а ш (гышгырыр). Эл вурун! Эл вурун! Бу той һәр тоя бәнзәмәз! Бу, Чаһанкир аганын тоюдур! Әһсан ханын гызынын тоюдур! Эл вурун!

Т о й б а ш ы. Аға бу күн тою чамаата вериб, биз дә кәрәк энинә, боюна шадлыг эләйәк. Фәрраш!..

Ф ә р р а ш. Бәли!

Т о й б а ш ы. Гыз-кәлинләрдән яваш-яваш чагыр, ойнасынлар.

Ф ә р р а ш. Баш үстә! (Чыхыр.)

Бир нәфәр үзү өртүлү гадын дахил олуб, мәчлиснн ортасында лаяныр. Ашыглар агыр һава чалырлар. Гадын аһәстә ойнайыр. Ашыглар агыр һавадан кечирләр дөндәрмәйә. Гадын бир гәдәр дә ити ойнайыб чыхыр. Бу минвалла нечә гадын кәлиб, белә ойнайыб кедирләр. Гадынлар ойнадыгча фәрраш кәлиб чамаата эл вурдуруп вә бир яндан да «шабаш» чагырыр. Кәнд аләтинә кәрә, чамаат ойнай гадынларын шәрәфинә пул верирләр. Бу пуллары фәрраш алыб, пул верәнин адыны белә элан эдир:

Ф ә р р а ш. Енә «филанкәсин», енә «филанкәсин» эви абадан олсун! Он түмән шабаш эләди. Оюнчулар башына, ай шабаш, той шабаш!

Фәрраш бу сөзләрлә башга пул верәнләрин дә алларыны чәкиб гышгырыр. Алдыгы пуллары апарыб хончая гоюр.

Т о й б а ш ы (ахырынчы гадын ойнайыб кедәндән
сонра саз ашыгына дейир). Ашыг Чәфәр инди дур бир
аз сөлһәт элә, көрәк!

Ашыг Чәфәр элиндә саз, балабанчы илә чухаларыны чыхарыб
дурурлар аяга. Габагча чалгы илә мәчлисн доланырлар, ондан
сонра бир оюн һавасы чалыб, гоша ойнайыб мәчлисн ортасында
даянырлар вә кечирләр. Аразбары чалгысына, Ашыг Чәфәр охуюр.

А ш ы г Ч ә ф ә р (охуюр).

Дедим: эй дост, белә салланма,

Бурда яхшы вар, яман вар.

Дедим: ай яр, гадан мән аллам,

Деди: сәбр элә, заман вар, ай залым.

Дедим: ай күл, һәмдәмин кимдир?

Деди: һәмдәмин бүлбүлдүр.

Дедим: ай күл, хара ялварма!

Деди: нейлим ишим мүшкүлдүр, ай залым!

Көзәлләр багда кәзәрләр,

Өмрүмүн күлүн үзәрләр.

Өзләрин белә бәзәрләр,

Бирн о яндан, бири бу яндан, ай залым!

Екпайдан сонра балабанчы әйләшир. Ашыг Чәфәрин элиндә саз, бир
аз отагы долашыр.

Һәзарат, әввәла, Чәһанкир ағанын тою мүбарәк ол-
сун, устада да мин рәһмәт! Устад дейир:

Ачыгбанда олса әкәр бир дилбәр,

Бу сифәтләр онда мүәйән кәрәк.

Әндамы айинә, гәдди мө'тәдил,

Сияһ зүлфү гамәтинә тән кәрәк.

Янагы лалейи-баһары кими,

Ләбләри ягутун кәнары кими,

Бир дәнә насүфтә мирвари кими,

Башдан аягадәк ағ бәдән кәрәк!

Гөвлү сәдиг ола, һәр фе'ли һәләл,
Билмәйә ки, фитнә нәдир мәкрү ал,
Шам кими габагда дура, нитги лал,
Кәсилсә дә башы динмәйән кәрәк!

Нөврәсидә, он үч, он дөрд яшында.
Әйб олмая кирпичиндә, гашында,
Һәясы үзүндә, ағлы башында,
Ағзы, бурну назик, үзү кен кәрәк!

Тавус кими бәзәкләнә һәр сәһәр,
Бәзәк верә чамалына сәрбәсәр,
Диндирмәмиш верә көнүлдән хәбәр,
Ишарә аңлайыб, һал билән кәрәк!

Вагиф, яхшы чапан кәрәк, чан үчүн,
Чох чалышмаг нәдир бу чапан үчүн,
Бир көзәл лазымдыр бизим хан үчүн,
Вали туллуғунда әрз эдән кәрәк!

Балабанчы енә дуруб кәлир ашыг Чәфәрин янына,
ашыг Чәфәр кәрәмин охуюр:

Гатар-гатар олуб галхыб һавая.
Нә чыхыбсыз асиманә дурналар!
Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
Үз тутубсуз нә мәканә дурналар?

Әрз эләйим, бу сөзүмүн сағыдыр,
Йолларыңыз һәрәмидир, яғыдыр.
Шәһин-шонгар сүрбәнизи дағыдыр,
Боянарсыз ғызыл ганә, дурналар!

Бир баш чәкин дәрәмәндиң һалинә,
Әрзә язсын, гәләм алсын элинә,
Вәдади хәстәдән Бағдад элинә,
Сиз етирин бир нишанә, дурналар!

Шикәстә:

Дәмир көнлүм, даш көнлүм!
Җичран кәлди, гач көнлүм,
Чәкил бағлар күнчүнә,
Гәм дәфтәрин ач көнлүм!

Шикәстәдән сонра балабанчы чалыр, ашыг Чәфәр тәк ойнайыб,
тойбашыя баш әйиб кедир ерина.

Т о й б а ш ы. Фәрраш!
Ф ә р р а ш. Бәли!
Т о й б а ш ы. Ушаглардан дурғуз бир яллы тут-
сунлар!

Яллы тутулур. Нечә нәфәр чаван әл-әлә вериб дүзүлүрләр. Бир нәфәр әли чубуглу онлара дәстәбашы олур. Ойнайыларын һамысы дәстәбашынын ишарәләринә тәглид әтмәйә мәчбурдурлар. Әкс сурәт-дә дәстәбашы боюн гачыраны чубугла вурачаг. Чаванлар габагча ерләриндә даяныб, ағыр бир һавая дабанлары үстүндә саға, сола йыргаланараг, галхыб дүшүрләр. Чалғы кетдикчә гызышыр, чаванлар да гызышыб, габагларында дәстәбашы ойнараг, отагы дола-нырлар. Дәстәбашы каһ даяныр, каһ ерә әйләшиб әл чалыр. Каһ енә чәлд сычрайыб ойнайыр. Һамы ону тәглид әдир. Ахырда яллы тутанлар даянырлар. Дәстәбашы айрылыб тәк ойнайыр. Һамы әл чалыр. Далынча яллы кедәнләр нөвбә илә ойнайырлар. Яллы тамам олур. Һ ә с ә н оюнун гызгын вахтында, әйниндә чындыр либас, сифәт, саггал, пәжмүрдә, диванә һалында өзүнү ичәри салыр.

Һәсән. Һәсәнәм, йол кәсәнәм, тары мәнәм,

Бил мәнәм, һамыны мән яратмышам.
Сизи дә мән яратмышам!

Ашыг! Чал ойнайчагам, гызымын тоюна кәлми-шәм. Ойнамасам арзум үрәймдә галар. (*Гышгырыр.*)
Ай гыз, Күлниса! Атан тоюна кәлиб, кәл ойнамагына тамаша әлә!

Ф ә р р а ш (*кәлиб голундан тутур*). Һәсән әми! Бу, Күлнисанын тою дейил. Күлниса чохдан халасы әвинә

көчүб кедиб. Бу, Чәһанкир ағанын тоюдур, Әһсан ханын гызынын тоюдур.

Һ ә с ә н. Нә Чәһанкир аға? Нә Әһсан хан? Онла-ры да мән яратмышам. Шаһгулу оғлу Намазы да мән яратмышам. Ашыг, чал, йохса дәйәнәк башында ойнар!

Истәйирләр чөлә чыхартсынлар.

Т о й б а ш ы. Ушаглар, көрүрсүнүз дәлидир. Гоюн ойнасын, ойнар, йорулар, чыхыб кедәр. Ашыг, чал!

Ашыглар чалырлар. Һәсән диванәвари ойнайыр. Кәлдикчә гызышыб башлайыр долашмаға. Бирдән йыхылыр.

Ф ә р р а ш (*истәйир дурғузсун*). Ай ушаглар, бу ки, өлүбдүр!
С ә с л ә р. Нечә? Өлүбдүр? Нә данышырсан?

Дуруб Һәсәнин мейидини әһатә әдирләр.

Т о й б а ш ы. Бәли, сағлыгында чамаата әзиййәти аз дәймишди, кәрәк өлүсү дә ханымын кефини позайды. Көтүрүн бу мәрдимазар оғлунун мейидини!

Мейиди көтүрүрләр.

пәрдә

БЕШИНЧИ ПЭРДЭ

Бир кәндә Дәирә ичрайыа комитәси. Бир маса рубәруда сәдр үчүн вә бириси дә сәг тәрәфдә катиб үчүн гоюлмушдур. Масаларын янында нечә табурет вә дивар бою скамьялар дүзүлмүш. Скамьялар үзәриндә нечә пәфәр галын вә киши өйләшмиш. Катиб Мирзә Сәмәд язый мәшгулдур. Сәдр һалә кәлмәниш.

Г о ч а (катибә). Ай огул, бәс Искәндәрзәдә йолдаш нә вахт кәләчәк? Чохдандыр көзләйирәм.

М и р з ә С ә м ә д. Бир азча даян, әми чан, илдичә кәрәк кәлсин. Мәркәздән школарын бөйүйү кәлибдир. Бу күн кәндә школа бинасы гоячаглар.

Г о ч а. Көрүнүр, хейир ишә кедибдир, зиян йохдур, көзләрәм. Ахшамачан дә кәлмәсә инчимәрәм.

М и р з ә С ә м ә д. Йох, бу саат кәләр, мәттәл олмәзсан.

Г о ч а. Ай огул, мәним башым чәкмәйән бәла йохдур. Кедирдик приставын гапысына, дейирдиләр ага ятыбдыр, көзлә, ояныб ишинә бахар. Күнорта олурду, ага ятыб, күн әйиләрди, ага ятыб. Дейирдик, ай чаным. Йолумуз узагдыр, гаранлыга дүшәрик, йолда атымызы әлиминдән аларлар, бурада ятмаға еримиз йохдур. Дейирдиләр, нә чохдур багларда ағач, кет биринин алтында ят! Ага бу кечә сәһәрәчән филан бәйини эвиндә гумар ойнайыб, күн чыхандан сонра эвә кәлибдир. О, күн батынча дурмаячаг. Дурса да сәнин ишинә бахасы олмаячаг, чүнки чох пул удузуб, сәг-солуну гапыр. Чыхыб кедирдик ишимизә. Чох вахт олурду ки, бир иш дүшәндә беш аскаггал чагырырдыг, кәлиб ишимизи барышдырырдылар. Дейирдик, гой зиян чәкәк, приставын сифәтинн көрмәйәк. Инди, будур, тәзә һөкүмәт кәләндән бәри

приставларын пиян сифәтләриндән гуртармышыг. Кәлирсән, алтына күрсү чәкирләр. Сәнинлә инсан кими дапышырлар. Ишинә дә о янлыг, бу янлыг инсафла бахыб, йола салырлар. Бу Искәндәрзәдә йолдаш кәләндән бәри ишләр күн-күндән яхшылашыр. Яхшы оғландыр, она мәним белә бу гоча чаным гурбан олсун.

М и р з ә С ә м ә д. Әми чан, приставы падшаһ тәйин эләйирди. О да падшаһын тәрәфини көзләйиб, чамаатын белиндә гамчы ишләдирди. Инди һөкүмәти чамаат сечир, о да чамаата гуллуг эләйир.

Г о ч а. Дүздүр, гурбанын олум. Эләдир! (һамы әйләшәнләрә.) Эләдир?

Һ а м ы. Эләдир, эләдир! Йолдаш мирзә дүз буюрур.

Б и р и н ч и ш и к а й ә т ч и. Ай кишиләр, мән сизә бир күлмәли шей нағыл эләйим. Бир аз бундан габаг Хәдичә оғлу Кәрбәлайыа Әһмәдин эвинин янында кечирдим. Көрдүм чох адам йыгылып, сорушдум нә вар, дедиләр, тәзә школ ачырлар. Йолдаш Искәндәрзәдә орада иди. Бир дә бахдым ки, Молла Талыб күсмүш ушаг кими, ғырагда бойуну бүкмүш отуруб бир дашын үстүндә. Ерийиб салам вердим. Дедим: Молла әми, дөскаһи көрүрсәйми? Деди көрүрәм, аллаһ бу Шура һөкүмәтинн чәзасыны версин, тамам ушагларымызы диндән чыхардачаг. Нәр кәндә бир белә шейтан ювасы тиксәләр, ишләр дүзәләр. Дедим нә бахырсан, нийә вуруб дагытмырсан? Дейир мәкәр бу кафирләр мәндә һәрәкәт гоюблар? Анчаг башымын милчәйини горууорам. Кечмиш вәдә олайды, школун алтындан од гоюб яндырмышдым. Дейир башымын милчәйини горууорам... hal.. hal.. ha...

Һамы күлүшүр.

М и р з ә С ә м ә д. Оун кими башларынын милчәкләрини горуялар чохдурлар. Дәһа онларын дөвраны гуртарды.

Г о ч а. Чох яхшы олур. Гой һамысынын ачлардан ағызларына гурд дүшсүн, ғырылсылар. Һамымыз бисавад, дүнядан бихәбәр эләйән онлардыр. Бәйләрин пловларын ейиб, чамааты да онларын хатирн үчүн гаранлыгда сахладылар. Дейир: нәр кәс рус әлими охуса,

русча данышса гиямәтдә дилинә эгрәб япышачаг. Биз дә инанырдыг. Ай сизин дилиниз дүшсүн.

Мирзә Сәмәд. Әлбәттә, онлара элә сәрф эләрди. Гоюн ағылланарса сүдүнү өз баласына верәр. Одур ки, гоюнун ағылланмасы чобана зияндыр. Инди, будур, мәктәб ачырлар, ушагларыныз охуярлар. Әкини элмлә әкәрләр, барама гурдуну элмлә сахларлар, багларыны элмлә бечәрәрләр. Көрәсэн бири мәним кими катиб олду, бири комитә сәдри олду, бири үзв олду. Савадлы кәндлийә һәмишә иш тапылар.

Биринчи шикайәтчи. Гардашлар, тәзә һөкүмәтин ишинә нә сөз ола биләр? Бундан габаг бәй мин чувальми ерини әкирди, рәһийәт бир чувал тохум сәпмәйә ер тапмырды. Бурадан дуруб, кедиб Әзизсултанлы ериндә әкин әкирдик. Инди исә ери өкүзүнә төк, нә гәдәр күчүн чатыр әк. Пул лазым оларды, кедәрдин һәфтәбазар кәрбәлайиләринин, һачыларынын янына, аламын гулагларыны дибиндән кәсиб бурахырдылар. Өләнәчән онларын борчларынын алтыннан чыхмырдыг. Инди, будур, көзәлчә банкымыз вар. Пул лазым оландә, кедиб йүнкүлчә мүамилә илә көтүрүрүк. Вахтында да апарыб веририк.

Мирзә Сәмәд. Бәйләр дә, һачылар да, кәрбәлайиләр дә, һамысы чәзаларына чатдылар. Инди дә онлар керидән бахырлар.

Гоча. Шамчыраглы Чаһанкир ағаны эшидиб сәнми?

Биринчи шикайәтчи. Нечә?

Гоча. Чамаатын башына нә оюн галды кәтирмәсин? Өз рәһийәтиндән биринин гызына ашиг олуб, языгын нишанлысыны өлдүрдүб, сонра да арвад адына апарыб эвиндә дөрд ил сахлаяндан сонра, гучагына бир ушаг вериб эвиндән говду. Падшаһ тахтан дүшәндән сонра о гызын нишанлысыны өлдүрәни бурахдылар кәлдә эвинә. Кәләндән сонра, тамам чамааты дургузду Чаһанкир ағанын үзүнә. Чамаат төкүлүб ағанын эвини яндырды. Намаз адлы бир дарғасы вар иди, ону тикә-тикә эләдиләр. Аға да о вахтан башыны көтүрүб гачыб. Ерини дә билән йохдур.

Биринчи шикайәтчи. Нагт олуб она, о да аздыр, кәрәк өзүнү дә әви кими яндырайдылар.

Искәндәрзадә (дахил олур, халг аяга галхыр). Әйләшин, йолдашлар, зәһмәт чәкмәйин, көһнә, пасланмыш адәтләри бурахын кетсин. Мән сизин һамыныздан чаваһнам, кәрәк мән сизин аягыныза дурам. Сизә бу күн бир яхшы мәктәб ачдыг. Бир аздан сонра мәктәбсиз бир кәнд галмаз. Кәрәк мәмләкәтимиздә бир бисавад олмасын. Һамы охусун. Гызлар, оғланлар, һәлә гочалар да кәрәк охусунлар. *(Катибә.)* Мирзә Сәмәд, доғрудан да мәктәбимизин бинасы чох көзәл бинадыр, отаглар бөйүк, ишыг!

Мирзә Сәмәд. Һейф ки, мән дәфтәрхананы бурахыб кедә билмәдим. Йәгин көзәл нитгләр сөйләнди.

Искәндәрзадә. Бәли, мәркәздән кәлән инспектор көйчәк данышды. Мән дә бир нечә сөз дедим. Данышдыгым ердә көзүм Молла Талыба сатанды. Бир кәнардан, дөвә һалбәндә бахан кими тамаша эләйирди. *(Әйләшир ериндә, шикайәтчиләрә.)* Ди кәлин көрүм, дәрдиниз нәдир? *(Гадына.)* Бачы, габагча сән кәл!

Гадын (габага ерийир). Ай оғул, мәним, аяыб олмасын, бир гызым вар, он яшы ола, я олмай, Өзүнү дә кәнддә мәктәбә гоймушам. Инди мәним кишим дейир, кәрәк гызы эрә верим. Дейирәм, ай киши, бир инсафын олсун, мүрүввәтин олсун. Гой бир аз охусун, бөйүсүн. Он яшында ушагы сән һара эрә верирсән? Дейир, олмаз ки олмаз. Инди, будур, нечә күндүр, ағачын бирини игдә эләйиб, бирини мәндә. Ахыр лабүд галыб, янына кәлмишәм.

Искәндәрзадә. Һаралысан, бачы?

Гадын. Чухуркәндлийәм.

Искәндәрзадә. Әринин ады нәдир?

Гадын. Ону көрүм ады батсын. Рамазан Иляс оғлу.

Искәндәрзадә (катибә). Йолдаш Мирзә Сәмәд, Чухуркәнд комитәсинә бир әмр яз, сабаһ Рамазан Иляс оғлуну бурая көндәрсинләр. *(Гадына.)* Мәкәр сәнин әринин көзләри кордур? О демирми ки, мән бу балача ушагы һара верирәм? Бундан нә арвад олачагдыр?

Гадын. Гурбанын олум, элә мәним дә дедийим одур. Мән дейиб, мән эшидирәм. Дейир гырхдыр. бирн әсник дейил. Дейир шәриәтә бахсан, кәрәк гызы доғгуз яшында эрә верәсэн. Бу гызын яшы, дейир, аз галыб

он бир олсун. Эрэ вермәсәм мәни чәһәннәм одуна яндырлар.

Искәндәрзадә. Инди, бачы, истәйирсэнми әринә тәнбиһ олсун?

Гадын. Ону богазындан да ассалар үрәйим союмаз.

Искәндәрзадә. Чох яхшы, сабаһ кәләр бурая, мән она бир яхшы шәриәт дәрси верәрәм. (Катибә.) Мирзә Сәмәд, кағызы язды?

Мирзә Сәмәд (мәктубу тәгдим әдир). Буюрун!

Искәндәрзадә (охуюб имза әдир). Бу кағызы бир атлыдан кәндәр. (Гадына.) Бачы, бу кечә бурада галмаға ерин вармы?

Гадын. Вар, гадан алым, бачым эви вар!

Искәндәрзадә. Чох яхшы, сән кет. Сабаһ әрин бурая кәләр, онда сән дә кәләрсән.

Гадын. Өмрүн узун олсун, чаван гәддин ерә дәймәсн. (Кедир.)

Искәндәрзадә (гочая). Дайы, кәл көрүм сәнин гуллуғун нәдир?

Гоча (габаға кәлир). Ай оғул, мәним, айыб олмасын, үч оғлум вар, үчүнү дә эвләндирмишәм. Инди әкин ернимиз азлыг эләйир. Кәнд комитәсинә нечә дәфә кетдим-кәлдим, элач олмады. Инди сәни дейиб кәлмишәм. Язасан гоншумуздакы хали ердән бир аз кәсиб бизә версинләр.

Искәндәрзадә. Әлиниздә нә гәдәр ер вар?

Гоча. Олар, бир үч чувалын ери.

Искәндәрзадә (катибә). Йолдаш Мирзә Сәмәд, көтүрүн буналарын кәнд шурасына язын ки, буна, арвад вә ушагларына нүфус һесабы илә нә гәдәр ер дүшүрсә, мүййән әдиб версинләр. (Мирзә башлайыр язмага.) Дайы, сән кет, архайын ол!

Гоча. Өмрүн узун олсун! Сәнә бу гоча чаным гурбан! (Катибә.) Мирзә, кағызы яз вер, элә өзүм апарым. Мирзә Сәмәд. Будур, әлимдә язырам. Даян гуртарым, гол чәкдирим, апар. (Гоча чыхыр.)

Искәндәрзадә (икинчи шикайәтчийә). Буюр көрәк сәнин нә гуллуғун вар?

Икинчи шикайәтчи. Мәним шикайәтим,

а йолдаш, мирабдандыр. Бағым япырды, кетдим, ялвардым, үчә кечәлик ондан су истәдим. Көр мәнә нә дейрләр, дейир, авчыма гой, авчына гоюм. Йә'ни пул вер, су апар! Вермәйә пулум олмады, ағачларым япыр, баға бахсан язығын кәләр!

Искәндәрзадә. Мән мирабы чағыртдырмышам. Сән дә кет, архайын ол, сабаһ бағын су ичәр. Нансы кәнддәнсән?

Икинчи шикайәтчи. Гуругатлаг кәндидән.

Искәндәрзадә. Адын нәдир?

Икинчи шикайәтчи. Бейбүд Һүсейнгулу оғлу.

Искәндәрзадә (языр). Ди кет, хатирчәм ол! (Катибә.) Мирзә Сәмәд, мираб кәлибдирми?

Мирзә Сәмәд (языр). Бәли, кәлибдир. Ики нәфәр чағырдығымыз кәндлиләр дә кәлибләр.

Искәндәрзадә (гапыдакы милис нәфәринә). Чых, мирабы да, онунла бир ердә чағырылан кәндлиләри дә бурая кәтир. (Милиционер чыхыр. Шикайәтчийә.) Сән, йолдаш, даянма, кет эвинә.

Шикайәтчи кедир. Мираб ики нәфәр кәндли илә дахил олур.

Искәндәрзадә (мираба). Йолдаш, бу чамаат сизи мираб сечиб, сизә мөваһиб тә'йини әдибдир ки, сиз дә гайда илә чамаатын әкәпчәйинә, бағына, бостанына су верәсиниз. Нәинки кәндлинин бириндән рүшвәт алыб, сую тамам орая бурахыб, галан кәндлиләрини әкәпчәкләрини яндырасан? (Мираб башыны ашағы салыр.) Нийә чаваб вермирсиниз?

Мираб. Даһа нә чаваб верим? Мәкәр мән чамаатдан рүшвәт истәйирдим? Өз хаһишләри илә мәнә пешкәш верибләр. Будур, кәтирмишәм, енә өзләринә гайтар. (Пулу верир.)

Искәндәрзадә (пулу алыр). Бу һәлә галсын бурада. Бунун ери тапылар. (Биринчи кәндлийә.) Дә көрүм бу пулу мираба ким верди? (Катибә.) Мирзә, гочанын кағызы һазыр исә вер, гол чәким, ону йола сал кетсин.

Мирзэ Сәмәд. Бәли, назырдыр. *(Тәгдим әдир. Искәндәрзадә имза әдир. Мирзә чыхыр, сөһбәт әснасын-да еңә гайыдыр.)*

Искәндәрзадә *(биринчи кәндлийә)*. Нә, сөйлә көрүм, ким верди рүшвәти?

Биринчи кәндли. Тамам чамаат!

Искәндәрзадә. Нечә? Тамам чамаат? Биз кәндә кәләнә ики күнләрлә чамаатын һамысыны бир ерә топлая билмирик. Нә олду мираб кәлән кими, һамы чамаат бирдән йығылды?

Биринчи кәндли. Доғрусу, әкин-әкәнәчә-йимиз янырды, чамаатдан үч-дөрд вакил сечиб кәндәр-дик мирабын янына. Мираб чаваб верди ки, су, будур, мәним әлимдә, чибимдә, атымын гуйруғунда. Элә ки, ики күндән сонра кәндә кәлди, чамаат «су ми-рабын атымын гуйруғундадыр» дейиб, һәр ердән ахнаш-ды. Кағыза бүкүлү пулу мәнә вердиләр, мән дә буна вердим.

Искәндәрзадә. Нә гәдәр пул иди?

Биринчи кәндли. Гәдәрини билмәдим, сай-мадым.

Икинчи кәндли. Мән пулу бунун әлиндән алыб сайдым, тамам едди йүз манат иди.

Искәндәрзадә *(пулу сайыр)*. Дүздүр! Инди, йолдаш мираб, сизи дә, бу ики нәфәри дә кәндәрәчәйәм шәһәрә, прокурорун ихтиярына.

Мираб. Гәләт эләмишәм, йолдаш Искәндәрзадә, мәнә нә тәнбиһ-әләйирсән өзүн элә. Мәни прокурорун чайнагына вермә!

Искәндәрзадә. Йох, йолдаш! Шура идарә-синдә рүшвәтхорун ери йохдур. Сизә тәнбиһ олмаса, өзкәләринә дә ибрәт олмаз. *(Милиционерә.)* Бунлары апар сахла. *(Милиционер апарыр.)* Мирзә Сәмәд, бир кағыз көтүрүн, бу һәфтәнин сексиялар ичласларынын сияһисини азын!

Мирзә Сәмәд *(кағызы көтүрүр)*. Бәли, бую-рун!

Искәндәрзадә. Шәнбә — абаданлыг сексиясы, базар эртәси — маариф сексиясы, чаһаршәнбә — тәсәр-рүфат сексиясы. Э'ланлары вахтында кәндәрин.

Мирзә Сәмәд. Баш үстә!

Милиционер *(гайыдыр)*. Йолдаш Искәндәр-задә, бир нәфәр гоча киши, будур, нечә күндүр сәфил, сәркәрдан кәнддә кәзир. Нә адыны дейир, нә ерини. Ин-ди кәтирибләр бурая, ону нә эләйәк?

Искәндәрзадә. Ичәри кәтирин, көрүм нечә адамдыр. *(Милиционер чыхыр. Бир нәфәр бели бүкүл-мүш, башы, сағгалы ағ кишини кәтирир.)* Дайы, кәл отур көрәк. *(Гоча әйләшир.)* Кәлишин нә ердәндир?

Гоча диләнчи. Сорушмасан яхшыдыр. Ерим ядымдан чыхыб. Дөвләтим вар иди, мүлкүм вар иди. Һамысы әлимдән кетди. Үч дәфә мәни душтагханая сал-ыб чыхартдылар. Инди ач, сәркәрдан доланырам.

Искәндәрзадә *(катибә)*. Мирзә, буна бир стәкан сүдвә чөрәк кәтир. *(Мирзә Сәмәд масанын далын-дагы гапыдан кедиб данышыг әснасында сүд, чөрәк кә-тириб гочая верир. Гоча ичир.)* Дайы, мән дә сәнин кими үч дәфә душтагханая дүшүб чыхмышам. Демәли, дәрди-миз бирдир. Анчаг мәни душтаг эләйән һөкүмәт сәни эләмәди. Нечә ки, сәни душтаг эләйән һөкүмәт мәни дус-таг эләмир. Демәли, дөвләтли, варлы бир бәй идин.

Гоча диләнчи. Бәли, нечә пара кәндим вар иди. Илхыларымын, нахырларымын һесабы йох иди. Йүз нәфәр гонаг, гәфләтән гапыма дүшсә иди, һамысыны гонаг эләмәйә мөгдурум вар иди. Инди диләнчи сифәтиндә кәзирәм.

Искәндәрзадә *(бир гәдәр фикрә кедир)*. Го-ча, сән ким олдуғуну мәнә сөйлә. Мән дә сөз верирәм ки, бир кәсә ачыб демәйәм. *(Катибә.)* Мирзә, бизи тәк гоюн. *(Катиб чыхыр.)* Бурада инди бир мәнәм, бир дә сән.

Гоча диләнчи. Бала, сорушма адымы. Чөрәк вердин едим, әвин абад олсун. Даһа изн вер чыхым ке-дәм.

Искәндәрзадә. Бу әтрафда нечә нәфәр мүл-кәдар вар иди. Бириси Сүлейман аға иди ки, өз рәиһ-йәтләри өлдүрдүләр. Бириси Әһсан хан иди...

Гоча диләнчи *(диксинир)*. Даһа кифайәт-дир, далыны садылама.

Искәндәрзадә. Сән Әһсан хан дейилсән. О,

Шура һөкүмәтиндән габаг өлүбдүр. Диксинмә. Инди билдим сән кимсән. Сән Чаһанкир ағасан, беләдирми? (*Гоча өзүнү йыхыр скамьянын үстүнә.*) Мән сәни таныдым, инди сән дә мәни таны! Мән Һәсән кишинин ғызы Күлнисанын оғлуям. Кәрәк анамы яхшы таныясан!

Г о ч а д и л э н ч и (*гышгырыр*). Оғлум! (*Истәйир гучагласын.*)

И с к ә н д э р з а д э (*союг*). Әйләш ериндә! Мән сәнин кими вүчудун оғлу олмағымы өзүмә эскиклик һесаб әдирәм. Сән мәним анамын севкили адахлысы Сәфи оғлу Искәндәри өлдүрдүб, анамы кеф үчүн апарыб, Әһсан ханын тызыны аланадәк сахлайыб, ахырда говдуч. Мәним анамын өләнәдәк көзүнүн яшы гурумады. Мән дә анамын тәскини үчүн өзүмә Искәндәрзадә ады гойдум. Әлиндә ихтияр олан заман чамаатын ганыны су еринә ахытдыгын вахтларда, өз кефин үчүн өзкәнин ганын төкмәйә ар этмәйән заманда, белә бир күнүн кәлмәсини фикир этсәйдин, бу һаләтә дүшмәз идин!

Г о ч а д и л э н ч и. Оғул, декинән мәни бурада өлдүрүб, әзийәтдән гуртарсынлар.

И с к ә н д э р з а д э. Йох, сәнин үчүн өлүм сәәләтдир. Сәни өлдүрән сәнә бөйүк илтифат этмиш олар. Өзүн фикр элә! Көр сәнин вүчудун бир күлләнин гиймәтинә дәйәрми? Сәнә бөйүк тәнбиһ, сәни бу һаләтдә гоймагдыр ки, өмрүйүн ахырынадәк авара доланыб, көһнә һөкүмәтин гайытмасына мүнтәзир оласан. Кет бурадан, кет, кет! (*Зәңк чалыр, милиционер дахил олур.*) Бу кишини апарыб, гәдим ханлыг мешәнин ортасында йола бурашыб, гайыдарсан.

М и л и с и о н е р. Баш үстә! Кедәк, гоча!

И с к ә н д э р з а д э (*милиционерә пул верир*). Көтүр пулу, буна чөрәкдән, яванлыгдан әл вер өзү илә апарсын. (*Гочая.*) Ди кет, гоча! Сәнин ким олдуғуну һеч кәс билмәз. Мән дә арзума чатдым.

Гоча вә милиционер чыхырлар. Искәндәрзадә ону йола салыб, ериндә әйләшир. Сонра ики әли илә башыны тутуб, өзүнү масанын үстүнә йыхыр.

П Е Р Д Э

ГАДЫНЛАР БАЙРАМЫ

8 МАРТ

Ики пәрдәли драм

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

З а м а н
Ф е й з и
Б а л а к и ш и } — Голчомаг кэндиллэр.
Н а д и.
Ч а н а н — Заманын арвады.
Н ө в р э с т ө — Заманын гызы.
Ч а б б а р — мүеллим.
М ө р к э з д е н к э л м и ш н ү м а й ө н д ө .
Гадынлар, гызлар, пионерлэр, мектеб ушаглары, чаванлар, кэнд
эналиси.

БИРИНЧИ ПЭРДЭ

Әһеалат Азербайжан кэндлэриндэн бириндэ ваге олур. Голчомаг
З а м а н ы н эвиндэ кэндин һампаларындан нечэ нәфэр әйләшмишлэр.

З а м а н. А кишилэр, биз һамымыз бу саат бина-
мус олмушуг! Бундан сонра биз адымызы киши гоюб,
башымыза папаг кейиб, эл ичинэ чыха билмәйәчәйик.
Арвадлары кәтириб миндириблэр бизим бойнумуза. Ин-
ди, одур, гудурублар, һәрәсинин ағзындан бир лоғаз
чыхыр! Бу язычығаз башы гапазлы гоюн кими арвад-
ларын һәр бири бир гызмыш ширә дөнүб, дүшүблэр би-
зим чанымыза! Үстләринә әл галдырсан, дейир, бу саат
кедиб шикайәт эләрәм, сәни тутуб газмага саларлар!

Ф е й з и. Чаным, һеч зад дейил. Йәгин дүнянын
ахырыдыр! Бундан габаг тоюг хоруз кими банлаянда
башыны кәсирдилэр. Инди тоюглар һамысы хоруз олуб-
лар. Кәрәк инди дә хорузлар юмурта үстүндә чүчә чы-
хардалар.

Б а л а к и ш и. Юмурта үстүндә ятыб чүчә чыхартмаг
бу саат элә мәним пешәмдир. Бир дә көрдүн ки, арвад
дейир: а киши, сән ушаглара муғаят ол, бу күн нүмайән-
дә ичласына, нә билим, савад курсуна, нә билим һарая
кедәчәйәм. Дейирәм, а мүртәдин гызы, мән ушаг сахла-
мағы нә билирәм? Мән инәк сағмағы нә билирәм? Будур,
чухам дағылыб, бу күн орая кетмәк әвәзинә хана гуруб
мәнә бир чухалыг шал тоху. Чавабында көр мәнә нә де-
йир: мән сечилмишәм, вәзифәмдир ки, кәрәк кедиб иш-
ләйәм. Сән дә мәнә мане ола билмәэсән! Ай сизи бизим
башымыза чыхарданлар дәрбәдәр дүшсүнләр.

Н а д и. Мәним арвадымы һамымыз таныйырсыныз!

Аллаһын ағзы отлу бир һейваны иди. Һамы дейирди ки, мәләсә әти һалалдыр. Башына йүз гапаз вурайдын, юхары бахмазды. Бир күн оручуну емәзди, намазыны кечирмәзди. Һәмишә дә дейирди ки, а киши, сән атанын кору, мәни бир Хорасана апар, кедим ағамы зиярәт эдим. Инди намазын да, оручун да вахтыны ядындан чыхарыбдыр. Ахмағын гызы, нәнәм яшына чатыб, инди башлайыб ки, дәрс охуюрам. Кедиб шурада чалышачағам. Элә бил ки, бу кәндин кишиләри шуранын ишләрини онсуз апара билмәйәчәкләр.

З а м а н. Йох, чаным, буна бир тәһәр чәкмәк лазымдыр. Арвад чәһәннәм, писдир, бошарсан кедәр ишинә. Бундан да яман дәрдимиз вардыр! Арвадлара бахыб гызларымыз да пис өйрәнирләр. Инди гызларын һәрәси голтуғуна бир китаб вурубдур ки, дәрс охумаға кедирәм. Гызларымыз да охудулар, молла олдулар, ишимиз битди. Башлаячағлар чаван оғланлара қағыз язмаға, онда кәл эшшәйини палчыгдан чыхарт да! Арвад, атанын коруну севирсән, ары, намусу емисән, аллаһ әзабыны версин, бары бу гызлары раһат гой, мәни бинамус эләмә! Дейир, ахмаг данышма, көһнә фикирләри башындан чыхарт. Гызла оғланын нә тәфавүтү вар? Гыз да оғлан кими инсан дейилми? О да истәмәзми ки, ачыг көзлә дүня ишығына бахсын? Билмирәм, мүртәдин гызы бу дилләри һарадан өйрәнибдир? Мәни белә данышыға басыр ки, лап мат галыб, чаваб да верә билмирәм.

Ф е й з и. Бир күн арвады чағырыб дедим, ай арвад, кәл әйри отураг, дүз данышаг. Сән билмәррә абры, һаяны гуршағына дүйүнләмисән. Мән дә олмушам бинамус. Күндә бир гачырсан сабранялара, йығынчағлара, нәмәнәгомлара, адларыны да дилим тутмур. О күнләр дә дейир ки, кедиб шурада кишиләрин ичиндә данышырмыш! Инди ки беләдир, дейирәм, элә бирдибли бошан кет! Ондан сонра нә гәләт эләйәчәксән, өзүн биләрсән. Дейир, чох данышма, бошанмаг лазым олса, сәнә дейәрәм. Дейирәм, ай ала донгузун гызы, сәни бошамаг ихтияры мәнәдир, я йох? Дейир, онлар кечмиш ола! О сәнин шәриәтиндир. Дейирәм, арвад, шәриәтә дә шәкк кәтирirsән? Дейир, бу шәриәти язан һамысы кишиләрди. Арвадлар язсайдылар, белә язмаздылар.

З а м а н. Гардашлар, бурада отуруб боғаз йыртмагдан файда йохдур. Дурун, бурадан һамымыз кедәк молла Хәлил ахундун янына. Енә о биздән ағыллыдыр. Көрәк нә мәсләһәт көрәчәк. Бу түстү бир бизим бачамыздан чыхмыр, һамынын бачасындан чыхыр.

Б а л а к и ш и. Пис мәсләһәт дейил. Ахы, ай Заман киши, биз бурада бир ишдән өтрү кәлмишик!

З а м а н. Нечә иш, хейир ола?

Б а л а к и ш и. Иншааллаһ, хейирдир. Шәрр дүшмәнин гапысындан кирсин. Сән бу һади кишини нечә таныйырсан?

З а м а н. Һади кишини ким танымыр? Бунун кими дүз, доғру адам һарада тапылар?

Б а л а к и ш и. Чох көзәл! Атан рәһмәтлик! Бунун оғлу Гәдими нечә көрүрсән?

З а м а н. Нийә, яхшы оғландыр. Әкән, төкән, гочаг, әлиндән һәр иш кәлән оғландыр. Аллаһ өз пәнаһында сахласын!

Б а л а к и ш и. Инди бизим бурада кәлмәйимиздән гәсдимиз будур ки, Һадинин оғлу Гәдими сәнә оғуллуға верәк. Сән дә көрәк бизим сөзүмүзү ерә салмаясан. Бир гыз, әввәл-ахыр, бир оғлана гисмәт оласыдыр. Һадидәи яхшы гоһум, Гәдимдән яхшы езнәни дә сән тапмаячарсан!

З а м а н. Мән һеч вәдә Гәдимә билайинг оғлан дәмәрәм. Яхшы, башы ашағы, һаялы оғландыр. Һади дә нәинки өз кәндимиздә, һәтта чәми маһалда абырлы бир адам сайымыр. Анчаг, изн верин, бир гызын анасы илә дә данышым. Онун да үрәйини билим. Сонра сизә чаваб вәрәрәм. Кечән вахтлар олсайды, динмәз, сөйләмәз дейәрдим: «Аллаһ хейир версин!» Амма инди өзүңүз арвадларын хасийәтләринә бәләдсиниз. Кишинин бир сөзүнә отуз бир чаваб верирләр.

Б а л а к и ш и. Нә әйб эләр, арвадынла да бир даныш. Йәгин онун да бир сөзү олмаячаг.

Һ а д и. Әйби йохдур, даныш, сабаһ чавабына кәләрәм!

Б а л а к и ш и. Иншааллаһ, әлиниз яға булашар. Инди галх, Заман киши, дүш габаға кедәк, көрәк ахунд бизә нә йол көстәрәчәк!

З а м а н. Сиз яваш-яваш кедин, мән дә дәлдан кәлиб сизә чатарам.

Гонаглар бир-бир чыхырлар.

Б а л а к и ш и. Гырыласыныз сизи, ай арвад тайфасы!

Ф е й з и. Амин, я рәбби!

Заман чыхыр гонаглары йола салыб, гайыдыр. Ч а һ а н дахил олур.

Ч а һ а н. Киши, еңә дост-ашналарыны башына йыгмысан, хейирдирми?

З а м а н (*шухлула*). Сән һәр күн кедиб, сабраняларда шафталы табагы кими орталыға атылыб реч оху-юрсан, биз дә дул, саһибсиз адамлар кими бир ерә йыгышыб өз күнүмүзә ағлайырыг! Демәли, буна да кәрәк сиздән изн истәйәк?

Ч а һ а н. А балам, агламалы күнләр кечди. Инди исә севинмәли, хошланмалы күнләримиз кәлибдир!

З а м а н. Зарафат галсын кәнарда, бир кәл отур, сәнә бир нечә демәли сөзүм вар!

Ч а һ а н. Әкәр еңә мәнимлә шәриәтдән, заддан данышачагсан, бош ерә башыны ағрыдыб, мәним дә вахтымы әлимдән алма!

З а м а н. Йох, шәриәтдән данышмаячагам. Сән бирйоллуг бугда ейиб чәннәтдән чыхмысан. Мән дә данышмагдан йорулмушам, отур, айры сөһбәт вар!

Ч а һ а н (*отурур*). Ди отурдум, буюр көрәк!

З а м а н. Бу кишиләр билирсән нә үчүн кәлмишдиләр?

Ч а һ а н. Йох, билмирәм, сөйләсән биләрәм.

З а м а н. Бунлар элчилийә кәлмишдиләр. Бизим Нөврәстәни һадинин оғлу Гәдимә истәйирләр.

Ч а һ а н. Йәгин сән дә дедин «аллаһ хейир версин!» Беләми?

З а м а н. Элә онун кими бир иш олду. Дедим сәнә кәңәшмәсәм гуртаран чаваб верә билмәрәм. һадинин оғлу бир яхшы оғландыр. һади дә һәр бир ердә сайылан бир адамдыр.

Ч а һ а н. һади дә яхшы кишидир, оғлу да яхшы оғландыр. Инди мән дә сәндән бир шей сорушум. Бирчә де көрүм ки, сән көйдән дүшмүсән, йохса о дунядан кәлмисән? Ахмаг киши, будур, тамам он илдир, дөрд әтрафында чәкич вурурлар. Сән дейирсән, бу нә таппа-тапдыр? Вай сәнин башына даш дүшсүн! Яхшы, һадинин оғлуна сән әрә кәдәчәксән, йохса мән?

З а м а н. Нәдир, йохса дедийин будур, мән он беш яшында гызла мәсләһәтә отурум! Элә бирчә бу галмынды. Арвад! Атамын кору һаггы, мәни чана дойдурачагсан, ахыр бир күн сәни дә өлдүрәчәйәм, ушагларын да бир-бир башларыны кәсәчәйәм. Гой ондан сонра мәни дә апарыб күллә габагына гойсунлар. Даһа бу ерәдәк адамы саймамазлыг олмаз ки! Лап бир белә ағ эләмәк олмаз ки! Ата оласан, өз гызыны әрә вермәйә ихтиярын олмасын! Бу һансы шәриәтдәдир, һансы закондадыр? (*Папагыны башындан көтүрүб ерә чырпыр.*) Ай саһибсиз галасан белә папаг! (*Чаһан гәһгәһ илә күлүр.*) Нәйә күлүрсән, ай мүртәдин гызы?

Ч а һ а н. Нәтичәсини көрәрсән! (*Чагырыр.*) Ай Нөврәстә, ай Нөврәстә!..

Н ө в р э с т ә (*дахил олур*). Нә дейирдин, ана?

Ч а һ а н. Атан сәни Гәдимә вермәк истәйир, нә дейирсән?

З а м а н (*Нөврәстәйә*). Ай гыз, чәкил бурадан чәһәһәһә! (*Чаһана.*) Ай арвад, бу ушагы нийә чагырыб, үзүнү ачырсан?

Н ө в р э с т ә. Ата, һәлә мән дәрәс охуюрам, элә ки, охудум гуртардым, бәйәндийим оғланларын бирисинә дә кәдәрәм. Бир дә, ата чан, гоюн сатмырсан, кечи сатмырсан. Мәндән хәбәрсиз мәни нечә әрә верирсән?

З а м а н (*гәзәбли*). Ахмаг гызынын данышығын бах! Доғру дейибләр, анасы чыхан ағачы баласы будаг будаг кәзәр! Белә анадан белә гыз төрәйәчәкдир! Замананыз дағылсын! Сизә тәрбийә верәнин әви йыхылсын! Әбләһин гызы, элә бу саат итиләрсән көзүмүн габагындан. Отурарсан эвдә, гапыдан чөлә чыхсан, дуруб гычыны сындырарам. Кәлиб сәнин о китабларыны һамысына од вурачагам! Бир дә ушкола ады чәксән, дилини тутуб дибиндән кәсәчәйәм. Чәкил бурадан, биһәй!

Н ө в р э с т э. Кэндин гызлары һамысы охуюр, мән дә охучағам. Сәнин дә мәни мәктәбдән чыхартмаға һеч ихтиярын йохдур!

З а м а н. Мәним ихтиярым йохдур? Мүртәдин гызы, йохса мән ата дейиләм? Инди мән сәнә өз ихтиярымы көстәрәрәм. Будур, кедирәм ахундун янына, орада мән сәнин кәбинини һадинин оғлу Гәдимә кәсдирәрәм. Онда сәнин бу узун дилин көдәләр!

Ч а һ а н. Закон он беш яшында гызы әрә вермәйә ихтияр вермир!

З а м а н. Закон ихтияр вермир, шәриәт ихтияр вермир. Мүртәдин балалары, мәним аталыг ихтиярымы әлимдән алдыныз, намусуму тапдаладыныз, шәриәтими дә әлимдән алачагышыз? Шәриәт доггуз яшында гызлары әрә вермәйи рәва көрүр, гуртарды кетди. Мәним гаршыма закон чыхаранларын гаршысына шәриәт чыхардарам. Көрәк ким күчлүдүр!

Н ө в р э с т э. Ишин йохдур, ана, гой нә билир эләсин. О, ахундун янына кедәр, мән дә кәнд шурасыны. Ондан сонра ким күчлү олдуғуну бахыб көрәрик. Дур, ата, буюр ахундун гуллуғуна!

З а м а н. Кедәрәм дә, сәнин о гурд дүшмүш дилин дә яхшы кәсәрәм! *(Дуруп.)*

Н ө в р э с т э. Кет, кет!..

З а м а н *(кедә-кедә).* Ламәзһәб ушағы ламәзһәб! Инди сизә әлимин суюну көстәрәрәм. *(Чәлд чыхыр.)*

Ч а һ а н. Гочаг гызым, яхшы чаваб вердин!

Н ө в р э с т э. Нечә эләйим, ана? Бир дә көрәчәк-сән, кәлди гапыны бағлады. Бир кечәдә көтүрүб, бир ахмағын бирисинин тәркинә атды. Бу саат кедиб кәнд шурасына дейәчәйәм ки, атам мәни охутмаг истәмир, өзүмү дә әрә верир. *(Нөврәстә кедир.)*

Гапы ачылыр, беш-алты нәфәр г а д ы н ичәри дахил олур.

Ч а һ а н. Нә вар, ай арвадлар, хейирдирми?

Б и р и н ч и г а д ы н. Хейир олмаммыш, нә вар? Сәнин чанын үчүн, бүтүн кэндин арвадларыны көрмүшүк. Индийәдәк ятдыглары бәсдир, көрәк һамысы бу күнкү сечкийә кетсинләр. Даһа бир нәфәр: «ай мән ушагларымы йийәсиз гоюб чамаат ишләринә мәшғул ола бил-

мәрәм» демир һамы бу он илин мүддәтиндә лазымлыча айымыбдыр.

И к и н ч и г а д ы н. Элә ки, мәни дә истәдиләр апарыб иш үстә гойсунлар, ялвардым, дедим амандыр, мәни ушагларымдан айырмайын. Мәним балаларым көзүмүн габагында олмасалар, бир дәгигә раһат ола билмәрәм. Ахыры олмады, әл чәкмәдиләр, апарыб гадынлар шө'бәсиндә отуртдулар. Мән чамаат ишинин, чамаат гуллуғунун белә ширин олдуғуну билмирдим.

С а и р г а д ы н л а р. Беләдир, һәгигәт беләдир!..

Ч а һ а н. Инди бизим һүгугумуз кишиләрлә бәрәбәрdir. Көрәк биз дә өз бачарығымызы көстәрәк. Кәнд шурасына гадынлардан бир нечә нәфәр үзв сечәк. Бачарсаг, шура сәдрини дә гадындан сечәк!

С а и р г а д ы н л а р. Чаһан хала дүз дейир, белә дә әдилмәлидир!

Ч а һ а н. Кәндимизин мәктәби йохдур. Булағы йохдур, бу сечкидә ән бачарыгы вә гана чагы адамлары шура сечмәлийик ки, бу мәсәләләри һаята кечирсинләр! Чамаатын гара су ичмәкдән һамысынын гарны шишиб. Чалышыб кәндә бир булаг сую кәтиртмәк лазымдыр. Арвадларымыз баһар кирәндән сонра пайызын ахырынадәк бағда, әкиндә кедиб ишләйирләр. Айры бир ер лазымдырмы ки, ишә кедән арвадлар, көрпә ушагларыны апарыб орада гойсунлар? Бундан өтрү дә чочуг яслиси ачмаг лазымдыр.

Һ а м ы. Бу һәр шейдән вачибдир.

Ч а һ а н. Һәр ердә гираәт комасы ачылыр, амма биз индийәдәк онун адыны эшидиб, үзүнү көрмүрүк. Яғыш яғандан сонра күчәләримиздә еримәк олмур. Һеч олмаса кэндин бир күчәсини дә дашламаг лазымдыр.

И к и н ч и г а д ы н. Чаһан хала көзәл данышыр. Биз көрәк һамымыз бирләшиб, бизә верилмиш ихтиятдан тамамилә истифадә әдәк. Гой көрсүнләр ки, биз дә иш бачарырыг. Көрәк бачардыгча сечкидә чох гадын кечирдәк. *(Чаһана.)* Инди билирсәнми, Чаһан хала, биз бир чох гадынларын тәрәфиндән бурая делегат кәлмишик. Биз чалышачагыг да, мәрәмымыза да чатачагыг. Биз сәни кәнд шурасы сәдрлийинә намәд сечмишик. Сән дә көрәк боюн гачырмаясан!

Ч а һ а н. Мән чамаат гуллуғундан, өзүнүз билирсиниз, гачмамышам вә гачмарам да. Амма бир шей вар, мәним яшым гырх бешдән аддайыб. Аранызда гочаг, ишбилән, савадлы чаван гадынлар вар, онлардан биринин намзәдлийини гоюн!

И к и н ч и г а д ы н. Йох, Чаһан хала! Кәрәк бизим сөзүмүзү ерә салмаясан, Сән бизим савадлыларымыздан артыг иш көрә биләрсән вә һалонки савадсыз гадынлар үчүн савад курслары ачыб, тамам савадсыз гадынлары савадландырагы.

Ч а һ а н. Баш үстә, сиз истәйәндән сонра мәним дә сөзүм йохдур, разыям. Анчаг сечки явуглашыр, кәрәк кәнд арвадларынын һамысынын ағызларыны бир ерә йығасынныз.

И к и н ч и г а д ы н. Бу барәдә архайын ол! Кәндин чаван, гоча гадынлары һамысы бир дил, бир үрәклә сечкийә кедәчәкләр.

Ч а һ а н. Чох көзәл! Яшасын чалышган кәнд гадынлары!

Һ а м ы. Яшасын гейрәтли Чаһан хала!

И к и н ч и г а д ы н. Саламат гал, Чаһан хала, биз дә кедәк ишимиздә олаг.

Арвадлар кедирләр.

Н ө в р э с т э (гәләсик дахил олуб). Ана, кетдим кәнд шурасына хәбәр вердим. Онлар да адам кәндәриб атамь молланын эвиндән чағыртдырдылар. Өзүнә дә дедиләр ки, экәр гызынын охумагына мане оласан, я онун өзүндән бихәбәр ерә верәсэн, сәни тутуб газамата салачагыг. Инди, будур, һирсли кәлир. Мән гачыб кизләнәчәйәм. (Чыхыр.)

З а м а н (дахил олуб). Мәрамына чатдын, арвад? Бундан сонра сән чал, мән дә ойнайым. (Истәһза илә.) Анламамышам, гәләт эләмишәм, чәнаб Чаһан ханым, бағышла мәни, тагсырларымдан кеч! (Гейзли.) Мәл'ун ушағы мәл'ун! Намусуму әлимдән алдыныз. (Һирсли, папагыны ерә чырпыр.) Алын, бу да папагым.

пәр дә

И К И Н Ч И П Э Р Д Э

Кәнд мейданчасы. Эвләр гырмызы байрагларла мүзәйәндир. Бир тәрәфдә гираат комасы, гираатханадан кәндлиләр чыхыр вә орая дахил олулар. Мугабилиндә гырмызы парчаларла бәзәнмиш су будкасы. Дәстә-дәстә ушаглар орада-бурада ойнашырлар. Су будкасынын янында екә бир даш. Н ө в р э с т э будканы бәзәмәкдәдир. Нечә нәфәр а һ ы л вә ч а в а н г а д ы н л а р архаларында сәкәкләри кәлиб сәһнәдән кечмәк истәйирләр. Нөврәстәни көрүб даянырлар.

А һ ы л г а д ы н. А бала, Нөврәстә, бу нә хәбәр дир? Кәнд белә бәзәнмәкдә кими көзләйир?

Н ө в р э с т э. Неч кими, билмирсән ки, бу күн мартын сәккизи вә гадынларын байрамыдыр? Ахшамдан һамыя хәбәр верилмәйибдирми?

А һ ы л г а д ы н. Хәбәр верилибдир, анчаг һәр мартын сәккизиндә байрам олурса да, бу чалалла олмур. Бу күнкү башга чалалдыр. Дедим, бәс Бакидан гонағымыз кәләчәк.

Н ө в р э с т э. Гонағымыз да кәләчәк. Амма бир иш вар, индийәдәк иш башында голчомаглар дурурдулар, онлар һамысы гадынларын вә гадынлығын дүшмәни идиләр. Онлар һеч вахт гәбул эләмәздиләр ки, гадынлар башачыг мейданлара чыхыб байрам сахласынлар. Инди гадынлар да иш башындадырлар. Бу күнкү байрамымызы шәрафәтли кечирмәлийик. Гайыдын керн. Сәнәкләриннизи гоюб, бурая чәм олуң.

А һ ы л г а д ы н. Нечә гайыдаг? Эвдә бир ичим су йохдур.

Н ө в р э с т э. Бу күн, күнорта чагы су будкасы ачылыб, кәндлә ширин булаг сую ахачагдыр. Дүнән бу барәдә элән олунмушду, эшитмәдиннизми?

А һ ы л г а д ы н. Валлах, Чаһан һәр иши дүзәл дир, гочаг арваддыр.

Б и р и н ч и г а д ы н. Онун гочаглыгыны ондан бил ки, бу яшында, үч-дөрд айын ичиндә савадланды Инди языр, охуюр. Һәр күн она Бақыдан гәзет кәлир.

А һ ы л г а д ы н. Инди биз кәлиб Чаһан халай тай ола билмәрик. Өзү дә бир габил арваддыр. Будур, бу илин ичиндә көр кәнди нечә абад эләйибдир.

Н ө в р э с т э. Йох, габилликдә иш йохдур, молла-ханада көһнә гайда илә, көһнә әлифба илә дәрәс верир-диләр, сдур ки, орада бош ерә нечә ил вахт сәрф элә-йиб, бир шей дә өйрәнә билмирдиләр. Амма инди шура мәктәбләриндә тәзә әлифба илә дәрәс верирләр. Бир ай-дан сонра, көрүрсән, адам күл кими охуюб языр.

А һ ы л г а д ы н. Мән дә охумаг истәрдем, анчаг әримдән горхурам.

Н ө в р э с т э. Мән сәнә индидән дейирәм һеч горх-ма. Сән мәктәбә бир әризә яз вер, ондан сонра ишин йохдур. Әрин мане олса, мәнә хәбәр вер.

А һ ы л г а д ы н. Сәни боя-баша чыхасан, а белә гыз! Күнү сабаһ әризә верчәйәм. Бәс әризәми ким яза-чаг?

Н ө в р э с т э. Кәләрсән, мәним өзүм сәнә әризә язарам!

А һ ы л г а д ы н. Чох көзәл! Сәни көрүм ағ күнә чыхасан!

Н ө в р э с т э. Ди, һайды, гайыдын кери! Сәнәклә-ринизи әвиниздә гоюб, гайыдын бурая! Сонра кәлиб бурадан көзәл ширин су апарарсыныз!

Г а д ы н л а р. Кедәк, кедәк. Сағ олсун Чаһан хала!

Гадылар кедирләр.

Нечә нәфәр мәктәб гызлары Нөврәстәнин янына кәлирләр.

Б и р и н ч и г ы з. Йолдаш Нөврәстә, бизи нийә чагырмырсан, кәләк сәнә көмәк эләйәк? Сән тәж буну нә вахта гуртарачагсан?

Н ө в р э с т э. Нә билим, зәһмәт вермәк истәмә-дим.

И к и н ч и г ы з. Зәһмәт нәдир, байрамымыздыр, кәрәк ишләйәк, тәнтәнәли кечсин. Гызлар, кәлин!..

Һамы бирликдә башлайырлар будканы бәзәмәйә, бу һалда үч нәфәр он алты-он едди яшларында оғлан кәлир.

Ч а б б а р. Йолдашлар, бизә дә бир иш верин, си-зә көмәк эләйәк. Нәрдивана дырмашмаг, чәкич вурмаг гадын иши дейил.

Б и р и н ч и г ы з. Нийә дейил? Гадын сиздән ачиздир?

Ч а б б а р. Биз «ачиздир» демәдик. Һәр кәс өз ишиндә кәрәк маһир олсун. (Нөврәстәни көрүр.) Ай гыз, Нөврәстә дейилсән? Бөйүйүб сәә гыз олмусан, үч илдир сәни көрмүрәм. Мән кедәндә балача, бу бойда бир гыз идин!

Н ө в р э с т э. Сән дә Салман әминин оғлу Чаббар дейилсән?

Ч а б б а р. Яхшы таныдын. Мәни бурая, өз кәнди-мизә тәзә мүәллим тә'йин элибләр.

Ч а һ а н (дахил олур). А гызлар, чәлд олун, гур-тарын, вахта аз галыбдыр!

Н ө в р э с т э. Бу саат, ана чан, көрмүрсән нә гә-дәр көмәкчим вар? Ана чан, бу оғланы да танийырса-мы? Салман әминин оғлу Чаббардыр. Бурада тәзә ачы-лан мәктәбә мүәллим тә'йин эләйибләр.

Ч а һ а н. Чох яхшы олуб. Хош кәлмисән, бала! Үмидварам ки, кәнд балаларына гайдасынча тә'лим ве-рчәкәсән!

Ч а б б а р (әл верир). Әлимдән кәлән сә'йи элә-мәйә һазырам!

Һ а д и, Б а л а к и ш и, З а м а н кәлиб сәһнәдән кечирләр. Заман вәзнийәти көрүб, гызыны чагырыр.

З а м а н. Нөврәстә! Бурая кәл! (Нөврәстә кәлир.) О даньшыдын оғлан кимдир?

Н ө в р э с т э. Салман әминин оғлудур. Тәзә мүәл-лим кәлибдир.

З а м а н. А мүртәдин гызы мүртәд, Салманын оғ-лу сәнин гардашындыр, әмин оғлудур, дайын оғлудур? Онула нә лаггырты вурурсан?

Н ө в р э с т э. Ата, данышанда мəkəр бир хата олар?

З а м а н. Хата да олар, ɵтэр дə. Кəлəрсən эвə мур-тəдин гызы! Бəдəннə дəг бəсмəсəм, атамьн рəгу дейн-лəм. Мəнн сən чанə дойдурдун!

Ч а л а н (*явуглашыр*). А киши, ушагдан нə истə-йирсən? Нə гышырты салмысан бу мейданə?

З а м а н. Ушагын атасынын чəмдəйинə мин лə'нəт! О кунə даш дуншəйди ки, сən мəннм дагылмыш хараба-мьн тапысындан кирдин! Өзун шура сəдри олмусан, нə олмусан, сən билирсən, даһа бу ушагын абырыны тək-мə! Чаван гыз сəннн кɵзунун габагында огланларла да-нышыр, сən дə дуруб тамаша элəйирсən. Ай арвад, нєч олмаса бир инсафын олсун. (*Гызына*.) Кəлəрсən эвə муртəдди гызы, кɵрəрсən нə диван тутачагам!

Ч а л а н. Киши, динмəз-сɵйлəмəз кет эвə. Мəннм хатирим үчун чамəат сəннн нɵрмəтннн сахлайыр, сən дə йолундан, изиндэн чыхма!

З а м а н. Кедирəм, сɵзүм йохдур, вахта ки, намус кедир, гой кɵкүндən кетсин. Ыади, Балакиши, кедəк!

Чаван, Неврəстə будкая тэрəф габыдыб, ишə мəшгул олурлар.

И а д н. А киши, таныны хараб элəмə. Кəл кедəк Молла Хəлилин янына сɵлбəтə!
Кедирлэр.

Чаванлар будканын бəзəйинн гуртарыб чəкилирлэр. Неврəстə вə Чаббар сɵлбəт элə-элə мєһрибан кедирлэр. Сəннəнн саг тэрəфиндə бир дəстə инопєр барабан чала-чала кəлиб бир тэрəфдэн ишамла даянырлар. Бир дəстə кəнд гадыллары вə кишилэр кəлиб даянырлар. Ики-үч дəгигəдэн сонра ики нəфэр киши, бир нəфэр гадын чыхыр. Далларынча Чалан кəлиб сəдэрəтдə əйлəншр. Чаван кɵрүндүкдə нэр бир тэрəфдэн алгыш галхыр.

Ч а л а н (*сакитлик бəрна оландан сонра аяга гал-хыр*). Йолдашлар! Март айынын сəккизи мунасибəтилə чагырымьш ичласы ачыг ə'лан эдирəм. (*Алгыш!*) Бу кун чəми дунянын зəһмəткеш гадыллары үчун əһмий-йəтли бир кундүр! Бу кундə дунянын нэр тэрəфиндə эзиййəт, мəшəггəт, тəзийг алтында галан, эвлəрдə дуня ишыгына нəсрəт галыб гара гул мənзилəсиндə олан, фабриклəрдə, заводларда кундə он ики саат вə даһа да

артыг ишлəйиб гарынлары долусу чɵрəйə əллəри чатма-ян зəһмəткеш гадыллар, сəрһəдлэрə, фəсилəлэрə бахма-йыб əллəрини шура ишчи-кəндли гадылларына узадыр-лар. Бу, онларын һамысына ишыглы бир кунун, кəлəчə-йин мўждəсини верир. Яшасын Шуралар Иттифагы! Яшасын фəһлə-кəндли бирлийи! Яшасын сəккиз Март кунү! (*Һамы эл вурур, чалгычылар чалырлар. Пионер-лэр барабанларыны вурурлар. Чаванын əлинин ишарə-силə һамы сакит. олур.*) Сəз верилр мəркəздən кəлən йолдашымыза!

Əйлəшən кишидəрдən бярн галхыр аяга, нэр тэрəфдэн алгыш.

М ə р к ə з д ə н к ə л м и ш н ү м а й ə н д ə. Йолдашлар! Мəн торпаг комиссарлығы тэрəфиндэн бу-рая нұмайəндə сифəти илə кəлиб, һəмин комиссарлыг тэрəфиндэн сизин ики байрамынызы тəбрик эдирəм! Би-ринчи байрам кечирмəждə олдуғунуз гадыллар кунү, мартын сəккизи! (*Алгыш.*) Икинчи байрам, əһалинин гыздырма хəстəлийи кими агыр бир нахошлуғун əлиндэн гуртармасы байрамыдыр! Йолдашлар! Сиз индийəдəк ичдийиниз ики аршын дəринилкдэн чыхан гуяу сую иди. Белə даяздан чыхан суя кəнд арасында «гара су» дейир-лэр. Һамыныз билирсиниз ки, гара су олан ердən нахош-луғ əсик олмəз. О ерлəрин чамəатынын рəнки сары, бə-дəнн зəйф, тарылары кɵплə долу олар. Бу кун кəндə ширин булаг сую ахачаг вə бу суюн сəбəбинə сизин ичи-низдən дедийим азар кɵтүрүлэр. Бу суюн кəндə кəтирил-мəsi, тək шуранын вə бир дə бу шуранын сəдри олан Чаван йолдашын сə'йи вə чиддиййəти нəтичəсидир. Она кɵрə үзүмү она тутуб дейирəм: Яша Чаван хала! (*Ал-гыш, дəф, балабан.*) Йолдашлар! Азэрбайчанда Шура һɵкүмəтиннн сəккиз иди явуглашыр. Едди ил буиан əг-дəм Азэрбайчанда савадлы гадын тək-тək тапыларды. Шəрг гадылларынын арасындан йолдаш Чаван вə сир кими фəал гадыллар чыхырлар. Кечмишдə габ-газан ала-миндэн савайы бир шей танымаян гадыллар инди иш башына кечиб, бɵйүк-бɵйүк идарəлəри доландырырлар вə кишилэрлə бəрəбэр фəалиййəт кɵстəрирлэр. Яшасын Шəрг гадыны вə онун парлаг истигбалы! (*Отурур.*)

Алгышлар, дəф, балабан.

Ч а һ а н (*аяга дурир*). Йолдашлар! Чәми әһали тәрәфиндән, бурая нүмайәндә көндәрән торпаг комиссарлыгына изһари-тәшәккүр әдирәм! (*Алгыш.*) Мән бу булаг мәсәләси үчүн нечә дәфә мәркәзә кетдим. Комиссарлыгларын һамасындан мәһәббәт көрдүм. Биз гадымлар индийәдәк кишиләрин аяглары алтында әзилдик. Биз ишләмәйә гоймайыб, адымызы бачарыгсыз гоюрдулар. Шура һөкүмәти сайәсиндә бизләр дә әлимиздән кәләни мейдана чыхара билirik. Нүмайәндә йолдаш мәнн тәк көстәрди. Амма мән тәк ишләмирәм, бүтүн шура үзвү олан гадынлар вә кишиләр дә бу ишләрдә мәнә көмәкчидирләр. Оларын көмәйи илә, һөкүмәтин мүнәпәти илә, будур, кәндә тәмиз ширин су кәтирмишик. Икинчи бир мәктәб ачмышыг. Яшлары өтмүш гадынлар үчүн кечә мәктәбимиз вар. Ясли бина әтмишик. Кәндә мама йохлуғу һисс әдилirik. Гызларымыздан бирисини көндәрмишик ки, мәркәздә охуоб, бу ишн өйрәниб кәлсин. Бир аз мүддәт ичиндә биз бу гәдәр иш көрмүшүк. (*Алгышлар.*)

М ә р к ә з д ә н к ә л м и ш н ү м а й ә н д ә (*гайчыны алыб әнир*). Торпаг комиссарлыгы наминдән хәлайингнн сәһһәтинә банс оласы бу суюн лентини кәсирәм. (*Ленти кәсир.*)

Су башлайыр ахмага, ушаглар интернасьонал охуюрлар. Ондан сонра һалай вурурлар. Чаванлар ойнайырлар.

Б и р и н ч и г ы з. Ай ушаглар, Чаһан халаны ортая чәкин! Кәрәк ону да ойнадаг! (*Бир нәфәр Чаһаны ортая чәкир.*) Чаһан хала кәрәк ойнасын.

Ч а һ а н. Белә байрамда ойнамамаг күнаһдыр! (*Ойнайыр.*)

п ә р д ә

ЙОЛДАШ КОРОҒЛУ

Октябра төһфә

Әсәр 9 шәкилдә

ӘШХАС

И с р а ф и л — кәндли, кор бир киши.
Ш ә р ә ф — онун арвады.
С а л м а н — онун бөйүк оғлу, (Короғлу).
И м р а н — онун кичик оғлу.

Һ а ч ы Б а й р а м.
Һ а ч ы Н о в р у з.
М ә ш ә д и Ә һ м ә д.
К ә р б ә л а й и А л л а һ в е р д и.) — голчомаглар

М и р з ә Һ ә с ә н — кәнд мүәллимн.
М о л л а В ә л и.

К ү л д ә с т ә — Һачы Байрамын гызы.

Р ә һ и м — Һачы Байрамын некәри.

М а һ м у д — Һачы Байрамын хидмәтчиси.

Ч а в а д о в — һөкүмәт нүмайәндәси.

С ә ф и г у л у — кәндли.

Чаван, гоча кәндлиләр, комсомолчу оғланлар, гызлар, ушаглар,
әскәрләр, командир, гаровулчу, яралы, ашыглар.

Б И Р И Н Ч И Ш Ә К И Л

Кор Исрафилин әвинин габағында Ш ә р ә ф вә оғлу И м р а н
әйләшмишләр. Күн батмаға мейл эдир.

И м р а н. Ана, ахы мән ачмышам, сәһәрдән ағзыма
бир тикә чөрәк алмамышам.

Ш ә р ә ф. Нечә эләйим, ай бала? Мән едим сәнә
вермәдим? Мән дә сәнин кими ачам. Инди атан, гарда-
шын кәләрләр, чөрәк дә кәтирәрләр.

И м р а н. Ана чан, атама белә язығым кәлир ки, сә-
һәрдән эвдән чыхыр, ахшамадәк бу кәнддән о кәндә пия-
да узун йоллар кедир, ахшам йорулмуш кәлир йыхылыр.
кечә сүбһәдәк чанынын ағрысындан ята билмир. Нә
вахтадәк бизим доланымшачағымыз белә кечәчәкдир?

Ш ә р ә ф. Әлач нәдир, анан сәнә гурбан олсун.
Атанын көзләри олсайды инди ишләйирди, әкирди, тө-
күрдү, биз дә доланырдыг.

И м р а н. Ана чан, атамнын көзләри нәдән тутулду?

Ш ә р ә ф. Ай бала, мән сәнин атанын әвинә кәлән-
дә элә көзләри кор иди. Ушаглығда чичәк чыхарыб, он-
дан кор олмушду.

И м р а н. Ядындадырмы, ана чан, атам бир дәфә
нахошлады, үч күн диләнмәйә кедә билмәди. Чардағын
алтында язығ киши узанмышды. Кәлдим янында отур-
дум, әлими гойдум синәсинин үстүнә, сорушдум: ата
һаран ағрыйыр? Әлимдән япышыб, мәни өзүнә тәрәф
чәкди, башымы сығаллады, үзүмдән өпдү. Сонра әлини
сифәтимә чәкиб деди: ай бала, нә оларды бирчә сәнин,
гардашынын, ананын сифәтинизи көрәйдим, ондан сонра
өләйдим. Атама элә язығым кәлди, көзләримдән яш
ахды.

Ш э р э ф. Көйдөн һәр нә бәла кәлсә, ай оғул, касыба, йохсула кәлир. Варлыларын, дәвләтлиләрин, биринин ушаглары чичәк чыхартмырлар. Көндә чичәкдөйән кәләндә, кедир онларын ушагларынын чичәкләрини дөйүр, пловларыны ейир, эвләриндә раһат ятыр, сәһәрдән дә дуруб, чыхыр кедир ишинә. Фәгир-фүгәрая гулаг асаң йохдур. Одур ки, онларын ушаглары да чичәкдән кор олурлар.

И м р а н. Ана чан, бир дә кәндимизә чичәкдөйән кәлсә, мәни апар, ялвар чичәйими дөйсүн, мән дә дәдәм кими кор олмайым.

Ш э р э ф. Яхшы, бала!

И м р а н (бир гәдәр сүкутдан сонра). Ана чан, ахы мән ачындан өлдүм.

Ш э р э ф. Бир азча сәбр элә, оғул. Көрүрсән күн әйнилиб, батмаға аз галыбды. Индиңә атан да гардашын да кәләчәкләр. Дурум бир аз су гыздырым, атан кәләндә аягларыны ююм. (Галхыб о ян-бу яна бойланыр.) Бах, одур, кәлирләр.

И м р а н (севинмиш). Һаны, Һаны? (Атасынын гаршысына йүйүрүр).

Шәрәф чырпыдан очаг галайыб, үстүнә газанда су гоюр.
И с р а ф и л С а л м а н ы н чийиндән япышмыш дахил олур. Имран далларынча кәлир.

И с р а ф и л (Шәрәфә). Ай арвад, алтыма бир шей сал, нәфәсдән дүшмүшәм.

Ш э р э ф (дөшәкчә салыр). Кәл бурада отур. (Голундан тутуб, отурдур.)

И с р а ф и л (әйләшир). Аягларым тагәтдән дүшүб. Бир аздан сонра даһа һеч мәндә кәзмәйә һал галмаячагдыр. Билмирәм бу күлфәт нечә доланачаг?

С а л м а н. Гәм эләмә, ата. Бир аз кечәр раһат оларсан. Бундан сонра сән эвдә отуларсан. Мән газаныб кәтирәрәм. Үч-дөрд илдән сонра Имран да имраз эләр, о да башлар газанмаға, белә кечмәз.

И м р а н (атасынын хурчунуну ачыб бахыр). Ана, атам әт дә кәтириб.

И с р а ф и л. Кәтирмишәм, оғлум, әт дә кәтирмишәм. (Арвадына.) Ай Шәрәф, о әти ат газана бир шей бишир, ушаглар есин.

Ш э р э ф. Очаға су гоймушам. Аягларыны ююм, сонра әти асарам.

И с р а ф и л. Аягларымы ятанда юярсан. Габагча әти ас, ушаглар ачдырлар.

Ш э р э ф. Яхшы, элә олсун. (Хурчуну көтүрүб апарыр очагын янына, орада әт вә чөрәк парчаларыны чыхарыр. Бир парча чөрәк Имрана верир.) Ала, буну е, индиңә шорба биширәчәйәм, доюнча ейиб ятарсан.

Имран чөрәйи алыб ейир.

И с р а ф и л (Салмана). Бала, Салман, данышмаг асандыр, иш көрмәк чәтин. Дейирсән мәнә эвдә отурум, сән газаныб мәни сахлаясан. Сән нә ишә япышачагсан ки, газаныб бу күлфәти сахлая биләсән?

С а л м а н. Ата, будур нечә айдыр, ахшам сән вә анам ятандан сонра мән эвдән кедиб кечәнин ярысындан сонра кәлирәм. Нийә һеч бир сорушмурсан ки, бала, бу кечәләри нә кәзирсән? Мән ахшамлар кедиб бизим кәнд мүәллим Мирзә Һәсәндән дәрә алырам. Бир нечә йолдашың, инди охумаг, язмаг билирәм. Бир дә ата, бирийш вар: мусават һөкүмәтинин ахыр күнләридир. Бу күн-сабаһ Азәрбайчана тәзә һөкүмәт кәләчәкдир: ишчи вә кәндли һөкүмәти. Мәмләкәтин ихтияры индийәдәк аяг алтында әзилмәкдә олан фәгир-фүгәрая вериләчәк. Ондан сонра бизим кими йохсулларын һамысынын әһвалы яхшылашаагдыр.

И с р а ф и л. Ай оғул, юху көрүрсән, нәди? Башы гапазлы фәгир-фүгәра ишми апара биләр?

С а л м а н. Доғрудан да бу ишләр индийә кими чоһ адамларә юху кими кәлирди. Амма бу йолда ишләйәнләр дә аз дейилди. Ишләйәнләр өлдүрүрдүләр, Си-бирә сүркүн эдирдиләр, онлар буна бахмайыб сөзләринин үстүндә мәрди-мәрдана дурурдулар вә дейирдиләр: фүгәра миллионларчадыр, дәвләтлиләр минләрчә. Аз чоһа ағалыг эләйә билмәз. Һөкүмәт чоһун элиндә олмалыдыр. Бу йолда эһмәт чәкәпләрин башында, чанындан кечән, өлүмдән горхмаян бир адам вар ки, она йолдаш Ленин дейирләр. Тамам Русияда бу саат ишчи-кәндлиләр онун сайәсиндә һөкүмәтлик эдирләр. Инди нөвбәт бизә кәлир.

И с р а ф и л. Ай бала, сән бу ишләр һарадан билирсән, бәс индийәдәк нийә данышмырдың?

С а л м а н. Ачыг данышмагын вахты дейилди. Би-
зим бурада хэлвэт комитэмиз вар, һәр ердән бизә хәбәр
хәлир. Бакыда адамларымыз ишлэйир. Бир нечә күндән
сонра, чыхыб ачыг-ачыгына сөйлэйиб, халгын һугугучу
анладачагыг.

Һ а ч ы Б а й р а м (*йолла өтәркән даякыр*). Ай
Исрафил, энә балаларыны башына топлайыб нә сөһбәт
элэйирсэн?

И с р а ф и л. Нә сөһбәт элэйәчәйм, ай һачы. Би-
зим дәрә-гәмдән башга нә сөһбәтимиз ола биләр.

Һ а ч ы Б а й р а м. Сәнин нә дәрә-гәмин ола би-
ләр? Үчдә алачагыгн йохдур, бешдә верәчәйин. Мәним
кимн мал-гоюн дәрди чәкмирсән, әкин-бичин дәрди чәк-
мирсән, баг-багат дәрди чәкмирсән, халгын мүфтә чәрә-
йиндән ейиб ятырсан.

Ш э р э ф (*әлиндә соған доғраяркән, аһәстә*). Сәни
көрүм, Исрафилн күнүнә дүшәсән, арвадын да мәним
күнүмә, онда көрәрсән ки, дәрә вә гәм нәйә дейәрләр.

С а л м а н. Аз галыбдыр, ана. Бир аздан сонра биз
чәкән дәрә вә гәмдән о да чәкәчәк.

И с р а ф и л. Ай һачы, һәр адамын дәрди өзүнә кө-
рә бир йүкдур. Бөйүк башын бөйүк агрысы олар, балача
башын да балача агрысы.

Һ а ч ы Б а й р а м. Ай Исрафил, сәнин бу оғлун
Салман, гочаг оғлана охшайыр. Кәлсәнә ону мәнә нөкәр
верәсән. Она едикчә чәрәк верәрәм, кейдикчә палтар ве-
рәрәм. Бир гәдәр мәвачиб тәйин эләрәм, бир нечә вахт га-
пыда-бачада ишләр, мәним ишләримә бәләд олар. Сонра,
кәлдикчә ишини, мәвачибини артырарам, сән дә раһат
доланарсан.

И с р а ф и л. Мәним сөзүм йохдур, өзү разы исә
кетсин.

Һ а ч ы Б а й р а м. Өзү нә дейиб разы олмаячаг.
Ону огул кими сахлаячагам. Һәмишә о да, сән дә мәнән
разы галачагыгыгыз.

И с р а ф и л (*оғлуна*). Разысанмы, ай огул?

С а л м а н. Сән разы оландан сонра, мәним нә сөзүм
ола биләр.

Һ а ч ы Б а й р а м. Онда бу күнләрдә кәләрсән
бағлашарыг, башларсан ишләмәйә.

Ш э р э ф. Һачы Байрам, сәни анд верирәм балала-
рынын чанына, мәним балама агыр иш тутдурма.

Һ а ч ы Б а й р а м. Архайын ол, мән она күчүнә кө-
рә иш верәрәм. Архайын ол, бачы. Ди саламат галын.
(*Салмана.*) Бу күн базар әртәсидир. Чүмә ахшамы сәһәр-
дән кәләрсән, яхшы да күндур. (*Кедир.*)

С а л м а н. Баш үстә!

Һ а ч ы Б а й р а м (*дүбарә гайыдыр*). Бах, орада
дуран башы шапкалыны көрүрсән? (*Бармагы илә көстә-
рир.*) Элә адамлардан бачардыгча узаг гач. Сәнин ағлы-
ны башындан ойнадарлар. (*Кедир.*)

С а л м а н. Һачы Байрамын эвинә кирмәк бәд ол-
маз. Эви яхшы эвдир, кәнд идарәсинә яхшы ярар.

И с р а ф и л. Ай огул, о кими көстәрирди?

С а л м а н. Бизим кәнд мүәллимн Мирзә Һәсәнн көс-
тәрирди.

И с р а ф и л. Бир белә ки, сән ону тә'риф элэйирсэн,
ону көрүм дүня дурдугча дурсун.

С а л м а н. Нечә тә'риф эләмәйм? Мәним вә йол-
дашларымын көзләрини ачан, халгы һагг йола чагыран о
дейилми?

М и р з э Һ ә с ә н кәлир.

Мирзә Һәсән. Салам әлейкум, ай Исрафил да-
йы. Нечәсән? О ека гарын кулакка нә сөһбәт элэйирдин?

И с р а ф и л. Кулак нәдир, ай мирзә?

М и р з э Һ ә с ә н. Фәгир-фүгәрәнын, ишчиләрин
зәһмәтләриндән варланыб, онлары тапдалаяна кулак
дейирләр. Нә әчәб илтифат үстүнә кәлиб, сәнинлә сөһбәт
элэйирди?!

И с р а ф и л. Бир сөһбәт йох иди, ай мирзә. Дейир,
оғлун Салманы мәйә нөкәр вер.

М и р з э Һ ә с ә н. Сән нечә? Разы олдун?

И с р а ф и л. Әлачым нәдир, ай сәнә чаным гурбан.
Гочалмышам, кәзмәйә тагәтим йохдур. Индийәдәк ушаг
иди, мәним дә әлачым йох иди, диләниб күлфәт сахлайыр-
дым. Инди даһа бөйүйүбдур, бундан сонра да о газансын
мәни доландырсын.

М и р з э Һ ә с ә н. Сән элә эләмә, Исрафил дайы.
Мән сәнин дилиндән бир әрзи-һал язарам, кәндәрәрәм

лазыми еринэ, сәнин ушагларын бөйүйүб сәни сахламага гадир олунча, сәнэ мөвачиб кәсәрләр. Ушагларын икисини дә көндәр мәним яныма дәрс охусунлар, савад алсынлар. Савадландылармы, һәр бири бир иш саһибү олар. Сән дә раһат яшарсан.

И с р а ф и л. Инди Салманын кедиб һачы Байрамын эвиндә гуллуғ эләмәсини мәсләһәт көрмүрсән?

М и р з э Һ ә с ә н. (бир гәдәр фикирдән сонра). Һәләлик гой кетсин. (Салмана.) Эйби йохдур, бир нечә күнлүйә кет. Сәнин она яхын олмағын лазымдыр. Ахшамлар снә өз гайдасы илә көрүшәрик. Сонра ишә бахарыг. (Исрафил.) Исрафил дайы, һачы Байрамларын һөкүмәт сүрмәларинә аз галыбдыр. Онун тәк кулаклары, һампаларын, мүлкәдар-бәйләрин вә ханларын һаггында башга фикирләр вар. Бу күнләрдә онун чәми вар-йохуну әлиндән алыб чамаата верәчәкләр, өзүнүн хәбәри йохдур.

И с р а ф и л. Мән ону анламадым, ай мирзә. Мәни дүрүст баша сал. Нечә йә'ни онун малыны әлиндән алыб чамаата верәчәкләр?

М и р з э Һ ә с ә н. Бурада баша дүшмәмәли бир шей йохдур. Һачы Байрам үчүн дөвләт, мал газанан һаман онун гапысындакы рәнчбәрләрди, чобанларды, нахырчыларды, кәнди кишиләри, арвадларыды. Бунлар зәһмәт чәкибләр, зәһмәтләринин мейвәсини һачы Байрам ейиб. Инди она дейәчәкләр ки, даһа кифайәт әдәр; мал, зәһмәт чәкәнинди, һазыр, үстүндә отуруб мүфтә ейәнләрин дейил. Одур ки, онун әлиндәки чамаат газандығы малы алыб, чамаатын өзүнә верәчәкләр. Инди баша дүшдүмү?

И с р а ф и л. Чох көзәл баша дүшдүм. Бәс буну индийәдәк нийә эләмирдиләр?

М и р з э Һ ә с ә н. Индийәдәк һөкүмәт башында бәйләр, ханлар отурублар, өзләри кимиләри дә сахлайыблар. Инди тәзә һөкүмәт көзләнир, зәһмәткешләр һөкүмәти, ишчи-кәндли һөкүмәти.

И с р а ф и л. Мән буна инанмырдым. Салман доғру дейirmiш. Бах, һөкүмәт буна дейәрләр. Өмрүн узун олсун, ай мирзә, мәним үрәйими шад әләдин.

М и р з э Һ ә с ә н. Ди саламат галын, мән кедирәм. Әлбәттә, ушаглары мәктәбә көндәрәрсән.

И с р а ф и л. Баш үстә, өмрүн узун олсун. Хата-бәладан узаг оласан.

Ш ә р ә ф. Ай мирзә, касыб комасы оландә нә олар, яхшы шорба биширирәм, отур, бир-ики гашыг ейинән.

М и р з э Һ ә с ә н. Йох, Шәрәф хала, чөрәйин бол олсун, чох разыям. Анчаг гаранлыг дүшәнәдәк мән кәрәк әвдә олам.

Ш ә р ә ф. Нә дейирәм, сән билән яхшыдыр.

И с р а ф и л. Мирзә, әризәни нә вахт язагасан?

М и р з э Һ ә с ә н. Нә вахт, узагдыр. Бир аз сәбр әлә, вахты яхынлашыр. Һәлә ки, худаһафиз. Саламат олун. (Кедир.)

И с р а ф и л. Хош кәлдин, көз үстә кәлдин, өмрүн узун олсун.

С а л м а н. (Мирзәни өтүрүр). Мирзә, бу күн бир тәзә хәбәр йохдур?

М и р з э Һ ә с ә н. Яхшы хәбәр вар, Шура һөкүмәтинин кәлмәси бир һәфтә чәкмәз.

С а л м а н. Демәли, зәһмәткешләрин әзийәтләринин ахырыдыр.

М и р з э Һ ә с ә н. Чөрәкдән сонра кәләрсән, тәзә кәлән мәктублары сәнә көстәрәрәм. Йолдашлара хәбәр вер, һазырда дурсунлар. Тәзә хәбәрә көрә Дағыстанда Шура һөкүмәти гурулмуш. Мүсават вәзирләринин башлары зияфәтләрә гарышыб дүнядан хәбәрләри йохдур. Чәбһә бүсбүтүн ачыгдыр. Шура гошуну мәманиәтсиз Бахкыя кирә биләчәк.

С а л м а н. Бәлкә дәмир йолуну дағытдылар.

М и р з э Һ ә с ә н. Бу мүмкүн дейил. Дәмир йолу әмәләләри һеч вәдә буна йол вермәзләр. Хүләсә, йолдашларә декинән һазырда дурсунлар, ингилаб вахты һәмишә бир гарышыглыг көзләмәк олар. Бизим кәнддә дә бир парә дәләдузлардан ара гарышдырма көзләмәк олар. Кәндә асайишин позулмасына кәрәк бизим йолдашлар йол вермәсинләр.

С а л м а н. Һазырдалырлар. Мүрәххәс олум. Бир-ики саатдан көрүшәрик. (Гайыдыр.)

И с р а ф и л. Салман кедир гуллуға. Пайыз кирәнәдәк дә мәни Имран кәздирәр. Мирзә Һәсәнин өмрү узун олсун. Бәлкә онун көмәйи илә зәһмәтдән, әзабдан гуртараг.

Ш э р э ф. Даһа гаранлыг дүшүр, дуруп кедәк ичәри, мән дә шорбаны биширим кәтирим.

И с р а ф и л. Ай огул, кәл голумдан япын.

Салман онун голундан япышыб ичәри апарыр.

Ш э р э ф (очагын кәнарында). Зәһмәт, мәшәггәтлә өмүр кечирдик, кирпийимизлә од көтүрдүк. Мирзә дейән доғру олсайды өмрүмүзүн ахырында ишыглы күн көрәрдик. Мирзә яланчы оғлан дейил.

И м р а н. Ана, шорба бишмәди?

Ш э р э ф. Бир азча сәбр элә, оғлум, индичә бишәр.

С а л м а н (ичәридән чыхыб бир гәдәр көй үзүнә бахыр). Ана, о ишылдаян улдузу көрүрсән?

Ш э р э ф. Чобанулдузунуму дейирсән, ай бала?

С а л м а н. Ону дейирәм. Бах, ана, онун беш кушәси вар. О пәнки бир чобанларын, чәми элсиз-аягсызларын, фүгәрәнын, касыбларын, тәр төкүб әл габары илә чөрәк газананларын, бизим кими йохсулларын ничат улдузудур. Бир вахт олар, бешкушәли улдузун нуру сайәсиндә чәми зәһмәткешләр вә фәгир-фүгәра хошбәхт вә раһат яшар.

Ш э р э ф. О күнү көрүб, өлсәйдим, дәрдим олмазды.

С а л м а н. Көрәрсән, ана, тезликлә көрәрсән!

п ә р д ә

И К И Н Ч И Ш Ә К И Л

Һачы Байрамын эвинин габагы. Һ а ч ы Б а й р а м чарпайы үзәриндә дөшәкчә үстүндә әйләшмиш, янында М о л л а В ә л и, гаршыда С а л м а н вә М а һ м у д аяг үстүндә дурмушлар. Молла Вәли дизинин үстүндә кағыз, әлиндә гәләм, аягынын алтында гәләмдан мүнәзир әйләшмиш.

Һ а ч ы Б а й р а м (молла). Ахунд, нечә ки дейирәм, элә дә язарсан.

М о л л а В ә л и. Бәли, буюр. (Һачы дедикчә языр.)

Һ а ч ы Б а й р а м. Бәли, бу оғланы, Салман Исрафил оғлуну бир илин мүддәтинә нөкәр тутурам. Һәр бир ишә көндәрмәли олсам, боюн гачырмамалыдыр, һаггы ил-

дә алтмыш манат нәгд пул, бир дәст палтар, бир чүт чарыг, едикчә чөрәк. Яздын, гуртардын?

М о л л а В ә л и. Бәли, гуртардым.

Һ а ч ы Б а й р а м. Мәним әвәзимдән гол гой.

М о л л а В ә л и. Баш үстә. (Кағызы языб, верир Һачы Байрама.) Буюр.

Һ а ч ы Б а й р а м (кағызы молладан алыб верир Салмана). Ал, бу сәнин сәнәдин, гой чибинә, я анар вер атан сахласын.

С а л м а н. Һачы, бу кағыз һаһагдыр, сәнин сөзүн мәнә сәнәддир.

Һ а ч ы Б а й р а м. Йох, огул. Иш мөһкәм яхшыдыр. (Салман кағызы алыб голтуг чибинә гоюр.) Ахунд, сән дә буна бир нәсинәт элә.

М о л л а В ә л и. Билирсән нә вар, огул? Бу күндән сән, Һачы Байрамын итаәтинә кечирсән. Һачынын чөрәйини ейәчәксән, она көрә кәрәк дүз вә доғру гуллуғ әдиб, ишинә һарам гатмаясан. Әввәлә, гиямәтдә пейгәмбәрин һүзурунда шәрмисар оларсан, иккинчиси, бу дүняда едийин чөрәк көзүнә дурар.

С а л м а н. Әлбәттә, молла дайы, һәр адам бойнуна көтүрдүйү иши кәрәк доғру вә дүрүстлүклә апарсын.

М о л л а В ә л и. Барәкаллаһ, оғлум. Яхшы данышдын.

Һ а ч ы Б а й р а м. Молла, бу оғланы мән чохдан хошламышдым. Сир-сифәтнән камаллы оғлана охшайырды. Инди көрүрәм ки, сәһв дүшмәминшәм. (Салмана.) Доғрулуғла гуллуғ әләрсән, һаггыны артырарам, хәләт верерәм, гуллуғуну артырарам. Ону бил ки, сәнин шикәст атана, гоча анана рәһмин кәлиб, истәминшәм сизә бир гәдәр чөрәк верим. Сән дә о чөрәйин гәдрини билмәлисән. Буну да сәнә дейирәм, гулағында яхшы сахла, о авара мүәллим Мирзә һәсәндән вә онун кими чибләри бош, ағызларыны аллаһ йолунда гоюб ахмаг-ахмаг данышанлардан узаг ол. Онлардан адама зияндан савайы бир шей дәймәз. Эшитднми?

С а л м а н. Бәли, эшитдим.

Һ а ч ы Б а й р а м. Молланын нәсинәти гулағында галсын.

С а л м а н. Баш үстә.

Җ а ч ы Б а й р а м. Инди сәни тапшырырам бу Маһмуда. Сәнин ишини сәнә бу көстәрәчәкдир. (Мол-
лая.) Ди, ахунд, буюр кедәк ичәри, бир аз чөрәк ейәк.

М о л л а В ә л и. Я аллаһ. (Галхыб һачы илә ке-
дир.)

Маһмуд бир гәдәр һачы илә кедир. Һачы, молланы ичәрийә бурахыб,
дөнүб Маһмудла бир гәдәр аһәстә данышыр.

М а һ м у д (гайыдыр, Салмана). Ай кәдә, Корәғлу!
Сән индийәдәк нөкәрчилиийн нә олдугуну билмәйбсән.
Әлләринин габыгы назикдир. Индийәдәк атаны кор элә-
йән аллаһа шүкүр эләйиб, халгын мүфтә чөрәйиндән ейиб-
сән. Мән сәнә нөкәрчилиийн нә олдугуну анладым ки, сән
дә өз ишини биләсән. Бах, бурада сәни ишләдәчәкләр,
ону бил ки, тәнбәл ишләсән сәндән гат-гат габыг соячаг-
лар. Адама алтмыш манаты мүфтә ерә вермәзләр. Бу, ди-
ләниб газанмаг дейил. Буна зәһмәт һаггы дейәрләр. Бу
сөзләри дә гулагларында мөһкәм сахла. (Чагырыр.) Ай
кәдә Рәһим! (Рәнчбәр Рәһим кәлир.) Бу Корәғлуну өзүн-
лә көтүр. Кедин һачынын багынын аягындакы гурумуш
эрик ағачыны йыхын ерә, балта илә доғрайын, көтүйүн-
дән һәр бириңиз бир шәлә одун гайырын, көтүрүн кәлин.
Р ә һ и м. Маһмуд дайы, ахы ачыг, бир тикә чөрәк
ейәк кедәк.

М а һ м у д. Ай сәни ачындан өләсән! Кет Пәринисая
ле, бир чөрәк версин, апарын бағда икиңиз ейин. Ахшама
да бишмишиниз олачаг. Залым оғлунун емәкдән савайы
айры фикри йохдур. (Кедир.)

Р ә һ и м. (Салмана). Кәл, ай языг, өзүнү яхшы тә-
ләйә салыбсан. Кедәк Пәринисадан чөрәк алаг, дүшәк
йола.

С а л м а н. Пәриниса кимдир?

Р ә һ и м. Пәриниса Маһмудун арвадынын адыдыр.
Маһмуд чәлладын биридир, арвады ондан бәдтәр. Вер-
дикләри чөрәйин ярысы арпа олачаг, ярысы бугда, ада-
мын богазында илишиб галачаг. Ахшам да ки, дейир,
бишмиш олачаг, о да нөһрәдән чыхмыш айранын довға-
сы. Ейиб бир саатдан сонра енә ачагагсан. Беләликлә,
ишлә көрүм, печә ишләйәчәксән. Дөрдчә ай, артыг деми-
рәм, бунун янында давам кәтирә билсән, сәнә Рүстәм пәһ-

ливан дейәрәм. Я шикәст олачагсан, я хәстә олуб өмрү-
нүн ахырынадәк бир бөйрүн үстә ятачагсан.

С а л м а н. Ишләйә билмәрәм, чыхыб кедәрәм.

Р ә һ и м. Кедәрсән һаггын әлиндән чыхар, зәһмәтин
дә өзүнә галар.

С а л м а н. Нечә? Айбаай һаг вермәйәчәк?

Р ә һ и м. Ай бәдбәхт, языг! Мәвачиб нәдир? Сәни
бир ил тамам ишләдәчәк, ахырда да һаггынын чохуну
балта сыныгына, кәндир гырымасына чыхыб, әлинә чөп-
лә чәйирдәк верәчәк.

С а л м а н. А киши, нә яман адам имиш бу.

Р ә һ и м. Янки вәдән явуглашанда үстүнә бир
оғурлуг йыхыб, һеч бир шаһы да вермәйәчәк. Балкә өзүнү
дә бир аз борчлу чыхардачаг.

С а л м а н. Әйби йохдур, бир нечә күн давам эт-
мәк олар.

Р ә һ и м. Нә дедиң?

С а л м а н. Дейирәм яхшы долашмышам.

Р ә һ и м. Һәлә нә вар ки! Ләззәтини сонра көрә-
чәксән.

С а л м а н. Инди, көрүрсәнми ки, Һачы Байрам бу
дөвләти нә йолла газаныб?

Р ә һ и м. Кор дейиләм ки, әлбәттә көрүрәм. Онуң
дөвләтинин һамысы бизим кими фәгир-фүгәрәнын гаңы-
дыр. Онун бу көрдүйүн әвинин палчыгы бизим гаңымыз-
ла йоғрулубдур.

С а л м а н. Белә адамларә тәзә дилдә кулак де-
йирләр.

Р ә һ и м. Нечә тәзә дил.

С а л м а н. Мирзә Һәсән белә дейир.

Р ә һ и м. Мирзә Һәсән яхшы оғландыр. Будур бир
печә илдир ки, ону бурая мұәллим көндәрибләр, һәмнишә
фәгир-фүгәрәнын мәнфәәтинә чалышыр.

С а л м а н. Рәһим, будур нечә айдыр, мән ахшамлар
кедиб Мирзә Һәсәндән дәрә алырам. Яхшы языб охумаг
өйрәнмишәм. Ону индийәдәк атам да билмәрдн. Ону бил
ки, бу күнләрдә Азәрбайчана тәзә һөкүмәт кәләчәк. Тәзә-
гайда-ганун гоячаг. Иш башында бундан сонра ишчиләр,
кәндилләр олачаг. Бәйләрин, хаһларын кулакларын ер-
ләрини мүлкләрини алыб чамаата верәчәкләр.

Р э һ и м. Ону инди һәр ердә данышырлар. Тәзә һөкүмәтин кәлмәйини дә чамаат кечә-күндүз көзләйр. Одур ки, пристав да бир нечә күндүр мәлүм дейил һарая кедиб, йүзбашы да гачыб кизләнибдир.

С а л м а н. Доғрудан да нечә күндүр бизим йүзбашы йохдур. Дейирләр шөһәрә кедибдир.

Р э һ и м. Мирзә һәсәнин янына кетсәм мәнә дәрә верәрми?

С а л м а н. Нийә вермир.

Р э һ и м. Онда кедәндә мәни дә апар.

С а л м а н. Чох яхшы, апарарам. Бу ахшам кәл сәни бир ерә апарым, орада бизим һәр ахшам йығынчағымыз олур. Данышылан сөһбәтләрә сән дә бир гулаг вер.

Р э һ и м. Нә йығынчагдыр?

С а л м а н. Кедәрсән, көрәрсән.

Р э һ и м. Баш үстә, ойна-ойна кедәрәм. Кәл кедәк көрәк Маһмудун арвады нә зәһримар верәчәк. Сәнин үчүн дә орадан балта, чаты көтүрәк.

Кедирләр.

Һ а ч ы Б а й р а м (*молла илә ичәридән чыхырлар*). Ахунд, доғрудан чамаат арасында белә сөз вар?

М о л л а В э л и. Мән сәнә хәлвәт дейирәм, бир адам билмәсин. Чамаатын гулагыны долдурублар, дейирләр тәзә һөкүмәт кәлир, — Шура һөкүмәти. Мүсават вәзирләри һамысы гачмаға ер ахтарырлар. Приставлары, начальникләри тутуб дустаг эләйәчәкләр. Мүлкәдарларын эвләрини, мүлкәрини әлләриндән алыб чамаата верәчәкләр. Буну бу саат һамы данышыр.

Һ а ч ы Б а й р а м. Белә иш ола билмәз. Нечә ола биләр ки, мәним зәһмәт чәкиб газандығым, я ата-бабадан галмыш мүлкүмү әлимдән алыб версинләр кәндиң ач кичләринә?

М о л л а В э л и. Данышылана көрә, куя тәзә һөкүмәт дейир ки: бәйләрин вә һампаларын дөвләти касыб вә фүгәранын зәһмәтиндән топлашыб. Она көрә онлар әмлакыны фәгир-фүгәрадан оғурламыш кими олублар вә бу оғурладылары малы касыблара гайтармалыдырлар. Хүләсә, һачы, сән дә сәрвахт ол.

Һ а ч ы Б а й р а м. Мәнә нә вар? Мән пул вериб, фәһлә тутуб ишләдиб, өзүм үчүн күзәрән гайырмышам. Бәй дейиләм, рәйийәтим йох, кәнд-кәсәйим йох. Беш-он баш мал-гоюном вар. Тәзә һөкүмәтин мәнимлә һеч бир иши ола билмәз. Индийәдәк налоғу рус падшаһына, мүсават һөкүмәтинә вермишәм, инди дә тәзә һөкүмәтә верәрәм. Бунлар һамысы о мүәллим Мирзә һәсәнин гондармаларыдыр.

М о л л а В э л и. Мән сәнин чөрәйини емишәм вә сәни хәбәрдар эләмәйи дә өзүмә борч билирәм.

Һ а ч ы Б а й р а м. Сағ ол, аллаһ атана рәһмәт эләсин. Яхшы олар ки, чамаата да бир мәсләһәт эләйәсэн, белә сөзләрә инанмасынлар. Нә гәдәр олса, молласан, сәнин сөзләрин чамаатын гулагына батар.

М о л л а В э л и. Мән бачардығым нәсиһәти эләйирәм.

М а һ м у д (*һөвләк дахил олур*). Һачы, инди чә кәндә бир атлы кәлди. Дейир, Гарагуллар кәндиңин чамааты әли ағачлы, белли, күрәкли төкүлүб Рүстәм бәйин эвини дармадағын дағытдылар. Бәй дә беш он нөкәрләри илә бир далдая кириб чамаатла атышыр.

Һ а ч ы Б а й р а м (*горхмуш*). А киши, нә данышырсан? Амандыр, декинән бу саат мәним атымы йәһәрләсинләр, кедим, көрүм, бу нә ишдир. Мәним эвим йыхылыр. Бир һәфтә олмаз, кәлиб мәнән дөрд йүз гызыл онлуг борч алыб апарды. Амандыр, Маһмуд, тез ол, өзүн дә атлан.

М а һ м у д. Бу саат. (*Йүйүрүр.*)

Һ а ч ы Б а й р а м. Вай намәрд! Дейиләнләр доғруя охшайыр, эвим йыхылды.

К ү л д э с т э (*ичәридән һөвләк чыхыр*). Ата, һарая кедирсән?

Һ а ч ы Б а й р а м. Нә борчундур һара кедирәм? Чәкил кет ичәри.

К ү л д э с т э. Ата, мән данышығынын һамысыны эшитдим. Кетмә, сәни өлдүрәрләр.

Һ а ч ы Б а й р а м. Сарсағын гызы, мәни ким өлдүрәчәк?! Мән элә онда өлмүшәм ки, дөрд мин манат сары гызыл пулларым әлимдән чыхыр.

М а һ м у д. Һачы, атлар һазырдыр.

Күлдөстө. Кетмө, ата, пул сәни газанмайыбдыр-
ки, сән пулу газанмысан.

Һачы Байрам. Чәкил чәһәннәмә, ахмағын гы-
зы. (Гызыны итәләйиб Маһмудла кедир.)

пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ШӘКИЛ

Һәмнн һәйәт. Күлдөстә чарпайынын үстүндә мә'юс әйләшмиш о
ян-бу яна бахыр. Салман вә Рәһим далларында одун
шәләләри дахил олулар.

Рәһим. А һачы гызы, нийә бикеф отурубсан?

Күлдөстә. Нә эләйим, атамдан никәрәнам.

Рәһим. Биз келәндә атаң эвдә иди. Нечә олду?

Күлдөстә. Маһмуд кәлди, хәбәр кәтирди ки,
Гарагуллар кәндиини чаматты бәйин эвини төкүлүб дағы-
дырлар. Рүстәм бәй дә нокәрләри илә мөһтәрлийә кириб
рәһийәти илә атышыр. Атам эшитчәк атыны миниб чапды.
Горхурам атамы өлдүрәләр.

Рәһим. Горхма, һеч зад олмаз. Атаң тәк кетди?

Күлдөстә. Йох, Маһмуд да онулла кетди.

Салман. Рәһим гардаш, дейсән Бақыда тәзә һө-
күмәт дикәлиб, Мүсават йыхылды. Биз буну бир һәфтә
бундан сонра көзләйирдик. Чох тез олду. Яшасын йол-
дашлар.

Рәһим. Нечә йолдашлар?

Салман. Шура һөкүмәтиндә бәйүк-кичик йохдур,
һамы йолдашдыр. Бундан сонра мән дә сәнә йолдаш Рә-
һим дейчәйәм.

Рәһим. Мән дә сәнә йолдаш Салман.

Салман. Йох, Маһмуд мәнә бир ад гойду: Корог-
лу. О мәним атамын корлугуна саташды. Амма ад мәним
чоһ хошума кәлди.

Рәһим. Яхшы, йолдаш Короглу.

Күлдөстә. Ай Рәһим, нә сөйләйирсиниз, тәзә дил
данышырсыныз?

Рәһим. Тәзә дилдир. Бир аздан сонра сән дә өйрә-
нәрсән. Бура бах, ай Күлдөстә, ахы сән бир яхшы гыз-
сан. Сән атаңын чаны, бир аз бизә атаң ейән чәрәкдән кә-

тир ейәк, ачындан өлүрүк. Мән енә өйрәнмиш чанам,
бу языг Короглунун иши лап харабдыр. Маһмуд вердийи
арпалы чәрәк илишиб боғазында галыр.

Күлдөстә. Яхшы, бу саат кедим кәтирим.

Рәһим. Сәни көрүм боя-баша чыхасан, чәрәйин үс-
түнә бир аз яванлыг да гой.

Күлдөстә. Яхшы. Нәми бағлы олмаса яванлыг да
кәтирәрәм. (Кедир.)

Рәһим. Билирсәнми, йолдаш Короглу, бу нечә ях-
шы гыздыр! Һеч атасына охшамайыб. Бу олмаса биз бу-
рада ачындан гырыларыг. Мәл'ун оғлу мәл'ун һачы
Байрам бизә арпалы чәрәклә айран довғасындан башга
бир шей вермир. Һачы Байрамдан бәдтәр дә онун сар
әли Маһмуддур. Ағанын малы кедир, муздурун чаны.
Бизә, дүшәндә, бир гырыг әт вериләндә көзү чыхыр.

Күлдөстә (ичәридән чыхыр). Ала, ейин, бу чө-
рәк, бу да яғ-шор. Атам карыхдығындан нәминин гапы-
сыны ачыг гоюб кедибдир.

Рәһим. Вер бура. Бәхтимиз кәсиб. Ал, Короглу,
Күлдөстәнин дөвләтиндән доюнча ейәк.

Күлдөстә (Салман). Сәнин адын Короглудур?

Салман. Йох, Салмандыр. Маһмуд дайы мәним
адымы Короглу гойду. Мән, кор Исафил кишинин оғлу-
ям. Амма бу ад мәним хошума кәлди. Истәйирәм элә
бундан сонра һамы мәнә Короглу десин.

Күлдөстә. Мән дә Короглу дейим?

Салман. Элә һамы десин.

Күлдөстә. Яхшы. (Кедир.)

Рәһим (Салман). Ди кәл отур чәрәк е.

Чарпайынын үстүндә габаг-гаршы әйләшиб чәрәк ейирләр.

Салман. Е, йолдаш, өз малын кими е.

Рәһим. Әлбәттә, өз малымдыр.

Салман. Ай Рәһим, белим белә пис агрыйыр ки.

Рәһим. Одун шәләснндән белннә ағырлыг дү-
шүб.

Салман. Зияны йохдур. Бу күн мәним белим
агрия, сабаһ да башгаларын. Яшасын Шура һөкүмәти!

Рәһим. Яшасын Шура һөкүмәти!

С а л м а н. Рәһим, севиндийимдән чөрәк ейә бил-
мирәм. Кәл бир өпүшәк!

Р ә һ и м. Кәл! (Өпүшүрләр.)

М о л л а В ә л и (мүзтәриб һалда дахил олу).
Рәһим, һачы Байрам эвдәдир?

Р ә һ и м. Һачы Гарагуллар кетди.

М о л л а В ә л и. Маһмуд һарададыр?

Р ә һ и м. О да онунла кетди. Молла эми, буюр чө-
рәк ейәк.

М о л л а В ә л и. Рәһмәтлик ушағы, чөрәк па-
дир?! Молланын ядындан чөрәк дә чыхыб, су да чыхыб,
Гарагуллардан кәлән атлы нә данышыбса, кәндин ча-
мааты бир-биринә гарышыб, будур, һамысы бурая кәлир.

Чамаат: чаван, гоча, яваш-яваш сәһнәйә кәлирләр.

Б и р и н ч и к ә н д л и (әлләрини өлчәрәк вә о
ян-бу яна бахараг). Гардашлар, кишиләр доғру даны-
шырлар. Нә сәбәбә биз ишләйәк, бәйләр, ханлар, һачы-
лар ейиб көкәлсиниләр? Онлар да бизим кими адам де-
йилләрми? Ишләсиниләр, әлләринин әмәйини есиниләр. Нә
дейирсиниз, гардашлар?

Б и р н е ч ә с ә с. Доғрудур, доғрудур, беләдир
ки вар.

М о л л а В ә л и. Чамаат, бир гәдәр сакит олу.
(Һамы сакит олу.) О Гарагуллардан кәлән оғлан бура-
дадырмы?

О г л а н (ерийир ирәли). Бәли, бурадаям.

М о л л а В ә л и. Сөйлә көрәк бу нә хәбәрди
кәтирибсән?

О г л а н. Бизим кәндлиләрдән бириси, нечә ил иди
кетмишди Бакыя. Орада нефть мәдәнләриндә ишләйи-
ди. О, бу сәһәр Бакыдан кәлиб хәбәр кәтирди ки, Бакы-
да тәзә һөкүмәт гурулду. Дейир: приставлары, галаба-
йини, губерняты — һамысыны тутуб душтаг әләдиләр.
Варлыларын, тачирләрин, мүлк саһибләринин вар-йохла-
рыны сияһийә вуруб әлләриндән алыблар. Чамаата, фә-
гир-фүгәрәя, ишчиләрә пайлашдырачаглар. Бу хәбәри
эшидән тәк чамаат төкүлдү Рүстәм бәйин эвинин үстүнә.
Дедиләр, бәйин һәр нә мал дөвләти вар әлиндән алыб
чамаата пайлашдырачагыг. Бәй дә мөһтәрлийә кириб он-

ларла атымшыр. Мәни бурая көндәриб деди, кет, Һачы
Байрама хәбәр вер, башынын чарәсини гылсын, бир белә
күн дә онун вар.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Беләдир ки вар. Һачы
Байрам индийәдәк бу чамаатын ганыны сорубдур. Бу
дөрд оймагада бир нәфәр вармы ки, она борчлу олмасын?
Нә гәдәр пул верирләр мүамиләсинин алтындан чыха
билмирләр. Бурада бир Һачы Байрам дейил, ондан са-
вайы да нечә һампа вар. Һамысы көрәк чәзаларына
чатсынлар.

И к и н ч и к ә н д л и. Мәсәлән, Һачы Новруз.

Ү ч ү н ч ү к ә н д л и. Хәдичә оғлу Мәшәди Әһ-
мәд.

Д ө р д ү н ч ү к ә н д л и. Чәбрайыл оғлу Кәр-
әмәли Аллахверди.

М о л л а В ә л и. Чамаат, бир сакит олу. (Һамы
сакит олу.) Сиз аллаһа, пейгәмбәрә, шәриәтә инаныр-
сыныз, я йох? Худавәнди-аләм көйдән гур'ан көндәриб
вә онун пейгәмбәрләри дә бизә шәриәт гоюб кедибләр. Би-
зим һамымызын башы о шәриәтә бағлыдыр. Һәр шәхсин
рузисини аллаһ өзү верир. Бә'зи шәхсләрә худавәнди-
аләм мәсләһәт билиб чох рузи верир, бә'зиләринә аз, бу
һамысы онун гүдрәт әлиндәдир. Өзкәнин малына гәсд
эдән чәһәннәмин одуну бу дүняда өзү үчүн сатып алыр.
Һачы Байрамын да, Һачы Новрузун да вә о бириләри-
нин дә дөвләти аллаһ тәрәфиндән верилмиш вә онлара
гәсд эдәнләр кафирләрлә бир ердә гиямәтә кедәчәкләр.
Бакыдан кәлән оғланын сөйләдийи яландыр, белә алаң-
лара инаныб дининизи, иманынызы әлдән вермәйин.

Б и р и н ч и к ә н д л и (янындакына). Көр нечә
агзындан од төкүр! Көрүнүр чибинә зияндыр.

И к и н ч и к ә н д л и. Әлбәттә, чибинә зияндыр.
Онун көбәйинин пийи һачыларын пловундан дейилми?

М о л л а В ә л и (Гарагуллардан кәләнә). Оғлан,
о Бакыдан кәлән, тәзә һөкүмәтдән даһа нә сөйләйир?
Бу енә падшаһ һөкүмәтидир, я башга бир шейдир?

О г л а н. Хейр, Ахунд, бу һөкүмәтә Шура һөкүмәти
дейирләр. (Чамаат арасында сәсләр: Шура һөкүмәти,
Шура һөкүмәти!) Бу һөкүмәтин гошуну да, онун сөзүнә
көрә, падшаһ гошунуна бәнзәмир. Дейир: салдатлар бө-

йүкләринә вә бөйүкләр салдатлара йолдаш дейирләр. Дейир: бу саат Бакыда һамы бир-биринә йолдаш дейир. Салдатларын башларында шапка йохдур, папаглары эз-кил чешнисиндәдир вә алынларында да бешкушәли улдуз вар.

Молла Вәли. Сәдәгә я рәсулаллаһ, сәдәгә я рәсулаллаһ! Һәзәрәт, һәдисдә буюрурлар ки, бир заман кәләчәк, чамаат диндән, имандан, руһаниләрдән узаг-лашачаг. О заман дәмчәл зүһур әдәчәк вә халг дини, иманы унудуб онун далынча кедәчәк. Язырлар ки, дәмчәлын гошунларынын алынларында бирчә көзләри олачаг. Бу һаман бешкушәли улдуздур ки, буюрублар вә иллаһи инсан бир көзлү олмаз. Чамаат, дини, мәнһәби, иманы унудуб бу дәмчәл гошунунун далына дүшмәйин. Сонра пешманлыг ерини алмаз.

Чамаат арасында сәс. Мирзә Һәсән кәлир! Мирзә Һәсән кәлир! Көрәк бу ишә о нә дейәчәк.

Мирзә Һәсән (*дахил олуб, чыхыр чарпайынын үстүнә*). Чамаат! Бакыдан ишчи-кәндли һөкүмәтинин гурулмасынын хәбәри бу күн бурая да чатды. Мән эшитдим ки, сиз дә Гарагуллар халгы кими ағлынызы удуб, бурадакы варлыларын эвләрини, малларыны таллан эләмәк истәйирсиниз. Гарагуллар бөйүк сәһв эләйибләр, онлар өз әлләри илә өз малларыны дағыдырлар. Доғрудур, тәзә һөкүмәтин гануна көрә варлыларын әлләриндәки дөвләт, мал кәрәк чамаата верилсин, амма бу да гол зору илә, күчән, күчлүклә олмаз, ганун үзрә олар. Зорла әв дағытмағы, мал дағытмағы һеч бир һөкүмәт гәбул әтмәз, хүсусән, Шура һөкүмәти. Кедин, сакит әйләшин эвләриниздә. Бу күнләрдә һөкүмәт тәрәфиндән адамлар кәлиб, нечә ки лазымдыр тәдбирләр әдәрләр вә ганун үзрә дә варлыларын әлләриндәки мал-әмлакы чамаат ихтиярына верәрләр.

Биринчи кәндли. Сағ олсун Мирзә Һәсән! Ағыллы сөз дейир. Чамаат, дағылын кедәк эвләримизә.

Мирзә Һәсән. Анчаг, көзәтчи гоймалысыныз ки, һачы Байрам вә о бири һампалар кәнара мал гачыр-масынлар. Бурада бир нечә адам тәйин әтмәлисиниз.

Биринчи кәндли. Биз сәнә инанырыг, һәр кәси сән тәйин әтсән, биз разыйыг.

Мирзә Һәсән. Чох яхшы. Бири Сәфи, бири Сәфәр оғлу Чаббар, бири Дүнямалы, бири Шейхалы, бири Рәһим, бири дә Ибраһим оғлу Салман. Һамыныздан йохсул Салман олдуғундан, ону сечиләнләрә башчы тәйин эләйирәм.

Сәсләр. Разыйыг, разыйыг!

Рәһим. Мирзә Һәсән, бурада Салманын адыны дәйишдириб Короглу гоюблар.

Салман. Мәнә бундан сонра һамы Короглу десин.

Мирзә Һәсән. Яхшы, сәнин адын олду Короглу. Үмидварам ки, Шура һөкүмәтинин йолунда Короглу кими һүнәрләр көстәрәсән.

Салман. Мән Шура һөкүмәтинин йолунда һәр дәгигә өлмәйә һазырам.

Биринчи кәндли. Ай сағ ол, Короглу!

Мирзә Һәсән. Ди дағылын, кедин эвләринизә. Сечилән адамлар да ишләриндә олсунлар.

Салман (*Мирзә Һәсәнә*). Мирзә, чамаата бир-ики сөзүм вар.

Мирзә Һәсән. Чых бурая, мәним яныма. Бу сәнин биринчи чыхышын олсун.

Салман (*чыхыр чарпайынын үстүнә*). Чамаат! Сизин аранызда Молла Вәли кими ара гарышдыранлар вар. Һампаларын ушаглары, һәмчинин оғру, дәләдузлар вар ки, ара гарышдырыб, чибләрини долдурмаға чалышачаглар. Она көрә кәндин сакитлийини көрәк кәндин чаванлары өһдәләринә көтүрсүнләр.

Бирчаван оғлан. Мән һамы кәнд чаванлары тәрәфиндән сөз верирәм ки, кәнддә нечә ки лазымдыр, раһат вә фарағатлыг көзләниләчәк.

Салман. Сағ ол, йолдаш. Әләвә, һампаларын нөкәрләри, рәнчбәрләри, чобанлары, нахырчылары вә бағбанлары билсинләр ки, онлар һамысы зәһмәткешләр балаларыдырлар вә горудуглары мал, дөвләтин, чамаатын малыдыр, көрәк бир гоюнун, бир гузунун, бир гарама-лын тәләф олмасына йол вермәсинләр.

Сәсләр. Сағ ол, Короглу, сағ ол!

Салман. Ди кедин эвинизә, раһат отурун. Се-

чилэнлэр галсын бурада, данышыб мәсләһәтләшәк. Мирзә Һәсән дә бизимлә галсын.

Мирзә Һәсән. Хуб, галарам.

Чамаат дағылыр.

Молла Вәли (далча, әлләрини юхары говзамыш кедир). Худая, пәрвәрдикара, диндән, имандан узаглашмыш бәндәләрини өзүн һагг йола дәләләт элә.

пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ШӘКИЛ

Молла Вәлинин эвиндә ичлас. Чәм олмушлар: Һачы Байрам, Һачы Новруз, Мәшәди Әһмәд, Кәрбәлайи Аллаһверди вә кәндин саир һампа вә ағсагаллары.

Һачы Новруз (моллая). А Молла Вәли, сән, нә гәдәр олса, дүня көрмүш бир адамсан. Тәбриз, Тегран кими бөйүк шәһәрләр көрүбсән. Нечә ил Кәрбәлада дәрс охуюбсан. Аллаһын элминдән хәбәрин вар. Бирчә сөйлә керәк, бу кәлән һөкүмәт нечә һөкүмәтдир? Һарадан кәлибдир? Нечә закон кәтирибдир?

Молла Вәли. Габагча бир Һачы Байрам данышсын керәк Гарагулларда нә көрүб, нә эшидиб. Сонра мән дә өз сөзүмү дейәрәм.

Сәсләр. Һачы Байрам, сөйлә керәк.

Һачы Байрам. Чамаат, мән көрдүйүмү һеч кафир бәндә көрмәсин. Кетдим көрдүм языг Рүстәм бәйин эвини чамаат дөрд тәрәфдән бүрүйүб, гапысында нә гәдәр аты, малы вар иди, говуб апарыблар. Гоюнлары сүрүсү илә дүздән йох олуб. Бәй өзү бир нечә нөкәрлә эвә кириб, атышырлар. Мән даһа явуға кедә билмәдим. Аты дөндәрдим Һачы Муртузанын эвинә. Көрдүм кишинин рәнки гачыб, бәдәни титрәйир. Мәни көрәндә рәнки үзүнә кәлди. Хәбәр алдым: ай Һачы, бу нә ишдир? Деди: нә данышым? ону билирәм ки, бир белә күн дә мәним вә сәнин үчүн вар.

Һачы Новруз. Пәрвәрдикара, яратдығын бәндәләрин фикрини өзүн чәк.

Мәшәди Әһмәд. Халг аллаһдан үз дөндәриб, намаз гылмаз, оруч тутмаз, аллаһ да көйдән бәла көндәрәр.

Молла Вәли. Гоюн, киши сөзүнү гуртарсын. Һачы Байрам, сөйлә керәк ахыры нечә олды?

Һачы Байрам. Атышма нечә саат кедәндән сонра бирдән кәсилди. Биз дедик ки, йәгин Рүстәм бәйи дә өлдүрдүләр, күлфәтини дә гырдылар. Сонра хәбәр кәлди ки, гәфләтән чамаат һүчүмү даяндырыб, һәр кәс эвинә чәкилди. Сәбәбини сорушдум, дедиләр: сизин мүәллим Мирзә Һәсәнин сифаришинә керә чамаат аташи даяндырды. Анчаг кәндин нечә чаванлары Рүстәм бәйин эвинин әтрафында гаровулда дурублар вә мал-гоюну да топлайыб беш нәфәр фүгәрадан сечилмә вәкилләрә тапшырыблар.

Һачы Новруз. Яхшы, Мирзә Һәсән готур мүәллимин бири, чибиндә бир гәпик пулу йох, нә бөйүк шей олубдур ки, чамаат өз ағсагаларыны гоюб, онун ағзына бахырлар.

Молла Вәли. Инди әйям беләдир. Даһа ағсагаллара гулаг верән йохдур.

Һачы Новруз. Вахта ки, бир Мирзә Һәсәнин сөзү илә чамаат һаггымызда билдийини эләйчәк, даһа биз нә дуруб бахырыг? Вахтикән башымызын чарәсини гылаг.

Мәшәди Әһмәд. Башымызын чарәси, баш көтүрүб бу вилайәтдән гачмагдыр.

Һачы Новруз. Йох, элә дейил. Башымызын чарәси Мирзә Һәсән кими лоту-бамбылылары, ач-кичикләри арадан көтүрмәкдир. Чиб бош, гарын бош, баш бош. Билмирәм о нә атылыб дүшүр.

Мәшәди Әһмәд. Ону мән өһдәмә алырам.

Һачы Новруз (моллая). Ахунд, бу ишә сән нә дейирсэн?

Молла Вәли. Мән ону дейә биләрәм ки, о мүртәддир вә ганы һалалдыр. Ону өлдүрән мүсәлмана беһишт вачибдир.

Һачы Новруз. Молла Вәли, бир де керәк, бу һөкүмәт һаггында китабда, гур'анда бир хәбәр вармы?

Молла Вәли. Бәли, вар. Мән дүнән йығынчагда да дедим, енә тәкрар эләйә биләрәм. Бу кәләнләр бизә һәдисдә хәбәр верилән дәччалын гошунудур. Онун даһынча кедәнләр бидин вә бииманлардыр. Бунларын фикри сәрвәтдарларын әмлакыны, пулуну вә малыны әлләриндән алыб фүгәрәя вермәкдир, чүнки халгын әксәри касыбдыр, чох адамлар мүфтә дәвләтә сусайыб чәм олачаглар. Бизим борчумуз бунлары дәф үчүн һәр йолла чалышмагдыр.

Кәрбәлайи Аллаһверди. Чамаат кәрәк силаһланыб бу кафир гошунунун гаршысына чыхсын.

Молла Вәли. Әлбәттә лазымдыр. Бурада чаһад вачиб кәлир. Белә мұһарибдә өләнләр һамысы шәһид зүмрәсиндә олачаглар.

Һачы Новруз. Бу йолда һамы кәрәк малындан-чанындан кечсин.

Мәшәди Әһмәд. Һеч кәс боюн гачыртмаз.

Сәсләр. Һамымыз бачардығымыз гәдәр бу йолда пул гоймаға һазырыг.

Кәрбәлайи Аллаһверди. Чаванлара әтибар йохдур. Онлар һамысы Мирзә Һәсәнин сөзү илә дуруб отурурлар.

Һачы Новруз. Чаванлар һамысы ахмаг дейилләр. Мән өзүм ики оглумла бойнума кәфән салыб кедәрәм.

Молла Вәли. Мән моизә эләрәм, нәсиһәт эләрәм. Һамы екдил, екчәһәт бу йолда ган төкмәйә амадә олар.

Мәшәди Әһмәд. Кәрбәлайи Аллаһверди доғру сөз дейир, чаванлара бел бағламаг чәтиндир. Онлар бизим кими ағсаггаллары, ахунд кими алимләри бурахыб кедиб Мирзә Һәсән кими бошбогазларын сөзүнә бахачаглар.

Молла Вәли (*Мәшәди Әһмәдә*). Мирзә Һәсән һаггында фикир чәкмәйи инди өзүн өһдәнә алдын.

Мәшәди Әһмәд. Алмышам, сөзүмүн дә үсүндә дурачагам.

Молла Вәли вә галанлар. Чох көзәл, чох көзәл!

Һачы Новруз. Сабаһдан чамаатын арасына адам салыб, гүввәт һазыр эләнмәлидир. Сөз лазым олан ердә сөз, пул лазым олан ердә пул кәрәк мұзайигә олунмасын.

Мәшәди Әһмәд. Һачы Байрам, сән нийә бир сөз демирсән?

Һачы Байрам. Сиз өз ишиниздә олун, мән данышачағым вахты билирәм.

Молла Вәли. Чамааты баша салмалысыныз кй, тәзә һөкүмәтин гәрарына көрә, бизим арвадларымыз һамысы рус арвадлары кими башларыны ачсынлар. Гызлар огланларла кедиб мәктәбләрдә дәрс охусунлар.

Кәрбәлайи Аллаһверди. Бу биабырчылыгы кимин намусу гәбул эдә биләр.

Сәсләр. Һамымыз гырылмаға һазырыг.

Молла Вәли. Худавәнди-аләмдән сизин бу көзәл игдаматыныза тофиг истәйирәм. Амин я рәббәләләмин.

пәрдә

БЕШИНЧИ ШӘКИЛ

Кәнд идарәси гырмызы байрагла бәзәнмиш. Халг — чаван вә гоча идарәнин гаршысында топланмыш. Идарәнин габагында гырмызы өртүклү бир маса вә бир нечә сандала гоюлмуш.

Биринчи кәндли (*янындакына*). Ай Сәфиғулу, бу шәһәрдән кәлән, һәр кәс исә, кәрәк чох бөйүк адам олсун.

Сәфиғулу. Буну, дейирләр, лап ичәридән кәндәрибләр ки, чамаата тәзә һөкүмәтин законуну өйрәтсин.

Биринчи кәндли. Кечмишдә кәндә пристав кәләрди, начальник кәләрди, һеч диванханая байраг вурмаздылар.

Сәфиғулу. Одур Короғлу кечир. Бир ону бураа чағыр. О чох ичәрийә кириб чыхыр. О, бизә дүрүст хәбәр верәр.

Биринчи кәндли. Ай Короғлу, бир бәри кәл, сөзүм вар.

К о р о ф л у (кәлир). Нә дейирсән?

Б и р и н ч и к ә н д л и. Бирчә де көрүм бу кәлән адам кимдир ки, онун кәлмәйинә көрә буралары белә бәзәйибсиниз? Бизи бурая нә үчүн чагырыбсыныз?

К о р о ф л у. Бу йолдаш Бакидан кәлибдир ки, тәзә һөкүмәтин ганунуну чамаата билдирсин вә әлавә кәнд шурасы вә идарәси һаггында олан ганунлары чамаата өйрәтсин.

С ә ф и г у л у (Корофлуя). Яваш, көрүм, о нечә йолдашдыр, кимин йолдашыдыр?

К о р о ф л у (күлүр). Мәним, сәнин, онун, һамынын йолдашы. Тәзә һөкүмәтин нәзәриндә бөйүк, кичик йохдур, һамы йолдашдыр. Тәләсирәм, ишим вар, инди йолдаш чыхар. һәр бир иш айдылашар. (Кедир.)

Б и р и н ч и к ә н д л и. Сәфигулу, бир шей баша дүшдүн?

С ә ф и г у л у. Неч бир шей баша дүшмәдим. һөкүмәтдә, көрмүшүк, бири аға олар, бири нөкәр, бири бәй, хан, я падшаһ олар, галаны рәиййәт. Йолдаш нәдир? һөкүмәт адамындан да йолдаш олармы? Неч зад баша дүшмүрәм.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Даян, ахырыны көзләйәк.

Идарәнин гапысы ачылып. Ичәридән нечә нәфәр һәйәтә чыхырлар. Сәдарәт сандаласында К о р о ф л у әйләшир, галанлары да ики тәрәфдән әйләширләр.

К о р о ф л у (аяға дуруб, әл чалыр). Йолдашлар! (Һамы сәкит олур.) Бу күн тәзә һөкүмәтимизин, Шура һөкүмәтинин вәкилләри бизим кәндә тәшриф кәтирибләр. Онларын, бизим индийәдәк бәйләр, ханлар, дөвләтли һачылар аяглары алтында тапдаланан кәндимизә кәлмәкләрини үрәкдән алгышлайыб дейирик: Яшасын Шура һөкүмәти! (Халг әл чалыр. Йолдашлар галхыб баш әйирләр.) Инди сөз верилир йолдаш Чавадова.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Эшитдин? Чавадов! Мән ләдим, йәгин тәзә һөкүмәт бурая өз яраналларындан бирини кәндәриб. Бу ки, неч һөкүмәт адамына охшамыр, өзү дә мүсәлман.

Ч а в а д о в. Йолдашлар!

С ә ф и г у л у (биринчи кәндлийә). Данышма, көрәк нә дейир.

Ч а в а д о в. Йолдашлар! Үч ил бундан габаг Ру-сиянын ишчи вә кәндлиләри йүз илләрлә онлары әсарәт зәнчириндә сахлаян чар һөкүмәтини йыхдылар. Бир ил ондан сонра Азәрбайчанда мүсават һөкүмәти гурулду. Сиз һамыныз милли һөкүмәтин кәлмәйинә шад олуб байрам этдиниз. Лакин мүсават һөкүмәти сизин үчүн чар һөкүмәтиндән бәдтәр олду. О сәбәбдән Азәрбайчанын ишчи вә кәндлиләри Шура һөкүмәтини көмәйә чагырды. Шура һөкүмәти онларын хаһишини гәбул әдиб, Азәрбайчана гошун кәндәрди.

С ә с л ә р. Яшасын Шура һөкүмәти! Яшасын ишчи-кәндли һөкүмәти!

К о р о ф л у. Даянын, йолдашлар, гоюн, йолдаш Чавадов сөзүнү тамам әләсин.

Ч а в а д о в. Шура һөкүмәти, йолдашлар, халг һөкүмәтидир. һәр шәһәрин, һәр кәндин әһалиси өз-өзүнү идарә әдәчәк. Сиз бурада әтибар әтдийиниз адамлардан вәкилләр сечәчәксиниз ки, онларын йығынчагына кәнд шурасы дейәчәкләр. Кәнд шурасы ичрайийә комитәси сечәчәк, йәни нечә нәфәр сечиб онлара һөкүмәтин гәт-намәләринин вә гәрарларынын еридилмәсини тапшырачаглар. Беләликлә, кәнд өз ишләринин һәллини началникләрдән, приставлардан көзләмәйәчәкләр, ишләрини өzlәри һәлл әдәчәкләр.

С ә с л ә р. Яшасын белә һөкүмәт! Ура!..

Б и р и н ч и к ә н д л и (Сәфигулуя). Инди баша дүшдүнму?

С ә ф и г у л у. Чох көзәл баша дүшдүм. Мин пристав вә началник бу оғланын бир түкүнә гурбан олсун.

Ч а в а д о в. Сизин аранызда һампа, голчомаг кәндлиләр вар. Онлар да көрәк чамаат аягындан ишләсинләр вә Шура һөкүмәтинә сәдагәтлә гуллуғ әдәчәкләринә сөз версинләр. Буну да билсинләр ки, Шура һөкүмәти, ханн-ләрлә амансыз рәфтар әдәчәкдир.

Һ а ч ы Б а й р а м (чамаатын арасындан айрылыб, ирәли кәлир). Чәнаб вәкил...

Ч а в а д о в. Бурада чәнаб-мәнаб йохдур. һамы йолдаш, һамы гардашдыр.

Һ а ч ы Б а й р а м. Йолдаш вәкил, сөйләдийиниз һампаларын бири мәнәм вә мәнән савайы да бир нечә нәфәр вар. Мән һамынын тәрәфиндән вәкил олуб дейирәм

ки, малымызы, мүлкүмүзү Шура һөкүмәтинә гурбан вериб, чанымыз чыханадәк һөкүмәтә доғрулугла гуллу эләмәйи вә'д эдирик.

Б и р и н ч и к ә н д л и (*Сәфигулуя*). Эшидирсән, нә ширин дилләр төкүр?

Ч а в а д о в (*Һачы Байрама*). Сиз чамаатын өз малыны өзүнә гайтарырсыныз, һөкүмәтә миннәт гоя билмәзсиниз. Сиз дәвләти һәммин кәндлиләрин эһмәтиндән газаныбсыныз.

Һ а ч ы Б а й р а м. Бәли, беләдир, аға. Дүз буюрур, сунуз.

Ч а в а д о в. Аға демә, йолдаш де.

Һ а ч ы Б а й р а м. Бағышлайын, йолдаш. Көзүмүзү ачыб һөкүмәт адамларына аға демишик, дилимиз өйрәнибдир.

Ч а в а д о в. Инди дә дилиниз белә өйрәнсин. Мән үрәкдән истәйирәм ки, сәнин вә йолдашларынын вә'дләри сидги-дилдән олсун.

Һ а ч ы Б а й р а м. Сидги-дилдән!

Ч а в а д о в. Йолдашлар! Даһа Шура һөкүмәтинин нә олдуғуну вә нә мәгсәдлә кәлдийини анладыныз?

С ә с л ә р. Чох көзәл анладыг. Сағ олун. Яшасын Шура һөкүмәти! Ура!.. Ура!.. Ура!..

Б и р и н ч и к ә н д л и. Чамаат! Йолдашлар! Бизим индийәдәк газандыгларымызын һамысы һачы Байрам, һачы Новруз, Мәшәди Әһмәд кими адамларын чибләринә долубдур. Бу кәнддә вә этраф кәндләрдә аз адам тапылар ки, онлара борчлу олмасын. Һачы Байрам, доғрудур, бурада сөз верди, амма мән иманым, мән атамын кору, бу сөzlәр үрәкдән дейилди. О, малынын, дәвләтинин фикриндән кечәләр ята билмәйәчәк. Она көрә дә онун сөзүнүн, вә'дләринин дүрүст олмасыны йәгин эләмәйинчә онлары кәнд сечкисинә явуг гоймаг олмаз. Индийәдәк чамаат онлара баш әйиб, инди дә онлар чамаата баш әйсинләр.

С ә с л ә р. Доғрудур, доғрудур!

Ч а в а д о в. Бу сизин өз ишиниздир. Әлбәттә, ә'тибар эләмәдийиниз адамлары чамаат ишләринә бурахмазсыныз. Йолдашлар! Шура һөкүмәтинин мүвәффегийәтлә еримәсинә вачиб сәбәбләрдән бири дә саваддыр. Азәрбайчанда һәр йүз адамдан анчаг икисинин савады вар,

дохсан сәккизи савадсыздыр. Шура һөкүмәти һеч вә'дә буну гәбул эдә билмәз. Кәрәк мәмләкәтдә бир нәфәр дә бисавад киши вә гадын олмасын. Бу саат бурада едди кәндиң бир мәктәби вар, о да рус мәктәби. Шура һөкүмәти һәр кәнддә мәктәб ачацаг. Бөйүк кәндләрдә ики-үч мәктәб ачыб. Шура һөкүмәтини ярадан вә онун башында дуран Ленинин әмринә көрә бу мәктәбләрдә шакирдләр өз ана дилләриндә дәрс охуячаглар. Савадсыз — кор мәгамындадыр вә көһнә һөкүмәтләр чамааты авамлыгда вә корлугда сахлайыблар. Шура һөкүмәти буну гәбул эдә билмәз. Даһа, йолдашлар, мән сөзүмү гуртардым. Бурада мәнимлә кәлән йолдашлардан бириси галыб, йолдаш Короғлу илә бир ердә кәнд шурасы сечкисини апарачаглар. Һәр бир чәтинлийи онлардан хәбәр ала биләрсиниз. Даһа сағ олун... Яшасын Азәрбайчанын ишчи вә кәндлиләри!

С ә с л ә р. Яшасын Шура һөкүмәти! Ура!.. Ура!..

Мәктәб ушаглары әлләриндә балача гырмызы байраглар, габагларында М и р з ә Һ ә с ә н сәһнәйә дахил олурлар.

М и р з ә Һ ә с ә н. Йолдашлар!

С ә ф и г у л у. Bahol! Бу да «Йолдашлар» дейир. Индийәдәк динмирди.

М и р з ә Һ ә с ә н. Йолдашлар! Сизин мәктәбдә охуян балаларыныз Шура һөкүмәтини тәбрик әтмәйә кәлмишләр. Онлар дейирләр ки, биз мәктәбдә анчаг үч сәнә охуяб чыхандан сонра халга бир файда верә билмәрик. Чүнки савадымыз аз олур. Биз бундан сонра едди ил вә даһа чох охумаг истәйирик.

Ч а в а д о в. Йолдаш мүәллим! Балалары тә'мин эләйин ки, Шура һөкүмәти мәктәбләрдә мүкәммәл тә'лим вә савад вермәсә вәзифәсини ифа әтмәмиш олур.

М и р з ә Һ ә с ә н. Бу мәним йәгинимдир.

Б и р у ш а г. Биз мәктәб ушаглары вә'д эдирик ки, яхшы охуяг вә бизим әзиз атамиз Ленин көстәрән йолла һәмишә дүз кедәк.

У ш а г л а р ы н Һ а м ы с ы. Ура!.. Ура!..

Ч а в а д о в (*ушағы өнүр*). Барәкаллаһ! Сиз Шура һөкүмәтинин күлләри, чичәкләри вә кәләчәк үмидисиниз.

Мирзэ Һәсән (чамаата). Йолдашлар! Ахшамлар мәктәбимиздә бөйүкләр үчүн савад дәрси вериләчәк. Хәлишә эдәнләр кәлиб түркчә дәрә охуя биләрләр. Кәрәк кәнддә бир нәфәр дә савадсыз олмасын.

Чаванлардан сәс. Кәләрик, һамымыз кәләрик.

Корорлу. Кәнд эһалисинин ичласы гапанды. Һәр кәс эвинә кедә биләр. Сабаһдан кәнд шурасы сечкисинә гәдәм гоячагыг. Яшасын Шура һөкүмәти!

Сәсләр. Яшасын Шура һөкүмәти! Ура!.. Ура!..

Чамаат дагылыр. Ушаглар дәстә илә керә дөнүрләр.

Молла Вәли (Һачы Новруз). Инди көрдүн ки, мән һәр ишдән бахәбәрәм. Чамаатын нохтасыны верәчәкләр кор Исрафилин оғлу кими ит-гүрдүн элине вә арвадларынызын һамысыны да фәишә эдәчәкләр.

Һачы Новруз. Кедәк, аллаһ кәримдир. Бунлар сайдыглары дурсун, көрәк фәләк нә сайыбдыр.

Молла Вәли (әлләрини юхары гөвзайыр). Худая, пәрвәрдикара, өзүн яратдыгын бәндәләри шейтан шәрриндән мұһафизәт элә!

пәрдә

АЛТЫНЧЫ ШӘКИЛ

Молла Вәлинин эвиндә ичлас. Әйләшәнләр: Һачы Байрам, Һачы Новруз, Мәшәди Әһмәд, Кәрбәлайи Аллаһверди вә с. кулаклар.

Молла Вәли. Чамаат, мән сизә дейәндә ки, бу кәлән һөкүмәт дәччал һөкүмәтидир, инанмырдыныз. Инди көзләринизлә көрүб, гулагларынызла эшидирсиниз. Дейирләр кәрәк һамы охусун, гызлар, оғланлар бир-биринә гарышыб, мәктәбә кетсинләр. Бунун нәтижәсини анлайырынызмы? Бир нәфәр намусу олан белә тәклифи гәбул эдә биләрми?

Һачы Новруз. Ахунд, анд олсун охуудуғун гур'ана вә атамнн коруна, мәним, айыб олмасын, ики гызым вар, икисинин дә башыны ит гилләсинә кәсәрәм, амма оғланларла бир ердә мәктәбә көндәрмәрәм.

Кәрбәлайи Аллаһверди. Ким көндәрәрки? Халг мәкәр намусундан кечибдир?

Молла Вәли. Бунун гаршысында тәдбир ләзымдыр.

Кәрбәлайи Аллаһверди. Ай ахунд, енә бу ишләрдә һамымыздан чох билән сәнсән. Аллаһын әмрини, пейғәмбәрин шәриәтини билирсән. Нечә ки, аллаһ буюрур, элә дә бизә йол көстәр, биз дә о йолла кедәк.

Молла Вәли. Йол айдындыр. Шәриәт демир ки, халг әлм өйрәнмәсин, өвладыны охутмасын. Анчаг әлм дә вар, әлм дә вар. Әлм аллаһын әлмидир, ислам дининин үсулудур, әлм халгын дүз шәккийят вә сәһвийятыны өйрәнмәсидир. Йохса мұәллим Мирзә Һәсән өйрәдәнә әлм демәзләр: Ер көйүн башына белә доланыр, айын тутулмасы ерин көй илә айын арасына кирмәсиндәндир, нә билим, инсан меймундан әмәлә кәлиб... Белә-белә чәфәнкыйятын адыны әлм гоюблар. Оруч билмәзләр, намаз билмәзләр, тәһарәт танымазлар. Истәйирләр чамаатын балаларын да өзләри кими кафир эләсинләр.

Һачы Новруз. Неч кәс буну гәбул эләмәз.

Мәшәди Әһмәд. Ай чаным, билмирәм бу мәктәб мәсәләси нә иди ахунд салды орталыға. Чаным, һәр кәс өз ушагынын саһибидир. Кефи истәр ушагыны мәктәбә көндәрәр, истәмәз көндәрмәз. Кимин нә ихтияры вар кәлиб мәним ушагымы зорла тутуб охутмаға апарсын?

Молла Вәли. Бу күн-сабаһ ону да эләйәчәкләр.

Мәшәди Әһмәд. Неч кәс мәним гапыма да долана билмәз. Бу ишләр асандыр. Буна нә дейирсиниз ки, будур бизим вар-йохумузу һесаба көтүрүбләр, адымызы оғру гоюблар. Дейирләр сиз дөвләти чамаатын зәһмәтләриндән газаныбсыныз. Она көрә сизин вар-йохунуз чамаатындыр, кәрәк гайтарыб чамаата верәсиниз. Мәним көзүм баха-баха кор Исрафилин оғлу мәним вар-йохума саһиблик эләсин? Мәкәр буну аллаһ көтүрәр?

Һачы Новруз. Халг мәним үчүн мүфтә, атасы эһсанына ишләмәйибдир. Чығ-чыға әскинаслар вермишәм, сары гызыллар сайыб ишләтмишәм. Мән нә вахт чамаата ялвардым ки, кәлиб мәним үчүн ишләсинләр, мән дә пул газаныб долдурум чибимә?

Мәшәди Әһмәд. Мәни яндыран бир шейдир. Әлимлә чөрәк вердикләрим кәлиб мәним бәдимә кетдиләр. Мәни чагырыб сорушурлар ки, нечә гоюнун, нечә малын — атын вар? Мән дә аздан-чохдан һесап вердим. Бу һалда, — сиз аллаһ, тамаша эләйин, данышанда чаным од тутуб алышыр, — бу һалда чобаным орталыға атылыб мәним мал-гарамын һесабыны верир. Ах, а залым оғлу! Әлбәт бир дә мүсават һөкүмәти кери гайыдар, сәнин едди арха дөнәһләринә од вурачағам. Инди, ахунд, мал, мая әлдән кетди, сән бизә бир дүрүст йол көстәр. Йох, белә кетсә һамымыз ачымыздан ғырылачағыт.

Молла Вәли. Габагча ачындан өләнин бири мән олачағам. Мән чамаатла доланырам. Чамаат дә, кафирләр алдадандан сонра, кафир олуб билмәһрә аллаһ йолундан дөнәчәкләр. Ушағлар кедиб Мирзә һәсәнин харабасында бир аз шалтай-балтай өйрәниб кәләчәкләр ки, — нәүзәбиллаһ, — аллаһ йохдур. һамысы диндән узағлашачағлар.

Кәрбәләйи Аллаһверди. А Мәшәди Әһмәд, Мирзә һәсәнин башдан әләһмәсини бойнуна көтүрмүшдүн, бәс нечә олду? Инди белә ағзы одлу данышырсан.

Мәшәди Әһмәд. Нейләйим, нөкәрләрә үмид олдум, һамысы мәндән үз дөндәрдиләр. Мирзә һәсән залым оғлу да гуйруг элә вермир.

Һачы Новруз. Инди, Молла Вәли, нә тәдбирин вар элә.

Молла Вәли. Йол бирчәдир. О да халгы бу кәдә-күдә һөкүмәтинин үзәринә галдырмағ. Мәним сөздән савайы әлимдән бир шей кәлмәз. Мән кәндләри доланыб, аллаһын әмрини чамаата етирәрәм. Сиз дә кәрәк пулдан кечәсиниз.

Мәшәди Әһмәд. Әлдә олан пуллары чамаата борч верминик. О да һамысы курулдады кетди. Даһа пулу нарадан верәк?

Һачы Новруз. Мәшәди Әһмәд, сән истәйирсән ки, дамдан йыхыласан һеч бир ерин ағрымая. Ачлығ дурсун ғырагда, биз чамаат арасында һөрмәтдән, э’тибардан дүшмүшүк. Кәдә-күдә, индийәдәк бизә баш әйәнләр, бизә салам да вермирләр. Куя һеч бизи танымырлар.

Кәрбәләйи Аллаһверди. Доғрудур, һачы Новруз, дүнән истәдим дәйирмана бирчә пуд буғда көн-

дәрим үйүнсүн. Адам тапмадым. Көрдүм мәним рәнчбәрим Чәбрайыл кедир. Чағырдым: ай Чәбрайыл, яхшы оғлан, кәл бу бирчә пуд буғданы апар дәйирманда үйүт, кәтир. Дейир: мән сәнин атанын һәмбалы дейиләм. Сән дә мәним кими бир адамсан, бойнун да мәним белимдән йоғундур. Ал далына, апар үйүт. А киши, бу чамаат нечә үзүдөнүк олармыш!

Һачы Новруз. Элә мәним дә дедийим одур. Йүйүрән йыхылмағына бахмаз. Бу ердә пул лазымдыр. Доғрудур, молла өз ишини көрәчәк вә чамааты да Шура һөкүмәтинин үзүнә дурғузачағ. Хырда-пара мүлк саһибләри һамысы бизим тәрәфимиздә олачағлар. Бәйләр, мүлкәдарлар ятмаячағлар. Анчағ чамаата түфәнк лазымдыр, патрон лазымдыр. Бу да пулла олар. Белә зәләләтә дүшмәкләнсә бирйоллуг өлүб гуртармағ мәсләһәтдир. Олан кедиб, гой ердә галан да кетсин. Бәлкә ағ күнә чыхағ.

Һамы. Разыйығ. һачы Новруз доғру дейир. Варйохдан чыхмалыйығ.

Һачы Новруз. һачы Байрам, сән нийә данышмырсан? Мәкәр бизә дәйәндән сәнә дәймәйиб?

Һачы Байрам. Мәнә дәйән зиян һеч кәсә дәймәйиб, үччә мин элә тәк гоюунм кедибдир. Галаныны да һесаба кәтирмирәм.

Һачы Новруз. Элә биз дә ону дейирик.

Һачы Байрам. Мән бу йолда бир гәпик вермәйчәйәм. Өзүм дә әлими ағдан гарая вурмайыб, ахырыны көзләйчәйәм.

Мәшәди Әһмәд. Нәйин ахырыны?

Һачы Байрам. Шура һөкүмәтинин.

Һачы Новруз. Сән, мән әлимизи янымыза са-лыб отуранда, онун ахыры олармы?

Һачы Байрам. Ай чамаат, һамыныз дүня көрмүш адамларсыныз. Бундан габағ сәрдарлар, губернаторлар, начальникләр көрмүшүк, һамысы бөйүк яраналлар. Адам баханда бағры ярылырды. Онлар кетдиләр, мүсават һөкүмәти кәлди. Иш башында бәйләр, ханлар әйләшдиләр ки, һәр бири бир очағын нәсли иди. Инди көрүн бизим һөкүмәт кимдир. Учитель Мирзә һәсән, кор Исрафилни оғлу готур Салман, адыны да Короғлу гоюб, мәним нө-

кәрим Әһмәд. Бунлардан, чаным, һөкүмәт олмаз. Бир нечә күн ағалыг эләрләр, сонра көрәрсән Николайын гошу. ну далдан чыхды, һамысыны вурду дағытды.

Һ а ч ы Н о в р у з. Демәли, сән бу йолда пул вер-мәйәчәксән?

Һ а ч ы Б а й р а м. Әрз эләдим ки, бир гара гәпик дә вермәйәчәйәм.

М о л л а В э л и. Һачы Байрам, сән диндар, аллаһ бәндәси бир адамсан. Аллаһын әмри илә вә пейғәмбәрин шәриәти илә Шура һөкүмәтинин гаршысында чаһад вә-чибдир. Сән кәрәк мәним хатирим үчүн, я мәним хатирим мүләһизә олунмаса, охудугум гур'ан хатирәси үчүн бу йол-да пул ғоймагдан боюн гачырмайсан.

Һ а ч ы Б а й р а м. Ахунд, сән буюрандан сонра сә-нин хатирин үчүн мән дә бир гәдәр пул верәрәм. Анчаг лазымсыз хәрчдир, чүнки бу һөкүмәт беш күнлүкдүр.

М о л л а В э л и. Чох разыям, Һачы Байрам. Ал-лаһ сәнин иманыны камил эләсин. Демәли, һәзәрәт, биз сабаһдан ишә башлайырыг. Иншааллаһ худа вәнди-алә-мин тофиги илә бир нечә күнүн ичиндә чәми әтрафы гал-дырыб бу дөччәл һөкүмәтинин мәһв эдәрик.

Һ а м ы. Иншааллаһ!

М о л л а В э л и. Бәли. Мән дуа эләйим, сиз дә амин дейин. Пәрвәрдиқара, сән дини ислама гүввәт вер.

Һ а м ы. Амин!

М о л л а В э л и. Худа вәнда, сән бу кафирләрнн голларыны, дилләринн өз йәди гүдрәтиплә багла.

Һ а м ы. Амин!

М о л л а В э л и. Бу кафирләрә инананлары һагт йола гайтар.

Һ а м ы. Амин!

М о л л а В э л и. Бу кафирләрнн далынча кедәнлә-ри гиямәтә үзү-гара кәтир.

Һ а м ы. Амин!

М о л л а В э л и. Бәһани Мүһәммәдин вә әлеһ вә бәһәрмәти сурәтил фатилә.

Һамы фатилә охуюр.

пәрлә

Е Д Д И Н Ч И Ш Ә К И Л

Кәдин көпарында газма. Нечә нәфәр һәрбиләр газмада әйләшмиш-ләр. Бир нәфәр ч а в а н к о м а н д а н телефон гулагында әйләшмиш. Төк-төк атышма сәси кәлир.

Ч а в а н к о м а н д а н (телефонла). Дейирсән үсянчыларын һесабы кәлдикчә азалыр? Әлә исә чох күл-дә атмайын. Мәгсәд халгы гырмаг дейил, үсяны ятырыб, үсянчылары әлә кәтирмәкдир.

Р ә һ и м (тоза буланмыш дахил олур). Йолдаш ко-мандан, кәндимизин әһалиси, бөйүклү-кичикли, бурада-дырлар! Һамысы Шура йолунда я гырылмага, я үсяны ятырмага анд ичмишләр.

Пәрдәнин далында сәсләр: һамымыз кедәчәйик, һамымыз Шура йолунда чанымыздан кечмәйә һазырыг.

Ч а в а н к о м а н д а н (кедир, сәһнәнин архасын-да данышыр). Йолдашлар, тәләсмәйин, шуриши ятырт-маг үчүн Шура һөкүмәтинин кифайәт әдән гәдәр гүввәси вар. Бу саат үсянчыларла нурушан әскәрләр сизин бала-ларыныз дейилләрни, онлар да сизә һесабырлар.

И с р а ф и л (бир ушагың чийиндән тутмуш, дахил олур). Командан һәрададыр?

Ч а в а н к о м а н д а н. Командан мәнәм. Сән ни-йә кәдин, а киши?

И с р а ф и л. Әлмәйә кәлмишәм.

Ч а в а н к о м а н д а н. Нечә әлмәйә?

И с р а ф и л. Мәним көзләрим йохдур, дава әләмәйи бачармарам. Амма, Шура йолунда әлмәйи мән һамыдан яхшы бачарарам.

Ч а в а н к о м а н д а н (Рәһимә). Бу киши ким-дир?

Р ә һ и м. Бу, йолдаш Короглунун атасыдыр.

Ч а в а н к о м а н д а н. Дайы, бизим үчүн йолдаш Короглу сәнин еринә кифайәтдир. О сәнин ишини көрүр, будур, кәлир, бир әсир дә кәтир. (Короглу, голу са-рынмыш, ики йолдашы илә бир яралыны кәтирирләр.) Йолдаш Короглу, голун нийә сарыглыдыр?

Короглу. Голума күллә дәйиб, эйби йохдур, зиянсыздыр. (Атасыны көрүр.) Ата, сән бурада нә кәзирсән?

Исрафил. Халг чанындан кечиб дава эләйән ердә, мән нечә эвдә отура биләрәм?

Короглу. Йох, ата, сән кет эвә, даһа үсянчылар дағылдылар, гырыланлары да аз олмады.

Чаванкомандан. Бу киши кимдир?

Короглу. Буну биз йолда йыхылмыш көрүб кәтирдик.

Чаванкоманда (кишиҗә). А киши, һарандан яраланыбсан?

Яралы. Гурбанын олум, күллә бөйрүмдән дәйиб.

Чаванкомандан. А киши, сизә Шура һөкумәтиндән нә эзийҗәт кечди ки, онун үзәринә үсян галдырдыныз?

Яралы. Нә билим, гурбанын олум. Сәбәбин эви дағылсын. Кәлдиләр чамааты башдан чыхартдылар. Дедиләр: тәзә һөкумәт дул арвадларын һамысыны йығыб Русияя көндәрәчәк, мәсчидләри дағыдачаг, һамыны рус мәзһәбинә дөндәрәчәк, мәсчид эвәзинә килсә тикәчәк. Гызлары, оғланлары бир-биринә гарышдырыб мәктәбдә охудачаг. Даһа нә билим, чох сөз дедиләр.

Чаванкомандан. Бу сөзләри дейән ким иди?

Яралы. Эви йыхылсын Молла Вәлинин, һачы Новрузун, Хәдичә оғлу Мәшәди Әһмәдин, Кәрбәлайи Аллаһвердинин. Чамааты башдан чыхарыб гырғына верән бу залымлар олдулар.

Чаванкомандан. Һачы Байрам ораларда йох иди?

Яралы. Йох, башына дөнүм, Һачы Байрам һеч ердә көрүнмүрдү.

Исрафил. Оғул, Һачы Байрамы мәнән соруш. Һачы Байрам гарышыглыг дүшдүйүнү эшидиб, эвини эшийини Маһмуда тапшырыб, бирчә гызыны тәркинә алыб Кәбирли маһалына тәрәф гачды. Дейирмиш ки, мән Шура һөкумәти илә дава эләмәйәчәйәм.

Чаванкомандан. Даһа нийә гачыр?

Исрафил. Дейирләр, о бири голчомаглар она рәһәтлыг вермәйирмишләр. Дейирмишләр, кәрәк үсянчылар пул, чөрәк верәсән. Йохса күлфәтини гырыб, эвини одлаячагыг. О да башыны көтүрүб гачды. Деди: малым кетди, чаным әлимдә галсын.

Короглу. Һачы Байрам үсяндан боюн гачыртдыса да, енә онунла әһтиятлы доланмалы. Онун үрәйи бизмлә дүз сәримәз.

Телефон сәсләнир.

Чаванкомандан (телефону көтүрүр). Кимдир? Йолдаш Короглу, сәни чағырылар.

Короглу (телефону көтүрүр). Кимдир? Йолдаш Мәһәррәм, сәнсән? (Командана.) Мәним дәстәмин башчысыдыр. (Телефонла.) Нә хәбәр вар, сөйлә. Афәрин, чох сағ ол. Бөйүк икидлик эләйибсиниз. Тугуланлары көндәрдиниз? Чох көзәл. Һачы Новруз өлдү? Бу саат чапараг кәлирәм.

Чаванкомандан. Нә хәбәрди?

Короглу. Даһа үсян гуртарды. Мәним дәстәм үсянчы башчыларынын ювасыны әһәтә эләйиб, чох атышмадан сонра Молла Вәлини, Мәшәди Әһмәди, Кәрбәлайи Аллаһвердини элә кәтирибләр. Атәш вахты Һачы Новруз өлүб. Мән кетдим. (Чәлд чыхыр.)

Чаванкомандан (Исрафилә). Дайы, оғлунун дәстәсинин гочаглыгыны эшитдин? Инди кедиб эвиндә раһат отура биләрсән.

Исрафил. Кедим, сәнә гурбан олум. (Янындакы ушага.) Кедәк, ай бала! (Кедир.)

Яралы (Әскәрә). Ай бала, сусузлугдан яндым. Бир аз мәнә су вер. (Әскәр су верир.) Сәбәбин эви дағылсын. (Командана.) Ай оғлан, бир явуға кәл.

Чаванкомандан (кәлир). Нә дейирсән?

Яралы. Гурбанын олум, мән өлүрәм. Мәни башдан чыхартдылар, бир гәләт иди эләдим, анламадым. Мәним ики оғлум сизин тәрәфиниздәдир. Онлары көздән гоймайын. Эвин йыхылсын, Молла Вәли, Һачы Новруз, Мәшәди... (Өлүр.)

Чаван командан. Буну көтүрүн бир яна гоюн.
(Көтүрүрлөр.)

Мусиги һәрби марш чалараг сәһнәннн далындан кечир. Чамаат «ура, ура» гышгырыр. К о р о ф л у бир нечә йолдашлары илә дахил олур, габагларында М о л л а В ә л и, М ә ш ә д и Ә һ м ә д, К ә р б ә л а й и А л л а һ в е р д и.

К о р о ф л у. Үсянын чанлары, үрәкләри бунлардыр.

Чаван командан (молла). Молла, бир белә гана нә үчүн сәбәб олурдун? Бу чамаат мөкәр языг дейил? Ону ишиндән, касыблыгындан, әкин-бичининдән, баг-багатындан авара эләйиб, кәтириб гыргына верирсән?

М о л л а В ә л и. Ай гурбанын олум, мән бир языг моллаям. Мән нә билирәм үсян нәдир, филан нәдир. Мән һеч бир ишә гарышмамашам. Мәни һаһаг ерә тутуб голларымы баглайырлар. Мән намаздан, оручдан, халга мөизә, нәсиһәт эләмәкдән савайы бир шей бачармарам.

Чаван командан. Бу ишләри төрәдән сәнин мөизәләрин дейилми?

К о р о ф л у. Молла әми, нийә бирдән белә языг ол-дун? Һаны сәндәки одлу дил? Бәс үсянчыларын габагында әлиндә яшыл байраг дуруб гышгыран ким иди? (Байрагы көстәрир.) Бу яшыл байраг кимин әлиндә иди?

М ә ш ә д и Ә һ м ә д. Ай командан, мән билирәм, бизи күллә габагына гоячагыныз. Бизим айры тәнбиһимиз йохдур. Бизим эвимизи йыхан бу залым Молла Вәли олду. Бизи инандырды ки: бу кәлән дәччалын гошунудур. Бунларла кәрәк чаһад олунсун. Бунлар бизим динимизи, мәзһәбимизи, дилимизи әлимиздән алыб, һамымызы өзләри кими кафир эдәчәкләр. Нә биләк, башына дөнүм, бизләр авам, бу алим. Дедик, онун аягы биләни бизим башымыз билмир, далынча кетдик. Нә гәдәр чамаат тәләф эләдик, өзүмүз дә белә. (Молла Вәлийә.) Аллаһын лә'нәти чанына кәлсин, дәччал сән өзүнсән.

Чаван командан. Молла, Шура һөкүмәти һеч кәсин динини, мәзһәбини әлиндән алмыр. Истәр аллаһа гуллуғ элә, истәр шейтана, о сәнин ишиндир. Анчаг һөкүмәтә вә онун ганунуна сәдагәтлә гуллуғ элә. Шура һөкүмәтинин һеч кәсин дили илә иши йохдур. Шура һөкүмәтинин ганунуна көрә һәр милләт савады өз ана ди-

линдә өйрәнмәлидир. Буну да бил. Инди көрүрсәнми нә бөйүк чинайәт төрәдибсән?

М о л л а В ә л и. Гәләт эләмишәм, гурбан олум, билмәмишәм. Мәни Шура һөкүмәтинин башына чевир.

Чаван командан. Сизин ишинизә һәрби мөһкәмә бахыб, гәрар чыхарачаг. Нә сөзүнүз вар орада дапышарсыныз. Апарын бунлары. (Әсирләри апарырлар.) Йолдаш Короглу, сағ ол. Сәнин дәстән бу чанаварлары тутмагда бөйүк фәәлийәт көстәрди.

К о р о ф л у. Бу ердә мүәллим Мирзә Һәсәнин гуллуғу аз дейил. Үсян эдән кәндләрин чаванларынын чох ярысыны үсяндан гайтаран онун нәсиһәтләри олду. Сағ олсун. Бундан сонра кәнд чаванлары арасында тәблиғат апарыб, мөһкәм комсомол дәстәси дүзәлтмәк вәчибдир.

Чаван командан. Һәр кәнддә мөктәб ачмағлазымдыр ки, кәндлиләрин балалары охуюб, көзүачыг олсунлар вә Молла Вәли кими шейтанларын далынча кетмәсинләр.

К о р о ф л у. Әлбәттә. Маариф ишләри башында Мирзә Һәсәни гоярыг, һәвәслә иш апарар.

Чаван командан. Бу сизин исполкомун ишиндир. Енә чох сағ ол! (Әлини сыхыр. Әскәрләрә.) Йолдашлар, сағ олун!

Ә с к ә р л ә р (бир сәслә). Зәһмәткеш халг үчүн ишләмәйә һазырыг!

пәрдә

С Ә К К И З И Н Ч И Ш Ә К И Л

Кәнд идарәсинин гаршысында гырмызы өртүклү маса гоюлмуш. Масанын далында әйләшәнләр: Мирзә Һәсән, Короглу, Рәһим вә бир нечә исполком үзвләри. Скамьялар үзәриндә гоча, чаван кәндлиләр, комсомолчу гыз вә оғланлар әйләшибләр.

К о р о ф л у (аяға дурур). Йолдашлар! Думанлы кәнд чамаатынын үмүми ичласыны ачыг элан әдирәм. Мүзакирәйә гоюлан ики мәсәләдир: бири кәнд тәсәррүфатынын үмүмиләшмәси вә о бириси план үзрә памбыг әкилмәси. Башга бир мәсәлә тәклиф эдән йохдур?

С ә с л ә р. Хейр, йохдур.

К о р о ъ л у. Мәсәлә гәбул олунду. Кечәк биринчи мәсәләйә. Йолдашлар, будур, нечә сәнәдир ки, Азәрбай-чанын әһалиси, о чүмләдән бизим кәндин әһалиси Шура һөкүмәтинин сайәсиндә раһат яшамагдадыр. Бу нечә сә-нәдә һөкүмәтимиз чох зәһмәт, мүбаризәләрдән сонра бә-йүк наилийәтә чатыб вә әһали раһат өз касыблыгына мәшгулдур. Бу сәнәләрин әрзиндә нечә үсянлар ятыры-лыб. Доғрудур, инди дә арамызда тәк-түк зиянчылар та-пылыр. Мәсәлән, дүнән бизим кәндә кәндәрилмиш памбыг тохумуна нефт төкүб одламаг истәйән ики нәфәр хулиган, комсомолларымыз тәрәфиндән тутулмушлар.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Онларын өзләринә нефт ву-руб одланылмалыдыр ки, од вурмагын ләззәтини өйрән-синләр.

К о р о ъ л у. Сөз йох ки, онлар чәзаларына чатачаглар. Анчаг әчлафлар чийид яндырмагла, әкин-бичин ма-шыналарыны сындырмагла Шура һөкүмәтини йыхмаг ис-тәйирләрсә сәһв әтмиш олурлар. Буна «Дәвәчийә ит һүр-мәси» дейирләр. Йолдашлар, бәйләрин, мүлкәдарларын вә голчомагларын ерләри һамысы халгын малы олубдур. Кәндимиздә нә гәдәр ерсиз фүгәра вар иди ки, нөкәрчи-лик, муздурчулугла баш сахлайырдылар, инди һамысы ер саһибн олмушлар. Вахта ки, әмлак һамысы кәндлилә-рин әлиндәдир, бу әмлактан кәндлиләр һамысы бирләшиб, бирликдә бечәриб нәфибәрдар олмалары хейли мәнфәәт-ли вә яхшы нәтичәли көрүнүр. Бу барәдә чамаетын рә'-йини билмәк истәйирик. Нәр кәс данышмаг истәйирсә да-ныша биләр.

С ә ф и г у л у. Мән сөз истәйирәм.

К о р о ъ л у. Сөз йолдаш Сәфигулуя верилир.

С ә ф и г у л у. Йолдашлар! Әкәр биз десәк ки, Шура һөкүмәти ки, ишчи-кәндли һөкүмәтидир, бизим хейримизә чалышмайыр, ялан вә бөһтан демиш олуруг. Биз кечмиш-дә көрмүшүк ки, үч әв бир газана мөһтач иди. Буну да көрүрүк ки, нәр кәндлинин өзүнүн бир раһатлығы вар. Шура һөкүмәти бизә бирләшмәклә мүлк бечәрмәни тәк-лиф әдирсә, йәгин бизим хейримизи нәзәрдә тутур. Она көрә мән куман әдирәм ки, бурада тәсәррүфат үмуми-ләшдирмәйин әксинә кедән олмасын.

Б и р и н ч и к ә н д л и. Биз һамымыз үмумиләш-мәйә һазырыг. Истәмәйән өзү биләр.

И к и н ч и к ә н д л и. Йолдаш Короғлу, биз үч нәфәр бурада отурмушуг. Начатымыз вә һейванымыз да вар. Мүмкүндүр ки, биз чамаета гарышмайыб, нәр кәс тәкликдә еримизи бечәрәк вә мәһсулумузу да епә халг кими һөкүмәтә сатаг. Нечә ки, индийәдәк сатмышыг.

К о р о ъ л у. Йолдаш, үмумиләшмәк мәчбури дейил. Мәчбури олсайды сизи бурая чағырмәздылар. Анчаг үму-миләшмәнин бөйүк фәйдасы вар. Сиз ки, истәйирсиниз тәкликдә ишләйәсиниз, бир-ики илдән сонра үмумиләш-мәйин фәйдасыңы аңлайыб, кәлиб халга гарышачагысы-ныз.

С ә с л ә р. Яхшы ишдир. Шура һөкүмәти мәсләһәтсиз иши тәклиф әләмәз. Һамымыз разыйыг.

М и р з ә Һ ә с ә н. Йолдаш Короғлу, мәнә сөз берин.

К о р о ъ л у. Сөз верилир йолдаш мүәллим Мирзә Һәсәнә.

М и р з ә Һ ә с ә н (дуруп). Йолдашлар, будур нечә сәнәдир ки, мән сизин кәндиниздә мүәллимлик әләйирәм, индийәдәк мәнән бир хәянәт көрүбсүнүзмү?

С ә с л ә р. Йох, йох... Яшасын әзиз мүәллимимиз Мирзә Һәсән!

М и р з ә Һ ә с ә н. Йолдашлар, Шуралар Иттифа-гынын нәр ерләриндә кәнд тәсәррүфаты үмумиләшмиш вә бундан да һәм чамает, һәм һөкүмәт үчүн бөйүк фәйда-лар һасил олур. Һөкүмәт сизә тохум верәчәк, лазым олса, истәсәниз пул вә мал да верәчәк. Сиз ерләринизи индийә-дәк өкүз күчү илә әкирдиниз. Бундан сонра трактор ад-ланан машынын зору илә әкәчәксиниз. Өкүзлә ики күндә бир һектар ер әкирсиниз. Тракторла бир һектары ики са-атда әкәчәксиниз вә бу ердә сизә көмәк әдән сизин өз ба-лаларыңыз олачаг. Кечмиш заманда ушагларыңыз үч ил охудугдан сонра мәктәбдән бурахылырдылар. Бурахы-ланлар һәм савадсыз олурдулар вә һәм дә кәнд ишләринә ярамырдылар. Инди исә ушагларыңыз едди ил охудугдан сонра кедиб ики илдә сәнәт өйрәнирләр. Әкинчилик иш-ләриндә дә маһирләширләр вә ишләмәк үчүн дә кәнтә гайыдырлар. Бири Исрафил оғлу Имран, мәктәби гур-тардыгдан сонра слесарлыг өйрәниб кәлмиш.

С ә с л ә р. Сағ олсун, сағ олсун!

И м р а н. Йолдашлар, бу күнлөрдә бурада бир бөйүк э'малатхана ачылачаг. Орада мән вә бир нечә йолдашларым һачатларын тә'миринә мәшгул олачагыг. Котанын сынды, бичин машынымы, арабамы сынды һамысы орада дүзәлдилип тәзәдән ишә салыначаг. Даһа кечмишләр ки-ми бир сыныг котаны отуз-гырх верст һәфтәбазарына апармаячагысыныз. Һамы сыныг-сөкүкләр кәдинизин ичә-рисиндә дүзәлчәкдир. Булар һамысы Шура һөкумәтин чамаетын раһатлығы йолунда чалышмасыдыр.

С ә с л ә р. Яшасын Шура һөкумәти!

М и р з ә Һ ә с ә н. Йолдашлар, мән сөзүмү гуртармадым. Шура һөкумәти ишчи-кәндлиларин һөкумәтидир. Онуң бир сәһр тәдбирләри ишчи вә кәндлиларин сәләһи йолундадыр. Она көрә Шура һөкумәтинин тәклифләрини үрәкдән екдил, екчәһәт алгышламалыйыг.

С ә с л ә р. Һамымыз разыйыг! Сағ олсун Шура һөкумәти! Сағ олсун Мирзә Һәсән!

К о р о ф л у. Йолдашлар, мәсәлә һамы үчүн айдындырмы?

С ә с л ә р. Айдындыр, айдындыр.

К о р о ф л у. Үмүмиләшмәк истәйәнләр бу күн ичләс-дан сонра иларәдә адларыны яздырсынлар.

С ә с л ә р. Баш үстә. Баш үстә.

К о р о ф л у. Инди кечәк икинчи мәсәләйә. Йолдашлар, сиз билирсиниз ки, бундан әгдәм Русияда бөйүк фабриклар вә заводлар вар иди. Бу фабриклар чит тохумаг үчүн лазым олан памбыгы башга вилайәтләрдән кәтирирди, чүнки мәмләкәтдә битән памбыг фабрикларин эһтиячатынын йүздән бирини өдәмирди. Һөкумәтимиз, ишчи-кәндли һөкумәти олдуғундан пул да ишчи-кәндлинин пулудур. Һөкумәт халгын гызылларыны апарыб эһнәбиләрин чибләринә долдуруб памбыг кәтирмәйи истәмир. Она көрә һөкумәтимизин сә'йи илбәил памбыг эһниини гәдәрини артырыб өлкәмиздәки фабриклар үчүн кифайәт эдән гәдәр памбыгы өлкәмиздә әкдирмәкдир. План үзрә бизим кәнд кәрәк сәккиз йүз әлли гектар памбыг әксин. Буну сиз бачара биләчәксиниз, я йох?

Ч а в а н л а р. Бачарарыг, бачарарыг!

Г о ч а к ә н д л и. Йолдаш Корюгу, изн вер бир сөз дә мән дейим.

К о р о ф л у. Буюр, буюр.

Г о ч а к ә н д л и. Йолдаш Корюгу. Шура һөкумәтинин хаһишләринә әмәл этмәйә вә йолунда чанымыздаң да кечмәйә һазырыг. Анчаг сәккиз йүз әлли гектар памбыг әкмәйә бизим күчүмүз чатмаз. Бунун ярысыны әкә билсәк, бөйүк һүнәр эләмиш оларыг.

К о м с о м о л ч у о ф л а н. Йолдаш Корюгу, мән сөз верин!

К о р о ф л у. Буюр.

К о м с о м о л ч у о ф л а н. Мәним бир тәклифим вар. Һөкумәтин гәрарына көрә биз сәккиз йүз әлли гектар памбыг әкмәлийик. Бу плана гаршы олагаг мән мин ики йүз гектар памбыг әкәлмәсини тәклиф әдирәм. *(Йыгындада һәрәкәт.)*

К о м с о м о л ч у л а р *(әл чалырлар).* Сағ ол, сағ ол... Мин ики йүз гектар!

С ә с л ә р. Разыйыг.

Г о ч а к ә н д л и. Чаным, бош гышгырмағын ери йохдур... Йорганыныза көрә аягларынызы узадын. Күчү-нүз чатмаян ишә нә үчүн кириширсиниз?

К о м с о м о л ч у о ф л а н. Әкәрик көрәрсән. Биз чаванлар һамымыз ишләйчәйик. Кәндин чаван оғланлар вә гызлары һамысы көмәйә кәлчәкләр.

К о м с о м о л ч у г ы з. Һамымыз һава кәлчәйик. Лазым олса кечәләр дә ишләйчәйик.

К о м с о м о л ч у о ф л а н. Лазым олса саир ер-ләрдән дә комсомолчу йолдашлары көмәйә чағырачагыг.

К о р о ф л у. Йолдашлар, мән ики тәклифи сәсә го-юрам. Сәккиз йүз әлли вә я мин ики йүз гектармы? Һәр ким мин ики йүз гектарың тәрәфдарыдыр, әлини галдырсын. *(Бир нечә адамдан савайы һамы әлләрини галдырыр.)* Әксәрийәтлә гәбул олунду. Икинчи тәклифин сәсә гоюлмасына эһтияч йохдур. *(Чамает әл чалыр.)* Йолдашлар, һәр бир эһтиячы һазырдыр. Сабаһдан ишә киришилмәлидир.

С ә с л ә р. Һазырыг, һазырыг. *(әл чалырлар.)*

К о р о ф л у. Ичләсы гапалы э'лан әдирәм.

п ә р д ә

ДОГГУЗУНЧУ ШӘКИЛ

Финал

Сәһнә памбыг тарласыны тәсвир әдир. Көз ишләдикчә памбыг көрүнүр.

Гаровулчу (даш үстүндә әйләшиб охуюр):

Яз кәләндә шум эләрик дүзләри,
Аг дәрә тәк памбыг тутар һәр ери.
Чыхсын дүшмәнләрин чаны, көзләри,
Яша шурам, яша шурам, чох яша!

Фабрикләрә ахар памбыг селләри,
Мал тохунар, бәзәндирәр әлләри.
Сынсын дүшмәнләримизин белләри.
Яша шурам, яша шурам, сән яша!

Гара дәрәдыр нефтимиз, газылар.
Тәрифимиз дәфтәрләрә язылар.
Дүшмәнләрин яздыглары позулар.
Яша шурам, яша шурам, чох яша!

Ачылыбдыр мәктәбләрин гапысы,
Савадланар кәндиләрин һамысы.
Дейәр сәнә һәр кимин вар намусу.
Яша шурам, яша шурам, сән яша!

Һачы Байрам (дахил олу). А кәдә, бурада отуруб нә охуюрсан?

Гаровулчу. Нейләйим, ай һачы, отурмушам, памбыгын гаровулуну чәкирәм, кефим кәлир охуюрам. Бирчә тамаша элә, дүз-дүняны памбыг башына көтүрүб. Бахдыгча үрәйим бир белә (әли илә көстәрир) олу, шадлыгымдан охуюрам.

Һачы Байрам. Памбыгы кимдән горуярсан?

Гаровулчу. Кимдән горуячагам: атдан, малдан, гоюндан, улагдан, кулакдан. (Охуюр):

Яша шурам, яша шурам, чох яша!

Һачы Байрам. Оху, оху! Охумалы күнләрдир. Гаровулчу. Әлбәттә охумалы күндүр. Мәним атам өләндә ағыз памбыгы үчүн һәфтәбазарына адам көндәрдик. Инди көрүрсәнми, нә гиямәтдәйик.

Узагдан зурна сәси эшидилир.

Һачы Байрам. О нә зурна сәсидир? Кәндә той вар нәдир?

Гаровулчу. Йохса хәбәрин йохдур? Бу күн чамаат памбыг йыгымыны башлаячаг. Одур кәндиң чамааты, ушаглы-бөйүклү зурна-балабанла бурая кәлирләр.

Һачы Байрам. Яхшы байрамдыр, кәлиниләр. Мән дә бир дост-ашнамы көрүм. Нечә илдир вәтәнимдән хәбәрим йохдур.

Гаровулчу. Һарада идиң ай һачы?

Һачы Байрам. Узаг ерләрдә идиң, огул. (Зурна сәси яхынлашыр.) Паһ, паһ, тамам кәнд кәлир: арвадлар, кишиләр, гызлар, оғланлар... О габагда кәлән Салман дейилми?

Гаровулчу. Нечә Салман?

Һачы Байрам. Кор Исафилин оғлу.

Гаровулчу. Йолдаш Короглунуму дейирсән? Бизим исполкомун сәдридир, гочаг оғландыр. Әсә Короглудан да гочагдыр. Бу ишләр һамысы онун чалышмасын-дандыр.

Һачы Байрам. Сағ олсун, мән ону ушаг вахтында көрәндә дедим ки, бу ушагын көзләриндән камал ягыр, бунун кәләчәйи яхшы олачаг. Онун бир балача гардашы да вар иди.

Гаровулчу. Балача гардашы Имран охуюб кәлиб, инди бизим машин-трактор стансиясына бахыр.

Һачы Байрам. Исафил дурурму?

Гаровулчу. Исафил кечән ил өлдү.

Чамаат, зурначылар габагда оларак сәһнәйә кәлирләр. Комсомолчу гызлар вә оғланлар әлләриндә гырмызы байраглар кәлиб даянырлар.

Короглу (габага кәлир, зурна сәкит олу). Йолдашлар, биз өһдәмизә көтүрдүйүмүз вәзифәни тамамилә

еринә етирдик. Мин ики йүз гектар ери әкмәйи бойнумуза көтүрдүк дә, әкдик дә. Инди бир вәзифә дә вар. Бу күндән памбыг йығымына гәдәм гоюруг. Кәрәк бу мин ики йүз гектар ерин памбығындан бир кирвәнкә дә тәләф олмасын.

Комсомолчу гыз. Нәинки бир кирвәнкә, бир мисгалы ерә дүшмәз.

Короглу. Йолдашлар, сизин бу һәвәслә ишләйиб, вәзифәнизи ифа әтмәйинизи мұлаһизә әдәрәк, һөкүмәт тәрәфиндән бизим кәндә бир трактор пешкәш олунур. Яшасын Шура һөкүмәти!

Сәсләр. Яшасын ишчи-кәндли һөкүмәти! Яшасын коммунист фиргәси!

Һачы Байрам (Короглуя тәрәф кәлир). Салам әлейкүм!

Короглу (зәннлә бахыб). Һачы Байрам дейилсиниз?

Һачы Байрам. Оям. Бу күн кәлмишәм.

Короглу. Һарада идиниз, һеч сиздән бир хәбәр йох иди?

Һачы Байрам. Доғрусу, Шура һөкүмәти кәләнән сонра мән давам кәтирмәйиб, гызымы да көтүрүб кечдим Ирана. Индийәдәк орада идим. Гызым өлдү галдым тәк. Ахыр вәтәндән узагда давам эләйә билмәйиб, кәлмишәм. Инди сизин ихтиярыңыздаям. Күнаһым варса тәнбиһ эләйин, йох исә галым бурада, мән дә кәндлинин бири, саир адамлар кими ишләйим.

Короглу. Һачы, сиз өләнәдәк кечмиш күнләринизи, гылынчынын далы-габағы кәсән заманлары унутмаячагсыныз. Она көрә, чамаат сизин сидги-дилдән шура тәрәфдары олдуғунуза инанмайынча, сизи өз ишләринә гарышдырмайаглар.

Һачы Байрам. Мән истәйирәм үрәк сөзүмү ачам дейәм. Гой чамаат да гулаг ассын.

Чамаатдан сәсләр. Һачы Байрамдыр!.. Индийәдәк Һарада имиш? Нечә арыглайыбдыр... Гарнын да билмәррә пий галмайыб...

Короглу. Нә сөзүн вар, де.

Һачы Байрам. Чамаат, сиз һамыңыз билирсиниз ки, Шура һөкүмәти кәндә кәләнән, мән онун гаршысына әдавәтлә чыхмадым. Мән демирәм ки, Шура һөкүмәти мәним хошума кәлди. Хейр, Шура һөкүмәтинин бөйүк дүшмәни мән идим. Ачыг данышмаг яхшыдыр. Мән иш башында бу Короглу дедийиниз Салманы вә онун йолдашларыны көрәнән дейирдим ки, белә һөкүмәт үч күнлүкдүр, дағылыб кедәчәкдир. Бунунла дава я чыхмаг да ахмаглыгдыр. Һампалар мәнән үсян үчүн пул истәдиләр вермәдим. Истәдиләр мәни өлдүрсүнләр, гачдым. Һәр ерә кетдим иш башында чаван кәндлиләри көрдүм. Ахыры давам эләйә билмәйиб, гачдым Ирана. Инди кәлмишәм. Хараба гоюб кетдийим кәндләри, авам гоюб кетдийим чамааты танымырам. Кәндләрдә нә көзәл биналар, мәктәпләр тикилиб, оғланлар, гызлар һамысы савадлы, идарәләрдә халгла көзәл рәфтар әдирләр, нә приставлар сөйүшү, нә йүзбашы гамчысы вар. Һамы бир-биринә йолдаш, гардаш. Бир белә әкинләрини, памбыг зәмиләрини көрдүкдә, доғрусу, мат галырам. Инди көрүрәм ки, анламамышам. Инди сәһвими бойнума алыб кәлмишәм. Истәйирсиниз өлдүрүн, истәйирсиниз бурахын. Сизин ихтиярыңыздаям.

Короглу. Һачы, сөз баягкидир. Бир гәдәр галарсан ишләрсән, сонра ишә бахарыг. Сәнин әвин исполкомдур. Сәнә кәндә әв дә вериләр яшайрсан.

Һачы Байрам. Тәк адамам, бир балача комада да яшайрам.

Короглу. Чох көзәл. Инди, йолдашлар бир гәдәр чалын ойнайын, сонра ишә киришәк.

Гоча кәндли. Мән күнаһымы юмаг үчүн габача өзүм ойнайагам. Ашыг, чал.

Чалырлар гоча ойнайыр, халг ура чәкиб әл чалыр.

пәрдә

ЧОХ КӨЗЭЛ

Үч шэкилдэ

ӘШХАС

Кәблә Рәчәбәли — кәндли.
 Пәричәһан — онун арвады.
 Әмираслан — оғлу.
 Симон } — Әмирасланын мәктәб йолдашлары.
 Әһәд }
 Зейнал }
 Мирзә Һейдәр — шәһәр мәктәбинин мүәллимә.
 Кәнд мәктәбинин мүәллимә.
 Симонун атасы.
 Мәктәб ушағлары, кәндлиләр: гоча, чаван.

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Шәһәрин явуғлуғунда, дәннз кәнарында бир кәнд. Кәнд мейданчасы. Бир дәстә мәктәб шакирдләрнә шейпур, барабан чаларағ, габагла-рында мүәллим, кәлиб мейданчада даянырлар.

Гоча кәндли (мүәллимнә янына кәләрәк). Йолдаш мүәллим, бу күн байрамдыр, нәдир, бу ушағлары сәһәтә чыхарыбсыныз?

Кәнд мәктәбинин мүәллимнә. Йох, байрам дейил. Бу күн шәһәрдән бир дәстә мәктәб ушағлары бурая кәзмәйә кәләчәкләр. Бизим ушағлар да онларын истигбалына чыхыблар.

Гоча кәндли. Яхшы ишдир, кәлсинләр бизим кәндә дә бәләд олсунлар, кәрсүнләр биз нечә яшайырығ.

Кәнд мәктәбинин мүәллимнә. Әлбәт-тә, һәмнишә кәндлә шәһәрин арасында рабитә вачибдир. Нә гәдәр олса, иш биләләрнә чохусу: алимләр, инчи-нерләр һамысы шәһәрдә яшайырлар. Онларын да дүшәндә бир кәндә кәлиб, кәнд әһалисә илә данышыб, онлара билмәдикләрнә өйрәтмәк, әлмин, сәнаеин Шура өлкәләриндә нә дәрәчәдә тәрәгги әтмәсинә андырмағ лазымдыр.

Гоча кәндли. Доғрудур, йолдаш мүәллим. Бундан габағ кәндлиләр һамысы кор кимнә идиләр. Шура һөкүмәти кәләнән бәри бир чох билмәдийимиз шейләри өйрәнмишик. Бу кәнддә аз адамын аты, улағы оларды. һамымыз шәһәрә кәтмәк лазым оlanda пияда кедирдик. Инди исә дәмнр йолу гапымызын ағзына чәкилибдир. Автомобилләр кәндлә шәһәрин арасында ишләйирләр. Бу саат да кәнддә әлә адам вар ки, сағгалы ағарыб,

амма шәһәри көрмәйиб. Инди ушағын да, бөйүйүн дә бир аяғы шәһәрдәдир. Кедирик, кәлирик, һәр шейи көрүрүк, өйрәнирик, көзүмүз ачылыр. Чох яхшы заманадыр заманамыз.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. Шәһәрин дәүләтлеләринин һәр бирисинин бурада яйлаг мәнзил иди. Миллионлары бош-бошуна елә веридиләр. Амма бу кәндә нәинки дәм ир йолу, бир раһат араба йолу да гайытдырмырдылар. Шура һөкүмәти кәлән кими шәһәрләрлә кәндләр арасында йолларын дүзкүнлүйүнә диггәт етирди. Оду ки, бу кәндә һәтта дәм ир йолу да чәкилди.

Гоча кәндли. А сәнә гурбан олум, дәүләтлеләрин һәр бирисинин өзүнүн файтону, автомобили вар иди. Һәр бири өз чанынын раһатлығыны ахтарырды. Кәндлинин гейдинә галан йох иди. Дейирдиләр, кәндлинин балдыры бәркдир, чаны чыхар, пияда да кедә биләр. Бир дә кәндлидир отурсун ериндә, әкин-бичининә, бағына-бостанына мәшғул олсун. Ону шәһәрдә нә иши вар.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. Эләдир, дайы.

Үч-дөрд нәфәр кәнд ушагларындан: «Ада, гоймайын һа!.. Ада, гоймайын һа!» — дейә гышгыраг кәлиб сәһнәдән йүйүрәк кечирләр. Бир нәфәр чаван кәндли онларын далынча сәһнәйә дахил олуб даяныр вә ики әлини белинә гоймуш гәһгәһә илә күләр.

Чаван кәндли. Һа, һа, һа!.. Һа, һа, һа!.. Ора бах, ора!.. Па атайын әвинәчән!.. Залым оғлунун сатдығы, паравоз кими гачыр. Һа, һа, һа!.. (Күләр.)

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. А Мирзәбала, нә олуб? Нийә күлүрсән?

Чаван кәндли (бармағы илә ушағы кәстәрир). Бир бахын, йолдаш мүәллим. Ушаглар итин гуйруғуна ведрә бағлайыб говурлар. Ит элә гачыр ки, далындан күллә атсан чатмаз.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. Бу мәкәр күлмәли ишидир? Ушагларынызын тәрбийәсизлийинә ағламаг лазымдыр.

Чаван кәндли. Нә олар ки, ай йолдаш мүәллим, гой ушаглар бир аз кеф көрсүнләр.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и (мәктәб ушагларынын икисини чағырыр). Йүйүрүн о ити ушагларын әлиндән алын. (Ушаглар йүйүрәк кедирләр. Чаван кәндлийә.) Билирсән, Мирзәбала, адыны инсан гоян кәрәк һеч бир һейвана әзийәт вермәсин. Һейваның да бизим кими чаны ағрыйыр. Анчаг дилләниб шикәйәт эләмәйи бачармыр. Сөз гаршысында сөз кәтирә билмәйәнләр, зор гаршысында зору олмаянлар, дәрдләрини, ағрыларыны демәйә дилләри олмаянлар әзийәт вермәк инсанлыг сифәтиндән узагдыр. Ушагларыныза нәсирәт әдин, белә налайыг һәрәкәтләрдән әл кәтүрсүнләр. Итә, пишийә вә с. һейваната әзийәт эләмәсинләр. Чаванлар бизим көмәкчиләримиз, бизим гейдләримизи чәкәнләр-дир.

Гоча кәндли. Йолдаш мүәллим доғру дейир. Бизим чанымыз ағрыян кими, һейваның да чаны вар.

Чаван кәндли. Бағышла, йолдаш мүәллим, ағламамышам. (Кедир.)

Мәктәб ушаглары гайыдырлар.

Ушаг. Йолдаш мүәллим, итин гуйруғундан ведрәни ачдыг, бурахдыг кетди. Истәдиләр бизи дөйсүнләр гачдыг.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. Чох яхшы, ди кедин еринизә.

Ушаглар кедиб ерләриндә даянырлар. Шейпур, бәрабан сәси әшидиләр.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и (шәкирдләрә). Низам!

Ушаглар дүзүлүрләр. Бир дәстә мәктәб ушағы габагларында мүәллим Мирзә Һейдәр дахил олурлар. Ики дәстә бир-биринә гарышырлар. Мүәллимләр көрүшүб әл тутушурлар.

Мирзә Һейдәр. Нечәсиниз? Чохдан көрүшмүрүк, һеч шәһәрә кәлмирсиниз.

Кәнд мәктәбинин мүәллим и. Мәкәр тәрпәнмәйә мачал вар? Күндүз ушагларла мәшғулам, ағшамлар да бөйүкләрә дәрә верирәм. Истираһәт күнлә-

риндэ дэ эвдэ отуруб балаларымы башыма йыгыб онларла вахт кечирирэм. Яинки чамаат йыгынчагында отуруб кечмишдэн, кэлэчэкдэн, дахили вэ харичи вэзий-йэтдэн сөлбөт эдирик. Даһа шәһәрэ кәлмәйә мачал галмыр.

Мирзә Һейдәр. Ушаглар үчүн ер һазырдыр? Кәнд мәктәбинин мүәллимн. Әлбәттә, ушаглар үчүн мәктәбин һәйәтиндә чай вэ ейинти һазыр эдилибдир. Кечәни дэ мәктәбдә галачаглар. Сиз дэ мәним мәнзилмдә раһат оларсыныз.

Әмирәслан (Мирзә Һейдәрин янына кәлир). Йолдаш мүәллим, сиз дэ, мәним йолдашым Симон да бизим эвдә мәнзил эдәчәксиниз.

Кәнд мәктәбинин мүәллимн. Йох, мүәллимн сөлбәти мүәллимлә тутар. Сизин эвдә о, сыхынты чәкәр. Сән өз йолдашыны гонаг апар. Мирзә Һейдәр дэ мәнимлә галсын.

Әмирәслан. Йолдаш мүәллим, хаһини эдирәм мане олмаясыныз. Атам мәнә пәчә дәфә тапшырыбдыр ки, кәндә кәләндә мүәллимн дэ гонаг кәтирим. Инди мүәллим бизә гонаг кетмәсә мән атамн үзүнә баха билмәйчәйәм. Атам да дейчәкдир ки, мүәллим әлм охумуш адамдыр, касыблары бәйәнмир.

Мирзә Һейдәр (кәнд мүәллимнә). Доғрусу, бу сөз мәни тутду. Мән шакирдимә гонаг кедәчәйәм.

Кәнд мәктәбинин мүәллимн. Әйби йохду, мән дэ разыям. (Үзүнү ушаглара дөндәриб коман-да верир.) Низам! (Ушаглар дүзәлирләр.) Саға дөн! (Ушаглар дөнүрләр.) Алдымла арш!

Ушаглар кедирләр, мүәллимләр дэ онларын архасынча.

пәрдә

ИКИНЧИ ШӘКИЛ

Кәблә Рәчәбәлинин эвиндә бир отаг. Отага фәрш дөшәнмиш, бир мяса, үч сандала. Сол тәрәфдә бир чарпайы гоюлмуш. Кәблә Рәчәбәли габагында чанамаз дизләри үстүндә чөкмүш, намазыны гуртарыр.

Кәблә Рәчәбәли. Әссәлами әлейһа вә әла ибадуллаһүл сәләһин, әссәламү әлейкүм вә рәһмәтүллаһү

вә бәрәкатүһ. (Салават чевириб, дуруб чанамазы бүкүб бир кәнара гоюр. Әмирәслан Мирзә Һейдәр вә йолдашы Симонла дахил олур. Кәблә Рәчәбәли онлары көрүб.) Паһо, ай оғул, һарадан кәлдин?

Әмирәслан. Ата, мәктәб йолдашыларымызла бурая ики күнә сәйһәтә кәлмишик. Йолдашыларымыз кәнд мәктәбиндә ер вердиләр. Мән дэ мүәллимлә бу йолдашымы эвимизә гонаг кәтирдим.

Кәблә Рәчәбәли. Хош кәлибләр! (Һәр икисинә әл верир.) Хош кәлибләр! (Мүәллимә.) Сиз буну мүәллимсиниз? Чох көзәл! Исминиз нәдир?

Мирзә Һейдәр. Исмин Һейдәрдир.

Кәблә Рәчәбәли. Мирзә Һейдәр. Чох көзәл. (Оғлуна Симону көстәрир.) Бу да сәнин йолдашындыр? Чох көзәл!

Әмирәслан. Бәли, бунула икимиз бир скамяда отуруруг. Ойнайда да бир ердә ойнайырыг. Бир-биримизи дэ чох севирик.

Кәблә Рәчәбәли. Чох көзәл, чох көзәл! Ди әйләшин. Чөрәйимиз һазырдыр, йәгин ачсыныз...

Мирзә Һейдәр. Чох разыям Кәбләйи, кәнд мәктәбиндә бизим кәлмәйимиз мәлум олдугундан, бизим үчүн емәк һазыр олунмушду. Мән дэ, ушаглар да доюнча емишик. Бу саат иштаһымыз йохдур.

Кәблә Рәчәбәли. Чох көзәл! Ахшам үчүн тәдарүк көрәрик. (Оғлуна.) Бәс сәнин бу йолдашын кимләрдәндир.

Әмирәслан. Буну атасы бир яхшы кишидир. Тез-тез бунлара гонаг кедирәм. Анасы чох дадлы шей-ләр биширир. Ады да Симондур.

Кәблә Рәчәбәли. Симон?! (Гейәли.) Чох көзәл, чох көзәл! Әстәғфүруллаһу рәббн вә әтүбә иләйһ. (Чәлд кедиб ююначагда әлләрини сабулла ююб, сул чәкир.) Кафир оғлу, буну мәнә габагча дэ, мән дэ әлими мурдарламайым.

Әмирәслан. Ата, буну әлиһә нә олмуш ки? Буну әлләри мәним әлләримдән дэ тәмиздир. Биз мәктәбдә күндә дөрд-беш дәфә әлләримизни сабулла ююруг.

Кәблә Рәчәбәли. Әлләри тәмиздир! Инди көрүрәм сизә нә тәрбийә верирләр. Чох көзәл, чох көзәл!

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, бу сөzlәрин ахыры, бир гәдәр биз мүәллимләре тохунду.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Бәли! Набалыг ушаг өз тәклифини анламаз. Ону аплатмаг лазымдыр. Бу да мүәллимләрин борчудур. Ушага биринчи лазым олан онун әһкамн-шәр'ийәсидир. Бундан да көрүрәм мәним оғлумун көкүндән хәбәри йохдур. Мән билсәйдим ону әвимдән кәнара гоймаздым. Әкәр ушагларын һамысына белә тәрбийә верирсинизсә, мәрһәба, чох көзәл, чох көзәл!

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, ушаглар кетсинләр, сонра бу хүсуда сөһбәт әдк. (Әмираслана.) Йолдашларыңыз дәннзә чиммәйә кетдиләр, сән дә йолдашыны көтүр кет. Мән дә сиз кәлинчә бурада атанла сөһбәт әдим.

Ә м и р а с л а н (йолдашына). Симон, кедәк!
С и м о н. Кедәк.

Һәр икиси кедир.

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, ушаглар кетдиләр. Инди биз раһат сөһбәт әдә биләрик. Буюрун көрәк, бизим тәрбийә вермәмиздә сиз нә гүсур көрүрсүнүз?

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Тәрбийәниз башдан-баша гүсурдур. Сиз бунлара дәрсләри нә дилдә верирсиниз.

М и р з э Һ е й д э р. Бизим мәктәбимиз бейнәл-миләлдир, амма биз дәрси һәр милләтә өз ана дилиндә веририк. Түркләрә түрк дилиндә¹, руслара рус дилиндә, әрмәниләрә, һәмчинин, өз ана дилләриндә.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Бейнәлмиләл нә демәкдир?

М и р з э Һ е й д э р. Йә'ни бу мәктәбдә һәр милләтин балалары вар. Һамысы бирликдә дәрс охуюрлар.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Инди мән һәр иши аңладым. Чох көзәл! Чох көзәл! Аты атын янында бағларсан я һалыны көтүрәр, я хасийәтини. Сиз мәним оғлума өз әһками-шәр'ийәсиндән, дини мәсәләләриндән узаглашдыранда о да, әлбәттә, бир харичи баласынын әлләринә тәмиз дейәчәк. Чох көзәл, чох көзәл!

¹ Әдиб «түрк» дейәндә азәрбайчанлыны нәзәрдә тутур.

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, дүняда мүсәлман дили, я христиан дили йохдур. Милләтләрин дилләри вар. Сәнин оғлун түрк баласыдыр. Дили дә түрк дилидир. Бизим мәктәбдә нәинки она, һәтта онун харичи дедийин йолдашларына да түрк дили өйрәдирик.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Мирзә, сиз бизим кими адамлара авам дейирсиниз, нә әйби вар? Чох көзәл. Инди мән бир нечә сөз дейим сән дә мүлтәфит ол.

М и р з э Һ е й д э р. Буюр!

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Мән өзүм, рәһмәтлик Мирзә Һүсейини моллаханасында охумушам. Бәлкә эшитмиш оласан.

М и р з э Һ е й д э р. Мән эшитмишәм. Мәним атам да онун моллаханасында охуюбдур. Онун дәрс вермәйини чох тә'риф әләрди.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Атан вәфат әләйиб, я сағдыр?

М и р з э Һ е й д э р. Хейр, сағ дейил.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Аллаһ рәһмәт әләсин. Бәли, мән Мирзә Һүсейини моллаханасында нечә йл дәрс охумушам. Бизә көзәл гур'ан охударды, намаз өйрәдәрди. Сәһвийят, мүшкүлат, тәмзик, һамысыны өйрәдәрди. «Чамен Аббас», «Әввабүл Чәннат» кими әһкам китабларыны охуюб, чәм мүсәлмана лазым олан тәклифләрдән хәбәрдар олурдуг. Амма сизин тәрбийәниз тәрсинәдир. Сиз бизим балаларымызы харичи балаларына гарышдырыб, онлары кәлдикчә мүсәлманчылыгдан узаглашдырырсыныз. Мән көзүмүн ағыгарасы олан бир оғлума белә мәктәбдә охудуб чәһәннәмин одуну бу дүняда өзүмә гәбул этмәйәчәйәм.

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, сөзүнүзү гуртардыныз я йох?

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Бәли, гуртардым.

М и р з э Һ е й д э р. Инди ичазә верин бир нечә кәлмә дә мән данышым.

К ә б л ә Р ә ч ә б ә л и. Буюр, даныш, чох көзәл!

М и р з э Һ е й д э р. Кәбләйи, Бақыда 1905-чи йлдә вагә олан әрмәни-түрк гырғыны хәялыныздадырмы?

Кэблэ Рэчэбэли. Чох көзэл хэялымдадыр, нэ олсун?

Мирзэ Хейдэр. О гырғын, мирзэ хүсейнлэрин тэрбийэсинин пэтичэси иди.

Кэблэ Рэчэбэли. Эчэб сөз дедин! Чох көзэл! Нечэ, Мирзэ Хүсейн дейирди кедин эрмәнилэри гырын?

Мирзэ Хейдэр. Йох, Мирзэ Хүсейн демирди, онун вердийн тэрбийэ дейирди. Рича эдирэм мүлтэфит оласыныз.

Кэблэ Рэчэбэли. Чох көзэл, буюр.

Мирзэ Хейдэр. Сиз буну йэгин эдирсиниз-ми ки, инсанлар һамысы анадан бир сифэтдэ доғулурлар?

Кэблэ Рэчэбэли. Доғрудур, сонра?

Мирзэ Хейдэр. Сонра ушаг кечир молланын кешишин я хахамын элине. Бу шэхслэр өз мәнфээтлэрини мүлаһизэ эдиб, милләт тәфавүтү мәсәләсини арая салырлар. Булар дуруб дессәлэр ки, инсанлар һамысы гардашдырлар, о вахт милләтлэр әл-әлә вериб онларын һамысындан узаг гачарлар вә онлар мейданда тәк галыб, чәм мәдахилләриндән мәһрум оларлар. Сиз Симона әл вердикдән сонра кедиб әлләриниңи суя чәкдиниз. Нә сәбәбә? Куя онун әли мурдардыр. Нә сәбәбә онун әли мурдардыр? О харичидир. Молла белә буюрур, кешиш дэ белә буюрур, хахам да белә буюрур. Нәр бирисинин нәзәриндә о бири милләтлэр мурдардырлар вә онларла мүлагат һарамдыр. Беләликлә милләтлэр арасында тәфригә салыб өзләринә мүрид чәм эдирләр. Әлләриндәки силаһ да анчаг диндир. Белә тәфригәдән буржуа һөкумәтлэри исә истифадә эдирләр. һөкумәтлэр руһанилэрин милләтлэр арасына салдыглары тәфригәни даһа да ғышындырыб ингилаб вә үсян гаршысыны алмаг үчүн милләтлэри бир-бирлэринә ғырдырлар. Бу сәбәбдән эрмәни-түрк ғырғыны Гафгазда ваге олду. Рус кешишлэринин вә чар һөкумәтинин тәһрики илә Русиянын нечә шәһәрлэриндә йәһудилэри талан этдиләр. Инкилтәрә һөкумәти үч йүз миллион эһалиси олан һиндистан мәмләкәтинин анчаг милләтлэр арасына тәфригә, нифаг вә ғырғын салмагла әлиндә сахлайыр вә бу ишдә руһанилэр һөку-

мәтә сәдагәтлә гуллуғ эдирләр. Бу сясәт буржуазия өлкәлэриндә инди дә еридилмәдәдир. Анчаг бир тәк Шуралар Иттифагында һамы милләтлэрин гарлашлығы, бирлийи вә әл-әлә вериб сосялизм йолунда бирликдә ишләмәләри ә'лан олунду вә Шура Иттифагында милләтлэр ғырғыны неч вахт ваге ола билмәз. Йол бир, мәгсәд бир, әгидә бир олдуғда арада нифаг мүмкүн дейил.

Кэблэ Рэчэбэли. Инди сәнин демәйинлә мәннән Вартазарын бири гарлашдыр? Чох көзэл, чох көзәл!

Мирзэ Хейдэр. Бурада Вартазар сәһбәти йохдур. Вартазарла сәнин арада дивар чәкән һәмни руһаниләрди ки, дин силаһы илә орталыға чыхыблар. Бу силаһ онларын әлиндән алынарса, сәнинлә Вартазарын гардашлығында шәкк галмаз. Дүняда мүһарибәлэрин гәт олунмасына вә асайишин һәр бир ердә бәрпасына милләтлэр гардашлығы сәбәб олар. Бу шүар Шура һөкумәтинин ән биринчи шүарыдыр.

Кэблэ Рэчэбэли. Чох көзәл, чох көзәл! Инди сиз молланы, кешиш кәнара гоюб, ушағлара гардашлығы дәрси верирсиниз? Ая, худанәкәрдә, мәним оғлумун аяғы бүдрәйиб йыхымса, онун севкили гардашы онун голундан япышыб дургузармы? Атамын кору үчүн биринчи тәпик вуран о олар. (Байырдан сәс-күй эшидилип. Кэблэ Рэчэбэли гапыны ачыб бахыр вә бирдән ғышыгырыр.) Ах эвим йыхылды, башыма даш дүшдү, көзүмүн ишығы, белимин гүввәти бирчә балам әлимдән кетди.

Мирзэ Хейдэр. А Кэбләйи, сизә нә олду?

Кэблэ Рэчэбэли. Кэбләйинин эви йыхылсын, будур баламын мейидини кәтирирләр.

Мирзэ Хейдэр. Мейит нәдир? Нә данышырсыныз? (Чыхыр эшигә.)

Пәричәһан (ичәри отагдан һөвләк чыхыр). Ой, ой!.. Вахсей!.. Башына даш дүшсүн, чаным! Атанын эви йыхылсын, чаным! Ай балам, ай көзәл балам, ахы сәнә нә олду?

Ики нәфәр киши япларында бир нечә мәктәб ушағы Әмирәсланы отаға кәтирирләр.

М и р з э Ё ё й д э р. Бачы, горхмайн наһаг ердә
гышгырыг салмайын. Инди айымар. Йорған-дөшәк һазыр
эләйин.

Чарпайынын үзәриндәки йорганы кәнар әдиб Әмирасланы
узадырлар.

П э р и ч а һ а н (мәктәб ушагларына). Ай оғулар,
бирчә дейһи көрүм, мәним балама нә олду?

М ә к т ә б у ш а ғ ы. Хала, биз һамымыз дәннзә
чимирдик. Әмираслан да чимирди. Чимдийи ердә бир дә-
рин ерә дүшүб батды. Биз һамымыз әлимизи үздүк. Си-
мон да дәннзин кәнарында судан чыхыб өзүнү күнә ве-
ррди. Буну көрән кими өзүнү суя атыб йох олду. Бир
дә көрдүк Әмирасланы башына алмыш судан чыхды.
Биз Әмирасланын голундан япышдыг. Симон истәдн
чыхсын, Әмирасланын ағырлығындан аяғы сүрүшүб
батды. Бир лоткачы чох чәтинликлә ону да чыхартды.
Инди кәтирирләр.

Ә м и р а с л а н (көзләрини ачыр). Ана, горхма
өлмәмишәм! Симон нечә олду, сағдырмы?

М ә к т ә б у ш а ғ ы. Сағдыр, будур кәтирирләр.

Симону кәтирирләр.

К ә б л э Р э ч э б э л и. Кәтирин бурая. Арвад,
ер сал! Сәнә гурбан олум, ай бала! Мәним оғлуму тәзә-
дән сән мәнә вердин.

Ә м и р а с л а н. Мәним чарпайымын үстүнә гоюн.

Симону чарпайынын о бири башында узадырлар.

М ә к т ә б у ш а ғ ы (Кәблә Рәчәбәлийә). Әми,
Симон олмасайды, Әмираслан әлдән кетмишди.

К ә б л э Р э ч э б э л и. Әмираслана да гурбан
олум, сәнә дә, Симона да!

С и м о н (көзләрини ачыр). Әмираслан һаны?

Ә м и р а с л а н. Бурадаям, Симон, сән нечәсэн?

С и м о н. Яхшыям, һеч зад олмаз.

К ә б л э Р э ч э б э л и. Һәр икиннзә. гурбан
олум! Икиннз дә сағаларсыныз. Мәним оғлум индийәдәк

бир иди, инди дейирәм, нки оғлум вар. (Симонун ал-
нындан өпүр.)

М и р з э Ё ё й д э р. Мән кедим телефонла Симо-
нун атасына хәбәр верим. (Кәблә Рәчәбәлийә.) Кәбләйи,
Шура һөкүмәтинин мән дедийнм бейнәлмиләл тәрбийә-
синин нәтичәси будур! Йолдаш йолдашыны фәлакәтдән
гуртармаг йолунда чанындан кечир. Әкәр бунлар молла,
кешиш, я хаһам тәрбийәси алмыш олсайдылар, сән де-
йән кими бир-биринин аягларындан чәкәрдиләр. Инди
мән йәгин әдирәм ки, сөзләри дүрүст дүшүндүнүз.

К ә б л э Р э ч э б э л и. Дүрүст дүшүндүм. Чох
көзәл дүшүндүм, чох көзәл!

п ә р д э

У Ч У Н Ч У Ш Ә К И Л

Һәмнн отаг. Ә м и р а с л а н, С и м о н, Ә һ э д.
З е й н а л.

З е й н а л. Әмираслан, Симон олмасайды инди биз
йығылыб башымыза дөйүб «йолдаш вай» дейә агла-
йырдыг.

Ә һ э д. Симон яхшы йолдашдыр. О истәйир ки, она
һәр бала тохунсун, амма йолдашына һеч бир шей
олмасын.

Ә м и р а с л а н. Симон чох сағ олсун, мәни тәзәдән
дирилдиб анама верди.

С и м о н. Әмираслан, бунлар данышырлар гой да-
нышсынлар, мән ки, бир бөйүк иш көрмәмишәм.

З е й н а л, Ә һ э д, Ә м и р а с л а н. Бундан бө-
йүк нә иш ола биләр!

С и м о н. Мән өз йолдашлыг борчуму еринә етир-
мишәм. Йолдаш йолдашынын йолунда чанындан кечмәсә,
онун гиймәти бир гәпикдир.

Ә һ э д. Сағ олсун Симон!

З е й н а л (Симона). Көзәл сөз деднн, йолдашлыгда
белә олмаг кәрәк.

Ә һ э д. Симон, сәндән бир сөз сорушум? Нечә билир-
сән, суя батан сән олсайдын, Әмираслан чанындан кечи-
б өзүнү сәнин далынча суя атардымы?

Эмираслан (Әһәдә). Бу нә суалдыр? Мәним көзүмүн габагында йолдашым суя батсын, мән дә отуруб та-маша эләйим?

Әһәд. Билирәм, зарафатла сорушдум.

Симон. Бир дэфә мән трамвайдан йыхылмышдым. Аягым чыхмышды. Эмираслан мәни мәктәбдә көрмәйин, дәрәдән чыхан кими яныма йүйүрмүшдү. Мәни ердә узанмыш көрүб башлады көзләриндән яш төкүб агламаға. Мән нә гәдәр дедим: «Ай Эмираслан, бир шей олмайыб, аягым чыхмышды. Һәким кәлди еринә салды» киридә билмәдим. Ахырда атам күчлә ону киритди. Эмираслан белә йолдашдыр.

Зейнал. Әһәд зарафатла сорушду. Иш бир тәк йолдашлыкта дейил. Инсан инсаны фәлакәтдә көрәндә борчлудур көмәк эләсин.

Кәблә Рәчәбәли (дахил олур). Ай ушаглар, енә дә сөһбәт эдирсиниз? (Симона.) Бала, нечәсән, яхшы-санмы?

Симон. Яхшыям, әми, чох сағ олун!

Кәблә Рәчәбәли. Бир ерин ағрымады?

Симон. Йох, әми, неч ерим ағрымады.

Гапы дөйүлүр.

Кәблә Рәчәбәли. Йәгин кәлән Мирзә Һейдәрди. (Кедиб гапыны ачыр.)

Мирзә Һейдәр (Симонун атасы илә дахил олур). Салам әлейкүм! (Кәблә Рәчәбәлийә.) Кәбләйи, таныш олун, Симонун атасыдыр.

Кәблә Рәчәбәли. Симонун атасыдыр? Чох көзәл. (Әл верир.) Чох хош кәлибсиниз! Мирзә Һейдәр, сағ ол ки, мәним бу касиб эвимә белә әзиз гонаг кәтирдин.

Симон вә Эмираслан гонагын габагына йүйүрүрләр.

Эмираслан. Әми, Симонун суя батдыгыны эшидиб горхмадыныз ки?

Симонун атасы. Әлбәттә горхдум вә дедим бир хата олмасайды, Мирзә Һейдәр мәнә телефон эләмәзди.

Кәблә Рәчәбәли. Мирзә Һейдәр сизи һаһа горхудубдур. Анчаг о сизә хәбәр вермәсәйди, билмирәм мән һарада сизинлә көрүшүб таныш олачагдым. Мәним аягым шәһәрә чох аз дүшүр.

Симонун атасы. Мән дә Эмираслан кими бир тәрбийәли ушагын атасы илә таныш олмагдан мәмнун олдум.

Кәблә Рәчәбәли. Онун тәрбийәли олмагына сәбәб мән дейиләм, бах, бу Мирзә Һейдәрди. Көзәл тәрбийә верир ушагларә, чох көзәл!..

Мирзә Һейдәр. Кәбләйи, дейәсән яваш-яваш мән дейәнә кәлирсиниз.

Кәблә Рәчәбәли. Даһа нә дейим! Кор да билир ки, балыг шордур.

Симонун атасы. Мәним бу ерләрә кәлдийим ийирми беш илдән артыгдыр. Әввәл кәләндә гоншулар һамысы мәнә әйри көзлә бахырдылар. Неч бириси әтина эләмирди. Габ-газан истәйәндә вермирдиләр ки, мурдар олар. Габ-газан дурсун гырагда, балта да вермирдиләр. Мәним бөйүк олдум о вәдә алты-едди яшында иди. Һәр күн ағлая-ағлая үсгүмә кәлирди ки, түрк ушаглары мәни дөйдүләр. Дейирди: «мән дә бөйүйәндә онлары дөйәчәйәм.» Мән она нәсиһәт эләрдим, дейәрдим: «онлар анламырлар. Сән ағыллы ушаг ол, неч кәсә долашма». Инди ишләр башга тәрзәдир. Өзүнүз көрүрсүнүз ки, йолдашлар арасында милләт айрылыгы йохдур. Һамысы бир-бирилә гардашчасына рәфтар эдирләр, һәтта бир-биринин йолунда чанларындан да кечирләр. Бу, Шура һөкүмәтинин бейнәлмиләл тәрбийәсинин нәтичәсидир.

Кәблә Рәчәбәли. Бейнәлмиләл тәрбийәнин нә олдуғуну Мирзә Һейдәр мәнә дүрүст аңлатды. Чох сағ олсун, көзәл тәрбийәдир, чох көзәл!..

Мирзә Һейдәр. Кәбләйи, бурада бу саат ики милләт нүмайәндәси вар. Бири сиз, бири дә Симонун атасы. Инди мән сиздән бир шей хәбәр алым. Белә отуруб ики гардаш кими сөһбәт этмәк яхшыдыр, я бир-биринизә мурдар дейиб вурушмаг?

Кәблә Рәчәбәли. Бу бир суал дейил, айдыңдыр ки, дүняда меһрибанчылыгдан көзәл шей йохдур.

Мирзэ Һейдэр. Инди көтүрөк тамам дүняны. Дүняда яшайн миллэтлэрин сайы-һесабы йохдур. Бу миллэтлэр һамысы бир-бирилә гардаш кими долансалар яхшы олар, я һәмишә бир-биринин әлейһинә мұһарибәйә һазырлашсалар вә һәрдән бир дә вурушуб миллионларла халғын ганыны төксәләр?

Кәблә Рәчәбәли. Әлбәттә, миллэтләр гардашчасына долансалар һеч мұһарибә дә олмаз. Һәр ердә гурд гоюнла бир ердә отлар.

Симонун атасы. Мұһарибә үчүн топ-түфәнкә, адам боған газа, пулемйота төкүлән хәрч миллэтлэрин тәрәггиләри вә әһтиячаты йолунда сәрф олунар.

Мирзэ Һейдэр. Бу да бағлыдыр индики миллэтчилик тәрбийәсини бурахыб бейнәлмиләл тәрбийәйә кечмәйә. Амма, капитализм өлкәләриндә тәрбийә анчаг бир милләти о бири милләтин әлейһинә галдырмагдан, бир синфи о бири синфин үзүнә дурғузмагдан, кралларын, сәрвәтдарларын истираһәти үчүн милләтләри бир-бирилә вурушдурмагдан ибарәтдир. Белә фәләкәтлэрин өнүнү алмаг вә милләтләр арасында гардашлыг яратмаг үчүн ушаглары, онларын башыны миллэтчилик мөвһуматы илә долдуранларын әлиндән алыб бейнәлмиләл тәрбийә алтына чәлб этмәкдир. Бу вәзифәни анчаг Шура тәрбийәси өһдәсинә алмыш.

Кәблә Рәчәбәли. Шура һөкүмәти өһдәсинә көзәл тәрбийә көтүрмүш, чох көзәл!

Симонун атасы. Ахырынчы Авропа мұһарибәсиндә азындан бир миллион адам тәләф олду вә бир әлә дә адам әлил, шикәст олуб чөрәк газанмаг игтидарыны итирди. Бунларын һамысынын әнләләри ач вә чылпаг галдылар. Бу нә үчүн иди? Анчаг, нечә ки, Мирзә дейир, сәрвәтдарларын истираһәти үчүн вә мұһарибәдән сонра алынған ерләрдә, мәмләкәтләрдә заводлар, фабриклар бина әдиб, тичарәт ачыб ерли әһалини соймаг үчүн. Бейнәлмиләл тәрбийә белә шейләрә интиһа гоя биләр.

Мирзэ Һейдэр. Бейнәлмиләл тәрбийәнин бәрпасы үчүн дүня ингилабы ләзымдыр. Бу да йәгин олачаг. Биз Авропада буржуазиянын күн-күндән нүфузуну итирмәсини вә пролетариатын күн-күндән гүввәтләнмәсини айдын көрүрүк.

Кәблә Рәчәбәли. Чох көзәл, чох көзәл!

Симонун атасы. Сөһбәтимиз чох ширинләшди. Чифайда, поездин йола дүшмәсинә аз галыбдыр. Кәрәк эвә гайыдам. Арвад никарандыр. (Оғлуна.) Симон, һазырлаш кедәк.

Кәблә Рәчәбәли. Әлә шей йохдур. Сиз мәним әлимә көйдән дүшүбсүнүз. Чайымыз һазырдыр, бир аз чай ичәрик, сонра да бир ердә шам әләйиб доюнча сөһбәт әләрик вә кечә дә мәнә гонаг олачагсыныз.

Симонун атасы. Мән енә дейирәм, арвад никарандыр, йохса чох һәвәслә галардым.

Мирзэ Һейдэр. Мән ону бу саат кедиб телефонла сизин ханыма хәбәр вериб, ону архайын әләрәм.

Кәблә Рәчәбәли. Бу чох көзәл олар, чох көзәл!

Симонун атасы. Онда баһәм кедәк телефона, арвад мәним өз сәсими эшитсә даһа да архайын олар.

Мирзэ Һейдэр. Онда буюрун кедәк. (Кәблә Рәчәбәлийә.) Инди Кәбләйи, фикриниз нәдир? Әмирасланы эвдә сахламагдыр, я мәнимлә енә шәһәрә көндәрмәк?

Кәблә Рәчәбәли. Апар, апар, чох һәвәслә верирәм.

Мирзэ Һейдэр. Чох көзәл! (Симонун атасына.) Буюрун кедәк!

Кәблә Рәчәбәли. Мән дә сизинлә кедирәм. Сөһбәт әдәрик, кедиб кәләрик.

Мирзэ Һейдэр. Чох яхшы олар! Чох көзәл!

Кедирләр

пәрдә

САҒСАҒАН

2 нәрдә, беш шәкилдә

ИШТИРАК ЭДЭНЛЭР

Т а р ы г у л у — кэндли.
 Ф а т м а н и с а — онун арвады.
 Г э д и м — оғлу.
 Г у р б а н — Фатманисанын гоһуму.
 К о м с о м о л ч у — пионерлэрин рәһбәри.
 М о л л а З а м а н.
 А р в а д ы.

К ү л п ә р и	} гоһшу гадынлар.
С ә р ә н ч а м	
К ү л ә н д а м	
Г ы з ь е т ә р	
М а һ п ә р и	

Һ ә м ш ә р и Ч а һ а н.
 Кэндлиләр, пионерләр, чалгычылар, ушаглар.

БИРИНЧИ ПЭРДЭ

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Кэндли Тарыгулунун эви. Арвады Ф а т м а н и с а чәһрә эйирир.
 Оғлу Г э д и м бир кәнарда отуруб, дограма ейир.

Ф а т м а н и с а (*чәһрәни булаяраг охуюр*).

Сән кедән бир ил олду,
 Вирана бағлар күл олду.
 Вәдә вердин кәлмәдин,
 Бу нә яман дил олду.

Г э д и м. Ана, нә охуюрсан?

Ф а т м а н и с а. Нә охуячагам, ай оғул? Дәрдимни ағлайырам. Атан ай ярымдыр кедибдир, һеч бир хәбәр йохдур, охулуғум элә одур.

Г э д и м. Атам кедәндә деди ки, майын биринә он күн галмыш кәләчәйәм, сәнә дә бир дәст яхшы палтар кәтирәчәйәм.

Ф а т м а н и с а. Бәс нийә кәлмир? Сабаһ да майын биридик, кәлсин чыхсын. Онун көһнә пешәсидир, кетдийи ердә батыб галар. Онунла кедәнләр һамысы га-йыдыб кәлдиләр. Сәфигулу, Гурбан, Етәр оғлу Гара, Талыб кишинин ики оғлу. Кедәндә деди ки, нә билим, ди-лим тутмайыр, Товуз тәрәфдә колхозчуларын әкин ишлә-ри далда галыбдыр, онлара һав эләмәйә кедирик. Элә о кедәндир. (*Пәнчәрәдән бахыр.*) Гурбан дайын одур ке-дир, бирчә чых ону чағыр кәлсин.

Гәдим чәлд чыхыр, байырдан сәси кәлир.

Г э д и м. Ай Гурбан дайы, ай Гурбан дайы!
 Г у р б а н (*байырдан*). Нә дейирсән, ай бала?

Г ә д и м (байырдан). Нәнәм сәни чағырыр. (Га-
йыдыр эвә.) Нәнә, будур кәлир.

Әлли-әлли беш яшында Гурбан әлиндә ағач дахил олуб
мәфрәш үстүндә отуруп.

Г у р б а н. Сабаһын хейир, а Фатманиса, кишинин
корлуғуну чәкмисән ки?

Ф а т м а н и с а. Сәни элә ондан өтрү чағырдым.
Ахы бу кишичийи апарыб башыны һарада батырдыныз?

Г у р б а н. Кишинин нийә башы батыр? Ону дә-
йирманын новундан салсан донузлуғундан дири чыхар.

Ф а т м а н и с а. Бәс бу бәдбәхт оғлу һарада гал-
ды? О да сизинлә кетмәмишдими?

Г у р б а н. Бизимлә кетмишди, доғрудур. Биз кет-
дик Товузун колхоз ерләринин әкининә көмәк эләйиб,
вахтында гуртардыг. Сонра хәбәр кәлди ки, Гасым Ис-
майылов даирәсиндә дә әкин иши ләнкә дүшмүш. Тары-
гулу өзүнү ударник яздырыб кетди орая. Биз эвә гайыт-
дыг. Вәссалам...

Ф а т м а н и с а. Нечә? Уредник яздырды? Инди
ки, уредник-муредник йохдур?

Г у р б а н (күлүр). Уредник нәдир, ай дайы гызы?
Ударник, йә'ни зәрбәчи.

Ф а т м а н и с а. Анладымса, башыма даш дүшсүн!
Бу чамаат күндә бир тәзә сөз чыхарачаг: колхоз, уред-
ник, нә билим зорбачы! Мән зорбачы-зурначы анламы-
рам. Бирчә де көрүм, киши нә вахт кәләчәк?

Г у р б а н. Архайын ол, бу күн, сабаһ бурада олар.

Г ә д и м. Мәнә дә тәзә палтар кәтирәчәк.

Г у р б а н. Әлбәттә, элә ки, ишини гуртарды, па-
лагайсасыны алды, сәнә дә бир дәст пионер палтары
алыб кәтирәчәкдир.

Ф а т м а н и с а. Ай Гурбан, атанын коруну севәр-
сән, дәдә-баба дилини даныш. Бу сөzlәри һарадан өй-
рәдин кәлдин?

Г у р б а н. Ай рәһмәтлийин гызы, дәдә-баба нәдир?
Дәдә-баба кетди, дилини дә өзү илә апарды. Сән көйдән
дүшүбсән, нәдир? Мәкәр этрафы көзләрин көрмүр? Ин-
ди Шура һөкүмәтидир, һәр һөкүмәтин бир дили олар.
Шура һөкүмәти тәк бир дил кәтирмәйибдир, савад кә-

тирибдир. Кечән вахтларда кәндхуда бир бависка көн-
дәрәндә гапы-гапы кәзиб охутмаға адам ахтарырдыг.
Инди, бах (чибиндән гәзет чыхарыр), мән гәзет охуярам,
дүняда олан ишләрин һамысындан хәбәрдарам. Кәндин
чох ярысы савадланыбдыр. Бир аз кечмәз Азәрбайчанда
бир савадсыз арвад, я киши галмаз.

Г ә д и м. Гурбан дайы, о күн бизим мүәллим, мә-
ни дәдәмин янында көрүб деди: «Бунун охумаг вахты
етишибдир, әлбәттә, пайыз кирән кими буну мәктәбә
көндәрәрсән.» Дәдәм дә әлини көзүнүн үстүнә гоюб де-
ди: «баш үстә». Пайыз олан кими мәктәбә кедәчәйм.

Г у р б а н. Бәс нәдир? Әлбәттә, кәрәк охуясан. Оху,
өйрән, өйрәндийини анана да өйрәт.

Ф а т м а н и с а. Бәли, дүзәлиб һәр ярағымыз, галыб
саггал дарағымыз.

Г у р б а н. Бурада саггал дарағы филан йохдур.
Одур, мәним гызым, Сәфәрин арвады, Чәфәр кишинин
кәлини, Пәриниса гарынын нәвәси, һамысы ахшамлар ке-
диб дәрәс охуярлар. Сән дә охуярсан, онлар кими савад-
ланарсан, даһа зәрбәчийә — зурначы, ударник — уред-
ник дейиб, халгы өзүнә күлдүрмәзсән.

Ф а т м а н и с а. Атайын коруну севирсән, мәним
яхамдан әл чәк, нә зорбачы таныйырам, нә зурначы. Ону
билирәм ки, башыма даш дүшүб, балам етим галачаг.
Белә бош данышыгларла башымы товлайырсан. Нә олду,
кәдәмләр һамысы гайытды, элә бир мәним кишим зорба-
чы чыхды?

Г у р б а н. Сәнинлә данышанын кәрәк дәмирдән бир
боғазы олсун. Инди әрин Тарыгулу кәләндә, кәлиб сәнин
кефини сорушарам. Рәһмәтлийин нәвәси, мәни һаһаг ерә
йолумдан эләдин. Тәләсийирәм, гираат комасында ичла-
сымыз вар, кәрәк өзүмү орая етирәм. (Дуруб кедир.)

Ф а т м а н и с а. Аллаһ, бәндәләринә язығын кәлсин,
халг ата-баба дилини унудуб, өзүндән тәзә дил чыхарыб.
(Гапыдан сағсаған сәси кәлир. Оғлуна). Ай оғул, сағса-
ған гырылдайыр, чых көр атан кәләчәкдирми? Декинән:
сағсаған, сағсаған хейир хәбәр оласан. Оғлунун да оғлу
олубдур, гызынын да оғлу олубдур.

Г ә д и м. Ана, һанчары дейим?

Ф а т м а н и с а. Сагсаған, сагсаған, хейир хәбәр оласан. Оғлунун да оғлу олубдур, гызынын да оғлу олубдур.

Г ә д и м («сагсаған, сагсаған хейир хәбәр оласан» дейә-дейә чыхыр. Байырдан сәси кәлир). Сагсаған, сагсаған, хейир хәбәр оласан. Оғлунун да оғлу олубдур, гызынын да оғлу олубдур.

Ф а т м а н и с а. Ай Көй имам, сагсағанын хәбәри доғру олсун, кәлим гурбанымы кәсим. (*Гәдим гайыдыр.*) Әйә, дединми?

Г ә д и м. Башы Мурад ушағынын гапысына тәрәф иди. Гуйруғу да бизә тәрәф.

Ф а т м а н и с а. Даһа башымыза даш дүшдү. Ай языг балам, атанын башында бир шей вар. Эвин йыхылысын, сәбәб! Кишини товладылар апардылар, эвини йыхдылар, биз дә галдыг чөлдә.

Гәдим ағлайыр. Кәнд ушагларындан үч нәфәр дахил олур.

У ш а г л а р д а н б и р н. Гәдим, нә отурубсан әвдә? Тез ол кедәк.

Г ә д и м. Мән һеч бир яна кетмәйәчәйәм.

У ш а г. Сабаһ майын бириди. Будур, ушаглар һамысы йығышыблар, кедирик бағлардан бәнөвшә йығыб кәтириб, кушәмизи бәзәйәк.

Г ә д и м. Мән һеч яна кедән дейиләм. Эвимиздә отурачағам.

У ш а г. Кетмирсән кетмә, даһа нийә ағлайырсан?

Г ә д и м (*ағлаяраг*). Одур, нәнәм дейир ки, дәдән өлүб. Сән етим галачагсан.

У ш а г. Бу хәбәри сизә ким кәтирди? Одур мәним атам да сәнин атанла кетмишди, гайыдыб кәлди. Дейир: Тарыгулу да зәрбәчи олуб, кетди Гасым Исмайылов даирәсиндә әкинә көмәк эләмәйә. Сабаһ кәләчәк.

Ф а т м а н и с а. Архайын олун, кәләчәк. Элә сагсаған да ону дейир.

У ш а г. Сагсаған нәдир, ай Фатманиса хала?

Г ә д и м. Гапыда сагсаған гырылдайырды. Нәнәм деди, йәгин дәдән кәлир. Чых декинән: «Сагсаған, сагсаған, хейир хәбәр оласан. Оғлунун да оғлу олубдур, гызынын да оғлу олубдур.» Мән дә чыхдым дедим. Сагсағанын

гуйруғу бизим әвә тәрәф иди, башы Мурад ушағынын һәйәтинә. Инди нәнәм дейир ки, йәгин сагсаған атанын өлүм хәбәрини кәтирибди. Атан сағ олсайды, сагсаған башыны бизим әвә тәрәф тутуб гырылдарды.

Ушаглар күлүшүрләр.

У ш а г. Сагсаған хәбәр кәтирибди? Һа!.. Һа!.. Һа!.. Хәбәри почт кәтирәр, телеграф кәтирәр. Сагсаған да хәбәр кәтирәрми? Бах, белә шейләрә инанарсан, биз дә сәни көрәндә саташарыг, сәнә күләрик, ағыз-ағза вериб дейрик: «Сәлли әлә сагсаған, исти фәтир, көй соған!»

Ф а т м а н и с а. Сиздә тагсыр йохдур, тагсыр сизә тәрбийәт вериб диндән, мәзһәбдән чыхарданлардадыр. Чамаатын үзү аллаһдан дөнүб. Ушаглары да хараб эдирләр. (*Гәдимә.*) Оғлум, сән дә йолдашларыңла кет, әвдә галыб хифәт эләмә.

У ш а г л а р (*Гәдимин голундан тутуб, атылараг*). Сәлли әлә сагсаған, исти фәтир, көй соған.

Чыхырлар.

Ф а т м а н и с а (*бир дәрин аһ чәкиб, кедиб башыны гапыдан байыра чыхары*). Ай Күлпәри, ай Күлпәри!

К ү л п ә р и (*әшикдән*). Нә вар, ай гыз?

Ф а т м а н и с а. Бирчә, өзүнү мәнә етир, сән балаларынын чаны. (*Гайыдыр отага.*)

К ү л п ә р и (*дахил олур*). Нә вар, ай гыз, нә хәбәрди?

Ф а т м а н и с а. Нә олачаг? Кәндиң аваралары языг кишини товлайыб Товуз даирәсиндә һава апардылар. Инди онунла кедәнләр һамысы гайыдыб кәлибләр, ондан бир хәбәр йохдур. Дейирләр зорбачы олуб, я нә олуб, дилим дә тутмур демәйә, орадан да бир айры даирәйә кедибди. Анчаг мәни алдадырлар. Кишиниң башы әлиндә дейил. Бир аз бундан габаг көрдүм гапыда сагсаған гырылдайыр. Дедим, аллаһ, сәнә шүкүр, киши кәлир. Бир дә бахдым ки, сагсағанын гуйруғу бизә тәрәфди. Әлим-аяғым ердән үзүлүб, билмирәм нә гайырым, нә чарә гылым.

К ү л п ә р и. Нә чарә гылачагсан? Аллаһ ахырыны хейир эләсин. Сагсаған ки, гуйруғуну әвә тәрәф чөндәриб гырылдады, йәгин, өлүм йохса да, бир бәдбәхтлик үз верибди.

Ф а т м а н и с а. Инди мөнө мәсләһәтин нәдир?

К ү л п э р и. Дур кедәк Молла Заманын янына. О бир гур'ана мәшвәрәт эләсин. Сагсаган ялан демәз. Бу, мин дәфә сынанмыш бир ишидир. Амма енә архайынлыг үчүн гур'ана мәсләһәт эләрик.

Ф а т м а н и с а. Нә дейирәм, кедәк. Бир чүт киши-йә чораб һөрмүшдүм, онудача апарым верим моллая.

К ү л п э р и. Ди даянма, элә индичә кедәк.

Ф а т м а н и с а. Аллах, бәндәнә өзүн рәһм элә, мәним бирчә баламы етим гойма.

Чыхырлар

пәр дә

И К И Н Ч И Ш Ә К И Л

Молла Заманын эвиндә. **М о л л а в а р в а д ы.**

М о л л а З а м а н. Арвад, күнортая бир шей дү-зәлдә билибсән, я ач галачагыг?

А р в а д ы. Күнортая, нә вар ки, нә биширим? Сәһәр һәмидә дедим ки, кет гәссаб Бағырдан ики кирвәнкә нисйә эт ал кәтир. Дейир, вахтым йохдур, ушагларла бә-нөвшә йыгмага кедирик, сабаһ май байрамыдыр. Кәрәк кушәмизи күл вә чичәкләрлә бәзәйәк. Нә гәдәр дедим, ағзыма бахмады, чыхды кетди.

М о л л а З а м а н. Бу заманын ушагларыны аллах ғырсын, нә ата сөзүнә бахырлар, нә ана сөзүнә. Кефләри нечә истәйир элә дә доланырлар.

А р в а д ы. А киши, сән, нә гәдәр олса, молласан, аллахын элминдән хәбәрдарсан. Бир күн оғлуну чағыр янына, она бир нәсиһәт элә. Она шәриәтин йолларыны көстәр, онун көзүнү чәһәннәм оду илә горхут. Декинән: ата-ана үзүнә ағ оланын ери гиямәтдә чәһәннәмнин исти бучагыдыр.

М о л л а З а м а н. Рәһмәтлийин гызы, сән дә нә гоюб, нә ахтарырсан. Бу заманын ушагларына нәсиһәтми кар эләр. Данышырсан, дейир: мән сәндән чох анлайырам. Сәнин, дейир, сияси савадын йохдур. Хүласә, башымыза даш дүшүбдүр, бу илин сәрчәси билдирки сәрчәйә чив-чив өйрәдир. Бир нечә күн бундан әгдәм ону чағырыб, янымда отуртдум бир аз нәсиһәт эләдим. Дедим, бала,

кәл сәнә намаз өйрәдим. Көр мәнә бу фындыг бойда түл-кү нә дейир? Дейир: «Намаз бекар адам ишидир. Мән сә-һәрдән ахшамадәк ишләйирәм. Мәним, кедиб, тағһатаг башымы ерә дөймәйә вахтым йохдур...» Билмирәм, нийә көйдән даш яғмыр, нийә аллах бу чамаатын башына од төкмүр. Тамам эл аллахдан үз дөндәрибдир. Нә намаз ғы-лан вар, нә оруч тутан вар! Бир дейән йохдур ки, ахы, бу киши молладыр, аллахын элмини охуюб, она да бир эл узадаг. Будур нечә рамазан кәлиб кечибдир, бир гуруш чибимә кирмәйибдир. Нечә гурбан кечибдир, бир бозбаш-лыг эт кәтирән йохдур. Дейирләр, оручлугу, гурбаны мол-лалар өzlәриндән чыхардыблар, өzlәринә мәдахил йолу дүзәлдибләр. Китабларда язырлар ки, дәччал хүрүч элә-йәчәк. Халг аллахдан үз дөндәриб, дәччалын далына дү-шәчәк. Даһа дәччалын хүрүчу бундан артыг олмаз ки?!. Һаны о көзләдийимиз Саһибәззаман? Кәлиб бу дәччалын шәррини халгын башындан рәф эләйә.

А р в а д ы. Һаны? Кәлсин дә! Валлах адам фикир эләдикчә, әгидәси дә дөнүр.

М о л л а З а м а н. Истиғфар элә, арвад, истиғфар элә, күнаһа батдын.

А р в а д. Әстәғфуруллаһ, әстәғфуруллаһ. Гәләт элә-дим, дилим-ағзым гурусун.

М о л л а З а м а н. Бунлар кечәндән сонра, енә бир де көрүм, күнортанын фикрини чәкибсән, я йох? Ахы бир аздан сонра ачачагыг. Гыз, һәмид дә ач кәлиб, чөрәк ис-тәйәчәк.

А р в а д ы. Һәмиди көрүм зәһримар есин. Опун еди-йи чөрәк дә һейфдир...

М о л л а З а м а н. Онун хошбәхтлийи онладыр ки, сәғирдир. Кәбир олсайды, шәриәтә көрә онун гәтли вачиб оларды. Ахы һеч демәдин, күнорта нә ейәчәйик?

А р в а д ы. О күн нахош оғлуна дуа яздыгын арвад беш юмурта кәтирибдир. Онлары бишириб верәрәм ейәр-сән. Сабаһ үчүн дә аллах кәримдир.

М о л л а З а м а н. Йәгин ки, арвадын ушағы мә-ним дуамын сәбәбиндән сағалды.

А р в а д ы. Йох, ушаг өлдү. Амма дейир, енә мол-ланын йолу бош галмасын.

М о л л а З а м а н. Аллах атасына рәһмәт эләсин. (Гапы дейүлүр.) Көр гапыны дейән кимдир.

Арвады (чыхыб бахыб, гайдыр). Күлпәри гары-
дыр, бир дэ Тарыгулунун арвады Фатманиса.

Молла Заман. Кәлсинләр, кәлсинләр. (Күлпә-
ри вә Фатманиса дахил олуб, салам верирләр.) Әйләшип,
бачылар, хош кәлибсиниз! Ай Фатманиса Тарыгулу Товуз
тәрәфә һава кетмишиди, кәлиб чыхмады?

Күлпәри. Ахунд, элэ онун үчүн гуллуғуна кәл-
мишик. Тарыгулу илэ кедәнләр һамысы гайдыб кәлмиш-
ләр. Дейирләр, нә билим, Тарыгулу орадан да башга бир
ерә һава кетди. Инди күлфәтинин үрәйинә гара-гура кә-
лир. Дейир, йәгин кишинин башында бир иш вар, мәнә
демәк истәмирләр.

Фатманиса. Ахунд, элэ сәни дейиб кәлмишәм.
Охулуғуна мәним бу чаным гурбан. Бирчә гур'аны ач
бах, көрәк бу кишичик һарада галды. Бу бир чүт чорабы
да аягларына кей. Нейләйим, күчүм элэ она чатыр.

Молла Заман. Аллаһ гәбул эләсин, бачы, чох
чохдур. Тарыгулу нә гәдәр бу болшевикләр кәлмәмишди-
ләр, бир тәмиз аллаһ бәндәси адам иди. Билмирәм, она
соңра нә олдуса, бирдән рә'йи хараб олду, йолундан
азды.

Фатманиса. Гурбанын олум, ай ахунд, мән дэ
нә гәдәр чалышдым ону йола кәтирә билмәдим. Өзү дин-
дән чыхыб мәни дэ диндән чыхармаг истәйир. Ахыр әла-
чым кәсилиб, бир күн чанымы динимә тутуб дедим: ай
киши, сән мәним баламын атасы олмасайдын, бир күн
дэ сәнин эвиндә отурмаздым. Чавабында дейир: «сәбр
элә, бир аз көзлә, мән дейәнә кәләрсән.»

Молла Заман. Билирсән, Фатманиса, нә вар?
О ки, диндән чыхыб, инди шәриәтә көрә сәнин кәбинин
пучдур, бу саат чыхыб эрә кедә биләрсән.

Фатманиса. Башына дөнүм, ахунд, баяг дедим,
баламын атасыдыр, она көрә душтаг олуб онун очагынын
гырагында галмышам. Әкәр ушаг олмасайды, онун эвиндә
бир күнорта отурмаздым. Нейлийим ки...

Молла Заман. Инди, дейирсән, гур'ана бир ис-
тихарә эләйим, әрин кәлчәк я йох?

Фатманиса. Гур'анына гурбан олум, элэ ону де-
йирәм.

Молла Заман (гур'аны көтүрүр, көзләрини
юмуб дуа охуян адам кими додәгларыны тәрәдир. Соңра
салават чевириб гур'аны, ачыб охуюр). Нә варса бәд
кәлир. Амма сән үмиди аллаһдан үзмәк яхшы дейил.

Фатманиса. Гур'анда нә язылыбдыр ки?

Молла Заман. Худавәнди-аләм белә буюрур:
чибиллән кәсира, әфәлләм тәкуну тәгулун.

Күлпәри. Бай атовун эви йыхылсын, Фатманиса,
башына даш дүшдү. Одур гур'андан Тарыгулунун ады да
чыхды. Дейир, Тарыгулунун чибини кәсибләр, өзүнү дэ
ифлим-ифлим эләйибләр.

Фатманиса. Вай, мәним башыма даш дүнсүн,
эвим йыхылды, балам галды дүзләрдә. Инди мән ону нә
илә сахлаячагам?

Молла Заман. Даян бир, мә'на эләйим.

Күлпәри. Даһа нә мә'насы? Ачыг языр ки, Та-
рыгулунун чибини кәсиб, өзүнү өлдүрүбләр. Йәгин, фәгир,
гулдур-гачаг әлине кечди, вурдулар йыхдылар ерә. Дур
кедәк, көрәк башымыза нә кәлир.

Фатманиса (аяга дурир). Башымыза буңдан
артыг нә кәлчәк. Аллаһ мәним кишими йолундан эләй-
нин балаларыны гырсын. Мәним кими ону көрүм әли гой-
луңда галсын! Ахы она бир дейән кәрәк иди ки, башы-
даншынын, гара күнлүнүн оглу, эвиндә сағ-саламат отур-
дугун ердә, бу нә өзүнә уредник, зорбачы, я билмирәм нә
ады гоюб, билмәдийин, таңымадыгын адамларын һавына
кетмәкдир? Аллаһ, мәни авара гоины авара гой! Мәним
бирчә баламы етим гоины, балаларыны етим гой! Аман!..
аман... (Кедир.)

Арвады. Ай киши, гур'анда нә язылышды?

Молла Заман. Истихарә доғрудан бәд кәлди.
Тарыгулунун башында бир хата олмасына шәкк йохдур.
Буллары да өзләринин гур'ана мә'на вермәләри чох гә-
рибәдир. Дур, арвад, көр бу чораблары бир үч-дөрд ма-
ната сата биләрсәнми? Бир аз ейинти ал кәтир. Халгын
ичиндә белә авамларын олмасы да бәд дейил. Йохса мол-
ла синфи ачындан өләр. (Әләрини юхары көтүрүр.) Ху-
дая, пәрвәрдиکارа, яратдыгын бәндәләринин фикрини
өзүн чәк, йолундан чыхмышлары йолуна гайтар.

пәрдә

Фатманисанын эви.

Ф а т м а н и с а (*һирсли, гапыдан дахил олур*).
Эвин йыхылсын мәним эвими йыхан! Балаларын етим гал-
сын, мәним бирчә баламы етим гоян! Языг кишинин бей-
нини едиләр, апардылар башына даш салдылар. Нә гәдәр
дедим: а киши кетмә, деди: олмаз! Бу да чаняндырманын
ахыры.

Дахил олурлар: С ә р ә н ч а м, К ү л ә н д а м, Г ы з й е т ә р,
М а һ п ә р и.

С ә р ә н ч а м. А Фатманиса, бу нә бәладыр сәнин
башына кәлди? Дейирләр Тарыгулу элли-аяглы итибдир.

Ф а т м а н и с а. Нә билим, ай Сәренчам, ағлым ба-
шымдан чыхыб, һеч зад аңламырам.

К ү л ә н д а м. Ай гыз, мәним кишим дә онунла бир
ердә кетмишди. Анд ичир ки, сағ-саламат, бир һавы гур-
тардыгдан сонра, өзү-өз эли илә кишичийи бир айры һава
көндәрди. Ерин адын да деди, ядымдан чыхыбдыр.

Ф а т м а н и с а. Гасым Исмайылов даирәсинә?

К ү л ә н д а м. Һә, һә! Иман йийәси оласан.

Ф а т м а н и с а. Өз эли илә көндәрдийини мән дә
билирәм. О сөзү Гурбан да дейирди. Ондан сонра, башы-
на нә кәлдийини кет, молладан хәбәр ал. Сәһәр сағсаған
гуйруғуну гапыя дөндәриб, гыр-гыр гырылдаянда билдим
эвим йыхылыб. Кетдим, Молла гур'ана бахды. Орада да
язылыбдыр ки, чибини кәсибләр, өзүнү дә ифлим-ифлим
эләйибләр. Һәтта Тарыгулунун гур'анда ады да вар.

Г ы з й е т ә р. Нә данышырсан, ай балам? Гур'анда
имам, пейгәмбәр ады олар, Тарыгулунун адынын гур'анда
нә иши вар?

Ф а т м а н и с а. Күлпәри гары аллаһ шаһидидир.
(*Күлпәри дахил олур*.) Будур, өзү дә кәлди.

К ү л п ә р и. Нә вар? Нә хәбәрدير?

Ф а т м а н и с а. Ай Күлпәри, мән данышырам, инан-
мырлар. Кәл бунлары сән инандыр.

К ү л п ә р и. Имансыз олум ки, өзчә гулагларымла
эшитдим. Гур'анда язылмышды ки, чибини кәсибләр, өзү-
нү дә ифлим-ифлим эләйибләр.

Г ы з й е т ә р. Тарыгулунун ады да гур'анда вар иди?
К ү л п ә р и. Имансыз олум ки, вар иди. Молла белә-
чә охуду. Ифлим-ифлим Тарыгулу.

Ф а т м а н и с а. Инди инандыңыз, я йох? Сағсағана
нә дейирсиниз ки, көзүмлә көрдүм?

К ү л ә н д а м. Сағсаған сынанмыш бир шейдир. Мә-
ним кишим айда бир я Бакыя, я Кәнчәйә, я Тифлисә ке-
дир. Киши һәр кәләндән габаг, сағсаған кәлиб гапыда
гырылдайыр.

Г ы з й е т ә р. Ай Фатманиса, йүйүрән йыхылмағы-
на бахмаз. Кет, бир һәмшәри Чаһаны да чагыр кәлсин.
О яхшы нохуд фалы ачыр. Көрәк о нә дейәчәк.

К ү л п ә р и. Һәмшәри Чаһан гур'андан чох билир?

Г ы з й е т ә р. Ким дейир, чох билир? Енә архайын-
лыгдыр.

Ф а т м а н и с а. Мән ки, кишидән элими үзмүшәм.
Сиз ки, дейирсиниз, нә сөзүм вар, кедиб һәмшәри Чаһаны
да чагыраам.

М а һ п ә р и. Кет, сән кәлинчә биз дә бурада оту-
руб, сәни көзләйирик. (*Фатманиса кедир*.) Ай чаным,
япында данышмаг олмур. Булагдан далымда су кәти-
рирдим, ики киши данышырды. Бири дейирди ки, лүт
союндуруб, колун дибинә атмышдылар. Яхын көндән
кәлиб, апарыб басдырдылар. Кар олум, әкәр эшитмәдими.

С ә р ә н ч а м. Данышанлары танымалды?

М а һ п ә р и. Бизим кәндин адамларындан дейил-
диләр.

К ү л ә н д а м. Балам өлсүн ки, ону мән дә эшит-
дим. Амма билмирәм, ким данышырды. Өлдүрән олма-
йыб. Йолда автомобил ашыб, башы тәкәрин алтында
галыб эзилибдир, апарыб басдырыблар. Бу күн, сабаһ
палтарыны кәтирәчәкләр.

К ү л п ә р и. Молла охуду ки, чибини кәсибләр.

К ү л ә н д а м. Өләнин чибини дә кәсәрләр, лүт дә
эдәрләр.

С ә р ә н ч а м. Бунларын һеч бириси дейил. Мән ях-
шысыны билирәм. Булаға су кәтирмәйә кетмишдим, көр-
дүм арвадлардан бири дейир: Ай гызлар, Фатманисанын
эринин башына кәлән оюну эшитмисинизми? Һамы деди,
йох! Сонра арвад енә сөйләди. Билмирәм, һансы колхо-
замы һава кетмишмиш, орада она нә гәдәр чит, чай, гәнд,

и ки чүт чакма верирлэр. Чибиндэ дэ пулу вармыш. Гайы-
дыб эвинэ кэлэндэ, йолда үстүнэ гулдур дүшүр. Кишини
союрлар, ондан сонра да өлдүрүб, кәтириб Гарагуршаг-
лынын явуглугунда атыб кедирлэр. Гарагуршаглынын ис-
полкому ону орадача басдырыб вә тапшырыбдыр ки,
эвинэ майын бириндән сонра хәбәр версинлэр. Сабаһ ма-
йын биридир. О бириси күн хәбәрини кәтирәчәклэр. Де-
йирди ки, бәдәнинә алтымыш-етмиш яра вурублар. Өзүнү
лүт союб чылпаг гоюблар.

Күлпәри. Элә молла да белә дейирди: чибини
кәсиблэр, өзүнү дэ ифлим-ифлим элэйиблэр.

Сәрәнчәм. Ону билирәм ки, бичарә Фатмани-
санын башына даш дүшдү. Өлән өлдү, языг ердә галды.
Янында едди-сәккиз яшында ушаг кимин гапысына ке-
дәчәк?

Күлән дәм. Гапылара нийә кедир? Гызыл кими
әлләри вар, әлиндән һәр бир иш кәлир, ишлэйиб өзүнү
дә доландыар, ушагыны да.

Сәрәнчәм. Чаван кәлиндир, о, тәк доланамы би-
ләр? Адына әлли мин сөз гошарлар.

Күлпәри. Күлмәммәд кишинин оғлу Мәдәд ону
бир вахт истәйирди. Фатманисаны атасы она вермә-
йиб, Тарыгулуя верди. О күндән индийәдәк Мәдәд эвлән-
мәйир. Дейир, Фатманисанын әри өлүнчә субай отурача-
ғам. Элә ки, Тарыгулу өлдү, кедиб Фатманисаны алача-
ғам. Инди Мәдәд мурадына чатды.

Сәрәнчәм. Ишләр дүзәләчәк, орталыгда башы
гапазлы галан етим ушаг олачаг.

Фатманиса далынча һәмшәри Чаһан
дахил олур.

Фатманиса. Мән башыма дүшән дашы яхшы
билирәм. Инди доғтазла кедирдим, көрүрәм арвадлар
гырагдан бахыб, башларыны булайырлар. Сонра да мәнә
дейирләр ки, өзүнү тохтаг сахла. Әринә һеч зад олмаз,
сағ-саламат кәлиб чыхачаг. Сағсаған ялан дейир? Мән
мин дәфә сынамышам. Дейәк, сағсаған яланчыдыр, мол-
ланын гур'аны да ялан дейир? Орада айдын языблар:
чибини кәсиблэр, өзүнү дэ ифлим-ифлим элэйиблэр. Гур'-
ана инанмаянын аллаһ башына даш салар. Амма енә си-

зин демәйинизә көрә, кетдим һәмшәри Чаһаны кәтирдим,
бу да фала бахсын көрәк.

Һәмшәри Чаһан. Гур'анын гаршысында би-
зим фалымызын ады йохдур. Анчаг мән бирчә шей сору-
шачағам. Молла гур'ана бахмагдан габаг дәстәмаз алды,
я йох?

Фатманиса вә Күлпәри. Йох, алмады.

Һәмшәри Чаһан. Онда онун истихарәсинин
дүзлүйүнә шәкк кәтирмәк олар.

Күлән дәм. Ди сән фал ач, көрәк.

Һәмшәри Чаһан (чибиндән бир овуч нохуд
чыхарыр). Бисмиллаһи рәһманиррәһим! Фалымыз фал-
дыр, фалманьмыз аллаһ! Һүрү гарынын әли илә, Пәри
гарынын әли илә, чин падшаһынын тачы хатиринә, Сейид
Шәбинин чәдди хатиринә, он ики имам, йүз ийирми дөрд
мин пейгәмбәр хатиринә, похударым, сиздән доғру хә-
бәр истәйирәм. (Нохудлары әлиндә ойнадыб ерә атыр.)
Бири тәк дүшдү, дөрдү дэ онун гаршысында һамысы бу-
рун-буруна. Бирини бурадан котүрдүм, бирини дэ бура-
дан, енә бирисини бурадан котүрдүм, бирини бурадан,
икисини бурадан, икисини орадан. Бу бирчә дәнә тәк гал-
ды. Галанлары чыхыб кетдиләр. Фалы яхшы көрмүрәм.
Күлпәри. Даһа нәйи яхшы көрәчәксән? Кишинин
габагына дөрд нәфәр чыхыб өлдүрүб, тәк гоюб кедиблэр.
Языг, бәдбәхт Тарыгулу.

Фатманиса. Бу да похуд фалы. Буна да бир сөз
дейәчәксиниз? Даһа нә дейирсиниз, ону да элэйим.

Гызйетәр. Ай гыз, енә үмидини аллаһдан кәсмә.
Бәлкә дейиләнләр яландыр. Сейид Шәбинин очагына бир
нәзир дэ де.

Фатманиса. Нәзири нәйә дейәчәйәм? Сейид Шә-
би мәним кишини дирилдиб кәтириб мәнә верәчәкдир?
Башыма даш дүшүб, гуртарыб кедиб.

Гәдим мә'юс дахил олур.

Фатманиса. Ай бала, кәлдиниз? Йолдашларын
да кәлдиләрми?

Гәдим. Йох, ана. Кетдик бәновшә йығмага, ушаг-
лар башладылар мәнә нәсиһәт эләмәйә. Дейирләр, сәнин
анан авамдыр, сән дэ авамсан, адам да, дейирләр, сағса-
ғана инанармы? Мән дедим ки, анам чох сынайыб, сағ-

саған һәмишә доғру данышар. Бунун әвәзиндә һамысы ағыз-ағыза вериб, охудулар: Сәлли әла сағсаған, исти фә-тир, көй соған. Мән дә ағладым, күсдүм, кәлдим эвә.

Ф а т м а н и с а. Яхшы эләдин, бала, гайытдын кәл-дин. Онларын ата-аналары да динсиздир. Ушаглары да онлара бахыб диндән, мәһәбдән чыхыблар.

К ү л п ә р и. Индики ушаглары дәмә. Неч бириси аллаһа, пейғәмбәрә инанмыр. Тамам дүня динсиз олудур.

Г ы з ь е т ә р. А Фатманиса, нә олар, кедиб бир исполкома хәбәр вериб, онлардан бир сәһиһ әһвал аласан.

Ф а т м а н и с а. Исполком майын бири кечмәсә, мә-нә хәбәр вермәз. Нә олудур? Сағсаған ялан, нохуд фалы ялан, исполком доғру? Динмәз отуруб эвдә дәрдини ағлачағам. (*Гәдимә.*) Бала, кәл яныма. Ачмысанмы?

Г ә д и м. Иә, ана, ачам.

Ф а т м а н и с а (*дуруб тахчадан бир аз пенир, чәрәк алыб верир*). Ал е, ахшама бозбашымыз вар.

К ү л п ә р и. Ай арвадлар, дурун кедәк. Ахшама аз галыбдыр, инәкләр нахырдан гайыдачаглар.

С ә р ә н ч а м (*Фатманиса*). Үмидини кәсмә.

К ү л ә н д а м. Нейләмәли, сәбрдән башга әләч йохдур.

Г ы з ь е т ә р. Бу ишләр һамысы кечәндән сонра, бир сәһиһ хәбәр кәлиңчә өзүнә әзиййәт вермә.

Һ ә м ш ә р и Ч а һ а н. Мән дә дурум кедим, а Фатманиса, ахшамдыр.

Ф а т м а н и с а (*пул верир*). Хош кәлдин.

Һамы кедир.

Ф а т м а н и с а (*оғлуну гучаглайыр*). Языг балам, атасыз, етим балам!

пәрдә

И К И Н Ч И П Ә Р Д Ә

Д Ә Р Д У Н Ч У Ш Ә К И Л

Кәнд мейданчасы. Майын биридир. Эвләр, дүканлар гырмызы байрагларла, яшыл отларла бәзәнмиш. Арвадлар, кишиләр, ушаглар фахир либасда кәзиширләр. Бир тәрәфдә мусиги — ясты балабан чалыныр. Кәндиң чаванлары ойнайырлар. Г ә д и м бир кәнардан дуруб тамаша эдир. Бир гәдәр кечдикдә шейпур, барабан сәси эшидилир. Бир дәстә пионер низамла кәлиб мейданчада топлашырлар. Мусиги кәсилир.

К о м с о м о л ч у. Йолдашлар! Бу күн чәми дүня пролетарларынын бөйүк байрамыдыр. Бу күн дүнянын һәр ериндә ишчиләр, кәндлиләр әлләриндә гырмызы байраглар: «Яшасын һүррийәт! Яшасын әмәк азалдыгы! Яшасын дүня ингилабы! Яшасын бейнәлмиләт!» дейә он минләрлә, күчәләрә, мейданлара чыхыб ғышгырырлар. Авропа мәмләкәтләриндә ишчиләр заводчуларын, фабрикантларын әлләриндә, кәндлиләр мүлкәдарларын әлләриндә гул олуду ишләмәкдәдиләр. Милйонларча ишсиз галанларын бу күн байрам очағы бошдур. Буларын һамысынын үмидләри дүня ингилабында вә Шуралар Иттифагындадыр. Яшасын һамы пролетарлары әзабдан гуртаран дүня ингилабы! Ура!..

Ч а м а а т в ә п и о н е р л ә р (*ғышгырырлар*). Ура!..

К о м с о м о л ч у (*пионерләрә*). Пионер йолдашлар! Сиз Владимир Илич Ленинн әзиз, истәкли балаларысыныз вә онун йолу илә кәдән рәһбәрләрин вә мүәллимләрин кәләчәкдә әвәзисиниз. Бу рәһбәрләрә лайинг әвәз олмаг үчүн сизә үч шей лазымдыр: әввәлинчи охумаг, икинчиси охумаг вә үчүнчүсү енә охумаг. Бу сизи үрәкдән севән атаңыз Владимир Иличин сиз балаларына вәсиййә-

тидир. Яшасын Ленин йолу илэ кедэн ингилаб рəһбэрлэ-
ри!.. Ура!..

Пионерлэр вэ чамаат. Ура!.. Ура!.. (*Шей-
пур вэ барабан чалыныр.*)

Комсомолчу. Яшасын сизэ тərбийə верэн мүэл-
лимлəриниз!.. Ура!..

Пионерлэр. Ура!..

Шейпур вэ барабан чалыныр.

Биринчи пионер. Йолдашлар, мəним тəкли-
фим вар: кəлин сəs-сəsə вериб, бир яхшы нəгмə охуяг.

Пионерлэр. Охуяг, охуяг. Ура!..

Һамысы нəгмə охуюрлар.

Иккинчи пионер (*Гəдимə тəрəф кəлир*). Гə-
дим, кəнардан нийə дуруб бахырсан? Нийə бизимлə нə-
мə охумурсан?

Гəдим. Нə билим.

Иккинчи пионер. Нə билим бир чаваб дейил.

Үчүнчү пионер. Сағсаған атасынын өлүм хə-
бəрини кəтирибдир, она кəрə яс сахлайыр.

Комсомолчу. Гəдим, билирсən нə вар? Шуралар
йолунда йүз минлэрчə адамлар чан гоюблар. Ишчилэр
капиталистлəрин элиндэн гуртармаг үчүн, рəнийəт бəй-
лəрин, ханларын, мүамилəчи һачыларын, моллаларын, се-
йидлəрин, мəрсийəханларын, дəрвинилəрин эллəриндэн
гуртармаг йолунда нə гэдэр ган төкүблэр. Сəнин атанын
өлүмү һələ мəлүм дейил. Элə дейəк, доғрудур. О да
шуралар йолунда верилэн гурбанларын бири. Сəнин Шу-
ра һөкүмəти кими атап вар, сəни атандан яхшы сахлая-
чаг. Шура һөкүмəти онун йолунда чан гоянларын күлфə-
тини банһачыг гоймаз. Кет йолдашларына гарыш, сən дə
онлар илэ нəгмə оху. Бу күн байрамдыр. Охумаг, ойна-
маг, күлмəк күнүдүр, агламаг күнү дейил. Пионер бу
күн һэр дəрдини яддан чыхармалыдыр.

Гəдим. Атам дейирди, сəни мəктəбə гоячағам. Ин-
ди мəни мəктəбə ким гоячаг?

Комсомолчу. Сəни мəктəбə дə гоячағлар, яхшы
да охудачағлар. Бəйүйүб мүəллим олачағсан, сən дə пи-
онерлэрə дəрс верəчəксən. Ондан сонра сағсағана, гарғая,

таса, фала инанмаячағсан. Кəрəчəксən ки, бунарын һа-
мысы фəгир-фүгəраны товлайыб, чиблəрини кəсмəк үчүн-
дүр. Кет, яхшы бала, кет йолдашларына сən дə нəгмə
оху.

Ики пионер, Гəдимин голундан тутуб чəкирлэр: кəл кедəк!

Гəдим. Бир дə мənə саташыб: Сəлли əлə сағса-
ған, демəйчəксиниз?

Биринчи пионер. Йох, бизə явуг кəлэн, би-
зимлə бир фикирдə олан йолдашларə саташмарыг.

Гəдим. Онда, кедəк. (*Кəдиб ушағларə гарышыр.*)

Биринчи пионер. Йолдашлар, Гəдим кəлди.
Даһа сағсағанын гуйругуну элдэн гойду.

Пионерлэр. Ура!.. Ура!..

Тəзəдэн нəгмə охуюрлар.

Комсомолчу. (*сабаға кəлир*). Ушағлар, нəгмəни
кəзəлчə охудунуз. Инди ойнамаг дə лəзымдыр. (*Ашы-
ғларə*.) Чалын, инди дə пионерлэр ойнайчағлар.

Ашығлар чалырлар, пионерлэр бирбəбир ойнайырлар.

Иккинчи пионер. Йолдашлар, тəклифим вар.

Пионерлэр. Нечə тəклиф? Нə тəклиф?

Иккинчи пионер. Кəрəк Гəдим ойнасын. Гəбул
эдэнлэр эллəрини галдырсынлар. (*Һамы эл галдырыб ура
ғышырыр.*) Гəбул олунду, Гəдим, кеч орталыға.

Гəдим. Мən ойнамаг бачармырам.

Иккинчи пионер. Олмаз, кəрəк ойнайсан.

Биринчи пионер (*Гəдимə*). Өзүн бил, ойна-
йырсан ойна, ойнамасан энə Сəлли əлə сағсаған охуяча-
гыг.

Гəдим. Йох, охумайын, ойнарам.

Биринчи пионер. Ди ойна. (*Ашығларə*.)
Ашыг, чал!

Ашығлар чалырлар.

Пионерлэр (*Гəдим ойнайыб гуртардығдан сон-
ра*). Афəрин! Сағ ол! Маладес!

Комсомолчу (*пионерлэрə тəрəф кəлир. Ашығлар
сажит олурлар*). Ушағлар, сизə бир гəрибə пағыл сəйлə-
йим. Бизим кəнддэн бир киши Товуз даирəсиндə бир кол-
хоза буксирə кетминди. Орада буксир гуртардығдан сон-
ра өзүнү зəрбəчи элэн эдиб Гəсым Исмайылов даирəсини

~~дэхи~~ колхозлара көмэйә кедиб. Бурадан гайыданда йол. да үстүнә гулдурлар төкүлүб ону өлдүрүбләр. Инди о киши дирилиб, будур, кәлир.

Пионерләр. Һаны, Һаны? (*Гәдимин атасы Тарыгулуну көрүрләр.*) Гәдимин атасы кәлди! Гәдимин атасы кәлди! (*Һоппанырлар.*)

Гәдим (*атасыны көрүб йүйүрүр габагына*). Ай дэдә, бәс дейирдиләр сәни өлдүрүбләр?

Тарыгулу. Кимин нә һүнәри вар сәнин атаны өлдүрә билә? Ону ким дейирди?

Гәдим. Арвадлар дейирдиләр.

Тарыгулу. Арвадлара галса адамы күндә беш дэфә өлдүрүб, басдырарлар.

Пионерләр. Сагсағанлар хәбәр кәтирибләр, сагсағанлар.

Тарыгулу. Кедәк эвә, көр сәнә нә яхшы пешкәшләр кәтирмишәм.

Биринчи пионер. Гәдим, сагсағаны нечә көрдүн?

Тарыгулу. Бу нә сагсағандыр?

Гәдим. Кедәрик эвдә биләрсән. (*Йолдашларына.*) Инди мән дә сизинлә бир ердә охучагам. (*Охуялар.*) Сәлли әла сагсаған, исти фәтир, көй соған!

Халг мейданчада чалыб ойнамагда давам эдир.

пәрдә

БЕШИНЧИ ШӘКИЛ

Тарыгулунун эви. Фатманиса чәһрә әйирир, һәрдәнбир аһ чәкир.

Күлпәри (*дахил олур*). Нечәсән, а Фатманиса? Неч кишидән бир хәбәр йохдур?

Фатманиса. Киши һарададыр ки, ондан бир хәбәр дә кәлә. Кишини апарыб һарада башыны әкдиләрсә, аллаһ билир. Кәнддә, будур, һамы данышыр ки, сабаһ онун өлүм хәбәрини кәтирәчәкләр. Неч һаһаг ерә галдым гара күнүн гарасына. Әлимдә дә бир етим ушаг.

Күлпәри. Дейирләр ки, онун нәш'ини Гарагур-шагыда басдырыблар. Кәлсәнә орая бир адам көндәрәсән.

Фатманиса. Адамы һаһаг ерә авара эләйиб нийә көндәрәчәйәм? Адам да кедән кишиләрин бири. Һәр кәсә ағзымы ачырам, дейир: арвад, айыбдыр, бош сөзләре һанма. Кишинә бир шей олсайды, биз биләрдик. Мәни архайын эләйиб йола салырлар, сонра далымча әлли мин сөз данышырлар. Дейирләр, той Тарыгулунун өлүм хәбәрини һөкүмәт өзү версин. Адам көндәрәчәйәм, о да кедиб бир аз бош-бошуна доланыб бир ялан хәбәрлә гайыдачаг.

Күлпәри. Эләдир, ай гыз, эләдир! Языг сәнин күнүнә. Бир үзү гыз, бир үзү кәлин, галачагсан бу дамын алтынды. Кишичыйи һаһаг ерә алдадыб, отундан, суюндан авара эләдиләр. Ай гыз, һәрдәнбир фикир эләйирәм ки, бәлкә Тарыгулу сагдыр. Сонра истигфар эләйирәм. Нә олду аллаһын кәламы да, ики фал да ялан олду? Арвадларың, кишиләрин һәп ердә данышдыгларына нә дейирсән? Языг Фатманиса!

Фатманиса. Языг дедин гойдун? Языг күнә галдым, яманча ердә ахшамладым.

Тарыгулу (*дахил олур*). Арвад, нә олудур ки, яман ердә ахшамлайырсан?

Фатманиса әрини көрүб, көзләри бөйүмүш һалда бир аз әринип үзүнә мат бахдыгдан сонра ғышгырыб өзүнү бир күнчә сохур, башлайыр титрәмәйә.

Тарыгулу (*Күлпәрийә*). Ай Күлпәри, көр бу арвада нә олду, нийә белә эләйир?

Күлпәри (*ғышгырыб өзүнү о бири күнчә сохур*). Әстәгфуруллаһ, әстәгфуруллаһ! Һарадан кәлибсән, орая гайыт!

Фатманиса (*титрәйир*). Бисмиллаһ, бисмиллаһ!

Тарыгулу (*Фатманиса*). Дәли олмайыбсан, ай арвад, нәдән горхурсан? Көрмүрсән ки, мәнәм, Тарыгулуям? (*Голундан тутур.*)

Фатманиса (*ғышгырыб әлләри илә үзүнү өртүр*). Аман, явуг кәлмә, явуг кәлмә!

Тарыгулу. Бу адамлар дәли олublар, нәдир?

Күлпәри дизләри үстүндә яваш-яваш гапыя тәрәф сүрүнүр. Тарыгулу дөнүб бахдыгда учадан ғышгырыб гапыдан чыхыр.

Г э д и м (*долдашлары илэ дахил олур*). Бу гары, ин-
йа гышгыра-гышгыра, бисмиллаһ дейэ-дейэ гачды?

Т а р ы г у л у. Билмирэм, нэ ишдир? Одур анан да
күнчэ кириб титрэйир, явуғуна кедэндэ, гышгырыб мәни
говур.

Гәдим вә ушаглар күлүшүрләр.

Б и р и н ч и п и о н е р. Тарыгулу әми, билирсән
нә вар? Кәндә хәбәр чыхмышды ки, сәни өлдүрүбләр.
Инди Фатманиса хала элэ билир ки, сән хортлайыбсан.
(*Күлүр.*) Одур ки, горхудан гачыб дивара гысылыб тит-
рэйир.

Г э д и м. Дәдә, будур ики күндүр нәнәм ағлайыр,
мән дә она бахыб ағлайырам.

Т а р ы г у л у. Дй белә сөйлә дә! (*Арвадына.*) Ай ах-
маг, дур бәри кәл. Мән дә горхдум, дедим арвадын башы-
на һава кәлибдир, нәдир?

Ф а т м а н и с а (*титрэйәрәк*). Пә... пә... пә... Бәс сә...
сә... сәни өлдүрмәйибләр?

Т а р ы г у л у. Ай гыз, мәни ким өлдүрә биләр? Мә-
ни өлдүрән һәлә анасындан олмамыш. Мән өзүм бир ток
бу юмруғла дөрд гулдурун өһдәсиндән кәләрәм. Кәл, бах
көр сәнә, Гәдимә нә яхшы совгатлар кәтирмишәм. Сәнә
бир дәст палтар, Гәдимә чәкмә, ондан башга гәнд, чай,
конфет... Һәр шей...

Г э д и м. Дәдә, бәс мәнә пионер палтары алмадын?

Б и р и н ч и п и о н е р. Пионер палтарыны сәнә
биз верәчәйик.

Ф а т м а н и с а (*яваш-яваш кәлир*). Бәс һамы нийә
дейрди ки, сәни өлдүрүбләр.

Т а р ы г у л у. Горхма, ейин кәл. Бирчә дейин көрүм,
мәним өлдү хәбәримиз сизә ким кәтирди?

Г э д и м. Дәдә, сағсаған кәтирди.

Т а р ы г у л у. Сағсаған нәдир, ай бала?

Г э д и м. Гапыда сағсаған ғырылдайырды, нәнәм де-
ди ки, сағсаған дәдәниң кәлди хәбәрини верир. Дур деки-
нән: сағсаған, сағсаған, хейир хәбәр оласан, оғлунун да
оғлу олубдур, гызынын да оғлу олубдур. Мән дә чыхыб,
дейиб гайытдым. Анам сорушду ки, сағсағанын башы би-
зә тәрәф иди, йохса гуйруғу? Дедим гуйруғу. Элә ону де-

дийими көрдүм, ики әлләрини дизләринә чырпыб деди: вай
әвим йыхылды, йәгин кишиниң башына дап дүшдү.

Т а р ы г у л у. Арвад, мән сәнә һәмниңә дейирдим ки,
авамсан. Амма белә ахмаг олдугуну билмирдим. Сағса-
ған нәдир, дәлисән, нәсән?

Ф а т м а н и с а. Кетдим моллая да бахдырдым. О
да деди: чибини кәсибләр, өзүнү дә ифлим-ифлим эләйиб-
ләр. Һәмшәри Чаһан похуд фалына бахды. О да деди
ки, дөрд адам дүшүб үстүнә өлдүрүбләр. Сонра да көр-
дүм тамам кәнд данышыр.

Т а р ы г у л у. Кәндә дә хәбәр салан сәнин ахмаглы-
ғындыр. Нә вахтадәк сағсағана, гарғая, похуд фалына,
молланын кечә китабына инанагасан? Инди көрүрсән
ки, һамысы яландыр?

Ф а т м а н и с а. Даһа нә дейим?

Т а р ы г у л у. Нә сөзүн вар, нә дейәсән? Бир вахт
вар иди мән дә сәнин кими кор идим. Чибкәсәнләрин, гу-
лагкәсәнләрин, ғырылдагчыларың сөзүнә инанырдым.
Сонра көзүм ачылды, доғруну яландан айырдым. Будур,
нечә илдир кечә-күндүз сәнә дейирәм: арвад, кет дәрә
оһу савадлан, дүнянын ишләриниң яхшы-ямапларындан
хәбәрдар ол. Мән дедим, мән эшитдим. Мәним пәсиһәти-
ми гоюб, кедиб Күлпәриниң, Маһпәриниң, Шаһпәриниң
сөзләринә бахдын.

Ф а т м а н и с а. Даһа сөзүм йохдур, кедиб оһуярам.

Т а р ы г у л у. Сабаһ да байрамдыр. Айың үчүндә
кедәрсән гадынлар клубуна, орада башларсан дәрә оһу-
маға. Мән дә сәнин кими савадсыз идим. Инди көрүрсән,
китаб оһуярам, «Ени йол», «Кәндчи» гәзети оһуярам.
Кағыз язырам.

Ф а т м а н и с а. Яхшы, кедәрәм. Китаб-дәфтәр ал, ке-
дим оһуям.

Т а р ы г у л у. Сәнә орада китаб да верәчәкләр, дәф-
тәр дә, гәләм дә. Һәр шей верәчәкләр. Эшитдин?

Ф а т м а н и с а. Эшитдим.

Б и р и н ч и п и о н е р (*Гәдимә*). Гәдим, инди бундан
сонра сағсаған ғырылдамасына, похуд фалына инанагасан-
мы? Көрүрсәнми, булар һамысы яландыр. Атан сағ-
саламат кәлиб чыхды, һәлә сәнә совгат дә кәтирди.

Гә д и м. Тай, даһа инанмарам. Бир дә гапымызда сағсаған ғырылдаса, дашлайыб говачағам.

Б и р и н ч и п и о н е р. Инди сән дә бизимлә «Сәлли әла сағсаған» охуярсанмы?

Г ә д и м. Охуярам.

Г ә д и м в ә п и о н е р л ә р (*охуяорлар*). Сәлли әла сағсаған, исти фәтир, көй соған. Сәлли әла сағсаған, исти фәтир, көй соған.

Т а р ы г у л у. Барәкаллаһ, балаларым! Яхшы навадыр, охуюн.

пәрдә

ГЕЙДЛӘР

Ә. Һагвердиев бу чилдә дахил эдилән «Дағылан тифаг», «Бәхтсиз чаван», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», «Хәялат», «Ағач көлкәсиндә», «Әдаләт гапылары», «Көһнә дудман», «Ғадынлар байрамы» п'есләри әдибин 1936-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бура-хылан «Сечилмиш әсәрләри»ндән көтүрүлмүшдүр. Һәмин п'есләрин һеч биринин әл язмасы әдибин архивиндә сахланылмадығы үчүн онлардан икиси — «Дағылан тифаг», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» һәм ингиләбдән әввәлки, һәм дә сонракы нәшрләри илә, ғаланлары исә совет дөврүндә чыхан нәшрләри илә тутушдурулуб, тәсадүф олунан тәһрифләр ислаһ эдилди.

Чилдә дахил эдилән башга п'есләр исә мүхтәлиф заманларда нәшр олунмуш китаблардан вә сахланылан әлязмаларындан көтүрүл-мүшдүр.

Чилдә дахил эдилән п'есләрин язылмасы вә илк нәшринин тарихи һагында ашағыда мә'лумат верилир.

«ЕПӘРСӘН ҒАЗ ӘТИНИ, КӨРӘРСӘН ЛӘЗЗӘТИНИ»

Биринчи дәфә нәшр эдилир. Әдиб, илк әсәри олан бу комедияны 1892-чи илдә Петербургда язымышдыр. Мүәллифин республика әляз-малары фондундакы архивиндә сахланылан әлязмасынын (инвентар № Б. 1087) үзәриндә «Петербург, 1892-чи ил, 15 феврал» тарихи вә

553
тамашая гоюлмаға ичазә верилмәси һагында Петербург сензүра комитәсинин ичазәси вә мөһрү вардыр. Һәмин вәрәгәнин юхарысын-да исә бу сөzlәр язылмышдыр:

«Азәрбайчан түрк театр техникумунун музейинә һәдийәдилир. Ә. Һагвердиев 15.IV.26».

Көрүнүр ки, әлязмасы театр техникумунун музейиндән сонра енә әдибин өзүнә гайтарылмышдыр.

«ДАҒЫЛАН ТИФАГ»

1896-чы илдә Петербургда язылмыш вә һәмин илин яйында Шушада тамашая гоюлмушдүр. П'есин илк тамашасында Нәчәф

бәй ролуну Шуша реални мәктәбинин мөәллими Юсифбәй Мәлик-Һагнәзәров, бәйләрдән биринин ролуну Сүлейман Сани Ахундов, Сона ханым ролуну Зүлфигар Һачыбәйов ифа этмишдир. Пәсин үчүнчү мәчлисинин биринчи пәрәсиндә ушагларын нәгмәсини охуян мәктәб шакирдләринин ичәрсиндә Үзәйр Һачыбәйов да олмушдур.

«Дағылан тифаг» илк дәфә 1899-чу илдә Петербургда нәшр әдилмишдир. Икинчи дәфә 1927-чи илдә Бақыда чап әдиләркән илк нәшрин мәтнин үзәриндә бәзи кичик дәйишикликләр апарылмыш вә әсәрин ахырында Нәчәф бәйн өлүмүндән сонра давам эдән ашағыдакы һиссә бүтүнлүклә ихтисар әдилмишдир:

«...Бир аздан сонра шәһәр әлиһи Кәрбәләйи Рәһимі башында чәтир тез йүкүрә-йүкүрә кедир, бирдән Нәчәф бәйн көрүб даяныр.

Кәрбәләйи Рәһим. Бу кимдир, а башыныза дөнүм, бурда йыхылыб? (Әйлиб бахыр.) Таныя да билмирәм, гаранлыгда көзүм сечмир. (Испичка яндырыб бахыр.) Бай, аллаһ сәнин эвини йыхсын, нечә ки, йыхыб. Аллаһын языг бәндәси, мөкәр белә күнүн дә вар имиш?! Ахыры, аллаһ сәнә белә өлүм верди?! Вай, вай... Пәрвәрдикара, мәсләһәтинә шүкүр! Амма даянмаг ери дейил, кедим гонум-гоншуну чагырым кәлсинләр, буну бурадан көтүрәк, ягыш алтында галма-сын. (Кедир, амма сәси кәлир.) Ай гонум, ай гоншу, ай аллаһы севән, бир чөлә чыхын! Нәчәф бәйн илдырым вуруб, бурада йыхылыб!

Гоншулар кәлирләр, әз чүмлә Әбдил вә Исмайыл әлләриндә фанус, кимисинин башында чәтир, кимисинин башында чувал, кимиси чухасыны чәкиб башына.

Әбдил. Һаны мейит?

Кәрбәләйи Рәһим. Оду эй, чәпәрин дибиндә йыхылыб.

Әбдил. Һа, буду, көрдүм. (Кәлиб йығылырлар мейидин әтрафында.)

Кәрбәләйи Рәһим. Пәрвәрдикара, дәркәһына шүкүр, бәндәнә нә яман күнләр сахламышсан.

Әбдил. Көрүн нә гәдәр күнаһы вар имиш ки, аллаһ бу дүняда фәгири ода яндырды. Пәрвәрдикара, языгды, о дүняда рәһм элә, тагсырындан кеч.

Исмайыл. Фәгирин ики сәгир балалары пәрәстарсыз галды. Аллаһ онларын да фәрядына етсин.

Чавад (әлиндә чәтир кәлир). Ай һәзәрәт, нийә бу бинәваны гоюбсунуз ягыш алтында? Көтүрүн, апараг гояг бир ерә, көрәк нә олур.

1 Кәрбәләйи Рәһим ялныз әсәрин ихтисар әдилмиш бу һиссәсиндә иштирак этдийи үчүн, сонракы нәшрләрдә онун ады иштирак әдәнләрин сырасындан позулмушдур.

Кәрбәләйи Рәһим. Фәгир Нәчәф бәй, аллаһын языг бәндәси! Сән о Нәчәф бәйсән ки, аләмдә адын сөйләнирди. О Нәчәф бәйсән ки, мин ачын гарнын докоруб, мин чылпага либас верибсән. О Нәчәф бәйсән ки, сәф-сәф адамлар габагында әл бағлайыб, дуруб, баш-чапла сәнин һөкмүнә мүнәтәзир идиләр. О Нәчәф бәйсән ки, нечә адам сәнин сәбәбинә адам олуб, чөрәк йийәси олуб. Амма инди нәсән? Илдырым вуруб, гапгара гаралыбсан, кечән дост-ашналардан бири йох. Әшидәнләр рәһмәт охумаячаг вә чәназәнин үстә дә кәлмәйә-чәкләр. Бинәва, аллаһ сәнә рәһмәт эләсин.

Чавад (ерийир ирәли). Һәзәрәт, мән һеч вәдә данмамышам вә данмаячагам да вә чәми аләм дә билир ки, мән Чавад Гасым оғлу Нәчәф бәйн сәбәбинә бир парча чөрәк саһиб олмушам. Она көрә көрәк мән дә Нәчәф бәйн һагында өз борчумдан чыхам. Инди көмәк эләйин буну апараг эвинә. Сабаһ мән хәрч чәкәрәм, нечә ки, лайигди буну дәфи эләрик. Борчумдур Нәчәф бәйә едди күн тәзийә тутуб, фәгир-фүгәрая чөрәк верим вә бунун эвдә галан көрпә ушагларынын да фикрини чәким... Ди көтүрүн, гардашлар. (Нәчәф бәйн көтүрүрләр.)

«Пәрдә салыныр».

«БӘХТСИЗ ЧАВАН»

1900-чу илдә Шушада язылмыш вә һәммин илдә орада тамаша гоюлмушдур. Илк дәфә 1926-чы илдә Бақыда нәшр әдилмишдир.

«ПӘРИ-ЧАДУ»

Илк дәфә нәшр олунур. Шушада икән язмаға башладығы «Пәри чаду» пәсини Ә. Һагвердиев 1901-чи илдә Бақыда тамамламышдыр. Әсәр һәммин илдә Бақыда тамаша гоюлмушдур.

Пәсин илк әлязмасы, даһа доғрусу мөәллифин өзүнүн әлязмасы сахланылмамышдыр. Ә. Һагвердиевин, республика әлязмалары фондунда олан архивиндә «Пәри-чаду» пәсинин башгасы тәрәфиндән көчүрүлмүш бир әлязмасы (инвентар №5812) вардыр. Пәсин сонунда верилән гейддән мәлүм олур ки, бу әлязмасы вахтилә Нахчыван театрында олмушдур. Белә ки, Нахчыван театрынын көһнә артистләриндән Әлигулу Султанов тәрәфиндән язылмыш һәммин гейдә дейилир:

«Бу әсәри май айынын 23-дә, 1926-чы илдә Нахчыван шәһәриндә ойнадыг».

Көрүнүр ки, сонра һансы бир мүнәсибәтлә исә бу әлязмасы мөәллифин өзүнә гайтарылмышдыр.

Әдәбиятшүнас Әзиз Шәриф вә ССРИ Халг артисти Сидги Рүһмәтлә тәслиг этдиләр ки, бу әлязмасы, әсәрин сонралар театрлар тәрәфиндән дәйишдирилмиш вариантларындан йох, илк вариантындан көчүрүлмүшдур. Бундан әлава һәммин әлязмасынын бир нечә сәһифәсиндә мөәллифин өз хәтти илә бәзи дәйишикликләр әдил-

мишдир. Белә нәтиҗәйә кәлмәк олар ки, әдиб бу әлязмасыны әввәл-дән ахыра кими охумуш, тәһһиһ вә дәһһишкләр әдиб, әсас вариант кими өз архивиндә сахламышдыр. Буна көрә һәмнин варианты нәшр үчүн әсас көтүрдүк.

«МИЛЛӘТ ДОСТЛАРЫ»

Илк дәфә 1905-чи илдә Бақыда «Һәят» гәзетинин 16 вә 18 октябр тарихли (№ 66,67) нөмрәләриндә чыхмыш, сонра 1907-чи илдә Тбилисидә «Гейрәт ширкәти» мәтбәәсиндә айры китаб шәклиндә бурахылмышдыр. Совет һакимийәти дөврүндә илк дәфә нәшр олунар.

«АҒА МӘҺӘММӘД ШАҺ ГАҖАР»

1907-чи илдә язылмыш вә биринчи дәфә һәмнин ил декабрын 3-дә Бақыда тамашая гоюлмушдур. Илк дәфә 1912-чи илдә Бақыда «Оручов гардашлары нәшрийяты» тәрәфиндән чап әдилмишдир.

«КИМДИР МҮГӘССИР»

Илк дәфә 1909-чу илдә Бақыда нәшр олунамушдур. Совет дөврүндә биринчи дәфә нәшр олунар. П'есин сүжети рус драматургларындан С. Яковлевин эйни адлы әсәриндән көтүрүлүшдүр.

Әсәрин тәбдил әдилдийини мүәллиф, илк нәшрин чилдинин архасында русча гейд этмиш, лакин сүжетин кимдән көтүрүлдүйүнү көстәрмәмишдир.

«АЧ ҺӘРИФЛӘР»

Илк дәфә 1911-чи илдә «Оручов гардашлары нәшрийяты» тәрәфиндән бурахылмышдыр. Икинчи дәфә 1927-чи илдә Азәрнәшр латын әлифбасы илә нәшр этмишдир.

«ХӘЯЛӘТ»

1911-чи илдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын йүз иллийн мүнәсибәтилә язылмыш вә һәмнин илдә «Оручов гардашлары нәшрийяты» тәрәфиндән нәшр әдилмишдир.

«ПАДШАҖЫН МӘҺӘББӘТИ»

Бу п'еси мүәллиф тәнгид-тәһһиһ театры үчүн язмышдыр. Әсәри илк дәфә 1922-чи илдә Бақыда Али сияси Маариф идарәси нәшр этмишдир.

«ӘДЛӘЛӘТ ГАПЫЛАРЫ»

1926-чы илдә «Бақы фәһләси» кооператив нәшрийяты тәрәфиндән чап әдилмишдир.

«АҒАЧ КӨЛКӘСИНДӘ»

1926-чы илдә «Бақы фәһләси» кооператив нәшрийяты тәрәфиндән чап әдилмишдир.

«ВӘВЕРЛА»

1926-чы илдә «Бақы фәһләси» кооператив нәшрийяты тәрәфиндән һәм әрәб, һәм дә латын әлифбасы илә бурахылмышдыр.

«КӨҢНӘ ДУДМАН»

Әсәр, ики һиссә бирликдәт 1927-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш вә һәмнин илдә Азәрбайҗан Дөвләт Драм Театрында тамашая гоюлмушдур. П'есин икинчи һиссәси тамашая гоюларкән «Баба юрдунда» адландырылмышдыр.

«ГАДЫНЛАР БАЙРАМЫ»

1928-чи илдә 8 Март гадынар байрамы мүнәсибәтилә язылмыш вә һәмнин илдә Азәрнәшр тәрәфиндән чап әдилмишдир.

«ЯОЛДАШ КӨРӨҖ»

1932-чи илдә язылмышдыр. Илк дәфә нәшр олунар. Әсәр, әдби республика әлязмалары фондунда сахланылан әлязмасындан (инвентар № 2889) көтүрүлүб нәшр әдилди.

Әлязмасында, әсәрин ады язылан сәһифәнин юхарысында бу сөвләр язылмышдыр:

«Азәрбайҗан кәндиндә ингилаб кедишинин этаплары».

«ЧОХ КӨЗӘЛ»

1932-чи илдә язылмышдыр. 1949-чу илдә Азәрбайҗан ССР Әһмләр Академиясы Низамн адына Әдәбият Институтунун әсәрләринин дөрдүнчү чилдиндә чыхмышдыр. Мүәллифин әлязмасы Республика Әлязмалары фондунда сахланылар. (Инвентар № 2890.)

Гочаман язычы Абдулла Шанг өз хатирәләринин бириндә бу п'есин язылмасы тарихи һаггында белә языр:

«1929-чу илдә Күрчүстан вә Эрмәнистан шаирләри илә көрүнә кетмишдик. Башчымыз һагвердиев иди. Ширванзаде дә бизимлә бәрәбәр иди. һагвердиев Ширванзаде илә көһнә дост иди. Ереванда сәһбәт үчүн бир күн Ширванзадәнин вә һагвердиевин япына кетдим. Эрмәни артистләринин сәһнәдә көстәрдийн милли рәгсләрдән вә бу ики халгын һәят, адәт, мусиги вә рәгсләринин бир-биринә нә гәдәр яхын олдуғундан данышырдылар. Ширванзаде деди: — Мән, Азәрбайҗан һәятындан язмышам. Сән дә эрмәни һәятындан язмалысан.

Һагвердиев эрмәни һәятындан ени әсәр язмага сөз верди. һагвердиев вердийн вәди унутмады. О, Азәрбайҗан вә эрмәни халгларынын достлуғуну әкс этдирән «Чох көзәл» адлы бир п'ес язды»¹.

«САҖСАҖАН»

Илк дәфә нәшр олунар. М. Горки адына Кәңч тамашачылар театрынын баш режиссору Зәфәр Нәмәтовун дедийнә көрә «Саҗ-

¹ К. Мәммәдов, «Әбдүррәһимбәй һагвердиев», Ушагкәңчнәшр, Бақы, 1955, сәһ. 163.

саған» п'еси 1933-чү илдә Кәңч тамашачылар театрында сәһнәйә гоюларкән әсәрдәки фалчы гадын һәмшәри Чаһан ролуну театрда яхшы ифадә әдә билән актриса олмадыгы үчүн Чаһан сурәти һәм. шәри Нифтәли сурәти илә әвәз әдилиб, даһа доғрусу сурәтин ады дәйишдирилиб. Артист Ағадаш Гурбанов бу ролу мәнәртлә ифа әтдийи үчүн Ә. Һагвердиев актйор коллективи гаршысында «Сағ-саған» п'есинин әлязмасыны она бағышлайыб.

Һәмни әлязмасы һазырда Чәфәр Чаббарлы адына Азәрбайҗан Дөвләт Театр Музейиндә сахланылыр (инвентар № 3863). Әлязма-сынын ахырында «1932-чи ил, 12 май» тарихи язылмышдыр.

П'ес мўәллифин һәмни әлязмасындан көтүрүлүб, нәшр әдилди.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	Сәһ.
Ейәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини	25
Дағылан тифаг	55
Бәхтсиз җаван	95
Пәри Чәду	135
Милләт достлары	179
Аға Мәһәммәд шаһ Гачар	191
Кимдир мүгәсир	251
Ач һәрифләр	269
Хәялат	285
Падшаһын мәнәббәти	297
Әдаләт гапылары	305
Ағач көлкәсиндә	315
Вавейла	331
Көһнә дудман	349
Гадынлар байрамы	435
Йолдаш Короғлу	451
Чох көзәл	498
Сағсаған	517
Гейдләр	541

Редактору *Б. Чәфәров*
Рәссамы *Һ. Зейналов*
Бәдии редактору *М. Асланов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары
Һ. Тағыева, Б. Мәммәдһүсейнова

Йығылмаға верилмиш 10,11-1956-чы ил. Чапа
имзаланмыш 6/VI-1956-чы ил. ФГ 04388. Кағыз
форматы $84 \times 108^{1/32}$. Физики ч. в. $17^{1/4} + 1^{1/16}$
япышдырма шәкил. Шәрти ч. в. 28,29. Учот
нәшр. в. $24,75 + 0,05$ япышдырма шәкил. Сифа-
риш № 68. Тиражы 20 000. Гиймәти 8 ман.
15 гәп., чилди лидериндә 2 ман.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийяты, Бақы, һүсу
һачыев күчәси, № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин
26 комиссар адына мәтбәәси. Бақы, Әли Бай-
рамов күчәси, № 3.

А. АХВЕРДИЕВ

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЕ

в 2-х томах

Том I

Баку • Азернешр • 1956

1956

532